تۈرك تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

لىن گەن

تۈرك تارىخى

تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئېلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据
突厥史/林幹著;尤努斯江译.
乌鲁木齐:新疆人民出版社,2001.12
ISBN 7-228-06833-5/K.971
Ⅰ.突… Ⅱ.①林…②尤 Ⅲ.突厥一民族历史
一维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ·K289
中国版本图书馆CIP数据核字(2001)第088135号
责任编辑:艾尼帕·阿布都拉
封面设计:艾克拜尔·沙里

突厥史(维吾尔文)

林幹 著
尤努斯江·艾力 译

新疆人民出版社
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码:830001)
新疆新华书店发行
乌鲁木齐华清科技印务有限公司印制
850×1168毫米 1/32开本 18.375印张:
2002年1月第1版 2002年1月第1次印刷
印数:1—3000

ISBN 7-228-06833-5/K·971 定价:30.00元

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
قىسقىچە مەزمۇنى 1
بىرىنچى باب مۇقەددىمە ـ تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چى-
قىشتىن ئاۋۋال چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالى-
دا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى
مىللەتلەر 1
ئىككىنچى باب تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى 17
(1) دىڭلىڭلار 19
(2) قاڭقىللار (چىلېلار) 25
ئۈچىنچى باب تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە
ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى 48
(1) تۈركلەرنىڭ بۆشۈك ماكانى ۋە تۈمەننىڭ دۆلەت قۇرۇ-
شى 48
(2) تۈركلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى 56
(3) تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى 69
(4) تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ئەمەل - مەنسەپ
تۈزۈمى 90
(5) تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي رولى ۋە ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ قۇللۇققا قارشى كۈرەشلىرى 110

تۆتىنچى باب تۈركلەرنىڭ گۈللىنىپ زاۋاللىققا يۈزلە-
نىشى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلار بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتى 120
(1) مۇقان، تابار قاغان دەۋرىدىكى تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ
شىمالىي جۇ، چى پادىشاھلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋە-
تى 120
(2) تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا
بۆلۈنۈشى ۋە ئىشپارا قاغاننىڭ سۇي سۇلالىسىغا بەيئەت
قىلىشى 125
(3) دۇلان، بۇمىن قاغان دەۋرىدىكى تۈركلەر: تۈركلەر-
نىڭ سۇي سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ··· 138
(4) سىۋار، چۇرلۇق دەۋرىدىكى تۈركلەر: سۇي ياڭدىنىڭ
تۈركلەرگە قاراتقان خاتا سىياسىتى؛ سۇي سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرقى دەۋرىدىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ تۈركلەر بىلەن تىل
بىرىكتۈرۈشى 147
(5) ئىلىك قاغاننىڭ تاڭ سۇلالىسىغا كەڭ - كۆلەمدە
ھۇجۇم قىلىشى ۋە شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ گۇمران
بولۇشى 154
(6) تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇ-
شى ۋە ئۇلارغا ئېتىبار بېرىشى 169
بەشىنچى باب كېيىنكى تۈركلەر 183
(1) تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتى ۋە
كېيىنكى تۈرك تەپرىقچى ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ··· 183

(2) كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى ···· 190
(3) كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى···· 197
ئالتىنچى باب غەربىي تۈركلەر ························ 205
(1) غەربىي تۈركلەرنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئىستەمى ۋە
تاردۇش قاغانىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى قىسقا مۇددەت بىرلىك-
كە كەلتۈرۈشى ·· 205
(2) غەربىي تۈركلەرنىڭ كۆچىيىشى ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلى-
نىشى ·· 212
(3) غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى··· 222
(4) ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى غەربىي
تۈركلەر ـ تۈرگەشلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئاشىنا
ئۇرۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى········· 232
(5) غەربىي تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى ······· 242
(6) غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىل تېپىشى ۋە ھەر
قايسى قەبىلىلەرنىڭ تارقالغان جايلىرى··············· 251
(7) غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىن ۋە تەۋە بەگلىكلىرى··· 261
**يەتتىنچى باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي
تۈرك قاتارلىق رايونلاردا تەسىس قىلغان مەھكىمە، ئاي-
ماق، قورغانلىرى ································· 271**
(1) شەرقىي تۈرك رايونىدا تەسىس قىلىنغان تەگرىقۇت،
ئەنبىي قاتارلىق مەھكىمە ئايماقلار ················ 271
(2) سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە مۇن-
قەرز بولۇشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇشلار رايونىدا

تەسىس قىلغان يەنرەن (دەشتى ماكان) قاتارلىق ئايماق مەھكىمىلىرى 275
(3) «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ رايونىدا تەسىس قىلىنغان ئەنشى، بېشبالىق قاتارلىق مەھكىمە ئايماقلار 286
(4) تۈركلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھۆجۇمىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىشىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ··· 304
سەككىزىنچى باب تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى................................ 312
(1) يېزىق ۋە مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى················ 312
(2) ئۆرپ - ئادىتى ································ 332
(3) دىن ·· 342
توققۇزىنچى باب تۈركلەردىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۈركىي مىللەت ئۇيغۇرلار ················· 356
(1) ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە تەشكىلى ۋە جەمئىيەت قىياپىتى···356
(2) ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى··· 370
(3) ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ··· 402
(4) غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ······ 413
قوشۇمچە: ································ 461
تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى ·············· 461
كېيىنكى تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى ······ 463
غەربىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى (1) ··· 464

غەربىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى(2)··· 466
تۈرگەش قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى ······ 467
كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى (خەنزۇچە قىسمى) ······ 468
قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ تەرجىمىسى··· 471
(1) تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى ························ 471
(2) كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى························ 483
(3) بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى······················· 499
(4) ئۆنگىن مەڭگۈ تېشى ························ 510
(5) كولىچۇر مەڭگۈ تېشى ························ 513
(6) بايانچۇر مەڭگۈ تېشى (ئۇيغۇر) ················ 517
تۈرك تارىخىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى يېقىنقى 60 يىل
(1919ـ 1984) دىن بۇيانقى تەتقىقات ئەھۋالىغا باھا··· 527

كىرىش سۆز

تۈركلەر قەدىمكى دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىنىڭ ئىچىدىكى بىر كۆچمەن ئۇلۇس ئىدى. ئۇلار مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان، كېيىن ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپلىرىغىچە كېڭىيىپ، VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، مەملىكىتىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدە 200 يىلغا يېقىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىغا قارىتا زور تەسىر پەيدا قىلغان.

قولىمىزدىكى بۇ «تۈرك تارىخى» دا ماركسىزملىق تارىخ قارىشىنى تەتبىقلاپ، جۇڭگونىڭ تارىخ سەھنىسىدە 200 يىلغا يېقىن سەلتەنەت سۈرگەن تۈركلەرنىڭ ئىگىلىك تۇرمۇشى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، ھاكىمىيەت تەشكىلى، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادىتىنى، ئۇلۇسنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىشىنى، سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، بولۇپمۇ خەنزۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىپ، تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخىي قىياپىتىنى سۈرەتلەپ بەرمەكچى.

قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر كەڭ مەنىدىن ئالغاندا، شەرقىي شىمال، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەم غەربىي شىمالدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى مۇنداقچە قىلغاندا، ئۇلار

تۆۋەندىكى بەش خىل سىستېمىدىكى مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:
(1) هۇن سىستېمىسىدىكىلەر — هۇن، شىمالىي هۇن، جەنۇبىي هۇن، تۇغا (تۇغا غۇزلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، لۇشۇي غۇزلىرى توبالار؛
(2) تونغۇس سىستېمىسىدىكىلەر — تونغۇس، ئۇغان، سىيانپى، جۇرجان، قىتان، قۇموق، شىرۋېي، موڭغۇللار؛
(3) تۈركىي سىستېمىسىدىكىلەر — دىڭلىڭ، قاڭقىل (چىلې)، تېلى (تۇرا)، تۈرك، ئۇيغۇر (خۇيخې ياكى خۇيخۇلار)، سىرتاردۇش، قىرغىزلار؛
(4) سۇجىن سىستېمىسىدىكىلەر — سۇجىن، يىلەي، ۋۇجى، موغال، جۇرجىتلار؛
(5) غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر — غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «36 بەگلىك» ۋە ئۇلاردىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر.
تارمەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى دەۋردە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەر، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى (يەنى كېيىن جۇغراپىيىلىك جەھەتتە موڭغۇل يايلىقى دەپ ئاتالغان رايونلار) دا پائالىيەت ئېلىپ بارغان هۇن، تونغۇس ۋە تۈركتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ مىللەت سىستېمىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
تۈركلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى دىڭلىڭلار هەم دىڭلىڭلار ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قاڭقىل (چىلې) دەپ، چىلېلار سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە تېلى دەپ ئاتالغاچقا، تۈرك، ئۇيغۇر، سىرتاردۇشلارنىڭ هەممىسى تېلىلارنىڭ تارماقلىرىغا تەۋە ئىدى. دىڭلىڭ، قاڭقىللارنىڭ تۈركلەر بىلەن ئېتنىك مەنبە مۇناسىۋىتى بولغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، يەنە كېلىپ ئۇيغۇر، سىرتاردۇشلارنىڭ تارىخى بىلەن تۈركلەرنىڭ تارىخى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ۋە مۇناسىۋىتى قويۇق بولغانلىقتىن، بۇ كىتاب دىڭلىڭ، قاڭقىل، ئۇيغۇر،

سىرتاردۇشلارنىڭ تارىخىغىمۇ ئاز - تولا چېتىلىدۇ، شۇ ئارقىلىق تۈركلەرنىڭ تارىخىي قىياپىتىنى تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ تەسۋىرلەپ بەرمەكچى.

بۇ كىتاب قاملاشمىغان ئەسىرىم «ھۇن تارىخى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، 1977 - يىل قايتا نەشرى) دىن كېيىن يېزىلغان، قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرگە ئائىت ئىككىنچى ئەسىرىم بولۇپ، تۈزۈلۈش تەرتىپى ئاساسەن ئالدىنقى كىتابىم بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

تۈرك تارىخى — ھۇن تارىخىغا ئوخشاش، بىر تۈرلۈك «دۇنياۋى خاراكتېرلىك» ئېلىم بولۇپ، دۇنيادىكى بىر قىسىم ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغانلار بار ھەم دۇنيا تۈركولوگىيىسىنىڭ بىر مەزمۇنىغا ئايلانغان. لېكىن ئەنئەنە جەھەتتە، چەت ئەل تۈركولوگىيىسىنىڭ ئاساسلىق تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى كۆپرەك تۈرك تىل - يېزىقىغا قارىتىلغانلىق سەۋەبلىك، تۈرك تارىخىغا قارىتا، بولۇپمۇ VI — VII ئەسىرلەردە مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى، يەنىلا تۈرك تىل - يېزىقى تەتقىقاتىغا ئوخشاش جانلىنالمىدى، تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ تۈرك تىل - يېزىقى جەھەتتىكىدەك كۆپ بولمىدى.

XIX ئەسىردىن ئىلگىرىلا بەزى دۆلەتلەردە تۈرك تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، پەيدىنپەي بىر خىل ئىلىم تۈركولوگىيە شەكىللەنگەنىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى ئورقۇن دەرياسى بىلەن يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدىن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار تېپىلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1893 - يىلى دانىيە ئالىمى تومسىن تۈرك يېزىقىدىكى بۇ مەڭگۈ تاشلارنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، بۇ ئىلىمنىڭ تەرەققىياتىنى

زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركلەرنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىمۇ تۈركولوگىيىنىڭ دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىلدى، بۇنىڭ بىلەن نۆۋەتتە ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى تۈركولوگىيە تارىختىكى ۋە ھازىرقى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر (ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ تىلى، يېزىقى، تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلىمگە ئايلاندى.

1910 ـ يىلى تۈركىيىدە «ئوسمان تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. مەزكۇر جەمئىيەت تۈركىيىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىن سىرت، يەنە تۈركلەرنىڭ تارىخى بىلەن ئەدەبىياتىنىمۇ تەتقىق قىلدى. 1931 ـ يىلى يەنە «تۈركىيە تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلۇپ، تۈرك تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئىلگىرى سۈردى ۋە قانات يايدۇردى. روسىيىدە تۈرك تىل ـ يېزىقى بىلەن تارىخىنى تەتقىق قىلىش خېلى بالدۇر باشلانغان بولۇپ، ھېلىھەممۇ تەتقىق قىلىشقا ئاجرىتىلغان كۈچ يەنىلا زوردۇر. 1863 ـ يىلى پېتربورگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىدا شەرق تارىخى كافېدراسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈرك تارىخىغا بولغان تەتقىقات تۈرك تىل ـ يېزىقىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا باشلاپ، مۇستەقىل ئېلىپ بېرىلدى. 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى 12 لېكسىيە» (1926 ـ سۆزلىگەن لېكسىيىلىرى) سىگە ئەھمىيەت بېرىشقا ئەرزىيدۇ. 1946 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئا. ن. بېرنشتامنىڭ «VI — VII ئەسىرلەردىكى ئورقۇن ـ يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسى» ناملىق كىتابى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ئىلىم ئەھلىنىڭ ئارىسىدا يۇقىرى باھاغا ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ تۈرك تارىخىغا ئائىت مەخسۇس بىر ئەسەر بولغانلىقتىن يەنىلا پايدىلىنىشقا بولى-

دۆ. نۆۋەتتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگىيىسىنىڭ ۋە-
كىللىك ئادىمى س. گ. كلياشتورنىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لې-
كىن ئۇنىڭ ئېلان قىلغان ئەسەرلىرى ئاساسەن تۈرك يېزىقىدىكى
مەڭگۈ تاشلارغا ئائىت بولغاچقا، ئۇمۇ تۈرك تارىخىنى تەتقىق
قىلغان بولسىمۇ، بىراق تۈرك تارىخىغا ئائىت مەخسۇس ئەسىرى
ھازىرغىچە تېخى ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق. ياۋروپادىكى باشقا دۆ-
لەتلەرنىڭ تۈرك تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتى بىر قەدەر ئاز بو-
لۇپ، فرانسىيە ئالىمى چاۋانىسنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ خەنزۇچە
يېزىقتىكى ھۆججەتلىرىگە ئاساسەن تەھرىرلەپ چىققان «غەربىي
تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» (1903 ـ يىلى) نام-
لىق ئەسىرىلا بار ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسەر يەنىلا بىر ئېھتى-
ياجلىق ئەسەردۇر (ئېلىمىزدە فېڭ چېڭيۈن تەرجىمە قىلغان
خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى بار). ئامېرىكىدا تۈرك تارىخىنى
تەتقىق قىلىش بىر قەدەر كېيىن باشلانغان (مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-
يىللىرى باشلانغانىدى). ياپونىيىدە تۈرك تارىخىنى تەتقىق قى-
لىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئەمما، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە
توختاپ قالغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن يەنە قايتا ئەسلىگە كەلدى.
يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەردىن مورى
ماساۋنىڭ «قەدىمكى تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقى-
قات» (1967 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرى بىلەن نېيتىيەن خەنفېڭ-
نىڭ «شىمالىي ئاسىيا تارىخى ھەققىدە تەتقىقات ـ سىيانپى،
جۇرجان، تۈركلەر ھەققىدە» (1975 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەر
بار.

دۆلەت ئىچىدە تۈركلەر ھەققىدىكى تەتقىقات، مەيلى مەڭگۈ
تاش، تىل، يېزىق ۋە تارىخ جەھەتتىن بولسۇن، ھەممىسىدە چەت
ئەللەرنىڭكىدىن ئارقىدا ئىدى. 1919 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە
بولغان 60 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، تارىخىي جەھەتتىنلا،
خەنزۇچە يېزىقتىكى ماتېرىياللاردىن سىرت جوڭمىيەن يازغان

«تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (1958 - يىلى) «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما» (1958 - يىلى، چاۋانىسنىڭ «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دىكى كەمتۈكلەرنى تولۇقلاش مەق-سىتىدە يېزىلغان) نەشر قىلىندى. ماقالىلەردىن 100 پارچىدىن ئارتۇق مەخسۇس تېمىلارغا ئائىت ماقالە ئېلان قىلىندى (ماقالى-لەرنىڭ كاتالوگىنىڭ تەپسىلاتىنى «مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋەرلى-رى» نىڭ 1983 - يىللىق 3 - سانىدىكى قاملاشمىغان كاتالو-گىم، 1919- يىلدىن 1982 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى «تۈرك، ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر كاتالوگى» دىن كۆ-رۈڭ) . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ماچاڭشۇ يازغان مەزمۇنى قىسقا «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» (1957 - يىلى) ناملىق كىتابتىن سىرت، تۈرك تارىخىنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلغان مەخسۇس ئەسەرلەر كۆررۈلگىنى يوق. بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشى ۋە نەشر قىلىنىشى بولسا، قوم - شېغىللار دۆۋىسىدىن ۋاقتىنچە بىر تال ئۈنچە - مارجان ئالغاندەكلا ئىشتۇر.

تۈرك تارىخى مەخسۇس تارىخدۇر، نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بولسىمۇ، ئەمما ماركسىزملىق تارىخ قارىشى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغان-لىرى يەنىلا ئاز نىسبەتنى تەشكىل قىلىدۇ؛ تۈرك تارىخىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار يەنىلا ھەل قىلىپ كەتكىنى يوق، ھەتتا بەزىلىرى تېخىچىلا قولغا ئېلىنمىدى ياكى مۇھاكىمىگە قويۇلۇپ باقمىدى. مەسىلەن، تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى بىلەن جەمئىيەت تۈزۈمىدىن ئىبارەت بۇ ھالقىلىق مەسىلە توغرىسىدا، يېقى جۇڭگو قۇرۇلغان-دىن كېيىن دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارمۇ كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئىزدىنىش ئېلىپ بارغانىدى، ئەمما ھەر قايسىسى-نىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم قاراشلىرى بولغانلىقتىن، قاراشلاردىكى

ئىختىلاپلارمۇ ئىنتايىن زور ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكى بەش خىل قاراشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ماچاڭشۇ مۇنداق دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ: «مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلىگەن تۈركلەر قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتتە ئىدى، VII ئەسىردە قايتا قۇرۇلغان «كېيىنكى تۈرك» ھاكىمىيىتىدىن كېيىن ئاندىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان؛ غەربىي تۈركلەر قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرمەيلا قالماي، بەلكى بىۋاسىتە ھالدا ئىپتىدائىي جامائەدىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان» («تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيىتىدىكى ئۆزگەرىشلەر توغرىسىدا»، «تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1958 - يىللىق 3- 4- سانلىرىغا بېسىلغان)

(2) خۇشاڭجى مۇنداق دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ: «تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى، ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن ئەمەس، ئۇلار VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارىخ سەھنىسىگە چىقىشقا باشلاپ، تاكى شەرق، غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى پۈتۈنلەي فېئوداللىزمنىڭ خاراكتېرىگە مەنسۇپ بولۇپ بولغانىدى» («تۈرك خانلىقىدا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشى — قوشۇمچە ماچاڭشۇ ئەپەندى بىلەن مەسلىھەت» «لەنجۇ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1959 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان).

(3) جاڭ جىيى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالىمى ئا. ن. بېرنىشتامنىڭ تەشەببۇسىنى نەقىل ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «VI ئەسىردىن ئىلگىرى تۈركلەر ئۇرۇق جامائە تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرەتتى. VI — VII ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاندىن پەيدىنپەي بىر خىل دەسلەپكى باسقۇچتىكى فېئوداللىق جەمئىيەتكە

قەدەم قويدى (قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرمە-
گەن)، ئەمما بۇ جەمئىيەتتە يەنە ئاز ساندىكى چارۋىچى قۇللارنىڭ
تەركىبلىرى بار ئىدى» («كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ فىئوداللىق
جەمئىيىتى»، «ئىلىم - پەن خەۋەرلىرى» نىڭ 1950 - يىلى
12 - ئايدىكى 1 - جىلد، 8 - سانىغا بېسىلغان).

(4) سەي خوڭشىڭ مۇنداق دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ:
«تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە قۇلدارلىق تۈزۈم مەۋجۇت ئىدى.
ئەمما قۇللارنىڭ تۈركلەرنىڭ نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى كۆپ
ئەمەس ئىدى، بەلكى «ئىچ كۈيئوغۇل» ياكى ئائىلە ئەزاسى دېگەن
سالاھىيەت بىلەن چېلىقىپ تۇراتتى، شۇڭلاشقا ئۇلاردا ئاتىلىق
ھوقۇقىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمى شەكىللەنگەن» («تۈركلەرنىڭ
قانۇنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ
1965 - يىللىق 5 - سانىغا بېسىلغان).

(5) مەن تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈمنى باش-
تىن كەچۈرگەن دەپ تەشەببۇس قىلىمەن. ئەمما «كېيىنكى
تۈركلەر» نىڭ فېئوداللىق تۈزۈمگە قەدەم قويغانلىقى بىلەن غەر-
بىي تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمنى باشتىن كەچۈرمەي، بىۋا-
سىتە ھالدا ئىپتىدائىي جامائەدىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم
قويغانلىقىدىن ئىبارەت بۇنداق قاراشنىمۇ قۇۋۋەتلىمەيمەن. مەن
مەيلى شەرقىي تۈركلەر بولسۇن ياكى كېيىنكى تۈركلەر بىلەن
غەربىي تۈركلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى بىلەن
جەمئىيەت تۈزۈمى باشتىن - ئاخىرغىچە پۈتۈنلەي قۇلدارلىق
تۈزۈم باسقۇچىدا توختاپ قالغان، فېئوداللىزمغا زادىلا قەدەم باس-
مىغان دەپ قارايمەن (ئىلگىرى يازغان «قەدىمكى دەۋردىكى شى-
مالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ
ئالاھىدىلىكلىرى — قوشۇمچە «كېيىنكى تۈركلەر بىلەن غەربىي
تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى» ناملىق ماقالەم، «غەربىي
شىمالنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» نىڭ 1985 - يىللىق 4 -

سانىدا ئېلان قىلىنغان) .

مۇشۇنداق بىر كەسپىي خاراكتېردىكى تارىخىي كىتابنى يې-
زىش بىر قەدەر قېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزۈمنىڭ سىياسىي
سەۋىيەسى بىلەن كەسپىي سەۋىيەسىنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەب-
لىك، يېتىشسىزلىكلەردىن خالىي بولالمىغان بولۇشۇم مۇمكىن،
شۇڭا كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ كېيىنكى نەشرىدە ئۆزگەرتىشىم ۋە
سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن خاتا ئورۇنلىرى
بولسا تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئاخىرىدا، موڭغۇل، تۈرك تىللىرى مۇتەخەسسىسى پرو-
فېسسور گىڭ شىمىننىڭ قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ئەسلى تې-
كىستتىن بىۋاستە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ
تەرجىمىسىنى قوشۇمچە قىلىپ كىتابىمغا كىرگۈزدۈم؛ خەتتات،
دوتسېنت ئەن لىگو كىتابىمنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ خېتىنى يېزىپ
بېرىپ، بۇ قاملاشمىغان ئەسىرىم ئۈچۈن ئاز كۈچ چىقارمىدى،
بۇ يەردە ئۇلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.

لىن گەن

ئىچكى موڭغۇل داشۆسى موڭغۇل تارىخى تەتقىقات ئورنى

1984 ـ يىلى قىش

قىسقىچە مەزمۇنى

تۈركلەر تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى، تېلىلار يەنى يېغلىق، چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار، ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى چىلېلار (يەنە بىر نامى قاڭقىللار) ئىدى.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئاپىرىدە بولغان ئورنى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي، تەخمىنەن هازىرقى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولۇپ، كېيىن قوچۇ (هازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپان) نىڭ شىمالىدىكى تاغ (هازىرقى بوغدا تېغى) غا كۆچۈپ بارغانىدى. مىلادى V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇرجانلار قوچۇنى ئىشغال قىلىۋالغاندا، تۈركلەر جۇرجانلارنىڭ ئىرقىي قۇللىرىغا ئايلىنىپ، ئالتۇن تاغ (هازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇر بولدى ۋە جۇرجان قۇلدار هاكىمىيىتى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتىدى، جۇرجان قاغانى ئۇلارنى كەمسىتىپ، «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتىدى.

V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، جۇرجان هاكىمىيىتى ئۆز قارىمىقىدىكى قۇل قىلىنغان قەبىلىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن، پەيدىنپەي ئاجىزلىدى، تۈركلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پەيدىنپەي قۇللۇق ئورنىدىن قۇتۇلدى. مىلادى 546 - يىلى تۈركلەرنىڭ ئاقساقىلى ئاشنا تۇمەن قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ، تېلى قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 50 مىڭ ئۆيلۈكتىن

ئارتۇق ئادەمنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق تېخىمۇ كۈ-چەيدى. مىلادى 552 - يىلى (غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ فېيدى تۇنجى يىلى) باھاردا تۈمەن قوشۇن باشلاپ بېرىپ، جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلدى، جۇرجان قاغانى ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇنىڭ بىلەن تۈمەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى مەركەز قىلغان تۈرك ھاكىمىيىتى — تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ ئاتىدى. مۇقان قاغاننىڭ دەۋرى (مىلادى 552 - يىلدىن 572 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئاخىرى، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپىدە) دە تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى تېخىمۇ كۈچىيىپ، جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ غەرپتە ئېفتالىتلارنى تارمار قىلدى، شەرقتە قىتان ۋە تاتابىلارغا يۈرۈش قىلدى. شىمالدا قىرغىزلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى تىز پۈكتۈردى. بۇ ۋاقىتتا تۈرك ھاكىمىيىتىگە قاراشلىق زېمىنلار كېڭىيىپ، شەرقتە لياۋشۇي دەرياسىدىن، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە يېتىپ باردى. قاغاننىڭ بارگاھى (قاغان ئوردىسى) ئۆتۈكەن تېغى (ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) دا ئىدى.

تۈركلەر ئاساسلىق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار «سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ»، كۆچمەنلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. تۈركلەرنىڭ چارۋىچىلىقى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغانىدى. چارۋىچىلىق تۈركلەرنىڭ ئىگىلىك تۇرمۇشىنىڭ ئاساسلىق ئۇلى ئىدى. ئوۋچىلىقمۇ بەلگىلىك مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن قويمىچىلىق كەسپى بار ئىدى؛ ياغاچ ئەسۋاب-لارنى ياساش، بولۇپمۇ هارۋا ياساش كەسپى بىر قەدەر ئۆزۈن

تارىختا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بېلىق يىلىمى (نەپىس
ياغاچچىلىقتا تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نەرسە) نى يا-
سايتتى ۋە ئەمەن رەختى (بىر خىل «شىۋاق» دەپ ئاتىلىدىغان
ئۆسۈملۈكتىن توقۇلىدىغان قوپال رەخت) نى توقۇيتتى. تۈركلەر
ئات بېقىشتا ماھىر ئىدى. تاڭ سۇلالىسى كىمخاپ ۋە توقۇمىچە-
لىق بۇيۇملىرىنى تۈركلەرنىڭ كۆپلىگەن نەسىللىك جەڭ ئاتلىرى-
غا ئالماشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئات سور-
تىنىڭ سۈپىتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىغانىدى.
تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت
ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇللىرىنىڭ مەنبەسى ئاساسەن، ئۇرۇش ۋە
بۇلاڭ ـ تالاڭدا قولغا چۈشكەن ھەر مىللەتتىن بولغان ئاھالىلەر
ئىدى. تۈركلەرنىڭ قۇللىرى مەيلى ھۆكۈمران سىنىپلارغا تەۋە-
لىرى بولسۇن ياكى ئاددىي خەلقلەرنىڭ ئائىلىلىرىگە قاراشلىقلى-
رى بولسۇن، ھامان قۇل ئىگىسىنىڭ مۈلكى ھېسابلانغاچقا،
«نەرسە» («سۆزلىيەلەيدىغان قورال») قاتارىدا، باشقىلارغا
سوۋغىمۇ قىلىۋېتىلەتتى. قۇللار قۇللۇق سالاھىيىتى بېكىتىل-
گەندىن كېيىن، خالىغانچە كېتىپ قالمايتتى؛ ئەگەر كېتىپ
قالسا، چوقۇم ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇنلار بەدىلىگە
ئۆز ـ ئۆزىنى سېتىۋالغاندىلا ئاندىن ئەركىنلىكى ئەسلىگە كېلەت-
تى. تۈركلەرنىڭ ئاددىي خەلقلىرى دائىم قۇللارغا ئىگە بولۇپ
تۇرسىمۇ لېكىن ئۇلار قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر بىلەن زادىلا ئوخشاش-
مايتتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ تۇراتتى.
چۈنكى تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى، ھۇنلارغا ئوخشاش ئىشلەپچىقى-
رىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن
تەركىب تاپقانىدى، يەنى چارۋىچىلار تىنچلىق مەزگىلىدە ئىشلەپ-
چىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىدۇر، ئۇرۇش ۋاقتىدا
جەڭ مەيدانىدىكى چەۋەندازلار ئىدى.
تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىنىپىدا، ئەڭ چوڭ باشلىق

قاغان دەپ ئاتىلىدۇ، قاغاننىڭ ئوغۇللىرى بىلەن ئىنىلىرى «تېـ
گىن» دەپ ئاتىلاتتى. تۈرك ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق رايونلىـ
رىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلگەن بولۇپ، قاغان ئوردىسى ھاكىمىيەتـ
نىڭ باش قىسمى، سىياسىي مەركىزى بولغاندىن سىرت، قالغان
رايونلار شەرق، غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان، ھەر بىر
قىسىمغا «شاد» (ھەربىي ئىشلار ئەمەلدارى) بەلگىلەپ، قوشۇن
تۇرغۇزۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شەرقىي قىسىمدا تۇرۇشلۇق
«شاد» نىڭ قارار گاھى ياۋجۇ ئايمىقى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھـ
رى) نىڭ شىمالىدا، غەربىي قىسىمدا تۇرۇشلۇق «شاد» نىڭ قاـ
رارگاھى ۋۇيۈەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۈەن ناھىيەـ
سى) نىڭ شىمالىدا ئىدى. شەرقىي قىسىم بىلەن غەربىي قىسىمـ
نىڭ ئوتتۇرىسىدا، يەنى ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىدىكى جايلار، قاغان ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى ئىدى.
تۈركلەردە چوڭراق ئەمەللەردىن يەنە يابغۇ، ئېلتەبىر، چور،
ئېركىن ۋە تۇدۇن قاتارلىق ئون نەچچە دەرىجىدىكىلىرى بار
ئىدى، كېيىن تەرەققىي قىلىپ 28 دەرىجىگە يەتكەنىدى. ھەر
دەرىجىلىك ئەمەللەرنىڭ ھەممىسىنى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئاقـ
سۆڭەكلەر ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى، ۋەزىپىگە تەيىنلىنىدىغانلارنىڭ
مۇقىم سانى يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «كۆك تۈركلەر»
يەنى ھەر قايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى
(يەنى چارۋىدار ئاقسۆڭەكلەر) مۇ، شۇنىڭدەك مانا مۇشۇ چوڭـ
كىچىك بەگلەردىن تەيىنلەنگەن ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارـ
لارنىڭ ھەممىسىمۇ، ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا مەنسۇپ ئىدى. قاـ
غاندىن، ئاقسۆڭەكلەردىن ۋە ھەر دەرىجىلىك چوڭ - كىچىك
بەگلەردىن ئاقسۆڭەكلەر يىغىنى تەشكىللەنگەنىدى، ئاقسۆڭەكلەر
يىغىنىنىڭ سىياسىي تۈزۈش، ئۇرۇش قىلىش، قاغاننىڭ ۋارىسلىـ
رىنى سايلاش ۋە باشقا زور مەسىلىلەرنى قارار قىلىش ھوقۇقى
بار ئىدى. قۇل، قارا بۇدۇن (ئۇرۇشتا ئىتائەت قىلغانلار) ۋە

ئاددىي چارۋىچىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار جۈملىسىدىن ئىدى.

تۈرك ھاكىمىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈم ئاساسىغا قۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسىي فۇنكسىيىسىنى ئىچكى جەھەتتىن ئال-غاندا، بىرىنچىدىن، قۇللارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇراتتى؛ ئىك-كىنچىدىن، قۇلدارلارنىڭ خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكلىرىنى قوغ-داپ، ھۆكۈمرانلىق تەرتىپى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي تەرتى-پىنى ساقلايتتى؛ ئۈچىنچىدىن، (سىرتقا قارىتىلغان سىياسىي فۇنكسىيىسى) بويسۇندۇرۇلغان ھەرقايسى تۈلۈس ۋە قەبىلىلەرنى ھەدەپ قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى ۋە باستۇراتتى.

تۈرك ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ (مىلادى 552 ـ يىلى) ئۇزاق ئۆتمەيلا تۈمەننىڭ ئىنىسى ئىستەمى ئون چوڭ قەبىلە ئاقساقىلى بىلەن 100 مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى قاغان (562 ـ 576 ـ يىللار) دەپ جاكارلاپ، نامىنى «ئون ئوق قەبىلىلىك قاغان» دەپ، يۇلتۇز ۋادىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كىچىك يۇلتۇز دەرياسى) دا قارارگاھ قۇرۇپ، ئۇنى قىشلىق پايتەخت (جەنۇبىي ئوردا) قىلدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە سۇياب دەرياسى ۋادىسىدىكى مىڭ بۇلاق (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقى) دا قاراگاھ قۇرۇپ، ئۇنى يازلىق پايتەخت (شىمالىي ئوردا) قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۈرك-لەرنىڭ غەربىي قىسمىدا يېرىم مۇستەقىل بىر كۈچ شەكىللەن-دى. ھالبۇكى، تۈركلەرنىڭ شەرقىي قىسمى، مۇقان قاغان (553 ـ 572 ـ يىللار) ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى تاپارقاغان (572-581 ـ يىللار) ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە تېخىمۇ قۇد-رەت تاپقانىدى.

مىلادى 583 ـ يىلى تۈركلەر رەسمىي ھالدا غەرب ۋە شەرق دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي

تۈركلەر سۈي سۇلالىسى بىلەن ياراشتى، ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 5 - يىلى (585 - يىلى) ئىشپارا قاغان قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا كۆچۈپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، بەيداۋ-چۈەن (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھىرىنىڭ غەر-بىي شىمالىي) دە ئولتۇراقلىشىپ، سۈي سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلدى.

سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۈركلەر سىۋارقاغان (609 - 619 - يىللار) نىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىدا يەنە قايتا كۈچەيدى ھەمدە 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن سۈي ياڭدىنى يەنمىن (هازىرقى سەنشىدىكى دەيشيەن ناھىيىسى) دە قورشىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى داۋاملىق تۈردە تاڭ سۇلا-لىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئىللىك قاغان تەختكە چىققان (620 - 630 - يىللار) دىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدىكى ھەر خىل زىددى-يەتلەر كەسكىنلىشىشكە باشلىدى، بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە سىنى-پىي زىددىيەتلەر ئالاھىدە ئۆتكۈرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، تۈرك «بەگلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى سۇ بىلەن ئوت-تەك ئىدى». مىلادى 628 -يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن 2 - يىلى)، چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان، ئەسلىدە تۈركلەرگە قاراشلىق بولغان سىرتاردۇشلار، چۆللۈك-نىڭ شىمالىدا سىرتاردۇشلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، تۈرك-لەردىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولدى. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ «ئىللىك ھاكىمىيىتىنىڭ قالايمىقانلاشقان، ھەر خىل ئاپەتلەرنىڭ ئۈستى - ئۈستىلەپ يۈز بېرىۋاتقان» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شىمالدا سىرتاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ، زور قوشۇن ئەۋەتىپ، قايتۇرما زەربە بەردى. 630 - يىلى (جېنگۈەننىڭ 4 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن ئىللىك قاغان

ئەسىرگە چۈشۈپ، شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتى گۇمران بولدى. قوۋملىرىنىڭ بەزىلىرى غەربىي يۇرتقا كەتتى، بەزىلىرى سىرتاردۇشلارغا بېقىندى، 100 مىڭغا يېقىن ئادەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تەخمىنەن 50 نەچچە يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

تاڭ سۇلالىسى بەيئەت قىلغان تۈركلەرگە قارىتا ئېتىبار بېرىشنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنى خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى ياۋجۇ ئايمىقىدىن لىڭجۇ ئايمىقىغىچە (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىدىن نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسىگىچە) بولغان دائىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. ھەمدە ئىلىك قاغاننىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق رايونى (چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي) نى ئالتە ئايماققا ئايرىپ، دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسى بىلەن يۇنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسى (پۈتۈنلەي خېتاۋ ئەتراپىدىكى رايونلاردا) نى تەسىس قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنى تۇتۇقلۇققا تەيىنلەپ، تۈركلەرنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئادەتلىرى بويىچە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرگە قارىتا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، ئەينى ۋاقىتتا چاڭئەنگە 10 مىڭ ئائىلىگە يېقىن تۈرك كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقانىدى.

مىلادى 682 - يىلى (گاۋزۇڭنىڭ يوڭچۇن تۇنجى يىلى) جەنۇبقا كۆچۈپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بارغان شەرقىي تۈركلەر، قۇتلۇقنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، يېڭىۋاشتىن بىر تۈرك ھاكىمىيىتىنى قۇردى (ئادەتتە «كېيىنكى تۈرك» ھاكىمىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان، بىر تەپرىقچى بۆلۈنمە ھاكىمىيەت ئىدى.

سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا،

غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتى شېئىر قاغان بىلەن باش يابغۇ قاغان (619 ـ 628 ـ يىللار) نىڭ دەۋرىدە ئىنتايىن قۇدرەت تاپقاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن ئېلىمىزنىڭ غەربىي يۇرتتىكى رايونلىرىنىڭ ھەممىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا باج تاپشۇردى. غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ غەربتىكى چېگراسى تاكى ئوكسۇس دەرياسى (ھازىرقى ئامۇ دەرياسى) نىڭ شىمالىدىكى تۆمۈر قاپقىغىچە يېتىپ بارغانىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلىدە ئون ئاساسلىق قەبىلىسى بار ئىدى. يەنى سۇياب دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى) نىڭ شەرقىگە ماكانلاشقان سول قانات بەش تۇغلۇق قەبىلىسى بىلەن سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىگە ماكانلاشقان ئوڭ قانات بەش ساداقلىقلار قەبىلىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئون قەبىلە (يەنە «ئون ئوقلار» مۇ دېيىلىدۇ) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەينى-كەينىدىن توپىلاڭ يۈز بەرگەنلىكتىن، بۇ ئون قەبىلە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ پەيدىنپەي بوشىشىپ كەتتى. مىلادى 638-يىلى (تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 12 ـ يىلى) ئىشبارا ئېلتېرىش قاغان، بۇ ئون قەبىلىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ، بەش تۇغلۇق قەبىلىسىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئېركىن تەسىس قىلىپ، ئون قەبىلىگە بولغان باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى. ئەمما ئېلتېرىش قاغان خەلقىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، شۇ يىلى باش ۋەزىرى توئۇناتۇدۇننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، بۇنىڭ بىلەن غەربىي قىسىمدىكىلەر يەنە يوقۇق شادنى ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئىككى قاغاننىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشىدا، ئىككىلا تەرەپتىن تالاپەتكە ئۇچرىغانلار ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، ھەرقايسىسى ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشىۋالدى، ئىلا دەرياسى (ھازىرقى ئىلى دەرياسى) نىڭ شەرقى ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا،

غەربى ئېلتېرىش قاغانغا تەۋە بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي تۈركلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەچكە، كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى.

مىلادى 640 — 648 — يىللار ئارىلىق دا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى جايلار بىلەن ئاگنى، كۇسەننى ئىشغال قىلدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا، كۇسەن (ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچار ناھىيىسى)، ئاگنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى) سۇلى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرى) دىن ئىبارەت تۆت ھەربىي قورغاننى تەسىس قىلىپ، ئۇنى «تۆت قورغان» دەپ ئاتىدى، بۇ تۆت قورغان ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغاچقا، كېيىنى ۋاقىتتا يەنە «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» دەپمۇ ئاتالغانىدى.

مىلادى 651 - يىلى (گاۋزۇڭنىڭ يوڭخۇي 2 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەردىن بولغان تۇتۇق بېگى ئاشىنا قۇل، تاڭ سۇلالىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ جاكارلىدى ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى قوغداش ۋە غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 651 - يىلدىن 657 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا توپىلاڭنى تىنجىتىشقا بىرقانچە قېتىم كەينى - كەينىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئاخىر 657 - يىلى (شيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى)، ئىشبارا قاغاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتىنى يوقاتتى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بىلەن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى) دا ئىسسىق كۆل بىلەن تىنىقنۇردىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى، ئىسسىق كۆل قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىدە

ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇغلۇقلار بىلەن ساداق قەبىلىلىرىنىڭ
جايلاشقان رايونلىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان مەھكىمە ۋە ئايماقلارنى
تەسىس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي جەھەت-
تىكى باشقۇرۇش ھوقۇقى تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلى-
نىڭ غەربىدىكى كەڭ جايلارغىچە يېتىپ باردى. مىلادى 679-
يىلى (دياۋلۇنىڭ تۇنجى يىلى) يەنە سۇياب قەلئەسىنى ياساتتى
(خارابە ئورنى ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق
قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا يېقىن)، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاگنى-
نىڭ ئورنىنى ئېلىپ، غەربىي چېگرىدىكى تۆت چوڭ قورغاننىڭ
بىرىگە ئايلاندى. سۇياب قورغىنى ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ
ئىچىدە ئەڭ غەربكە جايلاشقان بىر ھەربىي قورغان بولۇپ،
چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ۋە جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ
قاتنىشىنى قوغداشتا، ئالاھىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئىدى.

تۈركلەر قەدىمكى دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ
يېزىقىنى ئىجاد قىلغان، شۇنىڭدەك يەنە بىر قەدەر بۇرۇن ھايۋانات-
لارنىڭ ناملىرى بويىچە يىل تەرتىپلىرىنى ھېسابلىغان مىللەت.
تۈرك يېزىقى تەخمىنەن مىلادى V ئەسىرلەردە ئىجاد قىلىنىپ
ۋە ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى. X XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئور-
قۇن دەرياسى بويىدىن تېپىلغان «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»،
«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» قاتار-
لىق تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن
قارىغاندا، تۈرك يېزىقى تەرەققىي قىلىپ، VIII ئەسىرگە كەلگەن-
دە، قۇرۇلمىلىرىمۇ خېلىلا تاكامۇللىشىپ، سۆزلۈكلىرىمۇ خې-
لى تولۇقلانغانىدى. بۇ بىرنەچچە مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدە ئاسا-
سەن دېگۈدەك قاغان ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇرۇش مۇۋەپپىقىيەتلى-
رى بىلەن تۆھپىلىرى مەدھىيىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما تۈركلەر-
نىڭ گۈللىنىپ، زاۋاللىققا يۈزلىنىشى بىلەن تۈرك قۇلدار ھاكى-

مىيىتىنىڭ گۆللىنىپ ۋە مۇقەرز بولۇش جەريانىمۇ خاتىرىلەن-
گەن بولغاچقا، كېيىنكىلەرگە ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللار-
نى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى.

. تۈركلەردە ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلىشتا، جۆرىسىنىڭ ھەمراھ
بولۇپ بېرىش نىكاھ ئادىتىمۇ تاللىنىپ، يايلاق رايونلىرىنىڭ
ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. تۈركلەردە يەنە نىكاھنى دا-
ۋاملاشتۇرۇش ئادىتى بار ئىدى. يەنى ئاتىسى، ئاكىسى، چوڭ
دادىسى، تاغىسى ئۆلسە، ئوغلى، ئىنىسى ۋە جيەنلىرى ئۆگەي
ئانىسى (ئۆز ئانىسى ئەمەس) نى، يەڭگىسىنى، چوڭ ئاپىسىنى،
كىچىك ئاپىسىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى. تۈركلەرنىڭ دەپنە ئۆرپ-
ئادىتىدە ئۆلگۈچىنى چېدىرغا قويۇپ قوياتتى، ئۇنىڭ پەرزەنتلە-
رى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئات - قويلارنى ئۆلتۈرۈپ،
چېدىرنىڭ ئالدىدا نەزىر قىلىپ، چېدىرنى يەتتە قېتىم چۆرگىلەپ
چىقاتتى (يەنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ چىقاتتى)، ئۇلارنىڭ ئىچىدە
بىرەيلەن چېدىرنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدا چېكىسىنى تىلىپ ئۆك-
سۈپ يىغلايتتى، قان بىلەن ياش قوشۇلغانغا قەدەر، يەتتە قېتىم
شۇنداق قىلىپ، ئاندىن بولدى قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇۋا-
پىق كۈن تاللاپ، جەسەتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلاتتى. دەپنە
قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تاش تىزىپ ۋە
ياغاچنى بەلگە قىلىپ قوياتتى (يەنى ياغاچ تۇۋرۈكنى). قەبرى-
نىڭ ئالدىدىكى تاشنىڭ قانچە بولۇشى، ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا
ئۆلتۈرگەن دۈشمىنىنىڭ سانى ئىدى. تۇۋرۇككە يەنە ئۆلگۈچى-
نىڭ قىياپىتى بىلەن ئۇ ھايات ۋاقتىدا قاتناشقان جەڭنىڭ ئەھۋا-
لى تەسۋىرلىنىپ سىزىپ قويۇلاتتى.

تۈركلەر دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، شامان دىنى، ئاتەشپەرەس-
لىك، نەستۇرىيان ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بىرىنچى باب مۇقەددىمە — تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر

مىلاد VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال، مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچى بىلەن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يايلاقلار ئەزەلدىن مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە ئۆتكەن شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بولۇپ كەلگەن، شۇنىڭدەك يەنە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىدىغان، ئۆزئارا ئۇرۇش ئېلىپ بارىدىغان ۋە ئۆزئارا قوشۇلىدىغان سورۇنى ئىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن ئىلگىرى V — II ئەسىرلەر (يېغىلىق دەۋرى) دىن بۇرۇن، بۇ جايلاردا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، شۇنبى (شۇنيۇ دەپ ئوقۇلىدۇ، شيا سۇلالىسى دەۋرى)، گۈيفاڭ (يىن، شياڭ سۇلالىلىرى دەۋرى)، شيەنيۈن (شيەنيۈن دەپ ئوقۇلىدۇ، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرى) ۋە روڭدى دەپ ئاتالغان ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەر سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار ئىدى.

يېغىلىق دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا «يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ تىركىشىشى» كېلىپ چىققاندا، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىمۇ ھۇنلار بىلەن تۇڭغۇسلار (شەرقىي غۇزلار) دىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك قوۋم

مەيدانغا كەلگەنىدى. تۇنغۇسلار ھۇنلارنىڭ شەرقىدە، ھازىرقى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغانىدى؛ ھالبۇكى ھۇنلارنىڭ شىمالىدا، ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا دىڭلىڭ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مىللەت بار ئىدى.

ھۇنلارنىڭ ئاپىرىدە بولغان جايلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ خېتاۋ رايونى بىلەن چوغاي تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغى) نىڭ ئەتراپى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى جاۋ، چىن، يەندىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىكنىڭ زېمىنلىرى بىلەن تۇتىشاتتى. ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى دائىم جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرىلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالغاچقا، چېگرىدىكى خەلقلەر «يەر تېرىيالماي، چارۋا باقالماي قالغانىدى»، ①كېيىن سانغۇن لىمو تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. چىن شىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 221 - يىلى) دىن كېيىن سانغۇن مىڭ تيەننى ئەۋەتىپ ئۇلارنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتتى، ھەمدە «سەددىچىن سېپىلى» نى ياسىتىپ مۇداپىئە كۆردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «غوزلار جەنۇبقا كېلىپ يىلقىلىرىنى بېقىشقا پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالدى». ②مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى (چىن I نىڭ تۇنجى يىلى) ھۇنلاردىن بولغان مودۇن (مودۇ دەپ ئوقۇلىدۇ) ئۆزىنى تەڭرىقۇت (چانيۇ دەپ ئوقۇلىدۇ، ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقىنىڭ ئاتىلىشى) دەپ جاكارلىدى. بۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ كۈچى پەيدىنپەي كۈچەيگەنىدى. مودۇن تەڭرىقۇتنىڭ باشچىلىقىدا شەرقتە تۇنغۇسلارنى تارمار قىلدى، غەربتە توخرىلار (جى دەپ ئوقۇلىدۇ) نى مەغلۇپ قىلىپ، كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى، جەنۇبتا لوفەن بەيياڭنى ئەل قىلدۇردى،

---

① «تارىخىي خاتىرىلەر» 81 - جىلد، «ليەنپو، لىن شياڭرۇنىڭ تەرجىمىھالى» قوشۇمچە «لى مۇنىڭ تەرجىمىھالى».
② جيايى «يېڭى كىتاب» 1- جىلد، «چىن بەگلىكىگە جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا».

شىمالدا دىڭلىڭلار بىلەن خاككەس (گې دەپمۇ ئوقۇلىدۇ) قاتار-
لىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتە لياۋخې دەرياسىدىن
غەربتە كۆكئارتنىڭ ئۇ تەرىپىگىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە،
جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىگىچە بولغان كەڭ رايونلارنى كونترول
قىلىپ، ئاۋۋال چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي، كېيىن شىمالىنى مەركەز
قىلغان، مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ
تۇنجى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى 60 -
70 يىل ئىچىدە، ھۇنلار تازا كۈچەيدى، «300 مىڭدىن ئارتۇق
يالىق ئادەم (ئوقيالىق قىسىم) نى تېزگىنلەپ»، ئۈزلۈكسىز
ھالدا جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا
بېسىپ كىرىپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنى بۇلاپ، بايلىقلارنى تالان-
تاراج قىلىپ، زىرائەتلەرنى دەسسەپ - چەيلەپ، ئىشلەپچىقىرىش-
قا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ فېئودال-
لىق ئىگىلىكى بىلەن مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ئېغىر
توسقۇنلۇق قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 - يىلى (خەن
گاۋدىنىڭ 7 - يىلى) ليۇباڭ پىڭچىڭ شەھىرى (ھازىرقى سەنشى-
دىكى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي) دىكى جەڭدە مەغلۇپ
بولغاندىن كېيىن لۈخۇ، ۋېندى، جىڭدىلارنىڭ دەۋرىدە ئۇلارنىڭ
ھەممىسى ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشقا مەجبۇر بولدى. خەن سۇلا-
لىسى مەلىكىلەرنى تەڭرىقۇتقا ئالچى (يانجى دەپ ئوقۇلىدۇ، ھۇن
تىلىدا خوتۇن، توقال دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) لىققا بەرگەندىن
تاشقىرى، ھەر يىلى ھۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىگە نۇرغۇنلىغان
بايلىقلارنى ھەدىيە قىلىپ بېرەتتى. شۇنداقتىمۇ خەن سۇلالىسى-
نىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتى ھېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەنە-
دى. ھۇنلار داۋاملىق خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم
قىلىپ تۇردى، خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 140 - 87 -
يىللار) نىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ نۆۋەت

زور كۆلەمدىكى ئۆزىنى قوغداش ئۇرۇشىنى قوزغىغانلىقتىن،
ھۇنلار ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، كۈچى زور دەرىجىدە
ئاجىزلاشقاندىن كېيىنلا، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى
تېزگىنلەنگەنلىكتىن، چېگرا رايونلاردىكى خەلقنىڭ ھاياتى بىلەن
مال -مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكى ساقلاپ قېلىنىپ، خەنزۇلارنىڭ
ئىلغار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قوغداپ قېلىندى.

مىلادىدىن ئىلگىرى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھۇن ھۆ-
كۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «تەڭرىقۇت» لىقتىن ئى-
بارەت بۇ ئەڭ ئالىي ھوقۇقنى تالىشىشتىن ئىبارەت كۈرەش يۈز
بېرىپ، بەش تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئارا تەخت تالىشىش ۋە قالايمىقان
ئۇرۇش ۋەزىيىتى كېلىپ چىقتى. بەش تەڭرىقۇتنىڭ قالايمىقان
ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە، بەزىلىرى تەسلىم بولدى، بەزىلىرى
ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشتى؛ ھالبۇكى، ھۇن خەلقىدىن بولسا
«نەچچە يۈز مىڭ ئادەم ئۆلۈپ، چارۋا ماللاردىن ئوندىن سەككىز-
توققۇزى چىقىم بولدى». ئەڭ ئاخىرىدا قۇتىمۇش تەڭرىقۇت (جى
خېتى 侄 دەپ ئوقۇلىدۇ) قوغۇشار تەڭرىقۇت (شې خېتى 耶 دەپ
ئوقۇلىدۇ) نى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرىقۇت ئوردىسى بىلەن چۆل-
لۈكنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلدى. قوغۇشار
تەڭرىقۇت جەنۇبقا بېرىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا مەج-
بۇر بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 51 - يىلى (شۈەندىنىڭ گەنلو
3 - يىلى) شەخسەن ئۆزى پايتەخت چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى
ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىي) گە بېرىپ،
خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغاتىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبا-
رەن خەنزۇلار بىلەن ھۇنلاردىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ 150
يىل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 - يىلدىن 51 - يىلغىچە) دىن
بۇيانقى دۈشمەنلىك ھالىتى ئاخىرلىشىپ، تىنچلىق، دوستلۇق
مۇناسىۋىتىگە ئۆتتى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايون ھا-
كىمىيەتلىرىگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەتلەر-

نىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىش باشلىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكى ئىلگىرى سۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە خەنزۇلار بىلەن ھۇنلاردىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈنمۇ تېخىمۇ كەڭ يول ئېچىلدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ ياردەم بېرىشى، قوغدىشى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا، قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ كۈچى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلدى. قۇتىشۇش تەڭرىقۇتنىڭ ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈرگۈدەك ماجالى بولمىغاچقا، داۋاملىق غەربكە سۈرۈلۈپ، ھازىرقى ئىلى دەريا ۋادىلىرىغا كۆچۈپ باردى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 36 - يىلى (يۈەندىنىڭ جيەنجاۋ 3 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ھىمايە قىلغۇچى چەۋەندازلار كاھىبېگى گەن يەنشو ۋە ۋە مۇئاۋىن چېرىكى بەگ چېن تاڭ تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ يوقىتىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 33 - يىلى (جىڭنىڭنىڭ تۇنجى يىلى) قوغۇشار تەڭرىقۇت قايتا يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىنى زىيارەت قىلدى. ئۇنىڭ تەلىپىگە بىنائەن پادىشاھ يۈەندى ئوردىدىكى كېنىزەك ۋاڭ چياڭ (تەخەللۇسى جاۋجۈن) نى، ئۇنىڭغا ئالچىلىققا بەردى. مانا بۇ تارىختا مەشھۇر بولغان «ۋاڭ جاۋجۈننىڭ قورۇلدىن چىقىشى» ئىدى. ۋاڭ جاۋجۈننىڭ قورۇلدىن چىقىشى بىلەن خەنزۇلار بىلەن ھۇنلاردىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق، دوستلۇق مۇناسىۋىتى پەيدىنپەي مۇستەھكەملەندى ۋە كۈچەيدى. بۇ خىل مۇناسىۋەت تاكى 60 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقىچە داۋاملىشىپ، «چېگرا — قورۇللاردا ئەمىنلىك ئورنىتىلغان، ئات - كالىلار كەڭ داللارنى قاپلىغان» گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ①

① يۇقىرىقىلارنى «تارىخىي خاتىرىلەر» 110 - جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «خەننامە» 94 - جىلد، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى (مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) گە كەلگەندە، ھۇنلار يەنە پارچىلىنىپ، جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، شىمالىي ھۇنلار داۋاملىق قارشىلاشتى. كېيىن شىمالىي ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەت، مىللىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت بىراقلا قوزغالغانلىقتىن، خەن سۇلالىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، مىلادى 89 - يىلى بىلەن 91 - يىللاردا، ئۇلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. شىمالىي ھۇنلار ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە شەرق تەرەپتە يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇغانلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى، بىر بۆلۈملىرى ئۆزلۈكسىز جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ، جەنۇبىي ھۇنلارغا بەيئەت قىلدى. يەنە بىر قىسىملىرى بولسا غەربكە كۆچۈپ، يىراق غەرب تامان كەتتى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قېپ قالغان 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمى (ئۆي يەنى تۇتۇننى كۆرسىتىدۇ) بولسا، سىيانپىلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، سىيانپىلارنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى مودۇن تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت قۇرغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ھۇنلارنىڭ چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى پائالىيىتى، تاكى مىلادى 91 - يىلغىچە توپتوغرا 300 يىل داۋاملاشقان بولۇپ، جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىغا قارىتا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلغانىدى.①

① بۇقىرىقىلارنى «كېيىنكى خەننامە» 89- جىلد، «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

ھۇنلارنىڭ كۇچى چۈللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا باش كۆتۈرۈپ چىققانلار تونغۇسلار سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئوغانلار بىلەن سىيانپىلار بولدى. تونغۇسلار ھۇن تەڭرىقۇتى مودۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئوغان ۋە سىيانپىلار دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. مىلادى I ئەسىردە ئوغانلار بىلەن سىيانپىلار بىرلا ۋاقىتتا باش كۆتۈرۈپ چىقتى، ئوغانلار سىيانپىلارنىڭ جەنۇبىغا، ھازىرقى لاۋخا دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغانىدى، سىيانپىلار بولسا، شىرا مورۇن دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغانىدى. ئوغانلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇچرىشىشى بىر قەدەر بۇرۇن، سىيانپىلارنىڭ بولسا بىرقەدەر كېيىن ئىدى.

ئوغانلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇس ئىدى. ئۇلار باش كۆتۈرۈپ چىققان مەزگىلدە، جەمئىيەت قاتلىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدىنپەي قۇلدارلىق تۈزۈمگە يۈزلىنىش كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما تېخى شەكىللەنمىگەنىدى.

ھۇنلار قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە، ئوغانلار ھۇنلارنىڭ قول قىلىشىغا ئۇچرىغانىدى. ھۇن ھۆكۈمرانلىرى دائىم بەلگىلەنگەن قەرەل ئىچىدە ئۇلاردىن مەجبۇرىي رەۋىشتە چارۋا - مال ۋە تېرە-ئەلتىر بېجى ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەمىشە ئوغانلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۇنلار جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن مەزگىلدە، ئوغانلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتتى، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى خاۋدەن قاتارلىقلار شەخسەن ئۆزى پايتەخت لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي) غا كېلىپ، ئوردىنى زىيا-

رەت قىلدى. ھەمدە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇغاتىنى قوبۇل قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا قوۋمىلەرىنى باشلاپ سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى جايلاردىن ھازىرقى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، خېبېي، سەنشىدىن ئىبارەت ئىككى ئۆلكىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ جىنىڭ شەھىرىدىن خېتاۋغىچە بولغان جايلاردىكى قورۇل - توساقلارغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا روخسەت قىلدى، شۇنىڭدەك شياڭگۇدىكى نىڭچىڭ شەھىرى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي) دە ئوغان چېرىكچىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى باشقۇردى. ئۇلار خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن ۋە سودا قىلغانلىقتىن، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەپلەردە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشكەنىدى.①

سيانپىلار غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللەرىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتكەنىدى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، دائىم ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئىشقا سېلىنىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تەرەپلەرىدىكى ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلاتتى. كېيىن جەنۇبىي ھۇنلار ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغاندا، ئوغانلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالەسى ياراشتى. سيانپىلارمۇ مىلادى 49 - يىلى (گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 25 - يىلى) دىن باشلاپ، خەن سۇلىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا سيانپىلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن يۇچوفېن، مەنتۇ قاتارلىقلار پايتەخت لوياڭغا بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، خەن سۇلالىسى ئۇلارغا ۋاڭ، بەگلىك ئوتتۇغاتىنى بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 30 ـ 40 يىل ئىچىدە سيانپەلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى ئىزچىل تۇردە دوستلۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالدى.

① يۇقىرىقىلارنى «كېيىنكى خەننامە» 90 - جىلد، «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

شىمالىي ھۇنلار غەربكە كۆچكەن (مىلادى 91 - يىلى) دىن كېيىن، سىيانپىلار شىمالىي ھۇنلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى ۋە بۇ جايدا قېپ قالغان ھۇنلارنىڭ 100 مىڭ ئۈيلۈك (تۇتۇن) تىن ئارتۇق ئادىمىنى قوشۇۋېلىپ، تەسىر كۈچىنى پەيدىنپەي زورايتتى. سىيانپى ھۆكۈمرانلىرى ھەمىشە دېڭىزدەك چېگرا ياقىسىدىكى ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ كۆپ قېتىم توقۇنۇشتى. ئەمما شۇ مەزگىلدە، ئىككى مىللەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە، بولۇپمۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ئالاقە زادىلا توختاپ قالمىدى، سودىمۇ ئۈزۈلۈپ قالمىدى. پادىشاھ ئەندىنىڭ يوڭچۇ يىللىرى (مىلادى 107- 113- يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىيانپىلارغا شياڭگۇدىكى نىڭچىڭ شەھىرى (ھازىرقى ئورنىنى باش قىسمىدىن كۆرۈڭ) دە «سودا قىلىش» قا رۇخسەت قىلدى، ھەمدە «جەنۇب بىلەن شىمالدا ئىككى جايدا ۋاكالەتخانا قۇرۇپ» ئۇلارنى كۈتۈۋالدى، بۇنىڭ بىلەن سىيانپىلارنىڭ 120 قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت قىلدى. پادىشاھ شۇندى (مىلادى 114- 126- يىللار) نىڭ دەۋرىدە، يالغۇز يۇنجۇڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسى) ئەتراپىدىكى سودا رەستىلىرىدىلا مىڭدىن ئارتۇق كالا ھارۋىسى بار ئىدى.①

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى) دە، سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تەن شىخۇي شەرق بىلەن غەرب تەرەپتىكى قوۋملارنى بىرلىككە كەل-

---

① يۇقىرىقىلارنى «كېيىنكى خەننامە» 90 - جىلد «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن ۋاڭ شېن يازغان «ۋېينامە» دە نەقىل ئېلىنغان «ئۈچ پادىشاھلىق. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 30 - جىلد، «ئۇخۇان، سىيانپى، شەرقىي يىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى پېي سوڭجىنىڭ ئىزاھاتىدىن كۆرۈڭ.

تۇردى، جەنۇبتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ئەتراپىغا بېسىپ كىر-
دى، شىمالدا دىڭلىڭلارغا زەربە بېرىپ، شەرقتە فۇيۈلەرنى مەغ-
لۇپ قىلدى، غەربتە ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ
بۇرۇنقى زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىدى، كۆچى تازا قۇد-
رەت تاپقان مەزگىلدە، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا
زور بىر ھەربىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ چىقىپ، گوردە-
سىنى تەڭرىخان تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شاڭدۇ
ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا) دا قۇردى. ئىتتىپاق ناھايىتى نۇرغۇنلى-
غان قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كەڭ زېمىنلارنى
كونترول قىلغانىدى. تەن شىخۇي بۇ رايونلارنى شەرق، ئوتتۇرا
ۋە غەربتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ ھەر بىر قىسىمغا
بىردىن ئاقساقالنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەنىدى، تەن شىخۇي-
نىڭ ئۆزىمۇ ھەر قايسى قىسىملار ئىتتىپاقىنىڭ ئىتتىپاق باشلى-
قىغا ئايلانغانىدى.

تەن شىخۇي ئۆلگەندىن كېيىن (تەخمىنەن مىلادى 178 -
183 - يىللار ئارىلىقىدا ئۆلگەن)، سىيانپى ھۆكۈمرانلار سىنى-
پىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بەردى، غەربىي قىسىم
سىيانپىلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىمۇ ئىتتىپاقتىن يۈز ئۆرۈپ
كېتىپ قالدى، ئوتتۇرا قىسىمدىكىلەر — تەن شىخۇينىڭ كېيىن-
كى ئەۋلادى بۇدۇگېن گۇرۇھى بىلەن «كىچىك سىيانپىلار نەس-
لى» دىن بولغان كې بىنىڭ گۇرۇھىدىن ئىبارەت ئىككى گۇرۇھقا
بۆلۈنۈپ كەتتى، شەرقىي قىسىمدىكىلەرمۇ بىرنەچچە بۆلەككە بۆ-
لۈنۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر قايسى گۇرۇھ، قەبىلى-
لەرنىڭ «ئۆز ئالدىغا يېرى، قوماندانلىرى، ئايرىم چېگرا -
پاسىللىرى بار ئىدى». شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سىيانپىلارنىڭ
ھەربىي قەبىلىلەر چوڭ ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ، كۆچى ئاجىزلى-
شىشقا باشلىدى. كېيىن كې بىنىڭنىڭ كۆچى پەيدىنپەي زورىي-
دى، تەخمىنەن ۋېي ۋېندىنىڭ خۇاڭچۇ يىللىرىدىن مىڭدىنىڭ

تەيخې يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (مىلادى 220 ـ 232 ـ يىللار)، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى يوقۇتۇپ، سىيانپىلارنى قايتا بىرلىككە كەلتۈ-رۈپ، ئىلگىرى تەن شىخۇي قۇرۇپ چىققان ھەربىي قەبىلىلەر چوڭ ئىتتىپاقىنى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈردى. تارىخنامە-لەردە «كې بىنىڭ سىيانپىلارنىڭ ئىلگىرىكى سەلتەنىتىنى ئەس-لىگە كەلتۈرۈپ، دىلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىگەن، بۇنىڭ بىلەن يۇنجوڭ (ھازىرقى ئورنىنى باش قىسمىدىن كۆرۈڭ)، ۋۇيۈەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتو شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن شەرقتە لياۋشۇي دەرياسىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى سىيان-پىلارنىڭ قارارگاھىغا قاراشلىق قىلىنغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. لېكىن بۇ نۆۋەتتىكى ئىتتىپاقنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان قەبىلىلىرى بىلەن ئىلكىدىكى رايونلار، تەن شىخۇينىڭ ئىتتىپاقىغا قارىغاندا ئاز ۋە كىچىك ئىدى، چۈنكى غەربىي قىسمىدىكى سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغانىدى، بۇ چاغدا بىرلىككە كەلتۈ-رۈلگەنلەرمۇ بۇرۇنقى ئىتتىپاقنىڭ ئىچىدىكى ئوتتۇرا ۋە شەرق-تىن ئىبارەت ئىككى قىسمىدىكىلەر يەنى «يۇنجوڭ، ۋۇيۈەندىن شەرقتە لياۋشۇي دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئىگىلىگەن» سى-يانپىلار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، غەربىي قىسمىدىكى سىيانپې-لاردىن باشقا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىكى سىيانپىلار-نىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنىدى.

كې بىنىڭ سىيانپىلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، توختىماستىن چېگرىدىكى ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، بولۇپمۇ ياۋجۇ بىلەن يىجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماق (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلاردا) نىڭ تارتقان زىيىنى ئاز بولمىدى، بۇنىڭ بىلەن ۋېي مىڭدى چىڭلوڭنىڭ 3-يىلى (مىلادى 235 ـ يىلى) قىلىچۋاز ئەۋەتىپ، ئۇنى قىلىچلاپ

ئۆلتۈردى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي تەشكىلىي ئەسلىدىنلا ئىنتايىن چېچىلاڭغۇ (بۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تارقاقلىق ۋە ئاجىزلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى). ئۇ باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقىچە بولغان جەرياندا، ئاقسالىنىڭ كۈچىنىڭ زورىيىپ ۋە ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ باراتتى. شۇڭا كې بىنىڭ ئۆلۈشى بىلەنلا، سىيانپىلارنىڭ «ئۇرۇق، قوۋملىرى تارقىلىپ كېتىپ»، ئىككىنچى قېتىملىق ئىتتىپاقمۇ يەنە پارچىلىنىپ كەتتى.①

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سىيانپىلار نۇرغۇنلىغان بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قەدەر كۈچلۈكلىرەكلىرىدىن مورۇڭ قەبىلىسى، توغبات قەبىلىسى ۋە يۈۋېن قەبىلىسى بار ئىدى.

مورۇڭ سىيانپىلىرى لياۋدوڭ ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئالدىنقى يەن (مىلادى 352- 370- يىللار)، كېيىنكى يەن (مىلادى 384- 409- يىللار)، جەنۇبىي يەن (400- 410- يىللار)، شىمالىي يەن (400- 436- يىللار) قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنى قۇرۇپ چىققانىدى.

توغبات سىيانپىلىرى ئەسلىدە يۇنجوڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسى) بىلەن چوغاي تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغى) ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى، IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فەنشى (ھازىرقى سەنشىنىڭ فەنشى ناھىيىسى) دە «دەي» نامىدىكى ھاكىمىيەت (مىلادى 338- 376- يىللار) نى قۇردى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا پىڭچېڭ شەھىرى (ھازىرقى سەنشىنىڭ داتوڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي) نى مەركەز قىلىشقا باشلاپ، شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتى (386- 534- يىللار) نى قۇرۇپ چىقتى، شياۋۋېندىنىڭ تەيخې

① يۇقىرىقىلارنى «ئۈچ پادىشاھلىق. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى، گوفان، سىيانپى، شەرقىي يىللار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

18ـ يىلى (494ـ يىلى) پايتەختىنى لوياڭ (ھازىرقى خېنەننىڭ لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي) غا كۆچۈردى.

يۇۋېن قەبىلىسىنىڭ مەنبەسى ھۇنلار بولۇپ، ئۇلار ھۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا قېپ قالغان بىر قەبىلە ئىدى. ئىلگىرى چوغاي تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. II ئەسىردە يۇۋېن قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى شەرققە كۆچۈپ، لياۋشىنىڭ سىرتىدىكى شىرامورۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سيانپىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تەن شىخۇينىڭ ھەربىي قەبىلىلەر چوڭ ئىتتىپاقىغا قاتناشتى. كېيىن تەدرىجىي سيانپىلىشىپ، يۇۋېن سيانپىلىرى بولۇپ ئۆزگەردى. يۇۋېن سيانپىلىرى كېيىن گۇەنجوڭدا شىمالىي جۇ ھاكىمىيىتى (مىلادى 577 ـ 581 ـ يىللار) نى قۇرۇپ چىقتى.

سيانپىلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنىڭ كۈچلىرى ھەدەپ جەنۇبقا سۈرۈلۈۋاتقان ۋاقىتتا، چوڭ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا جورجان مىللىتى دەپ ئاتىلىدىغان بىر مىللەت باش كۆتۈرۈپ چىقتى. جورجانلار نۇرغۇنلىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانىدى. ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران گۇرۇھى يۈجيۇلۈ ئۇرۇقى ئىدى. دەسلەپكى مەزگىلدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئاقساقىلى سەللان چۆللۇكنىڭ شىمالىدا قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇپ، كۈچىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. تۇلا دەرياسى (ھازىرقى تۇغلا دەرياسى) نىڭ قىرغىقىدا ئوردا قۇرۇپ (سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزى)، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى زور بىر ھاكىمىيەتنى قۇرۇپ چىقتى. مىلادى 402 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داۋۇدى تيەنشىڭنىڭ 5 ـ يىلى) سەللان ئۆزىنى توباقاغان (تارىخىي كىتابلاردا «چورتاغ» ياكى «چۇرتۇغ» دەپ يېزىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»غا ئاساسلىنىلغان)

دەپ جاكارلىدى. بۇ شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆزلىرىنى «قاغان» دەپ ئاتىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. جورجان ھاكىمىيىتى تازا قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە، زېمىنى شەرقتە فويۇ، كورېيە (句 خېتى 勾 دەپ ئوقۇلىدۇ) بىلەن چېگرىلىناتتى. غەربتە تەڭرى تېغى بىلەن ئاگنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى) غىچە باراتتى. شىمالدا بايقال كۆلىگىچە، جەنۇبتا چوغاي تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگىچە يېتەتتى.

جورجانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. چارۋىچىلىق بەلگىلىك دەرىجىدە گۈللەنگەنىدى. ئۇۋچىلىقمۇ مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە، كېگىز ياساش، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ۋە ھارۋا ياساشتىن تاشقىرى يەنە، تۆمۈر تاۋلاشنى بىلەتتى. «جۇنامە» 50- جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقان تۈركلەر، جورجان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۆمۈرچىلىرى ئىدى، جورجان قاغانى ئاناغاي (قاي دەپ ئوقۇلىدۇ) ، تۈركلەرنىڭ ئاقساقىلى تۇمەننى «تۆمۈرچى قۇل» دەپ ھاقارەتلىگەنىدى، بۇ جورجانلار ياشىغان رايونلاردا تۆمۈر تاۋلاش كەسپىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

جورجانلارنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت ئىدى. قۇلدارلار سىنىپىنى تەشكىل قىلىدىغان قاغان، سانغۇن، سەركەردە، ئاقساقال، ئېركىن، ئېلتەبىر، ئېركىن باغا قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەر، ئات، كالا، قوي قاتارلىق زور مىقداردىكى چارۋىلارغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كۆپلىگەن قۇللارنىمۇ قۇل قىلاتتى، ھەتتا بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىمۇ قۇل قىلىنىدىغان قەبىلىلەرگە ئايلاندۇرۇۋالاتتى. مەسىلەن، مەدەن تاۋلاشقا ماھىر بولغان تۈرك قەبىلىسى، جورجان قۇلدارلىرىنىڭ

مەدەنچى قەبىلىسى ئىدى.
جورجانلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، شىمالىي ۋېي ھاكى-
مىيىتىگە ئىنتايىن زور تەھدىت سالدى. تەيۋۇدى توغبات تاۋنىڭ
دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچى ئاشقانلىق-
تىن، جورجانلارغا قارىتا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. بۇنىڭ
ئىچىدە مىلادى 429 - يىلى (شېنجىيانىڭ 2 - يىلى) دىكى بىر
قېتىمقىسىنىڭ كۆلىمى ئەڭ زور ئىدى. جورجانلارنىڭ قۇل
قىلىشىغا ئۇچرىغان ھەر مىللەت خەلقىمۇ قوزغىلىپ قارشىلىق
كۆرسەتتى. جورجان ھۆكۈمرانلار گورۇھى ئىچكى ۋە تاشقى
جەھەتلەردە ئارىغا ئېلىپ قىلىنغان ھۇجۇملار نەتىجىسىدە، قاغان
دائەن مەغلۇپ بولۇپ غەربكە قېچىپ كەتتى، شىمالىي ۋېي ھۆكۈ-
مىتى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى.

V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي
سۇلالىسى تەرىپىدىن قاتتىق زەربە يېگەن جورجان ھۆكۈمرانلار
گورۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە قۇل قىلىنغان قەبىلىلەرنىڭ
ئۆزلۈكسىز تۈردە ئىسيان كۆتۈرۈش ۋە قېچىپ كېتىش ۋەقەسى
يۈز بەرگەنلىكتىن، كۈچى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىدى،
شۇڭلاشقا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرى-
سىدا چوڭراق ئۇرۇش بولمىدى، ئەكسىچە ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتى-
شى بىلەن قۇدىلىشىشى كۆپەيدى.

جورجانلار جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى سۇڭ، چىدىن ئىبارەت
ئىككى پادىشاھلىققىمۇ ئەلچى ئەۋەتكەنىدى، ھەمدە چى پادىشاھلى-
قىدىن جورجانلارغا تىۋىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى ماڭدۇرۇپ بېرىشنى
تەلەپ قىلغانىدى.

جورجانلار VI ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە ئىنتايىن
ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى مىلادى 552 - يىلىغا
كەلگەندە تۈركلەر تەرىپىدىن يوقۇتۇلدى. جورجانلار IV
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن تارتىپ، VI

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۇقۇتۇلغانغا قەدەر، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا بىر يېرىم ئەسىر پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن[1].

① يۇقىرىقىلارنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلد، «جورجانلار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

ئىككىنچى باب تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا خىلمۇ - خىل قاراشلار خاتىرىلەنگەن:

(1) «جۇنامە» 50 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەر ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى بولۇپ، ئاشىنا نامىدىكى باشقا بىر قەبىلە ئىكەن» دېيىلگەن.

(2) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» سىدە يەنە «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى سەك دۆلىتىدىن، بۇ ئەل ھۇن دۆلىتىنىڭ شىمالىدا ئىكەن» دېيىلگەن.

(3) «سۈينامە» 84 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلار بولۇپ، ئۇرۇقىنىڭ ئىسمى ئاشىنا ئىدى» دېيىلگەن.

(4) ھالبۇكى «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۈركلەر» دە بولسا پىڭلياڭ ئارىلاشما غۇزلىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقىنىڭ قوشۇلمىسى دەپ قاراپ، «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلار، ئۇلار ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى بولۇپ، ئۇرۇقىنىڭ ئىسمى ئاشىنا ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن.

(5) «يېڭى تاڭنامە» 215 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەر ئاشىنا ئۇرۇقىدىن، ئۇلار ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى بىر قەبىلە ئىدى» دېيىلگەن.

يۇقىرىدىكى قاراشلارنىڭ ئىچىدە، «جۇنامە» دە كۆرسىتىلگەن، تۈركلەر يەنىلا ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى، تۈركلەر ھۇن سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرگە مەنسۇپ بولمىغان باشقا بىر

مىللەت دېگەن قاراشتىن باشقا، قالغان قاراشلارنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار تۈركلەرنىڭ ئۆز تىل يېزىقىدا قالدۇرۇپ كەتكەن خاتىرىلىرىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئورقۇن دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان، تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»گە ئاساسلانغاندا، «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى»① دېيىلگەن. بۇ تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە ئېيتقانلىرى بولۇپ، ئەڭ ئىشەنچلىك قاراش بولۇشى كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ تېلېلارنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بىر مىللەتتۇر، بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ تېلېلار سىستېمىسىغا مەنسۇپلىقىنى يەنى تېلېلارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تېلېلارنىڭ ئەجدادلىرى يەنى يېغىلىق ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار، ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار (چىلېلار) ئىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 ـ جىلد «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلگەن:

«قاڭقىللار قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار دەسلەپتە دىلى دەپ ئاتالغان بولۇپ، شىماللىقلار ئۇلارنى چىلې دەپ ئاتىسا، شيالىقلار (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر) قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتايتتى.

---

① تۈرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ ھازىر ئۈچ خىل تەرجىمىسى بار، بۇ يەردە خېن رولىنىنىڭ تەرجىمىسى ئاساس قىلىندى. سېن جۇڭمىيەن بۇنى «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ جەمەتىمدىن ئىدى» دەپ تەرجىمە قىلغان. گېڭ شىمىن بولسا «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئەسلىدە مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دەپ تەرجىمە قىلغان. ۋۇزخۇ (ئوغۇز)، ۋۇگۇس (ئوغۇز) دېگەنلەر يەنى ئۇيغۇرلار بولۇپ، پەقەت ئاھاڭ جەھەتتىكى تەرجىمىسىلا ئوخشىمايتتى. تەپسىلاتىنى يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل تەرجىمە شەكلىدىن سىرت، مۇشۇ كىتابنىڭ سەككىزىنچى بابىنىڭ «يېزىق ۋە مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى» دېگەن پاراگرافتىن كۆرۈڭ.

ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە سەل - پەل پەرق قىلاتتى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى ھونلار ياكى ھۇنلارنىڭ جىيەنلىرى دەپمۇ قارايدۇ». «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇيغۇرلار، . . . . . . ئادەتتە چاقى ئېگىز، شادىسى كۆپ ھارۋىلاردا ئولتۇرىدۇ، يۈەن ۋېي دەۋرىدە قاڭقىل قەبىلىسى ياكى چىلىلار دەپمۇ ئاتالغان، بۇ تېلى دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشىدۇر».

ئەمەلىيەتتە دىڭلىڭ، چىلې، دىلې، تېلى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى «Tolos» دېگەن بىر خەتنىڭ ئوخشاش ئاھاڭنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى.

(1) دىڭلىڭلار

دىڭلىڭلار توغرىسىدىكى خاتىرىلەر، ئەڭ بۇرۇن «تارىخىي خاتىرىلەر» 110 - جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»① دە كۆرۈلىدۇ. «خەننامە» بىلەن «كېيىنكى خەننامە» دە بەزىدە ئارىلاپ ئۇلارنى «دىڭلېن» ياكى «دىڭلىن» دەپمۇ تىلغا ئالغاندى.

دىڭلىڭلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە ھۇن مەملىكىتى بىلەن بىرگە باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ئۇلار شىمالىي دېڭىز يەنى ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا، ھۇن مەملىكىتىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چارۋىچىلىق قىلىدىغان، قەدىمكى دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى بىر كۆچمەن ئۇلۇس ئىدى.

① باشقا تارىخىي كىتابلاردا مەسىلەن، «تاڭ تىزىملار قورۇقى» 110 - جىلد «ئىچكى تىزىملار قورۇقى») بىلەن «نەزىمنامە. ئەبسانە» («خەنشۇتالڭ مەجمۇئەسى» گە قاراڭ) قاتارلىق كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن دىڭلىڭلارغا ئائىت ئىشلارنى كېيىنكىلەر قوشۇمچە قىلغان بولغاچقا، ئۇلارغا پۈتۈنلەي ئىشىنىشكە بولمايدۇ.

هۇنلار مودۇن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يىلدىن 174 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ دەۋرىدە كۆچى زورايغاندا، دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغاندى، بۇنىڭ بىلەن خېلى كۆپلىگەن كىشىلەر هۇن رايونلىرىغا بۇلاپ ئاپىرىلىپ، هۇنلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ، «زىلو» (زى دەپ ئوقۇلىدۇ، يەنى بايلىق، مال ـ مۈلۈك دېگەن مەنىدە) لار دەپ ئاتالغانىدى. بۇ دىڭلىڭ قۇللىرى، مىلاد I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى) دە، هۇنلارنىڭ ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، باشقا مىللەتلەردىن بۇلاپ كېلىنگەن قۇللار بىلەن بىرلىكتە، قېچىپ كېتىش شەكلى بىلەن، هۇن قۇلدارلىرىنىڭ قۇللۇق ئاسارىتىگە ئورتاق قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، هازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى ئارىلىقىدىكى جايلارغا قېچىپ كەلگەنىدى.①

دىڭلىڭلار مىلادىدىن ئىلگىرى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادى I ئەسىرگىچە بولغان 300 يىل مابەينىدە، هۇنلارغا قارشى قوراللىق كۈرەشنى ئۈزلۈكسىز تۈردە قانات يايدۇردى. مەسىلەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 71 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى 3ـ يىلى) هۇنلارغا تەڭرىقۇت بولغان قوياندى تەڭرىقۇت قوشۇن باشلاپ، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان ئۇسۇنلارغا زەربە بېرىپ قايتىپ، چوڭ جۇدۇنغا يولۇقۇپ قالغاندا، دىڭلىڭلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەزەلدىن هۇن قۇلدارلىرىنىڭ قول قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن ئوغان ۋە ئۇسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، هۇنلارغا بىرلىكتە زەربە بېرىپ، نەچچە يۈزمىڭ هۇن ئاتلىقلىرىنى ئۆلتۈردى. سانسىزلىغان ئات، نۇرغۇنلىغان قوي، كالىلارنى غەنىمەت ئېلىپ، هۇنلارغا قاتتىق زەربە بەردى.

---

① «ئۈچ پادىشاھلىق. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 30 ـ جىلد «ئوغان، سىيانبېي، شەرقىي يىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى فېي سوڭ نەقىل ئېلىپ ئىزاھلىغان يۈي خۇەن يازغان «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن كۆرۈڭ.

نەتىجىدە «ھۇنلار تېخىمۇ ھالسىراپ كەتكەچكە، ئۇلارغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن ئەللەرمۇ بارا -بارا پارچىلىنىپ كەتتى. بەزىدە بۇ ئەللەر ھۇنلارنى بۇلاپ- تالىسىمۇ، ھۇنلار ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى».① قول قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشى، ھۇن قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنى بىراقلا چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈش گىر-دابىغا چۈشۈرۈپ قويدى. مىلادى 87 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جاڭدىنىڭ يۈەنخې 2 - يىلى) دىڭلىڭلار يەنە ھۇن-لارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەت، مىللىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىش، تەسىر كۈچىنىڭ كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدەك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇ-بىي ھۇن، سىيانپى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا شىمالىي ھۇنلارغا تۇشمۇ - تۇشتىن زەربە بەردى. شىمالىي ھۇنلار قاتتىق مەغلۇپ بولدى، شۇنىڭدىن ئىبتى-بارەن «ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈ-رەلمەي، تېخىمۇ يىراققا (غەرب تامان) كېتىشكە مەجبۇ-ر بولدى».②

دىڭلىڭلار ھۇنلار بىلەن بولغان كۆپ قېتىملىق غەلىبىلىك ئۇرۇش جەريانىدا، بارا - بارا كۈچەيدى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تەن شىخۇي چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى «ھۇنلارنىڭ بۇ-رۇنقى زېمىنلىرى» دا، ھەربىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرغاندا، ھەربىي كۈچىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن شەرق بىلەن غەربىي قىسمى-دىكى ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان بولسى-

① «خەننامە» 99 - جىلد، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» (1).
② «كېيىنكى خەننامە» 89 - جىلد «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

مۇ، لېكىن دىڭلىڭلار ھەرگىز ئىتائەت قىلمىدى، ئەكسىچە تەن شىخۇينىڭ شىمالىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان دۈشمەنلىرىگە ئايلاندى.①

ئالاھازەل غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاز ساندىكى بىر بۆلۈملىرى پەيدىنپەي جەنۇبقا كۆچۈپ كەلدى ياكى غەربىي خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. بۇرۇن ۋاڭ ماڭنىڭ دەۋرى (مىلادى 9 _ 23 _ يىللار) دە دەيجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېبېينىڭ ۋېيشيەن ناھىيىسى ئەتراپى) دە تۇرغان قوشۇنلارنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭ ئەسكەرلىرى بار ئىدى.②

ئۈچ دۆلەت مەزگىلى (مىلادى 220 — 265 — يىللار) گە كەلگەندە، كۆپ قىسىم دىڭلىڭلار داۋاملىق شىمالىي دېڭىز (ھازىرقى بايقال كۆلى) بويلىرىدىكى بۇرۇنقى جايلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغاندىن تاشقىرى، بەزىلىرى غەربكە كۆچۈپ، ئۇسۇنلارنىڭ غەربىي ۋە كانگىيىنىڭ شىمالى يەنى ھازىرقى ئىلى دەريا ۋادىلىرى بىلەن ئالتاي تېغى ۋە تارباغاتاي ئەتراپلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. يۈي خۇەن يازغان «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا دېيىلىشىچە: ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي دېڭىزدىكى بۇرۇنقى جايلىرىدا ياشىغان دىڭلىڭلار «شىمالىي دىڭلىڭلار»، ئۇسۇنلارنىڭ غەربىدە چارۋىچىلىق قىلغان دىڭلىڭلار «غەربىي دىڭلىڭلار» دەپ ئاتالغانىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرى

---

① «كىيىنكى خەننامە» 90- جىلد، «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە «تەن شىخۇينىڭ ھەربىي كۈچى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، شەرق بىلەن غەربىي قىسمىدىكى ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى ئىتائەت قىلغانىدى. جەنۇبتا چەت چېگرا ياقىسىدىكى جايلارنى بۇلاپ - تالايتتى. شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇراتتى» دېيىلگەن.

② يۇقىرىدىكى پېي سۇڭ نەقىل ئېلىپ ئىزاھلىغان يۈي خۇەن يازغان «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن كۆرۈڭ.

(مىلادى II — IV ئەسىرلەر) دە، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر كەڭ كۆلەمدە جەنۇبقا كۆچكەن مەزگىلدە، دىڭلىڭلاردىنمۇ خېلى نۇرغۇنلىرى تۇركۇم - تۇركۇملەپ سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلدى. «بەش غوز 16 پادىشاھلىق» مەزگىلىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن دى بىن، دى تەن، دى جېن، دى چىڭ، دى لياۋ، دى جېن ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادى 386 — 556 — يىللار) دىكى دى توڭ، دى مېڭچۇ، دى شۇ، دى چاۋ، شيەن يۇسىباۋ، شيەن يۇفەيياڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەر قايسى جايلاردا بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەندى. شۇ سەۋەبلىك كېيىن فەنياڭ (ھازىرقى خېبېينىڭ شۇيشيەن ناھىيىسى) دە دىڭلىڭ ئېقىنى،①لوڭدوڭنىڭ جەنۇبىدا دىڭلىڭ ئېرىقى ۋە دىڭلىڭ جىلغىسى قاتارلىق② يەر ناملىرى ساقلىنىپ قالغانىدى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ يۇقىرىدىكى ھەر قايسى جايلاردا ئۇزاقتىن بۇيان ماكانلىشىپ كەلگەنلىكىنىڭ دەلىلى ئىدى. ئۇلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «بەش غوز 16 پادىشاھلىق» دەۋرىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان قالايمىقان ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ئەمما ئاتا - بالا دى لياۋلارنىڭ مىلادى 388- 393- يىللاردا خۇاتەي (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇاتەي ناھىيىسى) دە ئۆزلىرىنى ۋېي بەگلىكىنىڭ ساماۋى بېگى دەپ جاكارلىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشتىن - ئاخىرغىچە ئۆزگىلەرنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقالمىدى. ھالبۇكى، دىڭلىڭلارنىڭ ئادەتتىكى ئاۋام خەلقى بولسا، شىمالىي ۋېي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېغىر كەم-

---

① يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يالۇفىجۇ يازغان «شۇاڭشى دەرياسى بويىدا تەھسىل بولغان نەزمىلەر توپلىمى» ٧ جىلد «دىڭلىڭلار» توغرىسىدىكى شېئىرغا بەرگەن ئىزاھاتتىن كۆرۈڭ.

② «دەريا - ئېقىنلار ئىزاھلىرى» نىڭ 12 -جىلد «دەنشۈي ئېقىنى بىلەن جياڭشۈي ئېقىنى» ماددىسى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسى «جېڭشيەن ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىن كۆرۈڭ.

سىتىش، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇزمەي ئۇچراپ تۇر-
غانلىقتىن، ئۇزلۇكسىز قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. مەسى-
لەن، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بويسۇندۇرۇلغان تۇتۇن
(پەسلەر)①لەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىلدى، كۆپلىگەن ئادەملەر
مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، ھەربىي مەجبۇرىيەت
ئۆتەيدى.②مەسىلەن يەنە، «سۇڭ پادىشاھلىقى تارىخى» 74-
جىلد «ساڭ جىنىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلەنگەن، شىمالىي
ۋېي سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى ليۇسوڭ ھاكىمىيى-
تى ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىلدىكى توغبات تاۋ بىلەن
ساڭ جىنىڭ مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن:
«ھازىر مەن ئەۋەتكەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئەل-
نىڭ ئادەملىرى ئەمەس، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكىلەر دىڭ-
لىڭلار بىلەن غۇزلار، جەنۇبتىكىلەر سەنچىنلىك دى، چاڭلار-
دۇر. مۇبادا دىڭلىڭلار ئۆلسە، ئەلۋەتتە چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن
ۋىلايەتلىرىدىكى قاراقچىلار ئازايغانلىق بولىدۇ. غۇزلار ئۆلسە
بىڭجو ئايمىقىدىكى قاراقچىلارنىڭ سانى ئازىيىدۇ؛ دى، چاڭلار
ئۆلسە، گۇەنجوڭدىكى قاراقچىلار كېمىيىدۇ. شۇڭا، جانابىڭىز
دىڭلىڭلار بىلەن غۇزلارنى قانچە ئۆلتۈرگىنىڭىز بىلەن بىزگە
پايدىلىق.»
بۇنىڭدىن دىڭلىڭلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىرىنىڭ نەزىرىدىكى ئورنىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈ-
ۋالغىلى بولىدۇ.
«ۋېينامە» 33 ـ جىلد «گوڭ سۇنبىياۋ، قوشۇمچە زى
گۇينىڭ تەرجىمىھالى» دا يەنە بىر ئابزاس خاتىرە بار بولۇپ،
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭلارنىڭ توختىماستىن قار-

① «ۋېينامە» 19 ـ جىلد «جىڭمىز يىللىرىدىكى 12 بەگ. يەن شۇننىڭ تەرجىمىھالى» دىن كۆرۈڭ.
② «ۋېينامە» 4 ـ جىلد «شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىن كۆرۈڭ.

شىلىق كۆرسەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ناھايىتى ئوچۇق يورۇتۇپ بەرگەن. «زى گۈينىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«شاڭداڭدىكى دىڭلىڭلار ئىسيان كۆتۈرگەن مەزگىلدە، ئۇلارنى تىنجىتىشقا زى گۈي ئەۋەتىلگەنىدى. ... زى گۈي ئۆلگەندە، شىمزۇ (توغبات تاۋ) سۈي خاۋغا: مەن شاڭداڭدىن ئۆتكىنىمدە، ئۇ يەردىكى پېشقەدەملەر بىردەك: (زى گۈي مال - دۇنيانى دەپ ئوغرى - قاراقچىلارغا يول قويىدى، ئۇلار ھازىرغىچە تازىلانمىدى، زى گۈينىڭ ئۆزىمۇ جازاغا تارتىلمىشى كېرەك ئىدى، ئۇ دەسلەپ كەلگەندە سالتاڭ ئات بىلەنلا كەلگەنىدى، يېنىشىدا بولسا يۈز ھارۋىغا مال - دۇنيا قاچىلاپ جەنۇبقا قايتتى دەپ ئېيتىشتى دېگەنىدى.»

شۇڭا، دىڭلىڭلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە كەينى - كەينىدىن قارشىلىق كۆرسىتىشى، پۈتۈنلەي ئېغىر سىياسىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

(2) قاڭقىللار (چىلېلار)

دىڭلىڭلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قاڭقىللار (چىلېلار) دەپ ئاتالغانىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە قاڭقىللارنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغانىدى، لېكىن كۆپ قىسمى بولسا پەيدىنپەي ھازىرقى توغلا دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى؛ كېيىنچە يەنە تەدرىجىي غەربكە قاراپ كېڭەيدى، روقۇن كۆلى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بورۇلتوقاي كۆلى) نىڭ ئەتراپى ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان سورۇنىغا ئايلاندى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالاھازەل خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپلا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ماكانلاشقان خېلى نۇرغۇن قاڭقىللار (دىڭلىڭلار) بار ئىدى؛ V

ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشا-
ھى تەيۋۇدى توغباتتاۋ بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى قاڭقىللارنىڭ
نەچچە يۈز مىڭ ئۆيلۈك ئادىمىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈ-
رۈپ، «شەرقتە رويۈەن (ھازىرقى خىڭگىنىڭ قىڭنىڭ ناھىيىسى-
نىڭ غەربى) دىن، غەربتە ۋۇيۈەندىكى چوغاي تېغى (ھازىرقى
ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھىرى بىلەن داچىڭشىيەن تېغى) غىچە
بولغان دائىرىسى ئۈچ مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان»[①] كەڭ
رايونلارغا [ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇ-
بىدىكى جايلار، قاڭقىللار توپلاشقان رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

قاڭقىللار ناھايىتى چوڭ بىر ئۇلۇس بولۇپ، نۇرغۇنلىغان
قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارى-
خى» 98 ـ جىلد، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلارنىڭ ئالتە
ئورۇق، 12 جەمەتىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان.

ئالتە ئورۇق مۇنۇلار:

دى ئورۇقى؛
ئۇيغۇر ئورۇقى؛
قوغۇرسۇ ئورۇقى؛
چۇبە ئورۇقى؛
قۇتلۇق غۇز ئورۇقى؛
ئىزگىل ئورۇقى.

12 جەمەتتىكىلەر:

بۆركلى جەمەتى؛
تۆرە جەمەتى؛
ئېلخان جەمەتى؛
تارلان جەمەتى؛

① «ۋېينامە. شىرز ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 ـ جىلد «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

قوغا جەمەتى؛
دابخان جەمەتى؛
ئارۇن جەمەتى؛
مويۇن جەمەتى؛
ئېركىن جەمەتى؛
پوۋۇرغۇر جەمەتى؛
كىيان جەمەتى؛
يۇسفى جەمەتى (ئۇزۇبى جەمەتى).

ئۈنىڭدىن باشقا يەنە پوۋۇرغۇر قەبىلىسى، تۇرغىيىش قەبىلىسى، جىرۇق قەبىلىسى، دۇچېن قەبىلىسى،① قوغۇر سۇ قەبىلىسى② قاتارلىق جەمئى 23 خىلدىن ئارتۇق ئۇرۇق قەبىلىسى بار ئىدى. دەسلەپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىل قىلىنمىغان مەزگىلدە، ھەر قايسى قەبىلىلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان «تۇتۇق قوماندانلىرى يوق ئىدى»، پەقەت ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا «پېشۋا» (ئاقساقال) سىلا بار ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى جورجان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مىلادى V ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە، پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كۆنچىنىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان مەزگىلدە، ھاكىمىيەت تەشكىلى بارلىققا كېلىشكە باشلاپ، ئاپۇرغۇر ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغانىدى، دۆلىتىدىكىلەر بولسا «كۆل بىلگە» (ئۇلۇغ تەگرىزادە دېگەن مەنىدە) دەپ، كۆنچىنى بولسا «كۆل بىي» (نائىب ھۆكۈمران دېگەن مەنىدە)

---

① بۇ قەبىلە توغرىسىدىكى تەپسىلاتنى «ۋېينامە» 2 ـ جىلد، «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»دىن كۆرۈڭ.

② بۇ قەبىلە توغرىسىدىكى تەپسىلاتنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

دەپ ئاتىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتە خانلىق ئورنىنى تالىشىش ۋە قوشنا مىللەتلەرگە قارىتا توختىماستىن بۇلاڭچىلىق ئورۇشىنى قوزغىغانلىقىدىن ئالغاندا، قاڭقىللارنىڭ جەمئىيىتىدە ئاللىقاچان سىنىپىي بۆلۈ-نۈش مەيدانغا كەلگەن ھەمدە قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەسىر كۆ-چى بارلىققا كەلگەنىدى.

قاڭقىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە ئاللىقاچان خۇسۇسىي مال - مۈلۈكمۇ پەيدا بولغاچقا، «ھەر كىمنىڭ مال - چارۋىلىرى-نىڭ ئايرىم ئەن - تامغىلىرى (يەنى بەلگىلىرى) بار ئىدى. دالىدا بېقىلسىمۇ، ھېچكىم بىر - بىرىنىڭكىنى ئېلىۋالمايت-تى.»① ئۇنىڭدىن باشقا توي - تۆكۈندە، كالا بىلەن قوي جەزمەن توي سوۋغىسى قىلىنىشى شەرت ئىدى. ئۆلگەندىن كېيىن يەنە ھايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن بۇيۇملىرى ھەمدەپنە بۇيۇملىرى قىلى-ناتتى. مانا بۇ ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى مال - مۈلۈككە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن ئىبارەت ئالدىنقى شەرت ئاستىدىلا يۈز بېرەتتى.

قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىدى، «ئۇلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى، تېرىنى يېپىنچا، گۆشنى ئوزۇق قىلاتتى» ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا ماللىرىنى يېتىشتۈرەتتى، دېھقانچىلىق بى-لەن شۇغۇللانمايتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تاپشۇرغان ئولپان بۇيۇملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئوقيا، بولغۇن تې-رىسى، تۆگە، ئات، قۇلان تۇرىدىكى بۇيۇملار ئىدى. قول - ھۈنەرۋەنچىلىكتە، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، يۇڭ توقۇمىچىلىق قاتارلىقلاردىن باشقا، ھارۋا ياساش كەسپىمۇ ئىنتايىن داڭلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ ياسىغان ھارۋىلىرىنىڭ «چاقى ئېگىز، شادىسى

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

كۆپ ئىدى»[1] دەل شۇنداق بولغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبتىكىلەر ئۇلارنى «قاڭقىل» (ئېگىز هارۋىلىقلار) لار دەپ ئاتىغانىدى.

توغبات تاۋ تەرىپىدىن جەنۇبقا كۆچۈرۈلۈپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئاپىرىلغان قاڭقىللار، دەسلەپتە «ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا ئولتۇرۇپ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ»، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارغا يېقىن بولغاچقا، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. شۇڭا «بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئاشلىقنى چۈشىنىپ»، دېهقانچىلىق قىلىشنى ئۆگىنىۋالدى.

قاڭقىللارنىڭ ئاهالىسى كۆپ، چارۋىچىلىق ئىشلىرى راۋاج تاپقانىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دېڭگو 4 ـ يىلى بىلەن 5 ـ يىلى (مىلادى 389 ـ يىلى بىلەن 390 ـ يىلى) دىكى، داۋۋۇدى توغبات گۇينىڭ روقۇن كۆلى بويىدا قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلىپ، جەمئىي 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ۋە ئات، كالا، قوينى غەنىمەت ئالغانلىقى[2] بىلەن شېنجياڭنىڭ 2 ـ يىلى (429 ـ يىلى) تەيۋۇدى توغبات تاۋنىڭ شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈك ئادىمىنى ئەل قىلدۇرۇپ، بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغانلىقى[3] ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈلگەن ئاپۇرغۇر بىلەن كۆنچىنىڭ باشچىلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ھەر بىر ئۆي (ئۆي يەنى تۈتۈننى كۆرسىتىدۇ) دە بەش جاندىن ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئاهالىسى ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ، ئەسىرگە ئېلىنـ

---

① ② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».
② «ۋېينامە. تېزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.
③ «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ۋە «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

غان، ئەل بولغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، 2 مىليوندىن كەم بولماسلىقى كېرەك.

مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، روقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 100 چاقىرىملىق دائىرىدە چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللار پەيدىنپەي كۆچەيدى، «دائىم جورجانلار بىلەن قارشىلاشتى، شۇنىڭدەك يەنە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ»، جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەھدىت سالدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋۇدى توغبات گۈي كۆپ قېتىم ئۇلارغا قارشى ھۇجۇم قوزغىدى، ھەممە شەخسەن ئۆزى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، تۇغلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، روقۇن كۆلى بويىدا قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلدى؛ ئارقىدىنلا يەنە بۆرى تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خىتاۋنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارنىڭ باشقا بىر تارمىقىغا جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىمۇ مەغلۇپ قىلدى. توغبات گۈي يەنە بوران دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا؛ 校 خېتى 隶 دەپمۇ ئوقۇلىدۇ) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاڭقىللارغا ئۈچ يول بىلەن ھۇجۇم قىلىنىغان زور ئۇرۇشقىمۇ قوماندانلىق قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ 30 دىن ئارتۇق قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ۋېي بېگى يىمۇ قوشۇن باشلاپ، قۇملۇقنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن مىڭ چاقىرىملاپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، قاڭقىللارنىڭ قېچىپ يۈرگەن يەتتە قەبىلىسىنى تارمار قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ بۇ بىر قاتار ھۇجۇمىنىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن، «قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا زور داۋالغۇش يۈز بېرىپ، قەبىلىلىرى پىتىراپ كەتتى». كۆپىنچە قەبىلىلەر ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا كەينى ـ كەينىدىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. مەسىلەن، تۇرا

تېگىن قاغىللارنىڭ 900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىگە باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلغانىدى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۇر مەيۋەتلىك سانغۇن، جىسەكچى بەگ، ھەربىي مەسلىھەتچى ئوتۇ-غاتىنى بەردى، ھەمدە «20 مىڭ پاتمان ئاشلىق تەقدىم قىلدى». (斛 خېتى 胡 دەپمۇ ئوقۇلىدۇ، ئون كۇرە بىر پاتمان بولىدۇ) . ئارقىدىنلا پان تېگىنمۇ قاغىللارنىڭ 30 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ بەيئەت قىلدى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭ-غىمۇ بەھەيۋەت سانغۇن، جىسەكچى بەگ، ھەربىي مەسلىھەتچى ئوتۇغاتىنى بەردى ھەمدە «كىيىم - كېچەك ھەدىيە قىلىپ، ھەر يىلى ھۆكۈمەت سېپىدىن ئاشلىق ئاجرىتىپ تەمىنلىدى» . بۇنىڭ بىلەن توغبات گۇيىنىڭ دەۋرى (مىلادى 386 ـ 408 ـ يىللار) دە، روقۇن كۆلى، بۆرى تېغى، بوران دەرياسى قاتارلىق جايلار-دىكى قاغىل قەبىلىلىرى ھەمدە تۇرا تېگىن، پان تېگىن قاتار-لىقلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تەۋە بىر قەبىلىگە ئايلاندى.[1]

مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، چوڭ چۆل-لۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالدا باش كۆتۈرۈپ چىققان جورجان-لارمۇ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ كۆپ قېتىملىق ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى سەللان قالدۇق قوۋملىرىنى ئې-لىپ، «چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالى»غا كۆچۈپ كەتتى. سەللان جورجانلارنىڭ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان قۇلدار ئاقسۆڭەك-لەر كۈچىنىڭ سىياسىي ۋەكىلى ئىدى، قۇل ۋە بايلىق توپلاش ئۈچۈن، شىمالدىكى قاغىللارنىڭ يەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. «چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالى» دا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاغىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بەگتىبلى سەللان-

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاغىللار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

نىڭ «ئەسكىرى ئاجىز، قوشۇنى كېمىيىپ كەتكەن» پۇرسىتى-
دىن پايدىلىنىپ، قەبىلىسىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ، جورجاند-
لارغا زەربە بېرىپ، غەلىبە قىلدى ھەمدە سەللانىنىڭ قوۋملىرى-
نىڭ «تۇرالغۇلىرىنى تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ خوتۇن -
قىزىنى ئەمرىگە ئالدى»، لېكىن ئۇ «غەلىبىدىن مەغرۇرلىنىپ»،
بىخودلۇق قىلدى، «ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككىلىنىپ قالغان» بول-
غاچقا، سەللانىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بەر-
دى. سەللان پېتىراپ كەتكەن قوۋملىرىدىن مىڭ ئادەمنى توپ-
لاپ، قوغۇرسۇ قەبىلىسى دەل «خاتىرجەم ئۇيقۇدا ياتقان» بىر
سەھەرلىكى قاڭقىللارنى يوشۇرۇن چاپ - چاپ قىلدى، بەگتېلى-
نىڭ قوۋملىرىنىڭ ئوندىن يەتتە - سەككىزى ئۆلتۈرۈلۈپ،
ئاران دېگەندە ئوندىن ئىككى - ئۈچ ئادىمى قېچىپ قۇتۇلدى،
قوغۇرسۇ قەبىلىسى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بەگتېلىنىڭ ئۆزىمۇ
شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى.①
توغبات گۈي قاڭقىللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئو-
رۇنداش ئۈچۈن، كېيىن يەنە سانغۇن يى ۋېينىڭ باشچىلىقىدا
20 مىڭ ئاتلىق قوشۇنني ئەۋەتىپ، شىمالىي تەرەپتە كۆچمەن
چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىگە تۇيۇق-
سىز ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئۇلارنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى.
دېمەك، بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمى-
دا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللاردىن سىرت، قاڭ-
قىللارنىڭ باشقا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى، ئاساسەن دېگۈدەك
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنىدى.
توغبات گۈينىڭ دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۆزىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بارلىق كۆچمەن قوۋملەرگە قارىتا،
«تارقاقلاشتۇرۇپ، دائىرە بويىچە ئولتۇراقلاشتۇرۇش» سىياسى-

① ② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»

تىنى قوللاندى، يەنى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ قەبىلە تەشكىلىنى تارقىتىۋەتتى، ھەر قايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنى مۇقىم بىر رايونغا كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا يەر - زېمىن بۆلۈپ بېرىپ، دېھقانچىلىق ياكى ئولتۇراقلىق ھالەتتىكى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلدى. ئەمما قاڭقىللار «ئادەتتە جۇشقۇن، جەڭگىۋار كېلىدىغان بولغاچقا، مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەشنى خالىمىدى» («دائىرە بويىچە ئولتۇراقلىشىش»قا ماسلىشالمىدى) بولغاي، بۇرۇنقى قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، داۋاملىق كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈردى.①

بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارنىڭ «ئادەم ۋە مال - چارۋىلىرى كۆپ»، تەسىر كۈچى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە باشتىن - ئاياغقىچە بەيئەت قىلمىغانىدى. تەيۋۇدىنىڭ شىنجيا 2 - يىلى (مىلادى 429 - يىلى) توغباتتاۋ سول قول چەۋەنداز ئەن يۈەن قاتارلىق سانغۇنلارنى شۇنىڭدەك يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىللارنىڭ قوشۇنلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي بىر تۈمەن ئاتلىقنى بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ نەچچە يۈز مىڭ ئۆيلۈك ئادىمى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئاخىرى تاماملاندى، بەيئەت قىلىشنى خالىمىغان قاڭقىل قەبىلىلىرى ئىنتايىن ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلار داۋاملىق جورجانلارنىڭ بېقىندىسى بولۇپ تۇرىۋەردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يېڭىدىن بەيئەت قىلغان شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ نەچچە يۈز مىڭ ئۆيلۈك ئادىمىنى بايقال كۆلىنىڭ بويىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقتە رويۈەندىن

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»

غەربتە ۋۇيۇەندىكى چوغاي تېغىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈردى. بۇ بىر
قانچە يۈز مىڭ ئۆيلۈك قاڭقىل خەلقىنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك
قىلىشى بىلەن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ چارۋىچى-
لىق ئىشلەپچىقىرىشى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، شۇنىڭ بىلەن
بىرگە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىمۇ راۋاج تاپتى. ئۇلار شىما-
لىي ۋېي سۇلالىسىگە «ھەر يىلى سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم
قىلىپ»لا قالماستىن بەلكى شىمالىي ۋېي «دۆلىتىنىڭ ئات ۋە
كالا - قويلىرىمۇ، قاڭقىللاردىن يەتكۈزۈپ كېلىنىدىغان بولغاچ-
قا، كېگىز - تېرىلەر دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى». نەتىجىدە چۆل-
لۈكنىڭ جەنۇبىدا بىر مەھەللىك گۈللىنىش مەنزىرىسى بار-
لىققا كەلگەنىدى.① ٧ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرى، شىمالىي ۋېي
سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېن چىڭ توغباترۇينىڭ دەۋرى (مىلادى
452 - 465 - يىللار) دە، «قاڭقىللارنىڭ بەش قەبىلىسىدىن
نەچچە يۈزمىڭلىغان ئادەم چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ بىرلىكتە
كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراق قىلىپ، ئات بەيگىسى ئويۇش-
تۇردى، مال - چارۋا ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلدى، سەيلە ئو-
يۇشتۇرۇپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇسۇل ئويناپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى
قۇتلۇقلاشتى، ئۇلارنىڭ بۇ مۇراسىمى بۇ قېتىمقىدەك مىسلىسىز
بولۇپ باقمىغانىدى.» بۇ ھەقىقەتەنمۇ قاڭقىللارنىڭ تارىخىدىكى
مىسلىسىز بىر ئەھۋال ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا چۆللۈكنىڭ جەنۇبى-
دىكى رايونلار، ئاساسەن قاڭقىللارنىڭ توپلىشىپ ماكانلاشقان
ئورنى بولغاچقا، ئۇلار بۇ جايلارنى «تېلى ۋادىسى» دەپ ئاتىغانى-
دى. شۇ سەۋەبتىن ئەينى ۋاقىتتا تارقالغان تېلىلارنىڭ بىر
كۇبلېت خەلق قوشىقىدا، دەل چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ
چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ گۈللەپ - ياشنىغان مەنزىرىسى بىلەن
قاڭقىل خەلقىنىڭ تىرىشچان مەردانە خاراكتېرى ھەققىدە سۈرەت-

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار».

لەپ بېرىلگەنىدى. قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەن:

تېلى ۋادىسى، چوغاي ئېتىكى،
چۈمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۈپسۈزۈك، چەكسىز تاغ ـ دالا،
گۈزەل يايلاقتا تولغان قوي ـ كالا. ①

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، قاڭقىل خەلقىنىڭ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى بىلەن مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغانىدى.

لېكىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى ئىنتايىن دەھشەتلىك بولغانىدى. قاڭقىل خەلقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا، قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشايتتى. شۇڭا، قاڭقىل خەلقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارىتا، توختىماستىن قارشىلىق كۆرسەتتى. مىلادى 471 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شيەنۋېندى توغبات خوڭنىڭ خوڭشىڭ 5 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا، غەربىي قىسىمدىكى تېلىلار (قاڭقىللار)② قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربىي قىسىم تېلىلارنىڭ چۈجيەنشيەن ئوردىسىدا تۇرۇشلۇق ياساۋۇللىرى بىلەن زور مىقداردا پارە ئېلىپ، نۇرغۇن بايلىقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىۋالغان ئوردا دىۋان

---

① «نەزمىلەر توپلىمى» 86 جىلد، «تېلىلار قوشىقى»دىن كۆرۈڭ.

② خۇسەنشىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر»نىڭ 133 ـ جىلد سۇڭ سىگدىنىڭ جىنشى 7 ـ يىلىدىكى ماددىسىغا: «ۋېي شىزۇ (توغباتاۋ) جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، قاڭقىل دەپ ئاتالغان تېلىلارنىڭ ھەممىسى بەيئەت قىلدى. ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى سەددىچىننىڭ ئەتراپىغا كېلىپ ماكانلاشتى. ۋۇجېۋ قورۇلى (ۋۇجېۋ قورۇلى يەنى ھازىرقى سەنشىنىڭ سۈيشيەن ناھىيىسىدىن داتوڭ شەھىرىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلار) نىڭ سىرتىدىكىلەر غەرب يەنى غەربىي قىسىمدىكىلەر، شەرقىدىكىلىرى شەرقىي قىسىمدىكىلەر، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىرى شىمالىي قىسىمدىكىلەر دەپ ئاتالغان» دەپ ئىزاھ بەرگەن. يۇقىرىدىكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى «تارقاقلاشتۇرۇپ، دائىرە بويىچە ئولتۇراقلاشتۇرۇش» مەزگىلىدىكى تېخى قەبىلە تەشكىللىرى تارقىتىۋېتىلمىگەن قەبىلىلەر ئىدى؛ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ بارغانىدى.

بېكى قىبىئارقاننى ھەم گاۋپىلڭ قورغىنىنىڭ سانغۇنى شى لىڭنى
ئۆلتۈردى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى رۇيىن بېكى تيەن
سى بىلەن باش غوجىدار لويۇنىنىڭ باشچىلىقىدا باستۇرۇشقا زور
قوشۇن ئەۋەتتى. تېلى خەلقى باتۇرلۇق بىلەن قوراللىق كۈرەشنى
قانات يايدۇرۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭدىن
تولىسىنى قىرىپ تاشلىدى، لويۇنىنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، تيەن
سى ئاران دېگەندە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى.①شۇ يىلى 10
- ئايدا ۋۇيې قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئۇلانچى
خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بىلەن توگۇەن قورغىنى (ھازىر-
قى شەنشىنىڭ يۈلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بەيچېڭزې-
دا) دىكى تېلى خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، شىمالىي
ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچراپ،
30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى، ھايات قالغانلىرى قايتا
يەنە يى جۇ (ئايماق ئورنى شىندۇدا، ھازىرقى خېبېينىڭ يىشيەن
ناھىيىسى)، دىڭجۇ (ئايماق ئورنى لۇنۇدا، ھازىرقى خېبېينىڭ
دىڭشيەن ناھىيىسى) ۋە شياڭجۇ (ئايماق ئورنى يېشيەندە، ھا-
زىرقى خېنەننىڭ ئەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالى) ئايماقلى-
رىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى. مىلادى 472 - يىلى (شىمالىي
ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ يەنشىڭ 2 - يىلى)
2 - ئايدا، شەرقىي قىسىمدىكى تېلىلار قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈ-
رۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جورجانلاردىن پاناھ ئىزلەپ كې-
تىپ قالدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا، ليەنچۇەن (ھازىرقى ئورنى
ئېنىق ئەمەس) دىكى تېلىلار «ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ»،
قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپى-
دىن مەجبۇرىي چىڭجۇ (ئايماق ئورنى لىئەندا، ھازىرقى شەندۇڭ-

---

① «ۋېينامە» 6 - جىلد «شيەنزۇ ھەققىدىكى خاتىرە» بىلەن 19 - جىلدىكى «رويەن بېكى
تيەن سىنىڭ تەرجىمىھالى» دىن كۆرۈلسۇن.

ىنىڭ يىدۇ ناھىيىسى) شۇجۇ (ئايماق ئورنى پىڭچېڭ شەھىرىدە، ھازىرقى جياڭسۇنىڭ شۇجۇ شەھىرى)، جىنجۇ (ئايماق ئورنى لىچېڭدا، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىچېڭ ناھىيىسى) ۋە چۇنجۇ (ئايماق ئورنى شياۋچۇدا، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ چۇنجۇ ناھىيىسى) لىرىغا كۆچۈرۈلدى. مىلادى 473 - يىلى (يەنشىڭنىڭ 3 - يىلى) 12 - ئايدا روشۇەن قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ شىڭخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىكى تېلىلارنىڭ ئىككى قەبىلىسى، جورجانلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەنە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جورجانلارغا ماسلاشتى.① يۇقىرىدىكى بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىكتە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىنىپىي زۇلۇمى بىلەن مىللىي زۇلۇمىغا ئورتاق قارشى ئېلىپ بارغان زور كۆرىشى (ئالتە قورغان قوزغىلىڭى) نىڭ سىگنالى بولغاندى. مىلادى 523 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋمىڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ 4 - يىلى)، ئالتە قورغان قوزغىلىڭى ئاۋۋال خۇەيخۇاڭ قورغىنى (ھازىرقى خېبېينىڭ جاڭبېي ناھىيىسىدە) دا پارتلىدى. ياندۇرقى يىلى گاۋپىڭ قورغىنى (ھازىرقى نىڭشيانىڭ گوبۇەن ناھىيىسىدە) دىكى خەلقلەر قۇلانئىبن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاۋاز قوشتى. تېلىلارنىڭ ئاقساقىلى قوت تېكىن گاۋپىڭ بېگى قىلىپ سايلىنىپ، ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. شەرقىي قىسىم تېلىلار بىلەن غەربىي قىسىمدىكى تېلىلارمۇ كېلىپ قوزغىلاڭغا پائال قاتناشتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن زور قوشۇنى، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار تەردىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئالتە قورغان رايونى پۈتۈنلەي قوزغىلا-

① «ۋېينامە» 7 - جىلد «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ بىرىنچى قىسمىدىن كۆرۈڭ.

ڭچى قوشۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، قوزغىلاڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى جورجان قولدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ جورجان ئاقسۆڭەكلىرى جەنۇبقا ئەۋەتكەن 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، قوزغىلاڭ ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئىككى يىل تۆت ئاي داۋاملاشقان بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا ئىنتايىن قاتتىق زەربە بەرگەنىدى.①

قاڭقىل خەلقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇلارنى مەجبۇرلاپ جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ھۇجۇم قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەت ئەكسىيەتچى تەدبىرگىمۇ قارىتا، قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتتى ۋە نارازىلىق بىلدۈردى. مىلادى 498 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 22 ـ يىلى) شياۋۋېندى قاڭقىللارنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەنىدى. ئەمما قاڭقىللار «جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشنى خالىمىدى» ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان شۇڭقارنى ئاقساقال قىلىپ سايلاپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، «كەينى ـ كەينىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا قايتىپ كەتتى.» شىمالىي ۋېي سۇلالىسى باستۇرۇشقا ئەسكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، دەسلەپ قاڭقىللار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، كېيىن ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتكەندىن كېيىنلا ئاندىن بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى تىنجىتالىدى.②

---

① «ۋېينامە» 9 ـ جىلد «سوزۇلۇڭ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 48 ـ جىلد «گىرجۇتيەنىڭ ئاكىسىنىڭ تەرجىمھالى»دىن كۆرۈڭ.

② «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»نىڭ داۋامى بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

قائقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى جورجان ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، جورجانلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇلغانىدى. دۇلۇن بىئوكتۇن قاغانىنىڭ دەۋرى (مىلادى 485- 492- يىللار) دە، جورجان ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، قەبىلىلىرى تارقاپ كەتكەندە، جورجانلار تەرىپىدىن قۇللۇقتا تۇتۇلغان قائقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كۆنچەنىڭ «قارمىقىدىكى قائقىللارنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمى» نىڭ تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى. مىلادى 487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) جورجانلارنىڭ دۇلۇن قاغانى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ئاپۇرغۇر قاتارلىقلار قەتئىي قارشى تۇردى. دۇلۇن قۇلاق سالمىغانلىقتىن، ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كۆنچى «ئىسيان كۆتۈرۈپ، قوۋملىرىنى باشلاپ غەربكە كەتتى». ئۇلار جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئالدى قۇس (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئەتراپى) نىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى. ئاپۇرغۇر ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. «ئېلىدىكىلەر» بولسا «كۆل بىلگە» (ئۇلۇغ تەڭرىزادە دېگەن مەنىدە)، كۆنچىنى «كۆل بېي» (نائىب دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىدى. ئىككىسى ئۆز ئارا يۇتۇشۇپ «ئايرىم تۇردى». ئاپۇرغۇر شىمالغا، كۆنچى جەنۇبقا جايلاشتى.① جورجانلار كۆپ قېتىم جازا يۈرۈشى قوزغىغان بولسىمۇ، ئاقىۋەت ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كېيىن ئاپۇرغۇر قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ شەرقتە كۆچۈپ، مىلادى 490 - يىلى

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈلە.

(شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 14 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، «ئىككى دانە ئالتۇن ئوق تەقدىم قىلدى». قاڭقىللار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە: «جورجانلار تەڭرىتۇتقا دۈشمەنلىك قىلغاندا، توسىغان بولساقمۇ، قولاق سالمىغانلىقتىن ئىسيان كۆتۈرۈش بىلەن بىرگە، بۇ يەرگە كېلىپ ھاكىمىيەت قۇردۇق، شۇڭا تەڭرىتۇت ئالىيلىرى جورجانلارنى جازالاپ بەرگەن بولسا» دېدى. بۇ مەزگىلدە قاڭقىللارنىڭ كۈچى خېلىلا قۇدرەت تاپقانلىقتىن، پىشامشان (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ مىرەن ئەتراپى)نى ئىشغال قىلدى، مىلادى 491 - يىلى قوچۇنىڭ كەن جەمەت بېگىنى يوقۇتۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى قوچۇغا بەگ قىلىپ تەيىنلىدى.① قاڭقىل ھاكىمىيىتى بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە قىلىپ تۇرغانلىقتىن، مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. ئاپۇرغۇر بىلەن كۈنچى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن مىئوتۇ، ئىلبەگ قاتارلىقلار ھەمىشە ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ «سەمىمىيىتىنى قايتا - قايتا بىلدۈرگەنىدى». شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۈەن ۋۇدىنىڭ دەۋرى (مىلادى 500 - 515 - يىللار)دە مىئوتۇ بارسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بارىكۆل كۆلى)نىڭ شىمالىدا جورجانلارنىڭ ئاقساقىلى بىئوكدانى ئۆلتۈرۈپ، بىئوكدانىڭ چېچىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى مىڭ ۋېيگە تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مىئوتۇ يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، بەش تۇياق قولان، ئالتۇن - كۈمۈش، بۇلغۇن تېرىسى ۋە باشقا بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارغا

① «جەنۇبىي چې پادىشاھلىقى تارىخى» 59 - جىلد «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ۋېينامە» 101 - جىلد «قوچۇ تەزكىرىسى»دىن كۆرۈڭ.

ئەلچى ئەۋەتىپ، «بىر تۈركۈم مۈزىكا ئەسۋابلىرى بىلەن 80 نەپەر ماپىز، ئون توپ قىزىل يىپەك، 60 توپ تاۋار ـ دۇردۇن»① ھەدىيە قىلدى.

جورجانلار بىلەن ئېفتالىتلارنىڭ② قاڭقىللارغا قاراتقان ھەربىي بۇلاڭ ـ تالاڭچى، شۇنىڭدەك قاڭقىل ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى جەھەتتە تەخت تالىشىشتىن ئىبارەت ئۆزئارا قىرغىنچىلىقى تۈپەيلىدىن، قاڭقىللارنىڭ كۈچى پەيدىنپەي ئاجىزلىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭ دىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (مىلادى 516 ـ 528 ـ يىللار) دا، قاڭقىللار جورجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. مىئوتۇ جورجانلارنىڭ قاغانى تەننۇ تەرىپىدىن پاجىئەلىك تۈردە ئۆلتۈرۈلدى. قاڭقىللارنىڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ، قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ئېفتالىتلارغا بەيئەت قىلدى. كېيىن مىئوتۇنىڭ ئىنىسى ئېلبەگ ئېفتالىت دۆلىتىدىن قايتىپ كېلىپ، قاڭقىللارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قايتا قۇرۇپ چىقتى ھەمدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە «ئەلچى ئەۋەتىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى». شىمالىي ۋېي سۇلالىسىمۇ جاۋابەن گوجى قاتارلىقلارنى قاڭقىللارغا ئەۋەتىپ، ئېلبەگكە غەربنى تىنجىتقۇچى سانغۇن، بارسكۆل ۋىلايىتىنىڭ ئاتابېگى، قاڭقىل خانى دېگەن ئۇنۋانلارنى بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاڭقىللار كۆپ قېتىم

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

② ئېفتالىتلار «挹怛» دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. دەسلەپكى نامى «خۇاگو ئېلى» (滑国) ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ئىككى خىل قاراش بار: بىر خىل قاراشتىكىلەر توخرىلاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ؛ يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر قاڭقىللاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. لېكىن ئېفتالىتلارنى توخرىلاشقان ھۇنلار دېگەن قاراش بىر قەدەر ئومۇمىي قاراش ھېسابلىنىدۇ، ھىندىستان بىلەن شەرقىي رىمنىڭ تارىخچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى «ئاق ھۇنلار» دەپ ئاتىغانىدى. ئېفتالىتلار مىلادى V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوكسۇس دەرياسى (ھازىرقى ئامۇ دەرياسى) نىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. 484 ـ يىلى پېرسىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلەت نامىنى (ئېفتالىت) دەپ ئاتىغان، پايتەختى باداھىس شەھىرى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى بەلىخ شەھىرى) ئىدى. كېيىن كانگىيە، بۇخارا، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرغان. VI ئەسىردە، ئېلىمىزدىكى جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەردىن لياڭ، ۋېي پادىشاھلىقلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلغان. كېيىن تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، قەبىلىلىرى تارقاپ كەتكەن. VI — VII ئەسىرلەردە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىگە ئولپان تەقدىم قىلغان.

جورجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلبەگ ئىنىسى يۆجۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىلبەگنىڭ ئوغلى بى شى، يۆجۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. يۆجۇنىڭ ئوغلى چۇبىن بولسا شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ بېرىپ پاناھلىق تىلىدى. شەرقىي ۋېي سۇلالىسى يۆجۇگە قاڭقىل خانى دېگەن ئۇتۇغاتنى بەردى.① قاڭقىللارنىڭ نەسەبى مانا مۇشۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ مەزگىلدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئاللىقاچان شەرق، غەرب (مىلادى 534 ـ يىلى شەرقىي ۋېي بىلەن غەربىي ۋېيگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى) دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكتىن، تۈركلەر پەيدىنپەي باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان مىللەتكە ئايلاندى.

قاڭقىللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ تىلى «ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە سەل ـ پەل پەرق قىلاتتى»②. نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار قاڭقىللارنىڭ زادى قانداق تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق ھۆكۈم چىقارمىغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكىلىرى ئۇلارنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدۇ دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، فېڭ چېڭجۈن مۇنداق دەپ قارايدۇ: «قاڭقىللار . . . ئۇلارنىڭ تىلى بىر خىل تۈرك تىلىدۇر»②.

ئامېرىكىلىق مىككوۋېن مۇنداق دەپ قارايدۇ: «قاڭقىللار بىلەن ھۇنلار بىر خىل نىسبەتەن قەدىمكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشەتتى»③.

---

① ② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».
② ③ فېڭ چېڭجۈن يازغان «قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قاڭقىل، پىشامشان ئاھالىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى» ناملىق ماقالە، «خورىين ئىلمىي مەجمۇئەسى» نىڭ XI جىلد، 1 ـ، 2 ـ بىرلەشمە سانىغا بېسىلغان، 1942 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى.
③ ④ مىككوۋېن يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، جاڭ شىيەن تەرجىمە قىلغان نۇسخا (جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى) 210 ـ بەت.

ئەنگلىيىلىك پاركېر (E • H • Parker) مۇنداق ھېسابلايدۇ: «قاڭقىل (kankalis) دېگەن بۇ سۆز، ھۇن دەۋرىدە دىڭلىڭ، كېيىنكى ۋېي دەۋرىدە قاڭقىل (گاۋچې)، تۈركلەرنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان، يۈەن دەۋرىگە كەلگەندە يەنە قاڭلى (Kenkly) دەپ ئاتالغان. قاڭلى تۈركىي تىل بولۇپ، ئۇنىڭ ‹ھارۋا› دېگەن مەنىسى بار»①

ھالبۇكى، ياپونىيىلىك شىراتورى كۇراكىچىمۇ مۇنداق ھېسابلايدۇ: «ۋېينامە» 103 ـ جىلد «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئاپۇرغۇرنىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغاندىكى نامى بولغان « 候娄匐勒 » (كۆل بىلگە) دىكى « 候娄 » دېگەن سۆز تۈرك تىلىدىكى ulu ياكى ulug دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «ئۇلۇغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ 匐勒 بولسا تۈرك تىلىدىكى Beglik دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «بەگ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا شىراتورى كۇراكىچى قاڭقىللارنىڭ تىلىنى تۈركىي تىل دەپ قارىغانىدى.②

ئۇنىڭدىن سىرت، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ئىلىك باغا تۇراتېگىن»، «چۇبە باغا پان تېگىن» ۋە «باغا چۇفېن ئۇيۇرتېگىن» دېگەن سۆزلەرنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى « 莫弗 » دېگەن سۆز «سۇينامە» 84 ـ جىلد «شىرۋىلار ھەققىدە قىسسە» دە «باغادۇر» ياكى «باغا» دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، «سۇينامە» 84 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تېلىلار ھەققىدە قىس-

① پاركېر يازغان «تاتارلارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى»، شياڭدا قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان نۇسخا، (شاڭخەي سودا نەشرىياتى، 1937 ـ يىل نەشرى) 111 ـ بەت. ئۇنىڭدىن باشقا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 130 ـ جىلد «بۇخامىنىڭ تەرجىمىھالى» دا «قاڭلى يەنى خىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىدۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن.

② شىراتورى كۇراكىچى يازغان «تۇنغۇس مىللىتى توغرىسىدا»، فاڭ جۇڭجيۇ تەرجىمە قىلغان نۇسخا، (شاڭخەي سودا نەشرىياتى، 1934 ـ يىل نەشرى) نىڭ داۋامى «كېش غوزلىرى توغرىسىدا» 58 ـ بەت.

سە» دە «ئېل كۆلۈگ شاد باغا ئىشپارا قاغان» ۋە «ئېل ئېتمىش باغا قاغان» دېگەن سۆز بار. «莫弗» ياكى «莫何» دېگەن سۆز، يەنى هازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىدىكى Batur دېگەنلىك بولۇپ، كۆچلۈك ياكى باتۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى نويان تېغىدىكى 25 - نومۇرلۇق هۇن قەبرىسىدىن چىققان ساقاللىق، كۆك كۆز كەلگەن هۇن ئادىمىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بىر پارچە كەشتىلىك رەسىم بىلەن شەنشىنىڭ چاڭئەن ناهىيىسىنىڭ قېڭشى يېزىسىدىكى 140- نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان قاڭشارلىق كەلگەن هۇن ئادەمىنىڭ ئوبرازى نەقىشلەنگەن ئىككى پارچە ئۈزۈنچاق شەكىلدىكى مىس هەيكەل، هۇنلارنىڭمۇ تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرگەنىدى.① شۇڭا، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار هەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان قاڭقىللارنىڭ تىلى «هۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە سەل - پەل پەرق قىلاتتى» دېگەن سۆزنىڭ ئاساسى يوق ئەمەس.

هۇنلار گەرچە تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، ئالاھەزەل يېغىلىق، چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلاپلا يەنى دىڭلىڭلار بىلەن هۇنلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم مىللەتكە ئايلانغانىدى، شۇڭا هۇنلار قاڭقىل - تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئەمەس، بەلكى تۈرك ئىرقىنىڭ بىر تارمىقىدۇر. باشتا نەقىل كەلتۈرگەن «جۇنامە. تۈركلەر هەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان «تۈركلەر هونلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى» دېگەن بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار هەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان «قاڭقىللارنىڭ ئەجدادلىرى هۇنلارنىڭ جىيەنىدۇر» دېگەندە، هۇنلار

① «هۇنلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئىرقى تەۋەلىكى ۋە ئۇلارنىڭ موڭغۇل مىللىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دېگەن پاراگرافتىكى «هۇنلارنىڭ تارىخىغا ئائىت بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا» ناملىق قامالاشمىغان ئەسىرىمگە قاراڭ (جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل دېكابىردا نەشر قىلغان «مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت مەجمۇئە» ناملىق كىتابقا بېسىلغان).

بىلەن قائقىلىلارنىڭ بىر ئىرقتىكى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئىكەنلىك مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلىپ بېرىلگەندى.

قائقىلىلار ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت ئىدى. تارىخىي كىتابلاردا قائقىلىلارنىڭ «ئەر -ئايال، چوڭ - كىچىك دېمەي ھەممىسى يىغىلىشقا قاتنىشىپ، قوراسىغا يەتكەنلەر[①] ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ نەغمە قىلىدۇ» غانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. يۇقىرىدا نەقىل ئېلىپ ئۆتۈلگەن V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قائقىلىلارنىڭ بەش قەبىلىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلغاندا، «ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىغان» لىقىدىن ئىبارەت كاتتا يىغىلىشىمۇ، ئۇلارنىڭ ناخشا-ئۇسسۇلغا قەۋەتلا ماھىرلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار مۇزىكا بىلەن ناخشا ئېيتىشقا ھېرىسمەن بولغاچقا، كۆپ قېتىم شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن مۇزىكا ئەسۋابلىرى بىلەن نەغمىچىلەرنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى.[②]

قائقىلىلار (تېلىلار) نىڭ خەلق قوشىقى بولغان «تېلېلار قوشىقى» ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

قائقىلىلارنىڭ توي - تۆكۈن رەسمىيەتلىرىدە يەنە ئاز بولمىغان ئىپتىدائىي ئادەتلەرنىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ قېلىنغانىدى. مەسىلەن، توي مۆھلىتى بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئەر تەرەپ چوقۇم ئات - كالىلارنى سوۋغا - سالام قىلىپ قىز تەرەپكە تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. شۇنداق بولغاندىلا شەرەپ ھېسابلىناتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەر تەرەپ يەنە ھارۋا بىلەن توساق ياساپ، يىلقا تۈپىنى ئۇنىڭ ئىچىگە سولاپ، قىز تەرەپنىڭ خالى-

---

① يۇنى قوراسىغا يەتكەنلەر دىمەي چۈشۈنۈشكە بولىدىغاندەك قىلىدۇ، ئەمما بەزىلەر «مول - ھوسۇل يىلى» دەپمۇ چۈشەندۈرىدۇ.
② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قائقىلىلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈلسۇن.

غانچە تاللىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. قىز تەرەپتىن «توساقنىڭ
ئىچىگە كىرىپ چىققانلار ئاتنى ياۋداق مىنىپ توساقتىن چىققان-
دا، ئاتنىڭ ئىگىسى توساقنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ، ھەدەپ قولىنى
پۇلاڭلىتىپ ئاتنى ھۆركىتەتتى، ئەگەر ئات ئۈستىدىكى ئادەم
يىقىلىپ چۈشمىسە، شۇ ئات تاللىناتتى، يىقىلىپ چۈشسە ئورنىغا
باشقىسى كىرىپ تاللايتتى، سان توشقاندا ئاندىن بولدى قىلاتتى».
دەپنە مۇراسىم ئادىتى بولسا «يەرنى ئازگال قىلىپ كولاپ،
مېيىتنى ئۇنىڭ ئىچىگە جايلاشتۇرۇپ، بېلىكىنى چىقىرىپ قويات-
تى» ھەم ئوقيا، خەنجەر، شەمشەر قاتارلىق بۇيۇملىرىنى قوشۇپ
دەپنە قىلاتتى، بىراق «ئازگالنى ئوچۇق قويۇپ كۆممەيت-
تى».① يۇقىرىدىكى توي - تۆكۈن دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ
ھەممىسى ئېنىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە
ئىدى.

قاڭقىللار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئالەمنىڭ ئوتتۇر-
سىدا روھ بولىدۇ، دەپ قارايتتى، بولۇپمۇ چاقماق چېقىنىغا
چوقۇناتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، قاڭقىللار
«گۈلدۈرمامىنى ياخشى كۆرەتتى، ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقى-
نى چۈشكەندە، چوقان كۆتىرىشىپ ۋارقىرىشىپ، كۆككە قارى-
تىپ ئوق ئۈزەتتى، ئاندىن بۇ جايلارنى تاشلاپ باشقا جايلارغا
يۆتكىلىپ كېتەتتى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە مال سەمرىگەندە،
قايتىدىن گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەن جايغا توپلىشىپ، قارا
قوچقارنى كۆمۈپ گۈلخان ياقاتتى. شامان دىنىنىڭ ئايال پېرىخو-
نى قولىغا پىچاق ئېلىپ، خۇددى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر
بەختسىزلىكنى قوغلىغاندەك، دۇرۇت ئوقۇيتتى. بىر توپ ئات-
لىقلارمۇ مۇشۇ دائىرىدە ئايلىنىپ، يۈز قېتىمچە ئايلانغاندىن
كېيىن ئاندىن بولدى قىلاتتى. كىشىلەر تالنىڭ شاخلىرىنى تۇ-

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

تۇپ، ئۇچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ، ئۈستىگە قېمىز تۆكەتتى» .①

قاڭقىل خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك قىلىشى ۋە ئەقىل - پاراستى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئېچىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىغا تۆھپە قوشقاندى. ئۇلار شەرقتە بايقال كۆلىدىن غەربتە ئالتاي ۋە تارباغاتايغىچە بولغان جايلارنىڭ قەدىمكى يايلاق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەندى. قاڭقىل خەلقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا قارىتا مۇھىم روللارنى ئوينىغانىدى. قاڭقىل خەلقى يەنە مول كۈرەش ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەت ئىدى. V ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى ۋە جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق سىياسىتىگە قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى ئۈچۈن شانلىق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى.

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

ئۈچىنچى باب تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى

(1) تۈركلەرنىڭ بۆشۈك ماكانى ۋە تۈمەننىڭ دۆلەت قۇرۇشى

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئۇلار بىلەن بىر مىللەت بولغان تېلىلار غايەت زور بىر مىللەت سىستېمىسىغا ئايلىنىپ، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىي ۋە شەرقتە بايقال كۆلىدىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا تارقالغانىدى. «سۈينامە» 84 ـ جىلد، «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تېلىلار تۇرغۇنلىغان تارماقلارغا ئايرىلغان بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى:

تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا، بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، پۇۋۇرغۇر، مېڭچىن، تۇرغۇيىش (تۈركەش)، ئىزگىل، ھۇن، قوشۇ قاتارلىقلار بار ئىدى؛

ئېۋىرغول (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قۇمۇل ناھىيىسى) نىڭ غەربىي، ئاگنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى) نىڭ شىمالىدا، ئاق تاغ (يەنى تەڭرى تېغى بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان شەھىرىنىڭ شىمالىدا) نىڭ ئېتەكلىرىدە، چۇبە، بۇلاق، چىگىل، سىۋات، ناغ، ئوغۇز («شىمالىي سۇلا-

لىلەر تارىخى» دا 乌护 دەپ يېزىلغان) ، قىرغىز ، گەرتىش، ئورانقاي («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا 於尼护 دەپ يېزىلغان) قاتارلىقلار بار؛

ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىرتاردۇش، چارۇق، زابىندىر، توخسى قاتارلىقلار بار؛

كانگىيە (ھازىرقى سەمەرقەند) نىڭ شىمالىي بىلەن ئېدىل دەرياسى (ھازىرقى ۋولگا دەرياسى) نىڭ قىرغاقلىرىدا ئاز، ھازار، بولغار، پەچەنەك، قاي، قىپچاق، سابار («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا 何嵯苏 دەپ يېزىلغان) ، چاقار، ياماك، كوتۇگۇر قاتارلىقلار بار؛

دېڭىز دەرياسى (ھازىرقى كاسپىي دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى ئۇرال دەرياسى) نىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە ساراغۇر ساكسالىن، موكشا، چىركەس («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا 萨忽 دەپ يېزىلغان) نىڭ قاتارلىقلار بار؛

رۇم (شەرقىي رىم) نىڭ شەرقىدە ئونگىر، ئالان، باشقىرت، ئورۇقۇن قاتارلىقلار بار؛

شىمالىي دېڭىز (ھازىرقى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاغنۇ ئورانقاينىڭ شەرقىدىكى كوسكۆپ كۆلى) نىڭ جەنۇبىدا توباسى قاتارلىقلار بار. جەمئىي 41 قەبىلە بولۇپ، «ئورۇغ — جەمەتلىرى ھەر خىل بولسىمۇ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، تېلى دەپ ئاتىلاتتى» . ھالبۇكى تۈركلەردىن ئىبارەت بۇ تارماق «سۈينامە» نىڭ بۇ قىسمىغا كىرگۈزۈلمىگەنىدى. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن كىرگۈزۈلمىدىكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «سۈينامە» نى تۈزگەندە، تۈركلەر ئاللىقاچان باش كۆتۈرۈپ چىققان ھەم قۇدرەتلىك تۈرك ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن، تېلى قەبىلىلىرى ئومۇميۈزلۈك بويسۇندۇرۇلۇپ، «ئايرىم — ئايرىم ھالدا شەرقىي

تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرگە تەۋە» بولغاچقا، تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.① شۇڭا «سۈينامە»نىڭ ئاپتورى تۈركلەر بىلەن تېلىلارنىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتى بىلەن ئىرقى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىۋالالمىغانلىقى تۈپەيلى، شۇ كىتابنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»سىدە، تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرىنى خاتا ھالدا پىڭلياڭلىق ئارىلاشما غوزلار دەپ قارىغانىدى. شۇنىڭدەك تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ تېلىلار بىلەن بىر مىللەت ئىكەنلىكى يەنە كېلىپ تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكى ئاندىن ئېنىق بولغانىدى.

تۈرك دېگەن نام ئەڭ بۇرۇن «جۇنامە» 27- جىلد «يۈۋېنسىنىڭ تەرجىمىھالى»دا كۆرۈلگەنىدى. «يۈۋېنسىنىڭ تەرجىمىھالى»دا خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ داتوڭ 8- يىلى (مىلادى 542 - يىلى) دىن بۇرۇن، تۈركلەر ھەر يىلى دەريا سۈيى مۇز توڭلىغاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇرغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تۈركلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئاپرىدە بولغان جايى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالى بولۇپ، ئەسلىدە بۆرىنى توتېم② قىلىدىغان بىر قەبىلە ئىدى. بۇ قەبىلە ئون ئۇرۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

---

① «سۈينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە»دە «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان شەرق بىلەن غەربكە جازا يۈرۈش قىلىشتا، پۈتۈنلەي تېلىلارنىڭ بايلىقى بىلەن ئادەم كۈچىدىن پايدىلاندى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

② ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىكى ئىنسانلار تۈپ بىر خىل تەبىئىي نەرسە (ھايۋانات ياكى ئۆسۈملۈك) نى بەلگە قىلىپ، ئۇنى بىر ئۇرۇقنىڭ قانداشلىق ئالامىتى قىلىپ، مۇقەددەس ھېسابلاپ، چوقۇناتتى، بۇ توتېم دەپ ئاتىلاتتى.

قەبىلە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تېخىچىلا ماترىئارخاللىق جەمئىيە- تىنىڭ تارىخىي باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى. «جۇنامە» 50 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«تۈركلەر ئاشىنا ئۇرۇقىدىن . . . (ئۇلارنىڭ ئەجدادى) بۆرە بىلەن قوشۇلغاچقا، بۆرە ھامىلدار بولۇپ،[1] ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ، سىرتتىكىلەردىن خوتۇن ئېلىپ، خوتۇنلىرى ھامىلدار بولۇپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرسىنىڭ ئىسىملىرى بولۇپ، ئاشىنا شىر شۇلاردىن بىرى ئىكەن».

يەنە شۇ كىتابتا مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«نار تىلەك شاد ئون خوتۇن ئېلىپتۇ، تۇغۇلغان بالىلىرى- نىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قى- لىپتۇ، ئاشىنا شىر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىك خوتۇندىن تۇغۇل- غان بالىسى ئىكەن.»

ئەينى ۋاقىتتا ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى جەمەتلىرى بويىچە جامائە چېدىرلىرىدا تۇنەپ، خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈك، سىنىپ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە بولمىغان ئىپتىدائىي ئۇرۇق جەمئى- يىتىدە ياشايتتى. قوچۇ (ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپان) نىڭ شىمالىدىكى تاغ (ھازىرقى بوغدا تېغى) غا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئاھالىسى ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقى- رىشنىڭ كۈنسايىن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەرلەر ئىش- لەپچىقىرىشتا پەيدىنپەي ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوچۇنىڭ شىمالىدىكى تاغنىڭ ئەتراپى، قەدىمدىن تارتىپ مىس، تۆمۈر، نۇشۇدۇر، كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن

[1] «جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە يەنە «ھەربىي تۇغنىڭ ئۈستىگە زەردىن ئىشلەن- گەن بۆرىنىڭ بېشى چۈشۈرۈلەتتى، ئادەتتە ياساۋۇلنىڭ ئۆزىنمۇ «بۆرى» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ شىيالىق- لارنىڭ تىلىدا بۆرە دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بەلكىم ئۇلارنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن شۇنداق قىلىشقا كېرەك» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقى قىسمىدىمۇ «قاراگاھنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدىكى ياغاچقا بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن زەر تۇغ ئېسىپ قويۇلۇپ، شەرققە قارىتىپ قويۇلاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

مەشھۇر ئىدى، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بۇ جاي — «كېچىسى ئوت يالقۇنى يالقۇنجاپ تۇرىدىغان، كۈندىزى ئىس - تۈتەك چىقىپ تۇرىدىغان، كىشىلەر ئۇنىڭدىكى ھاك ئېرىتمىلىرى بىلەن بۇ تاغدىن چىقىدىغان تۆمۈر رۇدىسىنى تاۋلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى تەمىن ئېتىدىغان» مۇھىم تۆمۈر ئېرىتىش قول سانائەت رايونى ئىدى،[1] شۇڭلاشقا تۈركلەر مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئالاھازەل، مۇشۇ مەزگىلدە، تۈركلەر ماترىئارخاللىق جەمئىيەتتىن، پاترىئارخاللىق جەمئىيەتكە ئۆتتى. دەسلەپكى تۈرك جەمئىيىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا: «باشقىلار بىلەن ئويناش قىلغان ئاياللار (ئېرى بار ئاياللار)» ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، «باشقىلارنىڭ قىزلىرىغا يامان نىيەتلىك قىلغانلار (ئېرى يوق قىزلارغا)» كۆپلەپ مال - مۈلۈك تۆلىتىۋېلىنغاندىن كېيىن يەنىلا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان قىز ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.[2] بۇ ئاتىلىق ھوقۇقنىڭ قانۇنىي جەھەتتىكى ئىنكاسىنىڭ كاپالىتى بولۇپ، دەل تۈركلەرنىڭ ئەرلەرنى مەركەز قىلغان جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى ئىدى. تۈركلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا يەنە باشقىلارنىڭ كۆزىنى زەخىملەندۈرگەنلەر، ئۆزىنىڭ قىزىنى تۆلەم ۋاسىتىسى[3] قىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. مانا بۇ ئاتىنىڭ ئۆز قىزىنى مال - مۈلۈك ھېسابىدا ئۆز جىنايى قىلمىشى ئۈچۈن تۆلەم ئورنىدا بېرىدىغانلىقىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، پاترىئارخاللىق ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى ئاتىلىق ھوقۇقنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىشى ئىدى. مىلادى V ئەسىرنىڭ

---

① «دىرىيالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» 2 - جىلد «ئېقىن سۇلار ئىزاھلىرى»، «شى جەمەتىنىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىسى»دە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ.

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

③ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

ئوتتۇرىلىرىدا جۇرجانلار قوچۇنى بويسۇندۇرغاندا، تۈركلەر جۇر-
جانلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ، ئالتۇن تاغ (هازىرقى ئالتاي
تېغى) نىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كۆچۈرۈلۈپ، جۇرجان قۇلدارلار
هاكىمىيىتى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاش ئىشلەپچىقىرىش مەجبۇرىيىتى-
نى ئۆتىدى، جۇرجانلارنىڭ قاغانى ئۇلارنى پەس كۆردى، ئۇلارنى
«بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتىدى. ئالتۇن تاغنىڭ شەكلى تۇركە
(دومۇ دەپ ئوقۇلىدۇ، يەنى هەربىي تىغدىن مۇداپىئەلىنىش
ئۈچۈن باشقا كىيىدىغان دوبۇلغىنى كۆرسىتىدۇ) شەكلىدە بول-
غاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئادىتىدە تۇركە «تۈرك» دەپ
ئاتىلىپ، تۈركلەر شۇنىڭدىن باشلاپ «تۈرك» دېگەن نام بىـلـ-
ـەن ئاتالـغـانىدى.①تۈركلەرنىڭ ئاپرىدە بولغان جايلىرىدىن
ئالغاندا، ئۇلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان تارىخى «بۆشۈكى»
مەملىكىتىمىزنىڭ چېگراسى ئىچىدىكى هازىرقى شىنجاڭنىڭ
شەرقىي شىمالىي قىسمى ئىدى.

V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، جۇرجان هاكى-
مىيىتىنىڭ ئىچكىي قىسمىدىكى قۇل قىلىنغان هەرقايسى قەبى-
لىلەر ئۈزلۈكسىز تۈردە قېچىپ كەتتى ۋە قوزغىلىپ قارشىلىق
كۆرسەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قاڭقىل (چىلى) لارنىڭ هەرقايسى
قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقى ئەڭ كەسكىن بولدى. مىلادى 478-
يىلى، قاڭقىل قەبىلىسىنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈك (تۈتۈن) تىن
ئارتۇق ئادىمى كوللىكتىپ هالدا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن غەربكە
كۆچۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ، جۇرجان قۇلدارلىرىنىڭ
كونتروللىقىدىن قۇتۇلدى، كېيىن يەنە جۇرجانلارغا قارشى 30
يىلدىن ئارتۇق سوزۇلغان تىركىشىش ئۇرۇشىنى ئېلىپ بار-
دى،②بۇ خىل قۇللۇقتا قارشى تۇرۇش كۈرشى، جۇرجان قۇلدار-

① «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلد «جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

لار ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋە-
كەندى. بۇنىڭ بىلەن تۈركلەرمۇ پەيدىنپەي جۇرجان ھاكىمىيە-
تىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، قۇللۇق ئورنىدىن ئازاد بول-
دى. ئازادلىققا ئېرىشىشنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، تۈركلەر-
نىڭ چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن تۆمۈر تاۋلاش كەسپىنىڭ تەرەققى-
ياتىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلى-
رى بىلەن قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى غەربىي ۋېي خانلىقى
بىلەن غەربىي يۇرتقا سېتىشقا باشلىدى، شۇنىڭدەك VI ئەسىرنىڭ
دەسلەپكى يېرىمىدىن باشلاپ، غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن رەسمىي
سودا قىلىشقا باشلىدى.①

غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ داتۇڭ 11 - يىلى (مىلادى 545-
يىلى) دىن بۇرۇن تۈركلەرنىڭ يولباشچىسى ئاشىنا تۇمەننىڭ «قە-
بىلىسى سەل - پەل كۈچەيگەنلىكتىن، سەددىچىننىڭ سىرتىغا
كېلىپ يىپەك سودىسى قىلىپ، جۇڭگو بىلەن ئالاقە قىلىشقا
باشلىغانىدى». داتۇڭنىڭ 11 - يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ
پادىشاھى ۋېنىدى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتكەندە، تۈركلەر خۇرسەن
بولۇپ، «چوڭ ئەلنىڭ ئەلچىسى كېلىپتۇ، ئېلىمىز ئەمدى كۈ-
چىيىدىغان بولدى» دېيىشكەنىدى. داتۇڭنىڭ 12 - يىلى «تۇمەن
ئەلچى ئارقىلىق سوۋغا - سالاملارنى ئەۋەتكەنىدى».② بۇ خاتىرى-
لەر تۈركلەر جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ھاكىمىيەت قۇرۇش-
تىن ئىلگىرىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلار بىلەن مەلۇم
مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى (مىلادى 546-
يىلى)، تۈركلەرنىڭ يولباشچىسى ئاشىنا تۇمەن قوۋملىرىگە باش-

---

① «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② يۇقىرىدىكى نەقىللەرنى «جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دىن كۆرۈڭ.

چىلىق قىلىپ، تېلىلارنىڭ قەبىلىلىرىدىن 50 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى مەغلۇپ قىلىپ ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاچقا، كۈچى تېخىمۇ روزىيىپ، جۇرجانلاردىن قۇدۇلۇشىشنى تەلەپ قىلدى. جۇرجانلارنىڭ قاغانى ئاناغاي (گۇي دەپ ئوقۇلىدۇ) قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ تىل سېلىپ، «سەن مېنىڭ بازغانچى قۇلۇم تۇرۇقلۇق، قانداقلارچە بۇنداق تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەت قىلدىڭ» دېدى،[1] تۇمەنمۇ غەزەپلىنىپ، جۇر-جان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، جۇرجانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت-نى ئۈزۈپ، دەرھال غەربىي ۋېي خانلىقىدىن قۇدۇلۇشىشنى تە-لەپ قىلدى. داتۇڭنىڭ 17 ـ يىلى (مىلادى 551ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، غەربىي ۋېي خانلىقى مەلىكە چاڭلېنى تۇمەنگە خوتۇنلۇققا بەردى. غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ فېيدى تۇنجى يىلى (552 ـ يىلى) باھار 1 ـ ئايدا، تۇمەن قوشۇن تارتىپ چىقىپ، جۇرجان-لارنى مەغلۇپ قىلدى، ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. تۇمەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا، يەنى چۆللۈكنىڭ شىمالى-نى مەركەز قىلىپ، بىر تۈرك ھاكىمىيىتى — تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ جاكارلىدى. مىلادى 553ـ يىلىنىڭ بېشىدا، تۇمەن ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى قارا تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى ئىشىگ قاغان دەپ ئاتىدى، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇمۇ ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئىنىسى يەندۇ تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى مۇقان قاغان دەپ ئاتىدى. مۇقان قاغانىنىڭ دەۋرى (553 ـ 572 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئاخىرى ۋە شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى مەزگىلى) دە تۈركلەرنىڭ كۈچى تېخىمۇ كۈچەيگەچكە، جۇرجانلارنى يوقىتىپ غەربتە ئىفتالىتلارنى

① جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

مەغلۇپ قىلدى، شەرقتە قىتان ۋە تاتابىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شىمالدا قىرغىزلارنى قوشۇۋېلىپ،① سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى قوۋملەرنى بويسۇندۇردى. بۇ مەزگىلدە تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئىنتايىن كېڭەيگەن بولۇپ، «شەرقتە لياۋخەي (ھازىرقى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى پىنخەي ئەت-راپىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ غەربىدىن، غەربتە غەربىي دېڭىز (ھا-زىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسپىي دېڭىز) غىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن، شىمالدا بايقال كۆلى-گىچە بولغان 5 مىڭ چاقىرىم دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى».② قاغان بارگاھى (ئوردىسى③ ئۆتۈكەن تېغى يەنى ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) غا تەسىس قىلىنغانىدى.

(2) تۈركلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى

تۈركلەر ئاساسەن چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار «سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ» كۆچمەنلىك تۇرمۇشى كەچۈرەتتى، كېگىزدىن ياسالغان قارا ئۆي-لەرنى تۇرالغۇ قىلىپ، گۆش بىلەن قېتىقنى ئوزۇق، ئۇچىسىغا جۇۋا كىيىپ، كېگىزنى سېلىنچا قىلاتتى، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر

---

① قىرغىزلار يەنى «خەننامە»دىكى خاككەسلەر بولۇپ، «كونا تاڭنامە»دە قىرقىز، «يېڭى تاڭنامە»دە قىرقىز دەپ ئاتالغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا قىرغىز دەپ تىلغا ئېلىنغان، ھازىر قىرغىز دەپ ئاتىلىدۇ.

② «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

③ قەدىمكى دەۋردە شىمالىي قوشۇنلار يۈرۈشكە چىققاندا، جەزمەن بارگاھ تۇغى بولىدىغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، گازارما تەسىس قىلىنىپ تۇغ تىكلەنسە، قوشۇن قوندىسى دەپ قارىلىپ، بارگاھ ئىشىكى دېيىلەتتى. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە يېزىلغان «جاۋ مىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانمىلار»دىكى جاڭ شيەننىڭ «شەرقىي ئاستانە نەزمىسى»گە بەرگەن ئىزاھىدا: «قەدىمكى دەۋردە ئەگرىتوتلار يۈرۈشكە چىققاندا، چوڭ بارگاھ بىلەن تۇغ ياسايتتى، يەنى ئۇنى چېدىر شەكلىگە كەلتۈرۈپ ياسايتتى، شۇڭا ئۇ بارگاھ تۇغى دەپ ئاتىلاتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن فېڭ يەن يازغان «فېڭ يەننىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى»نىڭ 5- جىلدىدا، «قوشۇن قونالغۇسىدىكى چوڭ تۇغ ئادەتتە بارگاھ تۇغى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەربىي قوشۇندىكى ئىمىر - پەرمان، بۇيرۇقلار جوقۇم بارگاھ تۇغى ئاستىدا يەتكۈزۈلەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇ سەۋەبلىك قاغان ئوردىسى «بارگاھ» دەپ ئاتالغاچقا، ئوردا قورۇشنى ئادەتتە «بارگاھ قورۇقى» دەپمۇ ئاتايتتى.

ئىدى. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ دائىملىق ئىشلىتىدىغان قوراللىرىدىن ئەگرى دەستىلىك ئوقيا، ئاۋازلىق ئوق (يەنى ئاۋازلىق يا ئوقى بولۇپ، نەيگە ئوخشاش ئاۋاز چىقىراتتى)، ساۋۇت، نەيزە (يەنى ئۇزۇن ساپلىق نەيزە)، خەنجەر، شەمشەر قاتارلىقلار بار ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ئاساسەن ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى.①

تۈركلەرنىڭ چارۋىچىلىقى ئىنتايىن تەرەققىي تاپقانىدى. تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى بىلەن سۈي سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقىدا، مۇقان قاغان «نەچچە يۈز مىڭ ئوقيالىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغانىدى» (ئوقيالىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇش يەنى ئاتلىق ئوقيالىق قىسىملاردۇر)،② تابار قاغانمۇ بىر قانچە يۈز مىڭ ئوقيالىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغانىدى؛ ئىشپارا قاغانىنىڭمۇ 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى،③ سىۋار قاغانىنىڭمۇ نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى؛④ غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىستەمىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بار،⑤ ناردۇ قاغان ئاپا قاغانىنىڭ باشقۇرۇشىغا 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بۆلۈپ بەرگەنىدى،⑥ تونيابغۇ قاغان نەچچە يۈز مىڭ ئوقيالىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغانىدى، ئىشپارا قاغان (ئاشىنا قۇل) نىڭمۇ نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى،⑦ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە، ئېلىك قاغانىنىڭ بىر قېتىمدىلا چىقارغان ئاتلىق قوشۇنى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.⑧

---

① «سۈينامە» 84 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «جۇنامە» 9 ـ جىلد «ئاشىنا خانىشنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.
③ «سۈينامە» 89 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
④ «سۈينامە» 4 ـ جىلد «ياڭ دى ھەققىدە خاتىرە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.
⑤ «كونا تاڭنامە» 194 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغان قاراڭ.
⑥ «يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.
⑦ «كونا تاڭنامە» 194 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.
⑧ «يېڭى تاڭنامە» «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاپاغان قاغانىنىڭمۇ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى.① ئەگەر ھەر بىر ئەسكەردە بىر ئات بار دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇ ھالدا جەڭ ئاتلىرىنىڭ سانىمۇ مىليون تۇياقتىن ئېشىپ كەتكەن بولىدۇ؛② ئۇنىڭ ئىچىدىكى غەيرىي جەڭ ئاتلىرىنىڭ سانىنى بولسا تېخىمۇ مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ، مانا مۇشۇنداق غايەت زور چوڭلۇقتىكى ئاتلىق قوشۇندا، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق بولغان ئوزۇق-تۈلۈكلەر جەزمەن كۆپ مىقداردىكى كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئارقىلىق تەييار قىلىنغاندىلا، ئاندىن كاپالەتكە ئىگە قىلىناتتى. شۇڭا سۈي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 19 - يىلى (مىلادى 599- يىلى)، بۇمىن (چىمەن) قاغان ئۆز - ئۆزىگە تۈركلەرنىڭ قوي - ئاتلىرى «تاغ - جىلغىلارغا تولۇپ كەتتى»③ دېگەنىدى. رېنشۇنىڭ تۇنجى يىلى (601 - يىلى) بۇمىن (چەمەن) قاغان ئاخۇت سىيلىق ئېركىن تەرىپىدىن بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنغاندا، بىر قېتىمدىلا بۇلاپ كېتىلگەن چوڭ - كىچىك چارۋىلارنىڭ سانى 300 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتكەنىدى.④ ئۇنىڭدىن باشقا، «جۇنامە» 28 - جىلد، «شى نىڭنىڭ تەرجىمە-ھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ گوگدى 3-

① «يېڭى تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

② كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى، كۆپىنچە ئادەم ۋە ئات ئارقىلىق سانىلاتتى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىر دۇفۇنىڭ «شىمالغا ئاتلىنىش» نەزمىسىدە ئۇيغۇرلار «بەش مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، بىر تۈمەن ئات مىنگەن» دېيىلگەن («توققۇز تۇلىما تولىمى دۇفۇ نەزمىسى شەرھىي» 3 - جىلدقا قاراڭ). مەسىلەن يەنە «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى قوشۇمچە «سىر تاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» دە: سىرتاردۇشلارنىڭ «بىر ئەسكىرى يۈرۈشتە تۆت تۇياق ئاتقا ئىگە بولاتتى» (يەنى ھەر بىر ئەسكەر تۆت تۇياق ئات ئېلىۋالاتتى) دەپ خاتىرىلەنگەن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاۋگوڭ يازغان «موڭغۇل، تاتارىيە مۇداپىيەسى ھەققىدە خاتىرە» دە موڭغۇللار «يۈرۈشكە چىققاندا، ھەر بىر ئادەمنىڭ بىر قانچە ئېتى بولاتتى، كۈندە بىر نۆۋەت ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ قالمايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. پېڭ دايا يازغان «قارا تاتارلار ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات» نىمۇ موڭغۇللار «يۈرۈشكە چىققاندا، ئۇلارنىڭ ئاتتىباشلىرى بىردىن ئات مىنىسىمۇ، بەش - ئالتە ياكى ئۈچ - تۆت تۇياق ئاتنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىۋالاتتى، ئادەتتە جىددىي ياردەم ئۈچۈن شۇنداق تەييارلىۋالاتتى، بولمىسى دېگەندىمۇ بىر - ئىككى تۇياقتىن ئېتى بولاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

③ «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

④ «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

يىلى (556ـ يىلى) مۇقان قاغاننىڭ شى نىڭغا بىر قېتىمدىلا ھەدىيە قىلىپ بەرگەن چارۋىلىرىنىڭ ئىچىدە 500 تۇياق ئات، بىر تۈمەن تۇياق قوي بولغان، «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ خاتىرىلىنىشىچە، سۈي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 8 ـ يىلى (588 ـ يىلى)، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بىر قېتىمدىلا بىر تۈمەن تۇياق ئات، ئىككى تۈمەن تۇياق قوي، ۋە تۆگە، كالىنىڭ ھەر بىرىسىدىن 500 تۇياق تەقدىم قىلغانىدى. بۇنىڭدىن چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ قانچىلىق تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

لېكىن، تۈركلەرنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى مۇقىم ئەمەس ئىدى. چۈنكى، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىش جەريانىنىڭ ئۆزى، پەقەت ئەڭ زور دەرىجىدىكى تەبىئەتتىن پايدىلىنىشلا بولۇپ، بەلكى تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانى بولمىغىنى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىر قەدەر تۆۋەن شارائىتتا، تەبىئىي ئاپەتكە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىمۇ تۆۋەن ئىدى، بىرەر قېتىم يامغۇر، قار ئاپىتى ۋە سوغاق بالدۇر چۈشۈپ كەتسە، چارۋا ـ ماللار كۆپلەپ قىرىلىپ كېتەتتى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈزلىنىشىمۇ كاساتلىشىپ، ھاكىمىيەتمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتەتتى. مەسىلەن، سۈي ۋېندىنىڭ چىقارغان يارلىقىدا، ئىشپارا قاغاننىڭ ئەھۋالى مۇنداق بايان قىلىنغانىدى:

«تۈرك قوۋملىرى سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ ئۆز ـ ئۆزىنىلا تەمىنلەپ كەلگەنىدى. ھالبۇكى ئۆتكەن يىلنىڭ تۆتلا پەسلىدە بىرەر قېتىممۇ يامغۇر ۋە قار ياغمىغاچقا، دەريا ئېقىنلار قۇرۇپ، ئوت ـ چۆپلەر قاغجىراپ كەتكەچكە، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ تېگى قىرىلىپ كەتتى، شۇڭلاشقا تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى ئورۇنلىرىدا، تارتىشقىدەك ھېچنەرسىسى بولمىغاچقا، چۆللۈكنىڭ

جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىشى بىر مەزگىللىك جان ساقلاشتىنلا ئىبارەتتۇر.»①

مانا مۇشۇنداق تەبىئىي ئاپەت ئالدىدا، ئىشبارا قاغان، قىلچە ئامال قىلالمىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرىمۇ ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى. «ئەينى ۋاقىتتا، تۈركلەردە ئاچارچىلىق ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، ئوزۇق تېپىپ يېيىشكە ئىمكان بولمىغانلىقتىن، ئۇستىخانلارنى تالقان قىلىپ ئوزۇق قىلغانىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ قېتىم ۋابا تارقالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلگەنلەر تېخىمۇ ئاۋۇپ كەتكەنىدى».② مەسىلەن، يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى ئېلىك قاغانىنىڭ دەۋرىدە، «ئۇزۇلدۇرمەي يۈز بەرگەن قار ئاپىتىدە، چارۋىلارنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتكەچكە، ئەل ئارىسىدا زور ئاچارچىلىق يۈز بەرگەنىدى»،③ بۇنىڭ بىلەن كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاپ كەتكەنىدى، بۇ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلارنى يوقىتىشى ئۈچۈن ھازىرلاپ بەرگەن سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ خىل ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇقىمسىزلىق سىياسىي جەھەتتە ئەكس ئەتكەندە، ھاكىمىيەت تۇيۇقسىز كۈچىيىپ، تۇيۇقسىز ئاجىزلاپ، تۇيۇقسىز روناق تېپىپ، تۇيۇقسىز زاۋاللىققا يۈز تۇتاتتى.

چارۋىچىلىق تۈركلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم ئاساسى ئىدى. خۇددى تۈركلەرنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جىڭ يۈەنتاۋ ئېيتقاندەك، «تۈركلەرنىڭ روناق تېپىپ، مۇنقەرز بولۇشىدا، قوي بىلەن ئاتلار بىردىنبىر ئۆلچەم بولالايتتى».④ بۇنىڭدىن چارۋىچىلىقنىڭ

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
② «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
③ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى.
④ «كونا تاڭنامە» 62 ـ جىلد «جىباڭ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمىھالى».

تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدى-
غانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئوۋچىلىقمۇ بەلگىلىك مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى. كېيىن-
كى تۈرك خانلىقىنىڭ ۋەزىرى تونيۇقۇق «تۈركلەرنىڭ ئاھالىسى
بەكلا ئاز بولۇپ، تابغاچلارنىڭ بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ،
ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن تابغاچلار بىلەن دۈشمەنلىشەلىدىكى، بۇنىڭدا
دەل ئۇلارنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، مۇقىم ئولتۇراق-
لاشماي، ئوۋچىلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى سەۋەب بولۇپ، ئۇلار-
نىڭ ھەممىسى ھەربىي ئىشلارغا ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى»[1] دەپ
كۆرسەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە، ئاشىنا قۇتلۇق تاڭ سۇلالىسىغا قار-
شى ئىسيان كۆتەرگەندە (مىلادى 682 - يىلى)، 700 ئادەم
توپلاپ قارا قۇم شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى
خۇخخوت شەھىرىنىڭ شىمالىدا) نى ئىشغال قىلىپ، كېيىنكى
تۈرك قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ تىرىلىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ
بارغاندا، پۈتۈنلەي ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى قامداشقا تايانغان
ئىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق
خاتىرىلەنگەن:

«بىز چوغاي قۇزى ۋە قارا قۇمدا ئولتۇراقلاشقانىدۇق،
كىيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچۈرەتتۇق. خەلقىنىڭ قارنى
توق ئىدى. ... ... (ئەينى ۋاقىتتا) بىز مۇشۇنداق كۈن
ئۆتكۈزگەنىدۇق».

غەربىي تۈركلەرنىڭ تونيابغۇ قاغانى دائىم كۆپلىگەن مەر-
ھەملىرى ۋە نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن شىكارغا چىقاتتى. بىر
قېتىم سۇياب شەھىرى (يەنى سۇياب قەلئەسى بولۇپ، ھازىرقى
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق قەدىمىي

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 - جىلدىدىكى تاڭ شۈەنزاڭنىڭ كەييۈەن 4 - يىلى، قىش 10 - ئايدىكى ماددىسى.

شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا) دە ئۇۋغا چىققاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ئالىي راھىبى شۈەنزاڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدى[①].
شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئېلىك قاغانى ئەسىرگە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، «غەمكىن بولۇۋېلىپ، ئائىلىسى ۋە يېقىنلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا، يىغانى ئۆرلەپ، ياش تۆكەتتى». تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭ «ھالىنىڭ ئۇنداق خاراپلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن» ، يەنىلا ئۇنى گوجو ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىكىگە تەيىنلىگەنىدى، چۈنكى گوجو ئايمىقى ئەتراپىنىڭ «يېرىدە ئاق قويرۇق (بۆكەن)، بۇغا» ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، «شىكار قىلىشقا ئەپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق خاراكتېرىنى يوقۇتۇپ قويمىغىلى بولاتتى»[②]، يەنى مۇنداقچە قىلغاندا، ئۇلارنى شىكار قىلىشقا يول قويغاندا، تۈركلەرنىڭ ئوۋچىلىق قىلىش ئادىتىنى ھەمدە ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىش مىجەز ـ خاراكتېرىنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە. يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئىلگىرىكى قوچۇنىڭ شىمالىدىكى تاغدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدىلا، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغان ئىدى، V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالغان مەزگىلدە، جۇرجان قۇلدارلار ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تۆمۈر تاۋلاش ئىشلەپچىقىرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتىگەنلىكى ئۈچۈن، جۇرجان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن «بازغانچى قۇللار» دەپ كەمسىتىلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە تۆمۈر تاۋلايدىغان قول سانائەتچىلەر ئىدى. بۇنىڭدىن تۆمۈر تاۋلاش قول سانائىتە-

① تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب خۇيلى يازغان «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ مېھرى شەپقەت ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈچ ئاقىللىق نوم بىتىگ ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» 3- جىلدىغا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

نىڭ خېلى بۇرۇنلا تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە مۇستەقىل بىر قول سانائەت تارمىقى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەرب ماتېرىياللىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، غەربىي تۈركلەرنىڭ بۈزرۈكۋار بوۋىسى ئىستەمى قاغان (مىلادى 562 – 576 – يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ دەۋرىدە، شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىسى زېماركۇس (Zemarehus) غەربىي تۈركلەرگە ئەلچىلىككە كېلىپ، سوغدىيانىڭ چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەندە، تۈركلەردىن بەزى كىشىلەر تۆمۈر ئېلىپ كېلىپ سېتىۋېلىشنى ئۆتۈنگەن. زېماركۇسنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق مۇددىئاسى ھەقىقەتەن تۆمۈر سېتىش ئەمەسكەن، «ئۇلارنىڭ مەقسىتى، ئۆز ئېلىدە تۆمۈر كانلىرىنىڭ بارلىقىنىلا بىلدۈرۈپ قويۇش ئىكەن، تۆمۈر ساتقۇچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى، باشقا ئەللەردە تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئاسان ئەمەس، پەقەت ئۆز ئېلىنىلا بىردىنبىر تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەل ھېسابلايدىكەن». ①زېماركۇس ئېيتقان تۈرك دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكى رىئاللىق بولۇشى ناتايىن، ئەمما تۈرك جەمئىيىتىدە مېتال تاۋلاش قول سانائىتىنىڭ بولغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا يەنە تۈركلەرنىڭ ھەربىي قوراللىرىنىڭ ئىچىدە ئاۋازلىق ئوقيا، ساۋۇت، ئۇزۇن ساپلىق نەيزە، خەنجەر، شەمشەر قاتارلىق كۆپ خىللىرىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندۇق، گەرچە تارىخنامىلەردە بۇ ھەربىي قوراللارنىڭ تۆمۈردىن ياكى مىستىن ياسالغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ،

① جاڭ شىڭلياڭ تۈزۈپ ئىزاھلىغان «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» (جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى، 1978 – يىلى نەشرى) 4 – كىتاب 285 – بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

لېكىن ھەربىي قوراللارنى ياساش چوقۇم مېتال تاۋلاش قول سانائىتىنى قۇرۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلاتتى. بولۇپمۇ تۈركلەر كۆچمەن قوۋم، چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى، باشتا نەقىل كەلتۈرگىنىمىزدەك تۈركلەرنىڭ «ئوقيالىقلىرى» (ئوقياچى قىسىم) ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوقلا نەچچە ئون مىڭ ھەتتا نەچچە يۈز مىڭغا يېتىدىغان بولغاچقا، ھەر بىر ئەسكەرنى ھەر بىر ئايدا ئون دانە ئوقنى چىقىم قىلىدۇ دەپ ھېسابلىغاندا (ئەمەلىيەتتە بۇ سان بىلەن چەكلەنمەسلىكى كېرەك)، يا ئوقى ياسايدىغان مىس، تۆمۈر كېنى ۋە مېتال تاۋلاش ئىقتىدارى بىلەن ئۇنىڭغا كېتىدىغان مىقدار بىلەن كۆلىمىنىڭ ئۆزىلا يېتەرلىك بولۇش شەرت ئىدى. شۇڭلاشقا تۈركلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش بىلەن مىس قۇيمىچىلىق قول سانائىتىنى جەزمەن ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى، قوشۇمچە «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» دە قىرغىز ئېلىدە بىر خىل «كاسا» دەپ ئاتىلىدىغان تۆمۈرنىڭ چىقىدىغانلىقى، ئۇنىڭ «ھەربىي قوراللارنىڭ تىغىغا ئىشلىتىلىدىغان» لىقى، تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇيرۇق بويىچە ئۇنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ئالدۇرۇپ كېلىپ، ھەربىي ئېھتىياجىنى قامدايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ ھەربىي قوراللىرىنىڭ (ئاز دېگەندە، ئاساسلىق قوراللاردا) تۆمۈر تاۋلاش قول سانائىتىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، زېماركۈس كۆرگەن ئىستەمى قاغان ئولتۇرغان ئىككى چاقلىق ئالتۇن ئورۇندۇق، قاغان چېدىرىنىڭ تۇرۇسىدىكى ئالتۇن زىننەتلەر ۋە ماھىرلىق بىلەن ياسالغان ھەر خىل پەتنۇس ۋە قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار، غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە يەنە باشقا ھەر خىل قول سانائەت تارماقلىرىنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ

بېرىدۇ.①
تۈركلەردە يەنە كېگىز هارۋىمۇ بار ئىدى.②ئەمما، هارۋىلار-
نىڭ قۇرۇلمىلىرى بىر خىل مىتال بىلەن ياغاچتىن ياسىلىدىغان
ئۇنىۋېرسال قول سانائەتتىن تەركىب تاپاتتى. تۈركلەر تېلىلار-
نىڭ بىر تارمىقى، هالبۇكى تېلىلار (چىلېلار) بولسا ئېگىز
چاقلىق هارۋىلارنى ياساشتىكى ماهىرلىقى بىلەن جەنۇبىي ـ شىما-
لىي سۇلالىلەر دەۋرىدە جەنۇبتىكىلەر تەرىپىدىن «قاڭقىل»
دەپ ئاتالغانلار ئىدى، شۇڭا هارۋا ياساش قول سانائىتى تۈرك
جەمئىيىتىدە ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە بىر خىل سانائەت بولۇشى
كېرەك، شۇ سەۋەبلىك ياغاچ ئەسۋابلارنى ياساشمۇ مۇستەقىل بىر
قول سانائەت تارمىقىغا ئايلانغانىدى.
«سۈينامە. تۈركلەر هەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇ-
سى» 197 ـ جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقى قىسمىدا يەنە دولان
قاغاننىڭ سۈي ۋېيدىگە ئەمەن رەخت، بېلىق يېلىمى تەقدىم
قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن؛ ئېلىك قاغانىمۇ تاڭ تەيزوڭغا ئون
نەچچە جىڭ بېلىق يېلىمى سوۋغا قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بې-
لىق يېلىمىنى كۆزەتكەندە، ئەسلى نامى پۇۋەك يېلىمى بولۇپ،
بېلىق پۇۋىكى (بېلىقنىڭ تېنىدىكى ئېغىرلىقنى تەڭشەپ تۇرىدى-
غان ئەزا) دىن ياسىلىدىغان بىر خىل يېلىم ئىدى؛ يېپىشقاقلىقى
كۈچلۈك بولۇپ، نەپىس ياغاچچىلىقتا چىڭ تۇتقۇزۇش بۇيۇمى
قىلىناتتى. تۈركلەرنىڭ بېلىق يېلىمىنى ياساش تېخنىكىسىنى
ئىگىلىۋالغانلىقى، بۇ ئۇلارنىڭ ياغاچ بۇيۇملارنى ياساشتىكى هۈ-
نەر ـ سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمەن رەختكە كەل-
سەك، بۇ ئاساسەن ئەمەن (بىر خىل ئۆسۈملۈك) دىن ياسىلىدى-

① «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» 4 ـ كىتاب 286 ـ بەت بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ VI باب بىرىنچى پاراگرافقا قاراڭ.
② «سۈينامە» 84 ـ جىلد «قىتان، شىرۋىلار هەققىدە قىسسە» دە: «جەنۇبىي شىرۋىلار كالا هارۋىلىرىدا ئولتۇرىدۇ، هارۋىنىڭ ئۈستىدىكى كېگىز ئۆيلەرنى كۆي قىلىپ ئولتۇرىدۇ، بۇ تۈركلەرنىڭ كېگىز هارۋىلىرىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

غان بىر خىل قوپال رەخت ئىدى. بۇ خىل ئەمەن رەخت، مۇبادا غەربىي يۇرتتىن تالان - تاراج قىلىنىپ ياكى ئالماشتۇرۇپ كېلىنمىگەن بولسا، تۈركلەر رەخت توقۇشنى ئۆگىنمىگەن ياكى ئۇلاردا ئاددىي توقۇمىچىلىق قول سانائىتى بولغان بولىدۇ.

تۈركلەر VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قىلغانىدى، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ داتۇڭ 11 - يىلى (مىلادى 545 - يىلى)، ئاشىنا تۈمەن سەددىچىنگە كېلىپ يىپەك سودىسى قىلغانىدى.① سۈي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 8 - يىلى (585 - يىلى) دولان قاغان سۈي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، چېگرا سودىسى ئۆيۈشتۇرۇپ، ئۆزئارا سودا قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى، سۈي ۋېندىمۇ ئۇنىڭ تەلەپىنى قوبۇل كۆرۈپ، ماقۇللۇق بىلدۈرگەنىدى.② تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىغا زور مىقداردا كالا، ئات سېتىپ بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغانىدى. تارىخنامىلەردە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان:

«(ۋۇدېنىڭ) 8 - يىلى 1 - ئايدا، تۇيخۇنلار بىلەن تۈركلەر چېگرا سودىسى ئۆيۈشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، يارلىق بويىچە ئۇلارغا ئىجازەت بېرىلدى، دەسلەپتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قالايىمىقانچىلىق دەستىدىن تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى كېمىيىپ كەتكەنىدى، شۇڭا رۇڭ، دىلارغا تايىنىشقا مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى دالىلىرىغا تولۇپ كەتكەنىدى.»③

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەرمۇ بار:

«ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە زور مالىمانچىلىق يۈز بەرگەندىن

① «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «سۈينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
③ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 94 - جىلد.

كېيىن، جۇڭجو ئايمىقىدا ئات ـ ئۇلاقلار ئازلاپ كەتكەنىدى، پەقەت تۈركلەر بىلەن بولغان چېگرا سودىسىدىن كېيىنلا، ئات، كالىلارنى تەمىنلەش ئاندىن كاپالەتكە ئىگە بولدى.»①

شۈەنزوڭنىڭ كەيۈەن 15- يىلى (مىلادى 727- يىلى)، غەرب تەرەپتىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ كاڭجىنخۇ خوشۇنىدىكى ئۇجا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) نى ئېچىۋېتىپ، تۈركلەر بىلەن سودا قىلىدىغان ئورۇن قىلدى. تۈركلەر زور مىقداردىكى ئات ۋە باشقا چارۋىلىرىنى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پاختا رەخت ۋە يىپەك توقۇلمىلىرى بىلەن ئالماشتۇراتتى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كۆپلىگەن نەسىللىك جەڭ ئاتلىرىنىڭ ھەممىسى تۈركلەردىن ئېلىپ كېلىنگەنىدى.② تۈركلەر ئات يېتىشتۈرۈشكە ماھىر ئىدى، شۇڭا «تۈرك ئاتلىرىنىڭ ماھارىتى تەڭداشسىز، قوۋۇرغا ئۇستىخانلىرى ئۇلچەملىك، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ئىقتىدارى كۈچلۈك، شىكاردا تەڭدىشى يوق»③ بولغاچقا، ئۇرۇشتىكى ئۈنۈمى ئېخىمۇ زور ئىدى. شۇڭا، تۈرك ئاتلىرىنى ئېلىپ كېرىش، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئات سورتىنىڭ سۈپىتى ۋە ئات يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قارىتا پايدىسى بار ئىدى.

قىسقىسى، تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن بۇيان، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىللىرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ كەلگەنىدى. بازار سودىسى ئىككى تەرەپكە، بولۇپمۇ ئىككى تەرەپ خەلقىگە نىسبەتەن زۆرۈر

---

① «كونا تاڭنامە. 57 ـ جىلد «جاۋ ۋېنلۇنىڭ تەرجىمىھالى».
② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭ جيۈلىڭ يازغان «جۇجياڭ توپلىمى» 6 ـ جىلدىتىكى «تۈرك قاغانىغا ئەۋەتىلگەن يارلىق» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 213 ـ جىلدىتىكى تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەيۈەن 15 ـ يىلى كۈز 9 ـ ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.
③ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72 ـ جىلد.

ۋە پايدىلىق ئىدى. پەقەت تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ھەممىشە بولالىغىچە-لىق ئۇرۇشنى قوزغاپ تۇرغاندىن كېيىنلا، ئىككى تەرەپنىڭ دائىملىق سودا مۇناسىۋىتى بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. خۇددى تاڭ شۆەنزوڭ كەييۈەننىڭ 9 - يىلى بىلگە قاغانغا يازغان يارلىقىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك «ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەر قۇدىلاشقاندا، . . . . . . تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ ئات، قويلىرىنى سېتىۋالغانىدى. تۈركلەرمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىمخاپ، تونلىرىغا ۋاقتى - ۋاقتىدا ئېرىشىپ تۇراتتى. ئەمما مۇشۇ بىرقانچە يىللاردىن بۇيان، ئەھۋال بۇرۇنقىغا تامامەن ئوخشىماي قالدى. بۇ دەل قاپاغان قاغان (بىلگە قاغاننىڭ تاغىسى) نىڭ ئىشەنچسىزلىكى، تىلى بىلەن دىلىنىڭ بىردەك بولماسلىقى بولۇپ، كۆپ قېتىم قوشۇن چىقىرىپ، چېگرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان»① دىن كېيىنلا ئىككى تەرەپنىڭ قۇدىلىشىش ۋە سودا مۇناسىۋىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى.

تۈركلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن سىرت، غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر بىلەنمۇ سودا مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەنىدى. تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئېلىك قاغان ھەممىشە غۇزلار (غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر) نى ۋەزىپىگە تەيىنلەپ، ئۆز قوۋمىدىكىلىرىدىن يىراقلاشقاچقا، غۇزلار پارىخورلۇق قىلىپ، پۇرسەتپەرەسلىك قىلغانىدى. شۇڭا، چىقىرىلغان ئەمىر - پەرمانلارمۇ بىر - بىرىگە زىت كەلگەننىڭ ئۈستىگە، ئۈزۈلمەي يۈز بېرىۋاتقان ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقلىرىمۇ ئەلنى خاتىرجەمسىزلەندۈرگەنىدى.»②

بۇنىڭدىن تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىر تۈركۈم پايدا ۋە پارىنىلا كۆزلەيدىغان غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەرنى دوست تۇت-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 212 - جىلد، تاڭ شۆەنزوڭنىڭ كەييۈەن 9 - يىلى باھار 2 - ئايدىكى ماددىسى.

② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.

قانلىقىنى، بۇ سودىگەرلەرنىڭ ھەتتا قاغاننىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، تۈركلەرنىڭ ئەل ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئەتراپىدا سىياسەت بەلگىلەشكىچە قاتنىشىپ، تۈرك ھاكىمىيىتەنىڭ سىياسىتى بىلەن تۈرك خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغىچە تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەنە تۈركلەر بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قويۇق ۋە زىچ سودا مۇناسىۋىتىنىڭمۇ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنداق بولمىغاندا قاغاننىڭ ئەتراپىنى ئەگىپ يۈرگەن بۇنداق كۆپ غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر، قانداق قىلىپ قاغاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلىسۇن؟

يەنە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن، دولان قاغاننىڭ ئۆز ئاغىسى روقان تېكىننى ئەلچى قىلىپ، سۈي ۋېندىگە خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان ھاسا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىدىن ئالغاندا،① قاشتېشىدىن ياسالغان بۇ ھاسا، ئۇدۇندىن بۇلاپ كېلىنمىگەن ياكى قاقتى - سوقتى قىلىپ كېلىنمىگەنلا بولسا، ئۇ ھالدا ئۇدۇن بىلەن بولغان سودىدا ئالماشتۇرۇپ كېلىنگەن بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تارىخنامىلەردە، يەنە تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەيۈەن 15 - يىلى (مىلادى 727 - يىلى) «تۈركلەرنىڭ قۇتلۇق قاغاننىڭ ئەلچى ئارقىلىق پېرسىيە كىمخاپىنى تەقدىم قىلغان»② لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ شۈبھىسىزكى غەربىي يۇرت (ئوتتۇرا ئاسىيا) بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلات ئىدى.

(3) تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى

تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدىكى خۇسۇسىيلىق ئالامەتلەر خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغانىدى. «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىش ئىزلىرى خاتىرىلەن-

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «كىتابلار جەۋھىرى» 971 - جىلد.

گەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوغۇرلۇق جىنايىتى سادىر قىلغانلار (خۇ-
سۇسىي مال - مۈلۈكنى ئوغرىلىغانلار) نىڭ زاكى مالىنىڭ ئون
ھەسسىسىدىن ئارتۇق تۆلەم تۆلەيدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇ-
نىڭدا يەنە باشقىلارنىڭ كۆزىنى زەخمىلەندۈرگۈچىلەرنىڭ مال -
مۈلۈك بىلەن تۆلەم تۆلەش كېرەكلىكى؛ باشقىلارنىڭ پۇت -
قوللىرىنى زەخمىلەندۈرگۈچىنىڭ بولسا ئات بىلەن تۆلەم تۆلەيدى-
غانلىقى خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدىن باشقا ئەگەر ئۆلۈم - يېتىم
ئەھۋالى يۈز بەرسە، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى
مېيىتقا ئاتاپ ئات - كالا ئۆلتۈرۈپ، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزەت-
تى؛ ھەر يىلى 5 - ئايدا يەنە نۇرغۇنلىغان ئات - قويلارنى
ئۆلتۈرۈپ، كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزەتتى.
بۇنىڭدىن VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرىلا، تۈركلەردە
خۇسۇسىي مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇش ھادىسىسىنىڭ ئىنتايىن
ئومۇملاشقانلىقىنى، خۇسۇسىي تۈزۈمنىڭ جەمئىيەت تەرىپىدىن
ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنى ھەمدە قانۇن تەرىپىدىن قوغ-
دىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تۈرك جەمئىيىتىدىكى خۇسۇسىي ئالامەتلەرنى يەنە ئەن -
تامغىلار ئارقىلىقمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. «تاڭ سۇلالىسىگە دا-
ئىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72 - جىلد «ۋاساللارنىڭ ئات تامغىلى-
رى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئاشنادىنىڭ ئاتلىرى . . . . . . چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدا
. . . . . . تامغىسى ». يەنە «بايان ئاشىدىنىڭ ئاتلىرىنىڭ
تامغىسى »

«ئىزگىللەرنىڭ ئاتلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك ئات-
لىرىدۇر، . . . . تامغىسى »، «يەنە بالىغىتلارنىڭ ئاتلى-
رىمۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك ئاتلىرىدۇر، . . . تامغىسى
».

«ئاشنا قوۋلىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تامغىسى ⊟ɥ . . . يۈنجوڭ مەھ-
كىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە» .
«چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تامغىسى ß» .
بۇ ئەن - تامغىلار ئاتنىڭ بەدىنىدىكى بەلگىلەر بولۇپ، يەنى
ھەر قايسى يىلقا ئويۇرلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان خۇسۇسىيلارغا
تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. بۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»
98 - جىلد «قاچقىلار ھەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان «ئو-
لارنىڭ مال - چارۋىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئەن - تامغىلىرى بار،
ئوتلاقلاردا ئارىلىشىپ يۈرسىمۇ ھېچكىمنىڭكىنى ئېلى-
ۋالمايتتى» دېگەن قاچقىلاردىكى خۇسۇسىي ئالامەتلەر بىلەن بىر-
دەك ئىدى.
چارۋىچىلىقنىڭ گۈللىنىشى بىلەن خۇسۇسىي مال - مۈلۈك-
نىڭ نەتىجىسى، تېخىمۇ كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ مال پادىلىرىدىن
خەۋەر ئېلىشىغا موھتاج بولدى، شۇڭا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىگە-
لىكىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان چارۋا ئىگىلىرى، ئەسىرلەر بىلەن
باشقىلارنى قۇل قىلىشقا ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا
تۈركلەر ئەسلىدە جۇرجان قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئىرقىي
قۇللىرى ئىدى، شۇڭا، تۈركلەرنىڭ ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى مەي-
دانغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا
ئايلانغان چاغدىلا، جۇرجانلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراپ، جۇرجانلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغانىد-
دى. بۇنىڭ بىلەن تۈرك جەمئىيىتىدە قۇللار بىلەن قۇلدارلار
سىنىپى ۋە قۇلدارلىق تۈزۈم پەيدىنپەي شەكىللەندى.
تۈرك ھاكىمىيىتى، تۈركلەرنىڭ جۇرجان قۇلدارلىق تۈزۈم
ھاكىمىيىتىنىڭ «بازغانچى قۇل» لۇق ئاسارىتىگە قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى ئارقىسىدا قۇرۇلغانىدى. تۈرك
جەمئىيىتى ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىدا تۇ-
رۇۋاتقان بولغاچقا، ئىچكى قىسمىدا فېئوداللىق ئىقتىسادىي ئا-

مىللار بىلەن فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە ۋەكىل- لىك قىلىدىغان يېڭى سىنىپلار كېلىپ چىقمىغانىدى، شۇڭا چۆل- چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا جۇرجان ھاكىمىيىتى مۇن- قەرز بولغاندىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۈرك ھاكىمىيى- تى، پەقەت بىر خىل قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ ئورنىنى يەنە بىر خىل قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ ئىگىلىشى ئىدى، گەرچە ھاكىمىيەت- نىڭ ھۆكۈمران مىللىتىدە ئالمىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما جەمئىيەت خاراكتېرى بىلەن ھاكىمىيەت خاراكتېرىدە ما- ھىيەتلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەنىدى، شۇنداق بولغاچقا تۈرك ھاكىمىيىتى يەنىلا بىر قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى ھاكىمىيەت ئىدى.

تۈركلەرنىڭ قۇللىرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى خەنزۇلار بى- لەن باشقا مىللەتتىن بولغان ئەسىرلەر ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئاۋۋال، بولۇپمۇ ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، سىرتقا قارىتا بۇلاڭچى- لىق ئۇرۇشى قوزغاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن باشقا رايونلاردىن ئاز بولمىغان خەنزۇ ئاھالىلىرىنى ئەسىر- گە ئېلىپ، قۇللارغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 3 - يىلى (مىلادى 620 - يىلى)، چۇرلۇق قاغان بىڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىدىكى فېنشۇي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئې- قىنىدىكى رايونلار)غا بېسىپ كىرىپ، نۇرغۇنلىغان ئاياللارنى بۇلاپ كەتكەنىدى. شۇ يىلى باغادۇرشاد لياڭجو ئايمىقى (ھازىر- قى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى ئەتراپى)غا بېسىپ كىرىپ، بىر قانچە مىڭ ئەر - ئايالنى بۇلاپ كەتكەنىدى.[①] ۋۇدېنىڭ 5- يىلى، ئېلىك قاغان دىڭجو، بىڭجو، فېنجو، لۇجودىن ئىبارەت تۆت ئايماق (ھازىرقى خېبېينىڭ دىڭشيەن ناھىيىسى بىلەن سەنشى-

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 88- جىلدىتكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى 3- يىلى كۈز 3- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

نىڭ فېنشۈي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بىلەن فېنيالىڭ، چاڭچى قاتارلىق ناھىيە ئەتراپى) قا بېسىپ كىرىپ، 5 - مىڭدىن ئارتۇق ئەر - ئايالنى بۇلاپ كەتكەنىدى.①شۇنىڭدىن كېيىن تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئۈزلۈكسىز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارغا بېسىپ كىرىپ، داۋاملىق تۈردە ئاھالىلەرنى بۇلاپ تۇردى. شۇڭا، جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) تاڭ تەيزوڭ شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، بىر قېتىمدىلا تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىرىدىن سېتىپ قايتۇرۇپ ئالغان، سۈي سۇلالىسىدىن بۇيان ئەسىرگە چۈشۈپ قۇللۇققا ئايلاندۇرغان خەنزۇ ئاھالىلىرىنىڭ سانى 80 مىڭ نوپۇسقا يەتكەنىدى.②پادىشاھ ۋۇزېتيەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە قاپاغان قاغانمۇ جاۋجۇ، دىڭجو قاتارلىق ئايماقلار (بۇ ۋاقىت شېڭلىڭنىڭ تۇنجى يىلى بولۇپ، مىلادى 698 - يىلى ئىدى، جاۋجو ئايمىقى ھازىرقى خېبېينىڭ نىڭپۇ ناھىيىسى ئەتراپىدا) دىن 80 - 90 مىڭ نوپۇسقا ئىگە ئەر - ئايالنى بۇلاپ كەتكەنىدى.③بۇنىڭدىن تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ خەنزۇلارنى بۇلاپ، قۇللارغا ئايلاندۇرۇۋالغانلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ سانىنىڭ ھەقىقەتەن زورلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

خەنزۇلاردىن باشقا تۈرك ھۆكۈمرانلىرى باشقا مىللەت ئاھالىلىرىنىمۇ بۇلاپ قۇللارغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. مەسىلەن، پادىشاھ ۋۇزېتيەننىڭ ۋەنسۈي دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 696 - يىلى)، قاپاغان قاغان قىتانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ قايتقانىدى.④شۇڭا، كېيىن (شۈەنزوڭنىڭ كەييۈەن 13 - يىلى، مىلادىنىڭ 725 - يىلى) بىلگە

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.
② «ئىككى تاڭنامە. تەيزوڭ ھەققىدە خاتىرە» جېنگۇەننىڭ 5 - يىلى ياز 4 - ئاي بىلەن 5 - ئايدىكى ماددىلارغا قاراڭ.
③ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.
④ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

قاغان تالڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى يۈەن جېنغا «قىتانلار بىلەن تاتابىلار ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ قۇللىرى»[①] دەپ ئېيتقانىدى، بۇنىڭدىن بىلىشكە بولىدۇكى، قىتانلاردىن سىرت تاتابىلارمۇ، تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇۋېلىنغانىدى،[②] ئۇنىڭدىن باشقا بىلگە قاغان يەنە تاڭغۇتلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «ئۇلارنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىلەن ئات ۋە باشقا مال - مۈلۈكلىرى»نى بۇلاپ قايتقانىدى،[③] بىلگە قاغاننىڭ مۇھىم ۋەزىرى تونيوقۇق بېشبالىقتىكى باسمىللارغا تۇيۇقسىز زەربە بەرگەندە، باسمىللارنىڭ قوۋملىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى ئەسىر ئېلىپ قايتقانىدى.[④]

يۇقىرىقىلار تۈركلەرنىڭ قۇللىرىنىڭ بىرىنچى كېلىش مەنبەسىدۇر.

ئىككىنچى كېلىش مەنبەسى بولسا تۈركلەرنىڭ ئۆز خەلقى بولۇپ، ئۇلار ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىمتىيازىغا چېقىلىپ قويغانلىقى ياكى ھۆكۈمران سىنىپ قۇرغان ھاكىمىيەت بىلەن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلارنىڭ تۈپلۈك مەنپەئىتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدىمىغانلىقى ئۈچۈن جازا بېرىلىپ، قۇللۇققا چۈشۈرۈۋېتىلەتتى. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا تۈركلەرنىڭ يەتتە يۈز نەپەر خەلقىنىڭ «دۆلەتمەدىن، قاغاندىن ئايرىلغان»دىن كېيىن قۇل بولۇپ قالغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. مەڭگۈتاشتا يەنە مۇنداق دېيىلگەن:

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر»گە قاراڭ.

② «جۇنامە. قومۇقلار ھەققىدە قىسسە»دە «قومۇقلار (ئادەتتە «تاتابى»لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) سىيانبىلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى بولۇپ، . . . بەش قەبىلىگە بۆلۈنگەن. ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ئېركىن تەيىن قىلىنغان. ئىلگىرى جەمئىي تىنگلەر ئىلىك ئېبىل نىسبەتكىلەر ھېساپلىنىدۇ، بەش قەبىلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ تىزگىنلىشىدە بولسىمۇ، تۈركلەر ئۈچۈن مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. گەرچە بۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ قۇللىرى ئىكەنلىكى ئېنىق سۆزلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىلگە قاغان ئېپىتاپى «قىتانلار بىلەن تاتابىلار ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ قۇللىرى» دېگەن سۆزىدىن قارىغاندا، «تۈركلەر ئۈچۈن مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ» دېگىنى، تۈركلەرنىڭ قۇللىرى دېگەنلىكتۇر.

③ تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»غا قاراڭ.

④ «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر»گە قاراڭ.

«ئاتا - بوۋامنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بويىچە دۆلەتتىن، خاقاندىن ئايرىلغان خەلقلەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقلەرنى، تۈرك دۆلىتىنىڭ قانۇن -تۈزۈملىرىگە خىلاپلىق قىلغان خەلقلەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ.»①

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئاددىي خەلقلەرنى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا قىزىقتۇرۇش ئۈچۈن، ھۇنلارغا ئوخشاش «ئالغان ئولجا - غەنىيمەتلىرى (بۇلىۋالغان مال - مۈلۈكلەر) نى ئۆزىگە بېرىش، ئەسىر ئالغان بولسا قۇلغا ئايلاندۇرۇش (بۇلاپ ئەسىر ئالغان ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇللىرىغا ئايلىناتتى)» تىن ئىبارەت ئىلھام بېرىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. تارىخنامىلەردە تۈركلەرنىڭ «بۇلاپ كېلىنگەن مال - مۈلۈكلەر (قۇللارمۇ بىر خىل مال - مۈلۈك ئىدى) پۈتۈنلەي سانغۇن - سەرۋەزلارغا تاپشۇرىدۇ» غانلىقى، «بۇلاپ كېلىنگەن ئەسىرلەر (ئاھالىلەر) نى پۈتۈنلەي دۆلەتتىكىلەرگە تاپشۇردۇ»② غانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى، شۇڭا تۈركلەرنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىر ئېلىپ بۇلاپ كەلگەن ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى، قاغان، ئاقسۆڭەك ۋە ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىنغاندىن سىرت، ئادەتتىكى ئەسكەرلەرمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر ئېرىشەتتى. تۈركلەردە ئەسىر ئالغان قۇللارنى تەقسىم قىلىش ئادىتى بار ئىدى، شۇڭا،

① تۈركلەر بىلەن ئوخشاش بىر دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان سىرتاردۇشلاردىمۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ تەقسىم قىلىپ بېرىدىغانلىقى بىلەن ئەسكەرلەرنى قۇلغا ئايلاندۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى بولغان بولۇپ، تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى قوشۇمچە «سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» دە سىرتاردۇشلار دەسلەپتە ئىشبارا بىلەن ئاشىنا شىرغا زەربە بەرگەندە، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغانىدى، بۇ چاغدا ئۇلار ھەقىقەتەن ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئىشلىتەتتى، بەش ئادەمنى بىر ئەترەت قىلىپ، بىر ئادەم ئاتنى يېتىلەپ مېڭىش، تۆت ئادەم ئالدىدا جەڭ قىلىپ مېڭىشنى بەلگىلىگەن، بۇيرۇقتا يەنە غەلىبە قىلسا ئاتلىق قوغلاش، يارىلانسا ياكى ئۆلسە، ئۇنىڭ مال -مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئەسكەرلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىش بەلگىلەنگەن» دېيىلگەن.

② «كونا تاڭنامە. جەڭ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 94 - جىلد.

كېيىنرەك تاڭ تەيزوڭ شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى تاڭ تەيزوڭغا «ئەمدىلىكتە ئاللىيلىرى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قۇل ـ دېدەكلىرىگە ئىگە بولدىلا، ئۇلارنى پۇقرالارغا ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەن بولسىلا» دېگەن تەكلىپنى بەرگەندى.[1] تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان فېئوداللىق جەمئىيەت باسقۇچىدا بولغاچقا، تاڭ تەيزوڭ ئەلۋەتتە ئەسىرلەرنى پۇقرالارغا قۇل قىلىپ، تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بۇنداق ئۇسۇلغا قوشۇلمايتتى. لېكىن، تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە، بۇ خىل تەقسىم قىلىپ بېرىش ئۇسۇلى ھۆكۈمرازلارنىڭ قۇل ئاستىدىكىلەر بىلەن ئەسكەرلەرگە ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تارتىش ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا، بىر خىل ئادەت كۈچىگە ئايلىنىپ قالغانىدى، مۇبادا كىمدە كىم ئۇنىڭغا قارشى چىقىشقا جۈرئەت قىلىدىكەن، ئۇ ھالدا كۆپچىلىكنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى. مەسىلەن، مىلادى 642- يىلى (جېنگۈەننىڭ 16 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانى غەربتە كانگكىيىگە ھۇجۇم قىلغاندا، يول ئۈستىگە ماغىيان دۆلىتى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا) دىن ئۆتۈپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغاندا، نۇرغۇنلىغان «مال ـ مۈلۈك ۋە ئاھالىلەر» (مال ـ مۈلۈكلەر بىلەن ئاھالىلەرنى قۇللار دەپمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ) نى ئولجا ئالغانىدى، بىراق ئۇ قول ئاستىدىكىلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن قول ئاستىدىكى ساڭغۇن نىشۇچورنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغاچقا، ئۇ زورلۇق بىلەن ئۇنىڭ ئولجا ئالغان مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ كەتكەنىدى، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ، نىشۇچورنى ئۆلتۈرىۋەتكەن

[1] «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

دى، بۇنىڭ بىلەن قوۋمدىكىلەرمۇ نارازى بولۇپ، ئىشۇچورنىڭ قول ئاستىدىكى سانغون قويلاۋنىڭ باشچىلىقىدا، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان قوۋمدىكىلەرنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ئەڭ ئاخىرىدا غەربتىكى توخارىستانغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.①

ئۇرۇش ئولجىلىرىنى تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئۇسۇل يولغا قويۇلغانلىقتىن، تۈرك جەمئىيىتىدە ئاددىي خەلقلەرنىڭ قۇل ئىگىلەش ھادىسىسى بولغانىدى.

تۈركلەرنىڭ قۇللىرى مەيلى ھۆكۈمران سىنىپقا ياكى ئاددىي خەلقنىڭ ئائىلىلىرىگە مەنسۇپ بولغانلىرى بولسۇن، ھەممىسى باشتىن ـ ئاياغ خوجايىنىنىڭ مال ـ مۈلكى بولۇپ «نەرسە» (سۆزلىيەلەيدىغان قورال) قاتارىدا، باشقىلارغا تەقدىم قىلىپ بېرىۋېتىلەتتى. مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇقان قاغان بىرلا قېتىمدا 100 نەپەر قۇل ـ دېدەكنى، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقىنىڭ باش سانغونى شى نىڭغا ھەدىيە قىلىپ بەرگەنىدى.②

تۈركلەرنىڭ قۇللىرى قۇللۇق سالاھىيىتى بېكىتىلگەندىن كېيىن، خالىغانچە كېتىپ قالمايتتى؛ ئەگەر كەتمەكچى بولسا، جەزمەن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە كىمخاب بەدىلىگە ئۆزىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاددىي خەلقلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشەتتى. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا، تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۇەنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادى 631 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا چۈشۈرگەن يارلىقىدا «ئالتۇن ـ كۈمۈش، كىمخاب بەدىلىگە، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى مالىمانچىلىقتا، تۈركلەرنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغان 80 مىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەر ـ ئايالنى سېتىپ ئېلىپ، پۈتۈنلەي

① يېڭى ـ كونا «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.
② «جۇنامە» 28 ـ جىلد «شى نىڭنىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ.

ئائىلىلىرىگە قايتۇرۇش كېرەك»① دەپ خاتىرىلەنگەنىدى، نەتىجى-دە، تۈركلەرنىڭ قولىغا ئايلىنىپ قالغان 80 مىڭ نوپۇسقا ئىگە خەنزۇلار، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سېتىپ قايتۇرۇپ كېلىن-گەن ئىدى.②

تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇللارنى قانداق ئىشلەتكەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى توغرىسىدا، يازما مەنبەلەردە خاتىرى-لەر قالدۇرۇلمىغان؛ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىمۇ بەزى-بىر مۇجمەل يىپ ئۇچلىرى (VI ـ VII ـ ئەسىرلەرگە ئائىت ئالتايدىن تېپىلغان تۈركلەرگە ئائىت قەبرىلەر توغرىسىدىكى قى-ياس)لا تەمىن ئېتىلگەن بولۇپ، قۇللارنىڭ چارۋا بېقىشتا ۋە ئوۋچىلىق قىلىشتا قاتناشقانلىقىنىڭ ئىزنالىرىنى بولسىمۇ كۆرۈ-ۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، قۇلدارلار قۇللارنى ھەرگىز بوش قو-يۇپ بەرمەيدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى مەجبۇرىي ئەمگەككە قاتناش-تۇرماسلىقى، ئۇلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىدىن ۋاز كەچ-مەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھونلارنىڭ قۇللىرىنىڭ پۈتۈن-لەي چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش

① بۇ ماددىنىمۇ ئىككى «تاڭنامە. تەيزوڭ ھەققىدە خاتىرە»دىكى جېنگۇەننىڭ 5 ـ يىلى ياز 4 ـ ئاي بىلەن 5 ـ ئايدىكى ماددىغا قاراڭ.

② بۇ خىل ئالتۇن ـ كۈمۈش، كىمخاپ بەدىلىگە قۇللۇق سالاھىيىتىنى سېتىۋېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىشى، قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىر-اقتىسىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، بېقىندىلىكىسىنى ئالماق، مەسىلەن، جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى) 6 ـ ئايدىكىسى بار ئىدى. تاڭ تەيزوڭنىڭ يارلىقىدا «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مالىمانچىلىقتا جىكىرىدىكى ئاھالىلارنىڭ كۆپ قىسمى رولىڭ، دىلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەنىدى، ئەمدىلىكتە تىلىلار بەيئەت قىلماقتا، يەنە ئون قاتارلىق ئايماق-لارغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، تۇتۇقلار بىلەن كېڭىشىپ، بۇلاپ كېتىلگەنلەرنى مال ـ مۈلۈك بېرىپ سېتىۋېلىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىش كېرەك، يەنە ئۇلارغا ئاشلىق تارقىتىپ بېرىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرۇش كېرەك؛ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى شىرۋى، كورزۇقۇن، موغال قاتارلىق ئۈچ قەبىلە سىرتار-دۇشلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەنىدى. ئۇلارنىمۇ بۇيرۇق بويىچە سېتىپ ئېلىپ قايتۇرۇش كېرەك» («يېڭى تاڭنامە. تەيزوڭ ھەققىدە خاتىرە»، «كىتابلار جەۋھىرى» 43-جىلد بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 198- جىلد تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۇەن 21- يىلى 6- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ) دېيىلگەن، مەسىلەن، يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يوڭخۇيى 4 ـ يىلى (653 ـ يىلى)، تاڭ گاۋزوڭ قىرغىزلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇللۇققا ئايلانغان خەنزۇلارنى، ئالتۇن ـ كۈمۈش، كىمخاپ بەدىلىگە سېتىپ ئېلىپ قايتۇرۇپ كەلگەنىدى («تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا تۈزۈلگەن جۇغراپىيىلىك رايونلارنىڭ تەپسىراتى» 199 ـ جىلد «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ).

ئەمگەكچىگە قاتناشقانلىقىدىن ئىبارەت ئەمەلىي ھۆكۈمىدىن ئالغان-دا،[①] «ھۇنلار بىلەن ئۆرپ - ئادىتى ئوخشاش» بولغان تۈركلەر-نىڭ قۇلدارلىرىنىڭ قۇللارنى ئىشلىتىشى بىلەن قۇللارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىمۇ ئوخشاش بولۇشى كېرەك.[②]

تۈركلەرنىڭ ئاددىي خەلقلىرى دائىملىق قۇللىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاشمايتتى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ قاتناشقۇچىلىرى ئىدى. چۈنكى تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تەشكىلى ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ ئۆزئارا بىرىكمىسى ئىدى، يەنى ئاددىي خەلقلەر تىنچ چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەمگەكچىلىرى، ئۇرۇش چاغلىرىدا بولسا، ئۇرۇش قىلىدىغان چەۋەندازلار ئىدى. تۈركلەرگە ئائىت ماتېرى-ياللاردا ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش، «ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەر-لەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى، ئادەتتە چوپانلىق قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. زورۇرىيەت تۇغۇلغاندا بولسا ھەممىسى ئاتلىنىپ، جەڭ مەشىقى ئېلىپ بېرىپ، باسمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى»[③] دەيدىغان ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغانىدى، لېكىن كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەزىرى تونيوقۇقنىڭ بىلگە قاغانغا بەرگەن بىر قېتىملىق تەكلىپىدىن تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تەشكىلىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ تەكلىپىدە

① قاملاشمىغان ئەسىرىم «ھۇن تارىخى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1979 - يىلى نەشرى) I - باب، 2 - پاراگرافقا قاراڭ.

② تارىخنامىلەردە تۈركلەر بىلەن بىر مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ قىتانلار بىلەن تاتارلارنى ئىشلىتىپ، قوي، كالا باقتۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. خاتىرە ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن تۈركلەرنىڭ قۇللارنى ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتۇرغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىشتا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ مىڭچىڭ يازغان «خۇيچو خاتىرىلىرى» نىڭ 4 - جىلدىدا «قىتانلار ئىلگىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قۇيلىرى-نى باقاتتى، تاتارلار ئۇيغۇرلارنىڭ كالىلىرىنى باقاتتى، ئۇيغۇرلار گەنجۇغا كۆچكەندىن كېيىن، قىتانلار بىلەن تاتارلار بىر - بىرى بىلەن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

③ «تارىخىي خاتىرىلەر» 110 - جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

مۇنداق دېيىلگەن:

«. . . . . . تۈركلەرنىڭ ئاھالىسى بەكلا ئاز بولۇپ، تابغاچلارنىڭ بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ، ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن تابغاچلار بىلەن دۈشمەنلىشەلەيدىكى، بۇنىڭغا دەل ئۇلارنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشماي، ئوۋچىلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي ئىشلارغا ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى، كۈچلەنگەندە قوشۇنلار بىلەن باسمىچىلىق قىلغىلى، ئاجىزلاشقاندا تاغ - ئورمانلىقلارغا كىرىپ، يېكىنىۋالغىلى بولىدۇ، تابغاچلارنىڭ قوشۇنلىرى ھەرقانچە كۆپلۈك بولغىنى بىلەن بۇنىڭغا ھېچقانداق ئامال قىلالمايدۇ. مۇبادا قەلئە سېلىپ ئولتۇراقلىشىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا بۇرۇنقى ئادەتلىرىمىزنى بىراقلا ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق بولغاندا ئۈستۈنلۈكىمىزدىن ئايرىلىپ قالغانىمىز ئۈستىگە، سۆزسىز مۇنقەرز بولماي قالمايمىز.»①

«ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي ئىشلارغا ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى» دېگىنى، ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش «ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى» دېگەنلىكى ئىدى. كېيىنرەك X ئەسىردە باش كۆتۈرۈپ چىققان قىتانلار بىلەن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇل قاتارلىق قەدىمكى دەۋردىكى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ئالغاندىمۇ، تۈركلەرنى بۇنىڭ سىرتىدا قالدۇرغىلى بولمايتتى. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 31 - جىلد «گازارما قورغان تەپسىراتى» نىڭ ئالدىنقىسىدا قىتانلار «بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بەرسە باسمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بوش ۋاقىتلىرىدا بېلىقچىلىق

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر» بىلەن «گەنسۇ ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211- جىلد تاڭ شۆەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 4- يىلى قىش 10- ئايدىكى ماددىسى.

بىلەن تېرىكچىلىك قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يۈەن سۇلالى-
سى تارىخى» (98 ـ جىلد «ھەربىي ئىشلار تەپسىراتى» نىڭ
بىرىنچىسىدە، مۇڭغۇل «ئائىلىلىرىدە ئەرلەرلا بولىدىكەن 15
ياشتىن يۇقىرى، 70 ياشتىن تۆۋەنلىرىنىڭ ھەممىسى يالغۇز
بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پۈتۈنلەي ئەسكەر بولىدۇ، ئون ئادەم بىر
ئاختا قىلىنىپ، ئاختا بېشى تۇرغۇزۇلىدۇ، قوشۇنغا قاتناشقان
ھامان ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلىدۇ، قوشۇندىن قايتىپ كەلگەن
ھامان بىر جايدا تۇرۇپ مال باقىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۆچ-
مەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولغان بۇنداق
ئورتاق ئالاھىدىلىكلەردىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تەش-
كىلىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ
ئۆزئارا بىرىكمىسى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەر-
بىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ داۋامى كانگىيە دۆلىتى ماددىسىدا،
VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۇياب دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى) بويىدا
«ساۋۇتلىرىنى سېلىۋېتىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان» بىرقانچە
ئون مىڭ تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ مە-
سىلىلار تۈركلەرنىڭ بىر تەرەپتىن ئەمگەكچىلەر ئىكەنلىكى بىلەن
تەڭ يەنە ئۇرۇش قىلىدىغان ئەسكەرلەر ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلى-
دۇر.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپلىگەن ئالىملار، ھۇن،
تۈرك، موڭغۇل قاتارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى قۇل-
دارلىق تۈزۈمنى باشتىن كەچۈرمىگەن، ئۇلار ئىپتىدائىي جەمئى-
يەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپلا، قۇللۇق جەمئىيەتتىن
ھالقىپ ئۆتۈپ، بىۋاسىتە فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان
دەپ قارايدۇ، بۇ ئاتالمىش «سەكرەش نەزەرىيىسى» ئىدى. «سو-
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پاترىئاخاللىق فېئودالىق مۇناسىۋەت مەسى-

لىملىرى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى»① ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەردىن ئا. ن. بېرنشتام يازغان «ھۇن تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، ② «VII - VI ئەسىرلەردىكى ئورقۇن-يېنىسەي ۋادىلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسى»③ ۋە ب. يا. ۋلادىمىرتسوۋ يازغان «موڭغۇللارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈم تارىخى»④ قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەشەببۇس قىلىنغان. ئېلىمىز ئالىملىرىدىنمۇ بۇ خىل تەشەببۇسنى ياقلايدىغانلار بار، مەسىلەن، يۈيۈەنيەن يازغان «ئىچكى موڭغۇل تارىخى ئوچېرىكلىرى»⑤ ناملىق كىتاب بىلەن ئوياڭشى يازغان «ھۇن جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى»، ⑥ خۇشياڭجى يازغان «تۈرك خانلىقىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا»⑦ ۋە سەي خوڭشېڭ يازغان «تۈركلەرنىڭ قانۇنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»⑧ ناملىق ئۈچ پارچە ماقالىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرقانچىلىرى ئىدى.

ئومۇمەن ئۇلار ھۇن، تۈرك، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى بولسۇن ياكى ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈمى بولسۇن ۋە ياكى پاترىئاخاللىق فېئوداللىق تۈزۈمى بولسۇن، ھەممىسى قۇللۇق تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرمىگەن (ياكى بولمىسا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئېيتقان «قۇللارنى ئىگىلەش تۈزۈمى»نى باشتىن كەچۈرمىگەن) دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىرىنى يىغىنچاقلىغاندا، تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن چەتنەپ كەتمەيدۇ:

---

① خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1957 ـ يىلى ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى نەشرى.
② 1951 ـ يىلى لېنىنگراد نەشرى.
③ 1946 ـ يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرى.
④ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1980 ـ يىلى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى نەشرى.
⑤ 1958 ـ يىلى، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى نەشرى.
⑥ «خۇادۇڭ سىفەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1958 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا بېسىلغان.
⑦ «لەنجۇ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1959 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا بېسىلغان.
⑧ «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1965ـ يىللىق 5 ـ سانىغا بېسىلغان.

(1) قۇللارنىڭ كېلىپ - چىقىشى ئىچكى ئامىل بولۇشى كېرەك. كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ يەرلىرى (فېرما ۋە يايلاقلىرى) نىڭ ھەممىسى ئومۇمغا تەۋە بولغانلىقتىن، پۈتكۈل ئۇرۇق ئەزالىرى كوللېكتىپ ئورتاق پايدىلىنىدۇ، شۇڭا يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ھادىسىسى بىلەن ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇللارنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇق جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پاترىئارخاللىق مۇناسىۋىتى (يەنى ئۇرۇقداشلىق، قانداشلىق مۇناسىۋىتى) مۇ ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ، قۇللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرمەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك يات مىللەتلەردىن بۇلاپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى قۇللار (تاشقى ئامىل) نى، تېخىمۇ قۇللۇق تۈزۈم دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

(2) قۇلدارلىق تۈزۈمدە قۇللار چوقۇم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئاساسلىق ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىلىرىغا ئايلانغان بولۇشى شەرت، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرى بولۇشى شەرت؛ ھالبۇكى، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرى ئادەتتە پۈتۈنلەي ئائىلىۋى قۇللار بولغانلىقتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئاساسلىق ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىلىرى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرى ئىنتايىن ئاز (قەدىمكى يۇنان، رىمغا ئوخشاش، ئۇنداق ھەربىر ئەركىن پۇقراغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر قانچە قۇلدىن توغرا كەلمەيتتى) بولۇپ، قارا بۇدۇنلارنى بېقىشقا يەتمەيتتى.

(3) كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۆتكىلىشچانلىقى ۋە تارقاقلىقى، قۇللارنى تىزگىنلەپ تۇرۇشقا ۋە قۇللارنىڭ قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا پايدىلىق ئەمەس ئىدى؛ شۇنىڭدەك يەنە زور كۆلەمدىكى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقى-

رىش ئېلىپ بېرىلمىغاچقا (مەسىلەن، قەدىمكى يۇنان، رىملار-نىڭكىگە ئوخشاش كان قېزىش، كېمە ياساش، چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە ئېكىنزارلىق بەرپا قىلىش تۈرىدىكىلەر)، كەڭ كۆ-لەمدىكى قۇللار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىشمۇ ھاجەت ئەمەس ئىدى.

ئۇلارنىڭ يەكۇنلىرى مۇنداق ئىدى: كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى بولغان ئىجتىما-ئىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئاساسلىق ئۆز ئۈستىگە ئال-غۇچىلىرى ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇ قۇل ئىگىلەش تۈزۈمى ئەمەس ئىدى؛ دۇنيا تارىخىدا پەقەت قەدىمكى يۇنان، رىملارلا قۇل ئىگى-لەش تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرگەن، ھالبۇكى كۆچمەن مىللەت-لەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى پۈتۈنلەي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى-نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن فېئوداللىق تۈزۈمگە سەكرىگەنىدى.

يۇقىرىقىلار «سەكرەش نەزەرىيىسى» نىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى بولۇپ، مېنىڭچە پۈت دەسسەپ تۇرالمايدۇ، چۈنكى:

(1) ئاتالمىش ئىچكى سەۋەب بىر جەمئىيەتكە قارىتىلىشى كېرەك، ئۇنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر سەۋ-يىگە يەتكەن بولىدۇ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكمۇ ئاللىقاچان مۇ-قۇملاشقان ۋە داۋاملىق راۋاجلانغان بولىدۇ، چارۋىچىلىق (ياكى دېھقانچىلىق) مۇ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقى-رىشتا ئادەمنىڭ يېتىشسىزلىكى بىلىنگەن ھامان، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇللارنى قوبۇل قىلىپ ۋە يېغىپ ئەمگەك كۈچ-لىرىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ ھەمدە ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشتۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بىلەن شەرتى تەييارلانغان بولى-دۇ. پەقەت مانا مۇشۇنداق ئىمكانىيەت ۋە شەرت ھازىرلانغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئىچكى سەۋەب ھازىرلانغان بولىدۇ، خۇسۇسىي مۈلۈكدارلار يات مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئۆلتۈرمەي قالدۇرۇپ قويىدۇ ياكى بولمىسا يات مىللەتلەرگە قارىتا ئەسىر

بۇلاش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەمگەك كۈچى قىلىپ ئىشلىتىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئاۋۋال ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى ناتايىن، ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا تاشقى سەۋەبمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

ئىككىنچىدىن، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى چارۋا ـماللار بولۇپ بەلكى يەر ـ زېمىن ئەمەس ئىدى.①ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا، ... ... ئىگىلىنىۋېلىنغان ۋە قايتا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان نەرسىلەر، ئەمەلىيەتتە پەقەت مال ئۇيۇرلىرىلا بولۇپ، يەر ـ زېمىن ئەمەس». ②شۇڭا يەر ـ زېمىنلار خۇسۇسىيلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىۋېلىنمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئانچە چوڭ مۇناسىۋەت يوق. ئەگەر بۇ نۇقتا ئېنىق بولمايدىكەن، كۆچمەن مىللەتلەر بىلەن دېھقانچىلىق مىللەتلىرىنىڭ پەرقىنى ھەرگىز ئايرىپ چىقالىغىلى بولمايدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بەزى كىشىلەر «دېھقانچىلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يەر ـزېمىندۇر» دەپ قاراپ، ئۇنى زورمۇ زور كۆچمەن مىللەتلەرگە تېڭىپ، ئاندىن خاتا ھالدا كۆچمەن مىللەتلەر قۇللۇق جەمئىيەتنى باشتىن كەچۈرمىگەن دېگەن يەكۈننى چىقارغانىدى.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قەدىمكى يۇنان بىلەن رىم-

---

① بۇ دەل تۈركلەرنىڭ ئەھۋالىنى يېشىشنى بىلىدىغان تالڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جىلڭ يۈەنتاۋنىڭ: «تۈركلەرنىڭ روناق تېپىشى بىلەن مۇنقەرز بولۇشىدا قوي بىلەن ئات بىردىنبىر ئۆلچەم بولالايدۇ» («كونا تاڭنامە» 62 ـ جىلد «جىلڭ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمىھالى») دېگىنىدەك ئىدى. مەسىلەن، يەنە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 59 ـ جىلد «ئوزۇق ـ تۈلۈك، مال ـ مۈلۈك تەزكىرىسى» دە «قىتانلارنىڭ يۇرۇتقى ئادىتىدە، ئۇلارنىڭ باي بولۇشى يىلقا بىلەن، قۇدرەت تېپىشى قوشۇن بىلەن ئۆلچىنەتتى، ئات يىلقىلىرى سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلاشقىنى بىلەن كىشىلەر ئۇنىڭ قىممىتىنى ئىچىملىك قىلاتتى؛ يا تارتىپ ئوۋچىلىق قىلىشى بولسا، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قامداش بولۇپ، ئۇلار ئاشلىق ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈكتە يۈتۈنلەي مۇشۇنىڭغا تايىناتتى» دېيىلگەن.

② «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن ئاۋۋالقى ھەر خىل فورماتسىيىلەر» خەلق نەشرىياتىنىڭ 1956 ـ يىلدىكى خەنزۇچە تەرجىمىسى، 27 ـ بەت.

نىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تىپى ئىكەنلىكىنى ھەممە ئېتىراپ
قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قۇللىرى ئاساسەن ئاۋۋال ئۆز مىللىتىنىڭ
ئىچكى قىسمىدىن بۆلۈنۈپ چىققان يۇنانلىقلار بىلەن رىملىقلار
ئەمەس ئىدى، بەلكى دېڭىز قاراقچىلىق قىلمىشى بىلەن ئۇرۇشتا
بۇلاپ كېلىنگەن ئەسىرلەر ياكى قۇل بازارلىرىدىن سېتىپ كې-
لىنگەن يات مىللەت ئاھالىلىرى ئىدى. دېھقانچىلىق مىللەتلىرى-
نىڭ ئىچىدە، مەسىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ يىن، شياڭ دەۋرى-
دىكى قۇللارمۇ ئاۋۋال يىن (شياڭ) خەلقى ئارىسىدىن بۆلۈنۈپ
چىققان ئەمەس، ئاساسلىقى يەنىلا يات مىللەتلەرنىڭ ئەسىرلىرى-
دىن كەلگەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە يىن (شياڭ) جەمەتىنىڭ ئۇرۇق
ئەزالىرى، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆ-
تۈش جەريانىدا، ھەممىسى ئەركىن خەلققە ئايلانغان (قۇللارغا
ئايلانغان ئەمەس). يېقىنقى زامان كاپىتالىزمىدىن ئامېرىكىنى
ئالساق، جەنۇب - شىمال ئۇرۇشى (1861 - 1865) دىن ئاۋ-
ۋال، جەنۇبتا قۇلدارلىق تۈزۈم مەۋجۇت ئىدى، ئەمما ئۇلارنىڭ
قۇللىرى ئامېرىكىلىقلار بولماستىن، بەلكى ئافرىقىدىن يۆتكەپ
كېلىنگەن نېگىرلار ئىدى. بۇنىڭدىن قەدىمكى ۋە ھازىرقى جۇڭگو
ۋە چەت ئەل تارىخلىرىدا، نۇرغۇنلىغان مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ
بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ پۈتۈنلەي ئاۋۋال ئۆز
مىللىتىنىڭ ئىچىدە قۇللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى ئارقىسىدا شە-
كىللەنمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا بىز قانداقلا بول-
مىسۇن قەدىمكى يۇنان، رىم، يىن - شياڭ سۇلالىسى ۋە ئەينى
ۋاقىتتىكى ئامېرىكىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىنى،
قۇلدارلىق تۈزۈم كاتىگورىيىسىدىن چىقىرىۋېتەلمەيمىز دە!

ئاساسەن يات مىللەتلەرنىڭ ئەسىرلىرىنى قۇل قىلىش قۇل-
دارلىق تۈزۈمنى ئۆلچەشنىڭ نېگىزى بولۇپ، بۇ قەدىمكى دەۋر-
دىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇل-

دارلىق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى، مەسىلەن، ھۇن، سى-
يانپى، جۇرجان، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل قاتارلىقلار-
نىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس
ئىدى. كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى ئۈستىدە ئىز-
دەنگەندە، بۇ نۇقتىغا سەل قارىماسلىق كېرەك.

(2) قەدىمكى دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى
كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرىنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش
قۇللىرى ئىدى. بەزى كىشىلەر كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپ-
چىقىرىش ئالاھىدىلىكىگە تولۇق ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن،
كۆپىنچە قۇللارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى
خاتا ھالدا ئائىلىۋى ئەمگەك دەپ قارايدۇ (شۇڭا ئۇلارنى ئائىلىۋى
قۇللار دەپ ئاتىغان). ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى. چۈنكى
كۆچمەن مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، چارۋا - مال ھەم
تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىدى،
شۇڭلاشقا چارۋا - ماللارنى بېقىش، ئىستېمال قىلىش، قاشالاپ
بېقىش، ۋاقتى - ۋاقتىدا ئوت - چۆپكە ئاپىرىش، پەرۋىش
قىلىش، يۇڭىنى قىرقىش، سۈتىنى سېغىش ۋە ئائىلە قول
سانائىتى بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىقلار ھەم ئائىلىۋى ئەمگەك
ھەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئىدى. بۇ خىل ئەمگەك بىلەن سۇ
ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ مال بېقىشنىڭ چارۋىچىلىقتىكى ئىش
تۈرى ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى-
نىڭ بىر ئىش تەرتىپى، يەنە كېلىپ ئىنتايىن مۇھىم ئىش
تەرتىپى ئىدى. شۇڭا بۇ خىل ئائىلىۋى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللە-
نىدىغان قۇللار ھەم ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرى ئىدى. شۇنىڭدەك
بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا خاتا چۈشىنىلىپ، ئائىلە قۇللۇق تۈزۈمى
ياكى ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈمى دەپ ئاتالغان تۈزۈم،
ئەمەلىيەتتە قۇلدارلىق تۈزۈم ئىدى. ئاتالمىش «قۇللارنى ئىگى-

لەش تۈزۈمى» دېگەن بۇ نامىمۇ تېخىمۇ بىر خاتا چۈشەنچە بولۇپ،
قايتىدىن ئويلىنىپ بېقىشقا تېگىشلىك، ئەجەبا «قۇللارنى ئىگە-
لەش تۈزۈمى» دىكى قۇلدارلار ياكى ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق
تۈزۈمىدىكى ئائىلە باشلىقلىرى، قۇللارنى ئىگىلىمەمتى - يا؟
كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرىنىڭ قەدىمكى يۇنان، رىملار-
دىكى قۇللارغا ئوخشاش كۆپ ئەمەسلىكى بۇ تارىخىي پاكىتتۇر.
ئەمما، قەدىمكى دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى كۆچ-
مەن مىللەتلەردىكى، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي
تەشكىلىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىك، ھۆ-
كۈمران مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى ئاددىي خەلقلەر (ئاقسۆڭەكلەرمۇ
بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس) نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشى-
شىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. دەرۋەقە ئۇلار ھەم چەۋەندازلار ھەم
چارۋىچىلار بولۇپ، «قوشۇنغا قاتنىشىشى بىلەن ئۇرۇشقا تەييار-
لىق كۆرەتتى، قوشۇندىن قايتىپ كەلگەن ھامان بىر يەردە تۇرۇپ
مال باقاتتى». شۇڭا، قۇللارنىڭ ئاز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،
قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا دەخلى قىلالمايتتى. ھالبۇ-
كى بۇ خىل قۇللارغا تولۇق يۆلەنمەي تۇرۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەت-
نىڭ تەمىنلىنىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان ھادىسە، دەل
كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى-
نىڭ نىسبەتەن تۆۋەنلىكىنىڭ ئىنكاسىدۇر، ۋاھالەنكى يەنە ئىش-
لەپچىقىرىش سەۋىيىسى بۇنداق تۆۋەن ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان
قۇلدارلىق تۈزۈمىنى قەدىمكى يۇنان، رىمنىڭ ئاشۇ خىلدىكى ئىش-
لەپچىقىرىش سەۋىيىسى يۇقىرى، سودا - سانائىتى ئىنتايىن
تەرەققىي قىلغان قۇلدارلىق تۈزۈمى بىلەن ھەرگىز سېلىشتۇ-
رۇشقا بولمايدىغانلىقى تەبىئىي ئىدى، شۇڭا كۆچمەن مىللەتلەر-
نىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى، ئادەتتە قەدىمكى يۇنان، رىمنىڭكىگە
ئوخشاش پىشقان، تولۇق تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى ۋە ئىمكانى-

يىتى بار قۇلدارلىق تۈزۈمگە ھەرگىز يەتمەيتتى. لېكىن پىشمى-
غان، تەرەققىي قىلمىغان قۇلدارلىق تۈزۈمىمۇ ئوخشاشلا قۇلدار-
لىق تۈزۈم ئىدى. بىراق بۇ خىل پىشمىغان، تەرەققىي قىلمىغان
قۇلدارلىق تۈزۈمدە، قۇللار ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ ئېغىر ئىشلەپ-
چىقىرىش ئەمگىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىرگە، قوشۇم-
چە ئەركىن چارۋىچىلارمۇ قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە
قاتنىشاتتى، بۇ كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى بىلەن
قەدىمكى يۇنان، رىمنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ سەل - پەل
ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرىدۇر.
(3) كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى يۆتكى-
لىشچانلىقى بىلەن تارقاقلىقى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ
زىيادە مەركەزلەشمىگەنلىكى بىلەن كۆلىمىنىڭ زور ئەمەسلىكىنى
بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئولجا ئالغان قۇللىرى» بىلەن
«بۇلاپ كېلىنگەن مال - مۈلۈكلەر پۈتۈنلەي ئېلىپ كېلىنگەرگە
تاپشۇرۇلىدۇ» غان بولسىمۇ، ھەر بىر جەڭچىنىڭ ئېرىشكەن ئولجى-
سى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا قايتۇرۇلاتتى، شۇڭلاشقا
ئۇلارنىڭ قۇللىرى پەقەت ئاز ساندىكى سورۇنلاردىلا ئىشلەپچىقى-
رىشقا مەركەزلەشتۈرۈلەتتى، كۆپ ساندىكى سورۇنلاردا بولسا
ھەر قايسى تۈتۈنلەرگە بۆلۈپ بېرىلەتتى، ھەتتا بەزى ئاز ساندىكى
قۇللار «ئاسراندى ئوغۇل» ياكى «توقال» لىق سالاھىيىتى بىلەن
خوجايىنلار بىلەن بىرگە تۇراتتى. بۇ كىشىگە كۆپ ھاللاردا
ناھايىتى ئاسانلا «مەركەزلەشمىگەن ۋە زور كۆلەمدە بولمىغان
ئىشلەپچىقىرىشتا قۇللارنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىن ئە-
مەس» دەيدىغان خاتا تۇيغۇنى بېرىپ قويىدۇ. دەرۋەقە، كۆپ
ساندىكى قۇللار ھەرقايسى تۈتۈنلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەنلىكتىن،
ئەكسىچە خوجايىنلارنىڭ قۇللارغا بولغان نازارىتى بىلەن بۇيرۇق
بويىچە ماللارنىڭ ئارقىسىدىن قارانچۇق قىلىشى ئاسانغا توختىشى
ھەم خوجايىنلارنىڭ چەكلىمىلىرى بىلەن ئارىلىقلاردا قېچىپ كې-

تىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى تەسكە چۈشمەسلىكى مۇمكىن، بۇنىڭ-لىق بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئېھتىماللىقىدىن گۇمانلىنىشقا ۋە ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، قەدىمكى يۇنان، رىملارغا ئوخشاش تىپىك قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر-دە، قۇللارنىڭ قېچىپ كېتىشى ھەتتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى، ساقلانغىلى بولمايتتى (ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى)، ئۇنداقتا كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇللىرى قانداق قىلاتتى؟ ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ھۇنلار بىلەن تۈركلەر نەچچە يۈز مىڭ قۇلغا ئىگە ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى بىرقانچە يۈز يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان (ھۇنلارنىڭ تەخمىنەن 300 يىل، شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر-نىڭ 100 يىلدىن ئارتۇق، كېيىنكى تۈركلەرنىڭ 60 يىلدىن ئارتۇق) ئىدى. شۇڭا، قۇللارنى چەكلەپ تۇرۇشقا قولايلىق ئە-مەس دېگەننى سەۋەب قىلىپ، كۆچمەن مىللەتلەردە قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دەپ دەلىللەشتىن ئىبارەت بۇ سەۋەب بىلەن تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرق بار.

قىسقىسى، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى ئۈس-تىدە ئىزدەنگەندە، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئۆزىدە بار ئالاھىدى-لىكلەر بىلەن بۇ ئالاھىدىلىكلەردە ئەكس ئېتىلگەن كونكرېت فورماتسىيىلەرگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، ياۋروپانىڭ تارىخىنى جۇڭگوغا كۆچۈرۈپ كېلىش مۇۋاپىق ئەمەس، ئۇنداق بولمايدىكەن، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي تارىخىي قىياپىتى-نى يورۇتۇپ بېرىش ئىنتايىن قىيىن بولۇپ قالىدۇ.①

(4) تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ئەمەل - مەنسەپ تۈزۈمى

① ھۇنلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى توغرىسىدا قاملاشمىغان ئەسىرىم «ھۇن تارىخى» بىلەن قەدىمكى قىسمىنى مەن يازغان «موڭغۇللارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە گوۋبېندى يازغان «موڭغۇللارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى توغرىسىدا تەتقىقات» قا قاراڭ (يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1977- يىلىدىن كېيىن نەشر قىلىنغان).

تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىدە قاغان ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ باشلىقى، شۇنىڭدەك تۈرك قوۋمىنىڭ ئەڭ ئالىي يولباشچىسى ئىدى. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «قاغان، قەدىمكى ھۇنلاردىكى تەڭرىقۇت بىلەن باراۋەردۇر» دېيىلگەن، قاغانلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ ئوغۇل ۋە ئىنىلىرى بىلەن يېقىن تۇغقانلىرىنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنلەيتتى،[①] شۇڭا، قاغانلار يەنە چوڭ قاغان دەپمۇ ئاتىلاتتى، مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«باغادۇر كۆل بىلگە قاغان دەسلەپ تۈركلەرنىڭ باشقا قوۋملىرىنى ئىدارە قىلىپ، كىچىك قاغان دەپ ئاتالغانىدى، بىراق ئۇ ئۆزىنى چوڭ قاغان دەپ ئاتىغانلىقتىن، دۆلىتىدىكىلەر ئۇنىڭغا قايىل بولمىدى، دۆلىتىدىكىلەر ئاۋۋالقىدەكلا ئىز يابغۇنى چوڭ قاغان قىلىپ تەيىنلىدى.».

يۇقىرىدىكى «قىسسە» دە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئاسكۆل كۆل ئېركىن بىلەن تۇڭا تۇدۇن قاتارلىقلار دۆلىتىدىكىلەرنى ئۆزلىرىگە تارتىپ، يۇقۇق شادنى چوڭ قاغان قىلىپ، ئېلتىرىشنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنلىدى.»

ئۇنىڭدىن باشقا، «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، شتۇ (شىپدۇ) نىڭ ئېل قاغان (يەنى ئىشپارا قاغان) دەپ ئاتىلىپ، ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرغانلىقى، بىر نەۋرە ئىنىسى «يانلىغنىڭ تۇغلا دەرياسى بويىدا ماكانلىشىپ، ئىككىنچى قاغان دەپ ئاتالغان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى. ئىككىنچى قاغانمۇ كىچىك قاغان جۈملىسىدىن ئىدى.

ئەمما قاغان دېگەن نامنى تۈركلەر ئىجاد قىلغان ئەمەس، ئۇ مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بىلەن V ئەسىرنىڭ باشلى-

① كىچىك قاغان دېگەن بۇ نام خەنزۇچە مەنبەلەردىكى تۈركلەرگە ئائىت قىسسە ۋە خاتىرىلەردە كۆرۈلگەندىن سىرت، تۈرك يېزىقىدىكى «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دىمۇ ئۇچرايدۇ.

ىردا باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇرجانلاردىمۇ بار ئىدى. «ۋېينامە» 103 ـ جىلد «جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«سەللان ئۆزىنى چۇدىبا قاغان دەپ جاكارلىدى. قاغان دېگەنلىك ۋېيلىقلارنىڭ تىلىدا پادىشاھ دېگەنلىكتۇر.»

«قانۇنلار قامۇسى» 97 ـ جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقى قىسمىنىڭ ئىزاھاتىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كېيىنكى ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تەيخې دەۋرىدە، جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمرانى سەللان ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغانىدى، ئەمەلىيەتتە تۈركلەرمۇ ئۇ نامغا ۋارىسلىق قىلدى.»

بۇنىڭدىن تۈركلەردىكى قاغان دېگەن بۇ نامنىڭ يەنىلا جۇرجانلاردىن تەقلىد قىلىپ كەلگەن نام ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قاغاننىڭ پەرزەنتلىرى بىلەن ئىنىلىرى «تېگىن» دەپ ئاتىلاتتى، ئەمما باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوشۇن قوماندانلىرى «شاد» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ قورغۇچىسى ئاشىنا قۇتلۇق، ئۇنىڭ ئوغلى كۆل تېگىن («كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» نى ئۇنىڭ ئاكىسى بىلگە قاغان ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئورناتقانىدى) ئىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە ئېل قاغان (ئىشپارا) نىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمى دېگىن شاد ئىدى، دېگىن يەنى تېگىن دېگەننىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى. يەنە «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» دىن ئىبارەت ئىككى مەڭگۇ تاشنى خاتىرىگە ئالغان ئاپتور قاغاننىڭ جيەنى يولىغ (yolix) تېگىن ئىدى. دېمەك قاغاننىڭ جيەنلىرىمۇ تېگىن دەپ ئاتالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب خۇيلى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى

مېھرى - شەپقەت ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىگ ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ 2- جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«قۇندۇر دۆلىتىگە يېتىپ باردۇق، يەنى تونيابغۇ قاغانىنىڭ چوڭ ئوغلى تاردۇ شاد شۇ يەردە تۇرىدىكەن. تاردۇ شاد ئۆلۈپ كەتكەچكە قوچۇ مەلىكىسىنىڭ ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن، تاردۇ شادنىڭ ئاۋۋالقى ئايالىنىڭ ئوغلى تېكىننى شادلىققا تەيىنلەپتۇ.»

شادلارنىڭ ئوغلىمۇ تېگىن دەپ ئاتالغان بولۇپ، تېگىن يالغۇز قاغانلارنىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرىنىڭلا نامى بولۇپ قالماستىن، بەلكى قاغانلارنىڭ نەۋرىلىرىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتالغانىدى.

تېگىن دېگەن بۇ نامنى تۈركلەر كەشىپ قىلغان ئەمەس ئىدى. «لوياڭ ئىبادەتخانىسى خاتىرىلىرى» نىڭ 5- جىلدىدىكى «سوڭ يۈن سەپەرنامىسى» دىن كەلتۈرگەن نەقىلدە خاتىرىلىنىشىچە، V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە، ئېفتالىتلارنىڭ ئارىسىدىمۇ تېگىن دېگەن نام بار ئىدى (ئەسلىدىكى مەنبەدە، «敕勤» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ تېگىن دېگەننىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى).

تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيىتى تارقاق كۆچمەن ئىقتىسادىي ئاساسنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بولغاچقا، تەشكىلى بىر قەدەر چېچىلاڭغۇ ۋە بوشاڭ ئىدى. لېكىن ئىدارە قىلىدىغان زېمىنى كەڭ بولغانلىقتىن، ھۆكۈمرانلىق رايونلىرىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلگەنىدى، قاغان ئوردىسى ھاكىمىيەتنىڭ تۈگۈن قىسمى، سىياسىي مەركىزىي بولغاندىن سىرت، يەنە باشقا رايونلار شەرق، غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، ھەر بىر قىسىمغا بىردىن شاد (sad، قوشۇنلارنى باشقۇرىدىغان ھەربىي ئەمەلدار) نى قوشۇن بىلەن تۇرغۇزۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. شەرقىي قىسىمدىكى

شادىنىڭ قارارگاھى ياۋجۇ ئايمىقى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) نىڭ شىمالىدا، غەربىي قىسىم شادىنىڭ قارارگاھى ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسى) نىڭ شىمالىدا ئىدى.[1] شەرقىي قىسىم بىلەن غەربىي قىسىمنىڭ ئايرىلىقىدىكى ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، قاغان ئوردىسى جايلاشقان (ئادەتتە ئۆتۈكەن تېغىدا تەسىس قىلاتتى) ئىدى. قاغاننىڭ ئۆزىگە بىۋاستە قاراشلىق قوۋملەر بولاتتى، «شاد» نىڭ باشقۇرۇشىدىكى قوۋملەر قاغاننىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. مەسىلەن، ئېلىك قاغان قاغان بولۇشتىن ئىلگىرى «باغادۇر شادنىڭ قارارگاھى ۋۇيۇەننىڭ شىمالىدا ئىدى»، ئۇ قاغان بولغاندىن كېيىن «ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى ··· ··· بۆرى شادنى ئەقشىد قەبىلىسى (شەرق تەرەپتە) نى باشقۇرۇشقا قويغانىدى.»[2] ئەمما قاغان ھەمىشە كىچىك قاغانلارنى شەرق بىلەن غەربنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتەتتى. مەسىلەن، تابار قاغاننىڭ دەۋرىدە تۇمەننىڭ ئوغلى شتۇ (شىپدۇ) نى نىۋار قاغان (كىچىك قاغان) قىلىپ تەيىنلەپ، شەرق تەرەپنى ئىدارە قىلىشقا قويىدى، ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنىسى روقان قاغاننىڭ ئوغلى بۆرى قاغان (كىچىك قاغان) نى غەرب تەرەپتە تۇرۇشقا قويىدى.[3] تارىخنامىلەردە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«تولشاد قاغان ئىشپارادۇر، ئۇ سىۋار قاغاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى بولۇپ، ئېلىك قاغاننىڭ جيەنى ھېسابلىنىدۇ . . . تولشاد قۇرامىغا يەتكەندە، سىۋار ئۇنى شەرقىي قارارگاھنىڭ قوشۇنلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىپ، نىبۇ شاد قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. . . . . . ئېلىك تەختتە ئولتۇرغاندا، تولشاد قاغان قىلىپ تەيىنلىنىپ، ياۋجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدا

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.
② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقى قىسمى.
③ «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

قارارگاھ قۇرۇپ، تاتابى، ئەفشىد قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلىنى باشقۇرۇشقا قويدى، بىراق ئۇ باج ـ سېلىقلارنى ھەددىي ـ ھېسابسىز يىغقاچقا، ھەر قايسى قوۋمدىكىلەر ئۇنىڭغا ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى.»①

بۇنىڭدىن شەرق تەرەپنى ئىدارە قىلىدىغان قاغاننىڭ ئادەتتە «تولىشاد» دېگەن نام (مەسىلەن، تولشاد قاغان) بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بىراق ئۇ ناملارنىڭ ئىچىدە باشقا ناملار (مەسىلەن، نىۋار قاغان)مۇ بار ئىدى. ھالبۇكى، شەرق تەرەپنى ئىدارە قىلىدىغان «شاد»لار مۇقىم «تولشاد» دېگەن بىرلا نام بىلەن ئاتالمىغانىدى (بۆرى شاد، نىيبۇ شاد دېگەن ناملارمۇ بار ئىدى). يەنە كېلىپ تولشاد قاغان بىلەن تولشادنىڭ جەزمەن شەرق تەرەپنى ئىدارە قىلىشى ناتايىن، مەسىلەن، رامىغان تولشاد قاغان دەپ ئاتالغاندا، شىمال تەرەپنىلا ئىدارە قىلغانىدى،② كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قاپاغان قاغانى تولشاد دەپ ئاتالغاندا، جەنۇبىي ئوردىنى ساقلىغانىدى.③ شۇڭلاشقا بەزى ئەسەرلەردە مەسىلەن، «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە»دە: «شادتىن ئىككىسى بار، بىرى ئىمپېرىيىنىڭ شەرق تەرىپىدە تۇرۇپ، Tolis (تولشاد) دەپ ئاتىلىدۇ، يەنە بىرى غەربىي قىسمىدا تۇرۇپ، تاردۇش دەپ ئاتىلىدۇ»④ دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى ئەسەرلەردىن «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» (23- بەت)⑤ بىلەن «قەدىمكى دەۋردىكى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارى-

① «قانۇنلار قامۇسى» 197 ـ جىلد «تۈركلەر»نىڭ ئالدىنقى قىسمى.
② «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
③ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقى قىسمىغا قاراڭ.
④ دانىيىلىك ئالىم تومسېننىڭ ئەسىرى، خېن رولىن تەرجىمە قىلغان. تەرجىمىسى ئەسلى 1937 ـ يىلى «يۈيگوڭ» مەجمۇئەسىنىڭ VI ـ جىلد 2 ـ، 3- بىرلەشمە سانىغا بېسىلغان، كېيىن سېن جۇڭمىيەن ئۆزى يازغان «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ (1958- يىلى جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى نەشرى) ئىككىنچى قىسمىنىڭ قوشۇمچىسىگە كىرگۈزگەن. بۇ يەردىكى نەقىلنى 935- بەتكە قاراڭ.
⑤ ماجاڭشۇنىڭ ئەسىرى، 1957 ـ يىلى، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى نەشرى.

خى» (126 ـ بەت)①دە: «تۈرك خانلىقى شەرق، غەرب دەپ ئىككى رايونغا ئايرىلغان، شەرق تەرەپتىكىسى تولشاد رايونى، غەرب تەرەپتىكىسى تاردۇش رايونى دەپ ئاتىلىدۇ، ھەر بىرىگە بىردىن شاد تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇڭا تۈركلەرنىڭ تارىخىدا تولشاد ۋە تاردۇش شاد دېگەن نام دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. «تولشاد» بىلەن «تار-دۇش شاد» دېگەن ناملارنىڭ دائىم چېلىقىپ تۇرىدىغانلىقى ئەمە-لىيەت بولغاندىن سىرت، قالغان قاراشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ توغرا بولۇشى ناتايىن.

غەربىي قىسىمنى ئىدارە قىلىدىغان ئەمەلدار ئادەتتە يابغۇ دەپ ئاتىلاتتى. مەسىلەن، غەربىي تۈركلەرنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋى-سى ئىستەمى قاغاننىڭ ئاتىسى ئەسلى ئۇلۇغ يابغۇ ئىدى،② ھالبۇكى، ئىستەمىنىڭ ئۆزىنى «ئۆز قوۋمىدىكىلەر باغادۇر يابغۇ دەپ ئاتايتتى».③ ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلى-رى داۋاملىق يابغۇ دېگەن نامنى بىرگە قوللاندى، مەسىلەن، شىر قاغاننىڭ ئوغلىنىڭ ئەسلى ئىسمى تونيابغۇ ئىدى، شىر قاغان ئۆلگەندىن كېيىن تونيابغۇ ۋارىسلىق قىلىپ، تونيابغۇ قاغان دەپ ئاتالغانىدى. تونيابغۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىز-يابغۇ داۋاملىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىزيابغۇ قاغان دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىشپارا يابغۇ قاغان دېگەن بىرەيلەن-

---

① ئىچكى موڭغۇل تىل ـ تارىخ تەتقىقات ئورنى بىلەن ئىچكى موڭغۇل داشۆسىنىڭ موڭغۇل تارىخى تەتقىقات ئورنى بىرلىشىپ تۈزگەن، 1979 ـ يىلى نەشرى،

② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

③ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىدا «ئىستەمى ئۆز قەۋمىدىكىلەر تەرىپىدىن باغادۇر دەپ ئاتىلاتتى» دەپلا كۆرسىتىلگەن. ئەمما فرانسىيىلىك چاۋانسىنىڭ تەكشۈرۈپ، دەلىللىشىگە ئاساسلانغاندا، باغادۇر دېگەنلىك يابغۇ دېگەنلىك ئىدى، «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى (1958 ـ يىلى جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى نەشرى) 43 ـ بەت بىلەن 193 ـ بەتكە قاراڭ، چاۋانس مۇنداق دەيدۇ: «ئىستەمى ئۆز قوۋمىدىكىلەر تەرىپىدىن باغادۇر يابغۇ دەپ ئاتالغان. . . . . . . بۇنىڭدىن كۆزىتكەندە، تۈمەن بىلەن ئىستەمىنىڭ دەۋرىدە تۈركلەر ئاللىقاچان ئىككى تارماققا ئايرىلغان، يەنى چوڭ تارماق بىلەن كەنجى تارماقتىن ئىبارەتتۇر. كەنجى تارماقنى يابغۇ نامى ساقلاپ قېلىنغان، بۇ ئىككىنچى قاغان دېگەن ئىسمى نامىدۇر. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئون قەبىلە بار بولغاچقا، غەربىي تۈركلەر ياكى ئون ئوقلار ۋە ياكى يابغۇ تۈركلىرى دەپ ئاتالغان ئىدى».

مۇ بار ئىدى (ئېلتېرىشنىڭ ئىنىسى بوپ تېگىن) . ئاشىنا قول يابغۇلۇققا تەيىنلەنگەندە، ئاشىنا بۇكىنمۇ تۇغلۇق يابغۇ دەپ ئاتالغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ دەل ئەكسىچە، شەرقىي قىسىمدىمۇ يابغۇ نامى بار ئىدى، مەسىلەن، تۈركلەر غەرب ۋە شەرق دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن (583 - يىلى) دىن كېيىن، مىلادى 587 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىشپارا قاغانى ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئىنىسى چۇرلۇقغۇر قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، يانغۇ قاغان دەپ ئاتالغانىدى، ھالبۇكى ئىشپارانىڭ ئوغلى يارلۇق بولسا يابغۇلۇققا تەيىنلەنگەنىدى، ئۇزاق ئۆتمەي يابغۇقاغان ئوق تېگىپ ئۆلۈپ كەتكەندە، يارلۇق يابغۇ قاغانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغانىدى (دۇلان قاغان) .①بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ ئەمەل ناملىرىنىڭ غەرب بىلەن شەرقىي قىسىمدا مۇقىم ھالدىكى مەخسۇس ناملار بىلەن ئاتالمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ يۇقىرىدىكى مىساللاردىن يەنە شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شەرقىي قىسىمنىڭ ئەمەل نامىدا «تولشاد» دائىم قوللىنىلغان، غەربىي قىسىمدا بولسا «يابغۇ» نامى دائىم قوللىنىلغان، بۇ بىر خىل ئادەت ئىدى (تۇزۇم ئەمەس) . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يابغۇنىڭ ئورنىنىڭ ئادەتتە قاغاننىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى بىلەن كۆپ جەھەتتىن ھۇنلاردىكى تەگرىقۇتنىڭ «نائىبى» ئورنىدا تۇرىدىغان سول قول بىلىكخان (يەنى تەگرىقۇتلۇق ئورنىنىڭ كاندىداتى) نىڭ ئورنى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

خەنزۇچە مەنبەلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاردۇش ئىستەمىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى تاردۇ ئىدى، ئىستەمى ئۆلگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس-

① «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

تەرجىمە قىلىنغان. «شاد» يەرلىك ئەمەلدار بولۇپ، ھوقۇقى بىر
قەدەر چوڭ ئىدى، يەنى بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى، بىراق
ئىشپارانىڭ دەسلەپ نىيىبۇشاد دەپ تەيىنلىنىپ، كېيىن تولشادقا-
غان بولۇپ تەيىنلەنگەندە، «باج - سېلىقلارنى ھەددى - ھېساب-
سىز ئالغان» لىقىدىن كۆزەتكەندە، شادنىڭ يەنە ئۆزىنىڭ باشقۇ-
رۇش رايونىدا خالىغانچە باج - سېلىق يىغىش ھوقۇقى بار ئىدى
(كىچىك قاغانلارنىڭ خالىغانچە باج - سېلىق يىغىش ھوقۇقى
بارلىقىنى تىلغا ئېلىش ھاجەتسىز) . شۇڭلاشقا شادلارنىڭ ئادەتتە
قارار گاھى بار ئىدى. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە تۈركلەر ھەققى-
دە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىدا خاتىرىلىنىشىچە، قۇتلۇق ئۆتۈكەن
تېغىدا ئوردا قۇرغاندا، ئۆزىنىڭ ئىنىسى قاپاغان قاغاننى تولشاد
قىلىپ، جەنۇبىي ئوردىدىكى قارا قۇم شەھىرىنى ساقلاشقا قويغان
ئىدى. قۇتلۇقنىڭ ئوغلى بىلگە قاغاننى قوۋمىدىكىلەر «كىچىك
يابغۇ» دەپ ئاتايتتى. يەنە شۇ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە
قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، قاپاغان قاغان قاغانلىق ئورنىدا ۋا-
رىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئىدارە قىلىنىۋاتقان زېمىنى بىر قەدەر
كەڭ بولغاچقا، كونا قائىدە بويىچە قاغان ئوردىسى جايلاشقان
ئورۇندىن باشقا، ھۆكۈمرانلىق قىلىنىۋاتقان رايونلىرىنى سول تە-
رەپ (شەرقىي قىسىم) ۋە ئوڭ تەرەپ (غەربىي قىسىم) دەپ
ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، سول شاد رايونى بىلەن ئوڭ تەرەپ شاد
رايونىغا بىردىن ئادەمنى شاد قىلىپ تەيىنلەپ، ھەر قايسىسىنى
20 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئۆز تەرىپىنى ساقلاشقا قويۇپ، ھۆكۈم-
رانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭدىن باشقا قاپاغان قاغان ئۆزىنىڭ يەنە
بىر ئوغلى بۆگۈنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنلىگەنىدى، ئورنى
ئىككى شادتىن يۇقىرى ئىدى. بۇنىڭدىن شادنىڭ ھوقۇقى چوڭ
بولسىمۇ، لېكىن ئورنىنىڭ كىچىك قاغانلاردىن تۆۋەن ئىكەنلى-
كىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى شاد رايونىنىڭ بۆلۈنۈشىدىن يەنە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سول شاد رايونى بىلەن ئوڭ شاد رايونىغا جەزمەن بىردىن شاد تۇرغۇزۇلۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئاتالمىش سول تەرەپ شادى بىلەن ئوڭ تەرەپ شادى دېگەن-لىك يەنىلا سول شاد ۋە ئوڭ شاد دېگەنلىك بولۇپ، «سول شادى»، «ئوڭ تەرەپ شادى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەل نامىنىڭ يوقلۇقى ئىدى. ھالبۇكى سول شاد ھەرگىزمۇ تولشاد، ئوڭ شاد ھەرگىزمۇ تاردۇش شاد ئەمەس ئىدى. بۇ ھۇنلارنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ تۈزۈمىدە بەلگىلەنگەن سول قول بىلىكخان بىلەن ئوڭ بىلىكخانىنىڭ خاس نامى بىلەن بىردەك ئىدى، لېكىن سول قول بىلىكخان جەزمەن سول تەرەپ (شەرقىي قىسىم) نى ئىدارە قىلى-دىغان، ئوڭ قول بىلىكخان ئوڭ تەرەپ (غەربىي قىسىم) نى ئىدارە قىلىدىغانلىقى شەرت بولغاچقا، سەل ـ پەل ئوخشاشمايت-تى.①

تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق رايونلىرىنى غەرب ۋە شەرق دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىش تۈزۈمى، سىرتاردۇشلاردىمۇ بار ئىدى. «يېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى قوشۇم-چە «سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قى-لىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 ـ جىلد تاڭ سۇلالىسى-نىڭ جېنگۇەن 19 ـ يىلى كۈز 9 ـ ئايدىكى ماددىسىغا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«دەسلەپتە سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى ئىنچۇ كىچىك خوتۇنى-دىن تۇغۇلغان ئوغلى يېرمەكنى تولشاد قاغان قىلىپ تەيىنلەپ، شەرقتە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئارىلاشما ئۇرۇقتىكىلەرگە ھۆكۈمران-لىق قىلىشقا قويدى؛ چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى بارتەكنى ئىز يانجۇ قاغان قىلىپ تەيىنلەپ غەربكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، سىر-

① «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

تاردۇشلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا قويدى؛ بۇنىڭ بىلەن ئۇلار يارلىق بويىچە ماقۇللۇق بىلدۇرۇپ پەرمانبەردار بولدى.»

سىرتاردۇشلار تېلىلار قوۋمىغا مەنسۇپ ئىدى، ھالبۇكى، تۈركلەر بولسا تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. شۇڭا، سىرتار-دۇشلارنىڭ شەرقىي قىسمىدا «تولشاد» (بەلكى تولشاد قاغان تەسىس قىلىنغان)، غەربىي قىسمىدا «تاردۇش شاد» (بەلكى ئىنز يابغۇ قاغان دەپ ئاتالغان) دېگەن نام تەسىس قىلىنمىغان، بۇنى تۈركلەرنىڭ غەربىي بىلەن شەرقىدىكى شاد مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىشقا بولىدۇ.①

شاد قوشۇننى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار ئىدى، تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ تەڭرى قاغانى تەختكە چىققاندىن كېيىن، يېشى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ «ئىنى-كى تاغىسى قوشۇنلارنى غەرب ۋە شەرق دەپ ئىككىگە ئايرىپ باشقۇرۇپ، ئوڭ ۋە سول شاد دەپ ئاتالغاچقا، قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەنىدى؛ بىراق، قاغان بىـ-لەن ئۇنىڭ ئانىسى غەرب تەرەپتىكى شادنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى قوشۇنلارنى ئۆتكۈزۈۋالغانىدى».② دېمەك، شادنىڭ ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەنىدى. تارىخنامىلەردە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئاشىنا سىمۇ ئېلىك قاغاننىڭ جەمەتىدىن ئىدى، سىۋار

---

① قەدىمكى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا، ھۆكۈمرانلىق رايونلىرىنى ئۈچ ياكى ئىككى قىسىمغا ئايرىش تۈزۈمى، دائىم جىلىقىپ تۇرىدۇ. ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى تەڭرىقۇت ئوردىسى (تۆگۈن قىسمى) ۋە سول، ئوڭ قول بىلىكخان دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەندىن سىرت، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىلغىرقى مەزگىلىدە تان شىخۇي تەرىپىدىن قۇرۇلغان سىيانپىلارنىڭ ھەربىي قەبىلىلەر چوڭ بىرلەشمىسىمۇ، ھۆكۈمرانلىق رايونلى-رىنى شەرق، ئوتتۇرا ۋە غەرب دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلگەنىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇللار-نىڭ دايانخانى ھۆكۈمرانلىق رايونلىرى (جەمئىي ئالتە تۈتۈنگە) نى سول ۋە ئوڭ قانات دەپ ئىككى قاناتقا بۆلگەنىدى (يەنى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا). ئۇ ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى چاخار تۈتۈنىنىڭ جىبگىرسى ئىچىگە تەسىس قىلىپ، سول قاناتتىكى ئۈچ تۈمەن تۈتۈنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان؛ ئۈچىنچى ئوغلى بورس بورتچىنوڭ (نائىب خان) نى ئوردوستا تۇرغۇزۇپ، ئوڭ قاناتتىكى ئۈچ تۈمەن تۈتۈنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇزغانىدى.

② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى.

قاغان بىلەن ئېلىك قاغاندىن كۆرە، ئۇ غۇزلارغا بەكرەك ئوخ-
شايتتى، تۈركلەرگە ئوخشمايتتى، ئاشنا جەمەتىدىن ئەمەس ئى-
دى. شۇڭا چۇرلۇق بىلەن ئېلىك ئىككى قاغان دائىم كۆلبېي
تېگىن ئارقىلىق ئۇنىڭغا بېسىم ئىشلەتكەن بولسىمۇ، كۆلبېي
تېگىن باشتىن - ئاياغقىچە قوشۇنلارنى باشقۇرىدىغان شاد بولالمى-
دىغانىدى.»①

بۇنىڭدىن شاد بولمىسا، تېگىن (قاغاننىڭ پەرزەنت ۋە ئىنى-
لىرى) بولغان بىلەنمۇ قوشۇنلارنى باشقۇرالمايدىغانلىقىنى كۆ-
رۈشكە بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىدىكى
كۆل تېگىن قاپاغان قاغاننىڭ ئوغلى بۆگۈنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ
ئاكىسى بىلگە قاغاننى قاغان قىلغاندىن كېيىن، ئۆزى سول قول
بىلىكخان (سول قول شاد بولۇشى كېرەك)②بولۇپ، ھەربىي
ھوقۇقنى كونترول قىلىشقا باشلىغانىدى. بۇنىڭدىن كۆل تېگىن
دەسلەپ تېگىن بولغان ۋاقتىدا، ھەربىي ھوقۇقنى ئىگىلىمىگەنلى-
كىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە تېگىننىڭ قۇرۇق
بىر ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى، شادقا ئوخشاش ئەمەلىي ھوقۇققا ئىگە
ئەمەسلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «يېڭى تاڭنامە» 80 - جىلد «تاڭ
تەيزوڭنىڭ ئوغلى چاڭشەن بېگى چېڭ گەننىڭ تەرجىمىھالى»
بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقى قىسمى.

② «قانۇنلارقامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر» بىلەن «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقى قىسمىدا تولۇقلاپ، «بىلگە قاغاننى ئۆز قوۋمىدىكىلەر كىچىك شاد دەپ ئاتايتتى، بىرلىق ئۇ رەھىمدىل، چىقىشقاق ئىدى، تەختنى قولغا ئېلىشتا كۆل تېگىننىڭ تۆھپىسى زور بولغاچقا، بىلگە قاغان تەختنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنگەندە، ئۇ قوبۇل قىلماي، داۋاملىق سول قول بىلىكخان بولۇپ، ھەربىي ھوقۇقنى ئۆز قولىدا تۇتتى» دېيىلگەن. سول قول بىلىكخاننىڭ ھۇنلارنىڭ ئەمىل - مەنسەپ نامى ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىدارە قىلىدىغان ئەڭ ئالىي بىرلىك ئەمەلدار ئىدى، ھوقۇقى زور بولۇپ، ئورنىمۇ يۇقىرى ئىدى، تەڭرىقۇتتىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. تۈركلەردە بولسا بۇ ئەمەل يوق ئىدى، لېكىن «تاڭنامە» دە ھەمىشە ھۇنلارنىڭ بۇ ئەمىلى ئارقىلىق تۈركلەرگە تەقلىد قىلغان، بەلكى سول قول شاد دېگەن بۇ ئەمەلنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى ياكى ئۆزى بولۇشى كېرەك، شۇڭا ئۇنى «سول قول شاد» دېگەنىمۇ توغرىراق.

196 ـ جىلد جىنگۈەننىڭ 17 ـ يىلى، باھار 3ـ ئايدىكى ماددى- سىدا شاھزادە چىلىڭ گەننىڭ تۈركلەرنىڭ تىل، كىيىم ـ كې- چەك، ئەدەب ـ قائىدە تۈزۈملىرىنى تەقلىد قىلغانلىقى خاتىرىلەن- گەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«تاڭ يورۇشى بىلەنلا نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، جىنچىلىڭ قەلئەسىنىڭ غەربىي (جىنخې دەرياسىنىڭ غەربىي بولۇ- شى كېرەك) گە ئوۋغا چىقىشقا تەييار بولاتتى. ئاندىن چاچلىرىنى تۈركلەرنىڭكىدەك قويۇۋېلىپ، ئۇستىبېشىنى خۇددى ئاشنا سى- مۇدەك ياساپ، ئۆزىنى شادلاردەك چاغلاپ، قوشۇننىڭ ئارقىدا ئەمەس ئالدىدا ماڭاتتى.»

خۇسەنشىڭ ئىزاھلاپ «چىلىڭ گەننىڭ ئۆزىنى ئاشنا سىمۇ- دەك چاغلاپ شاد بولۇۋېلىشى، شۈبھىسىزكى، ئۇنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى كۆز ـ كۆز قىلىشىدۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ ئابزاس- تىكى خاتىرىدە گەرچە چىلىڭ گەننىڭ نادان ھەم تەلۋە ھەرىكىتى سۈرەتلەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تۈركلەردىكى شادلىق ئورنىنىڭ يۇقىرى، ھوقۇقىنىڭمۇ زورلىقىنى پىششىق بىلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۇ- رۇپ بېرىدۇ. شۇڭا، شاد قوشۇنلارنى باشقۇرۇپلا قالماي بەزىدە يەنە سىرتقا ئەۋەتىلىپ، قارام ئەللەرنىڭ نازارەتچىلىكىنىمۇ ئۆ- تەيتتى، مەسىلەن:

«ئېفتالىتلار دۆلىتى ئوكسۇس دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى) نىڭ جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم يىراق- لىقتا ئىدى، . . . . . . دەسلەپتە بۇ ئەلدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، تۈركلەر توڭشاشاد ئېزگىلنى ئەۋەتىپ، ئۇلارغا بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى.»[1]

تېگىنلەرمۇ بەزىدە سىرتقا ئەۋەتىلىپ، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش

① «سۈينامە» 83 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ئېفتالىتلار ماددىسى.

ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى، مەسىلەن:

«شاش دۆلىتى ياكسارت دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى سىر دەرياسى) بويىغا جايلاشقانىدى، تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈ-گەندە، شىر قاغان قوشۇن باشلاپ بېرىپ، ئۇلارنى تەسلىم قىل-دۇرۇپ تېگىن بەگتەكىنى ئۇلارنىڭ ئېلىنىڭ ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا قويغانىدى.»①

تۈركلەر غەرب، شەرق دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون قەبىلىسى يەنە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى، بىر قىسمى بەش تۇغلۇقلار، يەنە بىر قىسمى بەش ساداقلىقلار دەپ ئاتىلىپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ئون قەبىلە» دەپ ئاتالغانىدى. بەش تۇغلۇقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەمەلدار «چور»، بەش ساداقلىقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەمەلدار «ئېركىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنى مۇشۇ كىتاب-نىڭ ئالتىنچى بابىدىكى غەربىي تۈركلەر قىسمىدا يەنە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز.

تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىدىكى چوڭ ئەمەللەر، يۇ-قىرىدا تىلغا ئېلىنغان تېگىن، يابغۇ، شاد، چور، ئېركىندىن سىرت يەنە تۇدۇن، ئاپا، ئېلتەبىر، تارقان، ياغۇندا قاتارلىق ئون نەچچىسى بار ئىدى، كېيىن تەرەققىي قىلىپ، 28 دەرىجىگە يەتكەنىدى. ئەمەل ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىناتتى، مۇقىم شتات نورمىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ياساۋۇللارنى «بۆرى» دەپ ئاتايتتى.②

يۇقىرىدىكى ئەمەللەرنىڭ ئىچىدىكى تۇدۇن دېگەن ئەمەلگە ئولتۇرغۇچى، بويسۇندۇرۇلغان تاشقى مىللەت ياكى چەت ئەللەردە تۇرۇپ مەخسۇس ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ،

---

① «سۈينامە» 83 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» شاش دۆلىتى ماددىسى.
② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

مەزكۇر مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ ئۇستىدىن نازارەتچىلىك قىلاتتى. بۇ توغرىسىدا تارىخنا، مىلەردە مۇنداق خاتىرىلەر بار:

قىتانلارغا «تۈركلەرنىڭ ئىشپارا قاغانى تۇدۇن پۈترۈكنى ئەۋەتىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى». ①

شىرۋىلارنى «تۈركلەر ھەمىشە ئۈچ نەپەر تۇدۇننى ئەۋەتىپ ئىدارە قىلاتتى».

غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى «غەربىي يۇرتتا ھاكىمىيەت-لەقلىق قىلغان» دىن كېيىن «غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ بەگ-لىرىنى ئېلتەبىر دەرىجىسىگە چۈشۈرگەنىدى، ھەمدە بىر نەپەر-دىن تۇدۇن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى نازارەت قىلغۇزۇپ، ئۇلاردىن باج- سېلىق يىغىشقا مەسئۇل قىلغۇزغانىدى». ②

تەيزوڭنىڭ دەۋرىدە غەربىي تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئاگىنىنى تالاشقانلىقتىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ ۋەزىرى كۆلىچور تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاگىنىگە تىكلىگەن خانى لى پوچۇننى نەزەربەند قىلىپ قويغان بولسىمۇ، يەنە بىر ۋەزىرى «تايپان جور پەرمان بويىچە ئۆزىنىڭ تۇدۇننى ئاگىنىغا ئەۋەتىپ ۋاكالىتەن ئىدارە قىلغۇزغانىدى. بۇ تۇدۇن ئەلچى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇرغىلى بارغاندا، تاڭ تەيزوڭ ئۇنىڭغا ئاگىنىنى بىزنىڭ قو-شۇنلىرىمىز ئىشغال قىلغان تۇرۇقلۇق، ئەمدىلىكتە كىم يەنە ۋاكالىتەن ئىدارە قىلىشقا پېتىنالىسۇن، دېگەندە، تۇدۇن قور-قۇپ كېتىپ ئېلىگە قايتىپ كەتكەنىدى.»③

«ئەينى چاغدا (تەيزوڭنىڭ دەۋرىدە) تۇغلۇق قاغان بىلەن يابغۇ قاغان ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشقانىدى ... ... كېيىن تۇغلۇق قاغان شاشقا تۇدۇن ئەۋەتىپ، يابغۇ قاغانغا ھۇجۇم

① «سۇنىنامە» 84 ـ جىلد «قىتان، شىرۋىلار ھەققىدە قىسسە».
② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى.
③ «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلد «ئاگىنى تەزكىرىسى».

قىلىپ، ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنىدى.»①

ئېلتەبىر بىلەن ياغۇندا دەرىجىسىدىكى مەنسەپدارلارلا، دائىم ھاكىمىيەت باشلىقلىرىنىڭ سىياسەت بەلگىلەش ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشىغا قاتنىشاتتى، بولۇپمۇ بۇ غەربىي تۈركلەردە شۇنداق ئىدى. شۇڭا «سۇينامە» 84 ـ جىلد «غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئېلتەبىر، ياغۇندا دەرىجىسىدىكى مەنسەپدارلار ھەمىشە دۆلەت ئىشلىرىنى كېڭەشىشكە قاتنىشاتتى، باشقىلىرى شەرقى تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى.»

لېكىن، كۆچمەن مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلەردە، ئۇلارنىڭ ئەمەل ۋەزىپىلىرى ئۇنچىۋالا قاتتىق ئەمەس ئىدى (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى فېئودال سۇلالىلەرگە ئوخشاشمايتتى)، بەلكى ئۇلار «ئۇرۇشنى كەسىپ قىلغان» بولغاچقا، ئەمەلىيەتتە چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (قاغاننىڭ ئۆزىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ھەممىسى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، شەخسەن ئالدىنقى سەپكە باراتتى. بۇ ھال ھۇنلارنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ تۈزۈمىدە بىر قەدەر ئېنىق گەۋدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى تۈركلەردىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

تۈركلەرنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپلىرى ئەڭ ئاۋۋال «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە كۆرۈلگەنىدى، ئۇنىڭدىن قالسا «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە خاتىرىلەر بار ئىدى، بىراق «قانۇنلار قامۇسى» 197 ـ جىلد «تۈركلەر»دە خاتىرىلەنگەن تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئەمەل ـ مەنسەپلىرى باشقا ئەسەرلەرگە قارىغاندا، بىرقەدەر مۇپەسسەل ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق

① «كونا تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى.

دىيىلگەن:

«تۇمەننىڭ ئۆزىنىڭ نامى ئېل قاغان ئىدى، بۇ قەدىمكى ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى بىلەن باراۋەردۇر. ئۇنىڭ ئايالىنىڭ نامى خاتۇن ئىدى، بۇ قەدىمكى ھۇنلاردىكى ئالچى بىلەن باراۋەردۇر. ئۇنىڭ پەرزەنت - ئىنىلىرى تېگىن دەپ ئاتالغان بولۇپ، باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى. ئۇلارنىڭ چوڭراق ئەمەللىرىدىن كۆلىچور، ئۇنىڭدىن قالسا ئاپا، ئۇنىڭدىن قالسا ئېلتەبىر، ئۇنىڭدىن قالسا تۇدۇن، ئېركىن بار ئىدى. دەسلەپتە تۈرك خانلىقىدا يۇقىرى - تۆۋەن ئەمەللەردىن ئون نەچچىسى بار ئىدى: بەزىلىرى ئادەملەرنىڭ بوي- بەستىگە قاراپ، بەزىلىرى چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، بەزىلىرى رەڭلەرگە قاراپ، بەزىلىرى چاچ - ساقاللىرىغا قاراپ، بەزىلىرى ھاراق - گۆشلەرگە قاراپ، يەنە بەزىلىرى يىرتقۇچ ھايۋاناتلارنىڭ ناملىرىغا قاراپ ئاتىلاتتى. ئۇلاردا باتۇرلارنى ئىشپارا ياكى باغادۇر دەپ ئاتايتتى. سېمىز، قوپاللارنى سالىغ دەيتتى. دارۇغا دېگىنى قۇمرا دېگىنى بولۇپ، بۇنداق ئادەمنىڭ بويى پاكار، بۇلۇڭ شەكلىدە بولغاچقا، شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان ئىدى، بۇ ئەمەل ناھايىتى ئەتىۋار بولغاچقا، قاغاننىڭ پەرزەنت، ئىنىلىرىلا نائىل بولالايتتى. ئۇلاردا يەنە چوڭلارنى كۆل دەيتتى، شۇڭلاشقا كۆل تارقان دېگەن ئەمەل بار ئىدى. قۇلان دەپ ئاتىلىدىغىنىمۇ بولغاچقا، قۇلان سۈئۈ، كۆل سۈئۈ دېگەن ئەمەل بار ئىدى، بۇ قوشۇننى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار ئىدى. قارا رەڭدىكىلەرنى قارا پاي دەيتتى، شۇڭا قاراچور دېگەن ئەمەل بار ئىدى، بۇ ئەمەلنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، يېشى چوڭلارلا نائىل بولالايتتى. ئاتلىنىشنى سۈڭۈش دەيتتى، شۇڭا سۈڭۈش تۇدۇن دېگەن ئەمەل بار ئىدى، بۇ ئايماق، ۋىلايەت ئەمەلدارى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ھاراقنى بەكىنى دەيتتى. شۇڭا يەنە بەكىنى راقا

دېگەن ئەمەل بار ئىدى. راقا قانۇنغا خىلاپ ئىشلار بىلەن جەمئىي-
يەت تەرتىپىنى ساقلاشقا، نازارەتچىلىك قىلاتتى. گۆشنى ئەت
دەيتتى، شۇڭا ئەت كۇنى دېگەن ئەمەل بار ئىدى، بۇمۇ دۆلەت
ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارغا ئوخشاش ئىدى. بەزىدە بۆرى
قاغانمۇ تۇرغۇزۇلاتتى. بۆرى يىرتقۇچ بۆرىنىڭ نامى بولۇپ،
تەڭرى شادىنىڭ نامىدىن كەلگەنىدى. قاغاندىن تۆۋەن يابغۇ ۋە
ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قاغاننىڭ
ۋارىسلىرى ئىدى، تۈركلەردە پەقەت مۇشۇ ۋارىسلارلا، قاغانلىق
ئورنىغا ئولتۇرالايتتى.»

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆك تۈركلەر (kok türk دېگەن كۆك تەڭرىنىڭ ئوغۇللىرى دېگەنلىك ئىدى، شۇڭا بەزىدە كۆك تۈرك-لەر ياكى كۆك تۈركلەر دەپ تەرجىمە قىلىنغان)[①] دەيدىغان ھەر قايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى (بەگلەر يەنى چارۋىدار ئاقسۆڭەكلەر ئىدى) مۇ بار ئىدى، شۇنىڭدەك بۇ چوڭ - كىچىك بەگلەرنىڭ ھەممىسى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولۇپ، پۈتۈنلەي ھۆكۈمران سىنىپقا مەنسۇپ ئىدى. قاغان، ئاقسۆڭەك ۋە چوڭ - كىچىك بەگلەردىن ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشى تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشىنىڭ يارىشىش، ئۇ-

① كۆك تۈرك دېگەن بۇ سۆز «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا كۆرۈلىدۇ. خېن رولېن ئەپەندى ئۇنى كۆك تۈرك دەپ تەرجىمە قىلغان، ئۇ «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ» («يۈيكۇڭ» مەجمۇئەسىنىڭ 1936 - يىلى 11 - ئايدىكى VI توپلام 6 - سانىغا بېسىلغان) ناملىق ماقالىسىدە، «شىمالىي تۈركلەر (يەنى شەرقىي تۈركلەر) ئۆزلىرىنى كۆك تۈركلەر دەپ ئاتايتتى، شۇڭا غەربلىكلەر ئاتىغان كۆك تۈركلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈركلەردۇر» دەپ قارىغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى برنشتام «VI — VIII ئەسىرلەردىكى ئورقۇن-يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى» ناملىق كىتابىدا تۈركلەردىن ئىبارەت «بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى تۈرك تىلىدا (ئېل) ياكى كۆك تۈركلەر (ئېل دېگەن بۇ سۆز تۈرك تىلىدا ئىمپېرىيە، دۆلەت، سۇلالە، خەلق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، تومسېن «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە»دە (ئېل) نى ئىمپېرىيە دەپ تەرجىمە قىلغان)» دەپ كۆرسەتكەنىدى. يۇقىرىدىكى نەقىللەرنى 1950 - يىلى 12 - ئايدا بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان «ئىلىم - پەن خەۋەرلىرى» نىڭ بىرىنچى توپلام 8 - سانىدىكى جاڭ جېيى يازغان «كوچمەن چارۋىچىلارنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتى» ناملىق ماقالىگە قاراڭ. شۇڭا كۆك تۈركلەر تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرىغا مەنسۇپ ئىدى، بەزىلەرنىڭ ئۇلارنى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ دېگىنى توغرا ئەمەس.

رۇش قىلىش، قاغان ۋارىسلىرىنى تاللاش ۋە باشقا زور مەسىلە-
لەرنى قارار قىلىش هوقۇقى بار ئىدى. بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئېلە-
مىزنىڭ تارىخنامىلىرىدە پات ـ پاتلا «ئېلىدىكىلەر» دەپ ئاتالغا-
نىدى. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ
داۋامىدا مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«ئاسكىل كۆل ئېركىن بىلەن تۇڭا تۇدۇن قاتارلىقلار ئېلە-
دىكىلەر بىلەن كېڭىشىپ، يوقۇق شادىنى چوڭ قاغان، ئېلتە-
رىشنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنلىدى.»

«يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدىمۇ
مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«كۆل ئېركىن بىلگە قاغان (باغادۇر) دەسلەپتە تۈركلەرگە
ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كىچىك قاغان دەپ ئاتىلىپ، ئۆزىنى چوڭ
قاغان دەپ ئاتىغاندا، ئېلىدىكىلەر قايىل بولمىغانىدى. ......
بۇنىڭ بىلەن ئېلىدىكىلەر ئاگىنىدىكى نىشۇنى تەكلىپ قىلىپ،
ئۇنى تۇغلۇق قاغان دەپ ئاتىغانىدى.»

قۇللار بىلەن قارا بۇدۇنلار (ئۇرۇشتا ئىتائەت قىلغانلار)
ۋە ئاددىي چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى،
ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار ئىدى.

(5) تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي رولى ۋە ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ قۇللۇققا قارشى كۈرەشلىرى

تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى، بولۇپمۇ ئاشۇ ئورنى يۇقىرى،
هوقۇقى زور ھۆكۈمرانلار كۆپلىگەن قۇللار بىلەن زور مىقداردى-
كى چارۋا مال ۋە بايلىقلارغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن، «سۇينامە
تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بۇمىن (چىمەن) قاغاننىڭ چوڭ ـ
كىچىك بولۇپ، 200 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋىسىنىڭ بارلى-
قى؛ تۈركلەرنىڭ قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سۆي سۇلالىسىغا بىر
قېتىمدىلا بىر تۈمەن تۇياق ئات، ئىككى تۈمەن تۇياق قوي،
تۆگە، كالا بولۇپ بەش يۈز تۇياق مال تەقدىم قىلغانلىقى خاتىرى-

لەنگەنىدى. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋا-
مىدا خاتىرىلىنىشىچە، كۆل قاغاننىڭ 3 مىڭ تۇياق يىلقىسى بار
ئىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»
203 ـ جىلد تاڭ گاۋزوڭنىڭ يوڭخۇيىڭ تۇنجى يىلى ياز ئاپرېلدىكى
ماددىسىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەمەلدارلار پىرقىسىنىڭ ياندىش بې-
گى فېي شىڭجيەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قاغانى ئاشنا
تۇرچىنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇنىڭ ئىككى چىدىن ئارتۇق كەڭ-
لىكتىكى خرۇستال تەخسىسى (يەنى ئۈششاق تاشلاردىن كىرىش-
تۈرۈلۈپ ياسالغان تەخسە) سى، 3 مىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن جابدۇ-
قى ۋە باشقا مال ـ مۈلۈكلىرى بىلەن كۆپلىگەن چارۋىلىرىنى
ئولجا ئالغانىدى.
بۇ ھۆكۈمرانلار زور مىقداردىكى بايلىقلارغا ئىگە بولۇپلا
قالماستىن، بەلكى يەنە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنىمۇ بۆلۈپ
كونترول قىلىشۋالغانىدى. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»
دە «مۇقىم ئولتۇراقلاشماي كۆچۈپ يۈرسىمۇ، ھەر قايسىسىنىڭ
ئۆز ئالدىغا ئۆلۈش يەرلىرى بار ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
تۈركلەرنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى بۆلەكلەرگە بۆلۈۋې-
تىلگەن دائىرە بويىچە ھۆكۈمران سىنىپلار تەرىپىدىن كونترول
قىلىنىۋېلىنغان بولغاچقا، تاڭ تەيزوڭ شەرقىي تۈرك ھاكىمىيە-
تىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى يەن شىگو
«ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە ئۇلارنى ئەمىن تاپقۇزۇش» نى
تەشەببۇس قىلغاندا، «ھەرقايسى قەبىلىلەرگە ئايرىم ئاقساقاللار-
نى تۇرغۇزۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئىگىلىگەن يەرلىرىنىڭ
ئاز- كۆپلىكىگە قاراپ قائىدە، مىزانلارنى بەلگىلەش»[1] تىن ئىبا-
رەت كونكرېت ئۇسۇلنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. يەنى تۈركلەر
مۇقەررەز بولۇشتىن ئاۋۋالقى «ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆلۈش

① «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72 ـ جىلد.

يېرى بولۇش» تىن ئىبارەت كونا ئادەتكە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى ئايرىپ بېرىش تەشەببۇس قىلىنغانىدى. بۇنداق «ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇش يېرى بولۇش» ئەھۋالى، تۈرك-لەردىلا بولۇپ قالماستىن تېلىلارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلە-رىدىمۇ شۇنداق ئىدى. مەسىلەن، جېنگۇەننىڭ 20 ـ يىلى (مىلادى 646ـ يىلى) تاڭ تەيزوڭ سىرتاردۇشلارنىڭ ھاكىمىيە-تىنى يوقاتقاندىن كېيىن تېلىلارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق 11 قەبىلە-سىنىڭ ئەلچىلىرى مەكتۇپ سۇنۇپ، «ئىلگىرى بىزنىڭ ئۆز ئالدىمىزغا ئۇلۇش يەرلىرىمىز بار ئىدى، ھەرگىز سىرتاردۇش-لارغا ئىتتىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ»[①] دېگەنىدى. بۇ دېگەنلىك ئۇ-لارنىڭ ئۇلۇش يەرلىرىنى ئىلگىرى سىرتاردۇشلارنىڭ ئىشغال قىلىۋالغانلىقى، شۇڭا ئۇلارنىڭ يايلاقلارغا بولغان كونترول قى-لىش كۈچىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئۇلۇش يەرلەر دائىرىسىدىكى چارۋىچىلارغا نىسبەتەن ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە ئامالسىز قالغان-لىقى ئىدى. دەل شۇنداق بولغاچقا، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى يايلاق-لارنى كونترول قىلىۋالغانىدى، شۇ ئارقىلىق قۇللارنى بەلگىلەن-گەن چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىچىدە ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە مەجبۇرلاپ، ئاندىن ئاددىي چارۋىچىلار بىلەن قارا بۇدۇنلار-نى قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ھالدا مەلۇم ساندىكى چارۋىلارنى باج ـ سېلىق ئورنىدا تاپشۇرۇشقا قىستاپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى.

تۈرك ھاكىمىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇل-غان بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسىي رولى، ئىچكى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاۋۋال قۇللارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇراتتى. تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى قۇللارغا قارىتا «قاتتىق شۇلۇۋېلىش،

① «كونا تاڭنامە. تەيزوڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامى.

ئبغىر ئائىله قانۇنى (قۇللار قانۇنى) نى يولغا قويغان»[1] بولغاچقا،
قۇللار ئۆزلۈكسىز هالدا قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى.
مەسىلەن، ئېلىك قاغانىنىڭ دەۋرى (مىلادى 620 ـ 630 ـ
يىللار، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 3 ـ يىلىدىن جېنگۇەنىنىڭ 4 ـ
يىلىغىچە) دە تۈركلەرنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغان خەنزۇلار-
نىڭ بىر قىسمى «ئۆز ئارا توپلىشىپ، تاغ ـ جىلغىلارنى ساقلاپ
ياتقان»[2] بولسا، يەنە بىر قىسمى ئېلىك قاغانىنىڭ ئۇرۇشتا مەغ-
لۇپ بولغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قوچۇغا قېچىپ بېرىپ،[3]
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە قېچىپ كېتىش شەكىللىرى ئارقىلىق،
تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارىتا قۇللۇقتا قارشى تۇرۇش
سىنىپىي كۆرىشىنى قانات يايدۇردى. قۇللار بىلەن قۇلدارلار
تۈرك جەمئىيىتىدىكى ئىككى قارىمۇ قارشى سىنىپ ئىدى، بۇ
خىل قۇلدارلار بىلەن قۇللار مۇناسىۋىتىدىكى زىددىيەت تۈرك
جەمئىيىتىدىكى تۈپلۈك زىددىيەت ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ خىل
سىنىپىي كۈرەش، تۈرك جەمئىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە
تۈرتكە بولىدىغان هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى (بىردىنبىر كۈچ
ئەمەس)، هەم شەرقىي تۈرك هاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى-
دىكى تۈپكى سەۋەب ئىدى.

تۈرك هاكىمىيىتىنىڭ ئىككىنچى سىياسىي رولى قۇلدارلار-
نىڭ خۇسۇسىي مال ـ مۈلكى، هۆكۈمرانلىق تەرتىپى بىلەن
نورمال جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغداش ئىدى. تۈركلەرنىڭ قانۇنى-
دا: ئومۇمەن ئادەم ئۆلتۈرگەن، ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە ئاياللارغا
باسقۇنچىلىق قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، باشقىلارنىڭ

[1] «سۈينامە. تۈركلەر هەققىدە قىسسە».
[2] «كونا تاڭنامە» 68 ـ جىلد «جاڭ گۇڭجىننىڭ تەرجىمىھالى».
[3] «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلد «قوچۇ تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

ئېتىنى ئوغۇرلىغۇچىغىمۇ ئوخشاشلا ئۆلۈم جازاسى بېرىش بەلگە-
لەنگەن؛ ئويناش قىلغاننىڭ بىلىنىڭ يېرىمىنى كېسىش (جىنسى
ئەزاسىنى كېسىش) بەلگىلەنگەن؛ باشقىلارنىڭ قىزى بىلەن
شەھۋانىي مۇناسىۋەتتە بولغۇچى بەلگىلىمە بويىچە كۆپ مىقداردا
مال ـ مۈلۈك تۆلەپ بەرگەندىن كېيىن، قىزنى ئۇنىڭغا خوتۇن-
لۇققا بېرىش بەلگىلەنگەن؛ باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگۈچى ئې-
غىر- يېنىكلىكىگە قاراپ، مال ـ مۈلۈك تۆلەش، كۆزىنى
زەخمىلەندۈرگۈچى بولسا قىزىنى تۆلەم ئورنىدا بېرىش، مۇبادا
قىزى بولمىسا مال ـمۈلۈك تۆلەش، پۇت ـ قولىنى كېسىش
ياكى بولمىسا تۆلەم ئورنىدا ئات بېرىش بەلگىلەنگەن؛ ئات ۋە
باشقا مال ـ مۈلۈكلەرنى ئوغرىلىغۇچى بولسا زاڭ مالنىڭ ئون
ھەسسىسىدىن ئارتۇق تۆلەم تۆلەش بەلگىلەنگەن.[1] يۇقىرىدىكى
قانۇنىي بەلگىلىمىلەردە، سىياسىي جىنايەتچى (ئىسيان كۆتۈر-
گەن) لەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا،
قالغانلىرى قۇلدارلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۇ-
چۇن ئاددىي چارۋىچىلار بىلەن قۇللارنى ھۆكۈمران سىنىپلارغا
سادىق بولۇشقا زورلاش ئىدى. ئاتنىڭ چۇشۇكىنى ئوغرىلىغۇچىغا
بېرىلگەن جازا، ئات ئوغرىلىغۇچىغا بېرىلگەن جازاغا قارىغاندا
ئېغىر ئىدى، چۇنكى ئاتنىڭ چۇشىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ
چارۋىچىلىق جابدۇقى ھەم بىر خىل ئۇرۇش قورالى بولغاچقا،
ئۇنىڭغا بولغان ئىگە بىلەن ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئېغىر جازا
ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرگەن. ھالبۇكى باشقىلار، بىلەن ئويناش
قىلغان ئايال (ئېرى بار ئايال) لارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش بىلەن
باشقىلار بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەتتە بولغان ئايال (توي قىلمى-

[1] «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

غان ئايال) لارنىڭ تۆلەم ئورنىدا مال ـ مۈلۈك تۆلىشى بولسا،
ئەرلەر ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈندۇر. بۇ ئەرلەر ھوقۇ-
قى ئىدىيىسىنىڭ قانۇنىي تۈزۈم جەھەتتىكى ئىنكاسى ئىدى.
باشقىلارنىڭ كۆزىنى زەخىملەندۈرگۈچىنىڭ ئۆز قىزىنى تۆلەم
ئورنىدا ئىشلىتىش ۋاستىسى بولسا ئاتىلىق ھوقۇقىنىڭ گەۋدە-
لىنىش ئىپادىسى ئىدى.

تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ تاشقى جەھەتكە قاراتقان سىياسىي
رولى (ئۈچىنچى سىياسىي رولى)، بويسۇندۇرۇلغان ھەرقايسى
قوۋم ۋە قەبىلىلەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلىش ۋە باستۇرۇش
ئىدى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان قەۋم ۋە قەبى-
لىلەرگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى مۇنداق
ئۈچ خىل ئىدى: بىرى تۇدۇنلارنى ئەۋەتىپ ھۆكۈمرانلىق قى-
لىش؛ يەنە بىرى باج ـ سېلىق يىغىش؛ ئۈچىنچى بىرى، ئەس-
كەرلىككە ئادەم ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى يىغىش. يۇقىرىدا
كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى شىرۋىلارنى بوي-
سۇندۇرغاندىن كېيىن ھەمىشە ئۈچ نەپەر تۇدۇننى ئەۋەتىپ ئۇلار-
غا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى،[1] قىتانلارنى بويسۇندۇرغاندىن كې-
يىنمۇ شۇنداق قىلغانىدى.[2] غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەل-
قىگە قارىتا، ئاۋۋال ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكى-
لىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارغا ئېلتەبىر دەرىجىسىدىكى يۇقىرى
ئەمەلنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز رازىلىقى بىلەن بېقىنىشىنى قوز-
غىدى، ئاندىن بىر نەپەردىن تۇدۇننى ئەۋەتىپ نازارەتچىلىك قى-
لىپ، ئۆزلىرى تەرىپىدىن مايىل قىلىنغان بۇ يۇقىرى قاتلامدى-
كىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق، كەڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۈس-

① «سۈينامە. شىرۋىلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «سۈينامە. قىتانلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

تىمدىن «نازارەتچىلىك قىلىپ ۋە باج - سېلىق يىغىپ»[1] ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. تېلىلارغا قارىتا «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، شەرق ۋە غەربكە جازا يۈرۈش قىلىشتا، پۈتۈنلەي تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى ئۈچۈن جېنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلدى.»[2] قىرغىزلارنىڭ زېمىنىدىن «ھەربىي قوراللارنىڭ تىغىغا ئىشلىتىدىغان» بىر خىل «كاسا» دەپ ئاتىلىدىغان تۆمۈر چىققاچقا، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى قىرغىزلارغا قارىتا، ئۇنى ھەربىي لازىمەتلىكلەر ئۈچۈن ۋاقتى - ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىشنى پەرمان قىلىپ تۇردى.[3]

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى بويسۇندۇرۇلغان ھەر قايسى قوۋم ۋە قەبىلىلەرگە قارىتا «نورمىسىز باج - سېلىق يىغىپ»،[4] «كېمەيتمەي، بارغانچە ئېغىرلاتقان»[5] لىقى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقى ۋە قەبىلىلىرى ئۈزلۈكسىز تۈردە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى ياكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قارشى تۇردى. بۇ توغرىسىدا تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«شەرقتىكى تائىپلارنىڭ ئۆچمەنلىكى پەلەككە يەتكەنىدى، غەربىي روڭ قوۋملىرىنىڭمۇ ئۇلار بىلەن بۇرۇندىن تارتىپ ئاداۋىتى بار ئىدى؛ تۈركلەرنىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلار چىشىنى بىلەن كىلىۋاتقان بولۇپ، ئۇلارمۇ پۇرسەت تاپسىلا قوزغىلىشنى كۆزلەيتتى. . . . . . تۈركلەرنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلىلەر

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ. ئۇنىڭدىن باشقا غەربىي تۈركلەر شاھى بىلەن ئاگىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىكى ئەھۋالمۇ شۇنداق بولۇپ، تەپسىلاتى باشتا.
② «سۈينامە» 84 - جىلد «تېلىلار ھەققىدە قىسسە».
③ «يېڭى تاڭنامە ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى قوشۇمچە «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.
④ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.
⑤ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.

نوقۇل بىر مىللەتتىنلا تەركىب تاپقان بولماستىن، بەلكى تۈر-
لۈك- تۈمەن خەلقلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى
دۈشمەنلىك قاتتىق بولۇپ، خەلقنىڭ دەرد - ئەلىمى بىلەن ئۆچ-
مەنلىكى يۈرىكىدە قاينايتتى.»①

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن دەسلەپكى يىلى (مىلادى 627-
629- يىللار ئارىلىقىدا) چوڭاي تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل-
نىڭ غەربىدىكى بۆرى تېغى، ئۇلا تېغى ۋە داچىڭشەن تېغىنىڭ
ئوتتۇرا قىسمى) نىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، بايىرقۇ
قاتارلىق قەبىلىلەر ئۆزئارا قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى،
ھالبۇكى شەرق تەرەپتىكى ئەقشىد، تاتابىلارمۇ، تۈرك ھۆكۈم-
رانلىرىنىڭ قۇللۇق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، جەنۇبقا كۆچۈپ،
تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلدى. بۇ خىل مىللىي قارشىلىق كۆر-
سىتىش كەيپىياتلىرى كېيىنچە ھەقىقىي قارشىلىق تەرىپىگە تە-
رەققىي قىلىپ، شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى-
دىكى مۇھىم سەۋەبكە ئايلاندى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز خەلقى بىلەن «قارا بۇدۇن»
لارنى قانداق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە
شەكلىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى، تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرىلەن-
مىگەن بولسىمۇ، لېكىن بەزىبىر پارچە - پۇرات سۆزلەردىن
ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋال-
غىلى بولىدۇ. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلە-
نىشىچە «ئۇلار ئالغان ئەسكەرلىرى بىلەن يىغقان چارۋا - ماللى-
رىنى تۈرلىرى بويىچە ياغاچقا بەلگە قىلىپ، سانىنى ئېلىش»
ئۇسۇلىنى، بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەردىن سىرت، ئۆزلىرىنىڭ
قوۋملىرىدىكى خەلقلەر بىلەن «قارا بۇدۇنلار» غىمۇ ئوخشاش

① «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

قوللانغانىدى. دەرۋەقە، ئۆز خەلقى بىلەن «قارا بۇدۇنلار» نىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقتىن، يەنە كېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ مىقدارى يېنىك بولمىغانلىقى ئۈستىگە، ئۇزاق مۇددەتلىك ھەربىي مەجبۇرىيەت، ھۆكۈمرانلار بىلەن بىرگە جازا يۈرۈشتە بىللە بولۇش دېگەنلەر تۈپەيلىدىن، «بەگلىرى بىلەن خەلقىدە ساداقەت بولمىغان» لىقتەك ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە ئۆزئارا كۈرەش كېلىپ چىققانىدى. بۇ خىل خەلق بىلەن ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەش، شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى.①

قىسقىسى، تۈرك ھاكىمىيىتى قۇللار ۋە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلە قوۋملىرىگە بولغان دەھشەتلىك سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان بولغاچقا، تۈرك جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈر ۋە مۇرەككەپ ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ھاكىمىيەت يەنە تارىختا (ھۇن ھاكىمىيىتىدىن باشلاپ) كۆپ قېتىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى فېئوداللىق خاندانلىقلار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا قۇرۇلغان بولۇپ، غەرب جەنۇب تەرىپىدە فېئوداللىق مەدەنىيەت يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان سۈي، تاڭ سۇلالىسى بار ئىدى، غەربىي قوشنىسىمۇ يەنە ئاللىبۇرۇن فېئوداللاشقان غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىدى. ئىلغار فېئوداللىق مەدەنىيەت چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئۇزاق مۇددەت تارىخىي تەسىر كۆرسەتكەنىدى؛ سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن ئاۋات مەنزىرىسى يەنە چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى ھەر مىللەت

① «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»دا «... بەگلىرى بىلەن خەلقىدە ساداقەت بولمىغىنى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ» دەپ خاتىرلەنگەن.

خەلقى ۋە بەزى نەزەر دائىرىسى كەڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنى
ئۇزلۇكسىز تۇردە ئۆزىگە جەلپ قىلغانلىقتىن، تۈرك جەمئىيىتە-
نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپى ۋە مىللىي زىددىيەت فېئودال-
لىق مەدەنىيەتنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا، كۆنسايىن كەس-
كىنلەشتى. قالاق تۈرك قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى قۇللار سىنىپى
ۋە قۇل قىلىنغان قەبىلە قوۋملەرنىڭ قاتتىق كۈرشىنىڭ تۈرتكە-
سى ئاستىدا، ئاخىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي خان-
دانلىقلار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، بۇ تارىخ تەرەققىيا-
تىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، بۇ خىل يۈزلىنىش كېيىنچە
تارىخنىڭ ماھىيىتى تەرىپىدىن دەلىللەنگەندى.

تۆتىنچى باب تۈركلەرنىڭ گۈللىنىپ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

(1) مۇقان، تابار قاغان دەۋرىدىكى تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ شىمالىي جۇ، چى پادىشاھلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مۇقان قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (مىلادى 553- 572- يىللار)، دەل شىمالىي جۇ (پايتەختى چاڭئەن، ھازىرقى شەنشىدىكى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى) پادىشاھلىقى بىلەن شىمالىي چى (پايتەختى يې، ھازىرقى خېبەنىنىڭ ئەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالى) پادىشاھلىقىنىڭ تىركىشىپ، ئۆز- ئارا ئۇرۇش قىلىشىۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا، ئىككى تەرەپنىڭ ھەممىسى تۈركلەرنىڭ تاشقى ياردىمىگە ئېرىشىشنىڭ كويىدا ئىدى. مىلادى 563 - يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ باۋدىڭ 3 - يىلى، چى پادىشاھلىقىنىڭ خېچىڭ، 2 - يىلى) كۈز 9 - ئايدا، جۇ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى مۇقان قاغاننىڭ قىزىنى خانىش قىلىپ قودىلىشىپ، بىرلىكتە چى پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن، سوۋغا - سالاملار بىلەن تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتتى. 12- ئايدا، جۇ پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى چى پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چى پادىشاھلىقىنىڭ چېگرىسىدىكى جىڭلىڭ ئۆتكىلى (ھازىرقى شەنشىنىڭ دەيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) نى ئىشغال قىلدى. مۇقان قاغان 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جىنياڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دا ئۇچراشماقچى ئىدى، ئەمما جۇ پادىشاھلىق-

ننىڭ قوشۇنلىرى چى پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچ-قا، مۇقان قاغانمۇ ئامالسىز سەددىچىننىڭ سىرتىغا چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاندى، بىراق قايتىشىدا ھەدەپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، جىنياڭنىڭ شىمالىدىكى يەتتە يۈز چاقىرىم دائى-رىدە ئادەمىزات ۋە چارۋىدىن ئەسەرمۇ قالدۇرمىدى، دەل بۇ چاغدا زور قارا ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن، تۈركلەرنىڭ ئادەم ۋە چارۋىلىرىنىڭ تەندىن تولىسى قىرىلىپ كېتىپ ئاتلىرىمۇ پۈتۈن-لەي دېگۈدەك ئۆلۈپ، زىيان ئىنتايىن ئېغىر بولدى.

مىلادى 564 ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ باۋدىڭ 4 ـ يىلى، چى پادىشاھلىقىنىڭ خېچىڭ 3 ـ يىلى) كۈز 9 ـ ئايدا، مۇقان قاغان قايتا يەنە 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبتا چى پادىشاھلىقىنىڭ باۋجۇ ئايمىقى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ئەتراپى) غا بېسىپ كىرىپ، سەددىچىنگە ئىچ-كىرىلەپ كىرگەندە، چى پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ زەربە-سىگە ئۇچراپ سەددىچىندىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. مۇقان قاغان سەددىچىننىڭ شىمالىدا تۇرۇپ، جۇ پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ جۇ پادىشاھلىقى بىلەن بىرلىكتە چى پادىشاھلىقىغا قانداق زەربە بېرىش توغرىسىدا كېڭەشتى.

مىلادى 565 ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ باۋدىڭ 5 ـ يىلى، چى پادىشاھلىقىنىڭ تيەنتوڭ 5 ـ يىلى) ئەتىياز 2 ـ ئايدا، جۇ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تۈرك قاغانىنىڭ ئوردى-سىغا مۇقان قاغانىنىڭ قىزىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس چېن گوڭچۈن قاتارلىق خانىشنى جابدۇپ قوغداپ كېلىدىغان ۋە كۆچمە ھەم ئالتە ئوردىدىن بولۇپ 120 ئادەمنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. لېكىن مۇقان قاغانىنىڭ جۇ ۋە چى پادىشاھلىقىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئارىسالدى بولۇپ مۇقىم ئەمەس ئىدى (پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى)، مىلادى 563 ـ يىلى، شىمالىي

جۇ پادىشاھلىقى بىلەن قۇدىلىشىشنىڭ دەسلىپىدىلا، يەنى شىمالىي چى پادىشاھلىقىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ تۈركلەردىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغانىدى، ھەمدە كۆپلەپ سوۋغا ـ سالاملارنى بەرگەنىدى، مۇقان قاغان ئۇلارنىڭ بەرگەن سوۋغا ـ سالاملىرىنىڭ كۆپلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى بىلەن تۈزگەن قۇدىلىشىش توختىمىنى رەت قىلماقچى بولدى. مىلادى 565 ـ يىلى ياز 5 ـ ئايدا، تۈركلەر چى پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلاشماقچى بولدى. شۇڭا جۇ پادىشاھلىقى ھۆكۈمرانىنىڭ كۇتۇۋېلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى تۈركلەرگە يېتىپ بارغاندا، مۇقان قاغان جۇ پادىشاھلىقىدىن يۈز ئۆرۈپ، چى پادىشاھلىقى بىلەن بىرلىشىش ئىرادىسىگە كەلدى، شۇنىڭدەك چى پادىشاھلىقى بىلەن نىكاھ توختىمى تۈزۈشكە ماقۇللۇق بىلدۈردى، شۇڭا جۇ پادىشاھلىقىنىڭ قارشى ئېلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى چېن گوڭچۇن قاتارلىقلارنى ئۈچ يىلدىن ئارتۇق تۇتۇپ قىلىپ، قايتىشقا رۇخسەت بەرمىدى. كېيىن بىر قېتىم تەسادىپىي تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندە، ئون نەچچە كۈن ئارقا ـ ئارقىدىن قارا بوران چىقىپ قاغاننىڭ بارگاھى (كېگىز دىن ياسالغان چېدىر) نى بۇزۇۋەتكەنلىكتىن، مۇقان قاغان خۇراپاتلارچە «تەڭرىنىڭ جازاسى» (تەڭرىنىڭ ئۆزىنى جازالىشى) دەپ قاراپ، قورقۇپ كەتكەچكە، نائىلاج مىلادى 568ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ تيەنخې 3 ـ يىلى، چى پادىشاھلىقىنىڭ تيەنتوڭ 4 ـ يىلى) ئەتىياز 2ـ ئايدا قىزىنى جابدۇپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن جۇ پادىشاھلىقىغا ئەۋەتىپ بەردى.①

مىلادى 572 ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ جيەندې تۇنجى يىلى، چى پادىشاھلىقىنىڭ ۋۇچىڭ 3 ـ يىلى)، مۇقان قاغان

① «جۇنامە» 50 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» 33 ـ جىلد «ۋاڭ چىڭنىڭ تەرجىمىھالى»، 19 ـ جىلد «ياڭ جوڭنىڭ تەرجىمىھالى»، 9 ـ جىلد «ئاشىنا خانىشنىڭ تەرجىمىھالى»، ۋە «شىمالىي چى پادىشاھلىقى تارىخى» 16 ـ جىلد «دۇەن شاۋنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

ئۆلۈپ ئورنىغا ئىنىسى تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى تابار قاغان دەپ ئاتىدى. تابارقاغان تۇمەن قاغاننىڭ ئوغلى شىتۇنى نىۋار قاغان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى شەرق تەرەپنى ئىدارە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى ھەم ئۇنىڭ ئىنىسى روقان قاغاننىڭ ئوغلىنى بۆرى قاغان قىلىپ، غەرب تەرەپكە ئورۇنلاشتۇردى. شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى ئاۋۋالقىدەكلا تابار قاغان بىلەنمۇ قۇدىلىشىپ، ھەر يىلى يۈز مىڭ توپ كىمخاب تاۋار - دۇردۇن تەقدىم قىلىپ تۇردى. تۈركلەردىن چاڭئەندە تۇرۇپ قېلىپ، گۆش يەپ كىمخاب كىيىپ يۈرىدىغانلىرى بىرقانچە مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي چى پادىشاھلىقىمۇ تۈركلەرنىڭ بېسىپ كېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تارتىش ئۈچۈن كۆپلەپ سوۋغا - سالاملارنى يوللاپ تۇردى. تابار قاغان بۇنىڭدىن تېخىمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ، قول ئاستىدىكىلىرىگە مۇنداق دېگەنىدى:

«مېنىڭ جەنۇبتا جۇ ۋە چىدىن ئىبارەت ئىككى سادىق ئوغلۇم تۇرۇقلۇق، قانداقلارچە بايلىقتىن كەمبەغەل بولۇپ كەتكۈدەكمەن.»[1] تابارنىڭ ھاكاۋۇرلىقىنى جۇ ۋە چى پادىشاھلىقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇ خۇددى كېيىنكى مەزگىلدىكى سۈي ۋېندىنىڭ يارلىقىدا كۆرسىتىلگەندەك ئىدى: «جۇ پادىشاھلىقى بىلەن چى پادىشاھلىقى ئۆزئارا قارشىلىشىپ، خۇاشىيالىقلارنى ئىككىگە ئايرىۋەتكەنىدى، تۈرك دېگەن نېمىلەر ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەن دوستانە ئىدى. جۇلىقلار شەرق تەرەپتىكى ياتلارنىڭ چىلىقلار بىلەن يېقىنلىشىپ كېتىشىدىن قورققانىدى، چىلىقلار بولسا غەرب تەرەپتىكى ياتلارنىڭ جۇلىقلار بىلەن ئىچ قويۇن - تاش قويۇن بولۇپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى؛ ئۇلار ئۆز ئەللىرىنىڭ ئامانلىقىنى ئاشۇ ياتلارنىڭ خاراكتېرىگە باغلاپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دۈشمەن ئىكەنلىكى بىلەن ھېسابلاش-

① «جۇنامە» ۋە «سۈينامە»، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

ماي، مۇداپىئىينى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويغانىدى، شۇ سەۋەبلىك خەلقىنىڭ قان ـ تەرى پۇتۇنلەي شۇلارغا كېتىپ، ھۆكۈمەت خەزىنىلىرىنى قۇملۇققا چېچىۋەتكەنىدى، بۇلار خۇشياللىقلار ئۈچۈن ھەقىقەتەن بىھۇدە ئاۋارىچىلىق ئىدى.»[①] بۇ ھەل «بىلىقچى قۇش بىلەن قۇلۇلە تۇتىشىپ قالسا، پايدا بېلىقچىغا بولۇپتۇ» دېگەندەك تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پايدا ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مىلادى 577 ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ جيەندې 6 ـ يىلى، جى پادىشاھلىقىنىڭ چېڭگۇاڭ تۇنجى يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئايدا، جۇ پادىشاھلىقى چى پادىشاھلىقىنى يوقاتتى. چى پادىشاھلىقىنىڭ فەنياڭ بېگى گاۋشياۋيى مايى (ھازىرقى سەنشىنىڭ سۇشيەن ناھىيىسى) دا ئەسكەر توپلاپ، چى پادىشاھلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، 3 مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق ئادىمىنى ئېلىپ شىمالدا تۈركلەرگە قېچىپ باردى. تاباقاغان ئۇنىڭغا بەكلا كۆيۈنۈپ شىمالغا قېچىپ بېرىۋالغان چىلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.[②] شۇ يىلى قىش 12 ـ ئايدا، گاۋشياۋيى چى پادىشاھلىقىنىڭ يىڭجۇ ئايمىقىدىكى ئايماق بېگى گاۋ باۋنىڭنىڭ قوللىشى ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن تۈركلەرنىڭ يۇرتىدا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى، تابار قاغانمۇ قوشۇنلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئۇنىڭغا ھەمدەمدە بولدى. گاۋشياۋيى تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ياۋ جۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يەنە تۈرك خانلىقىغا چېكىنىپ كەتتى. مىلادى 579 ـ يىلى (جۇ پادىشاھلىقىنىڭ داشياڭ تۇنجى يىلى) تابارقاغان جۇ پادىشاھلىقىدىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى، جۇ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمراندىن

① «سۈينامە» 84 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
② «جۇنامە» 6 ـ جىلد «ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي چى پادىشاھلىقى تارىخى» 12 ـ جىلد «فەنياڭ بېگى گاۋشياۋيىنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

لىرى جاۋ بېگى يۈۋېنجاۋنىڭ قىزىنى چيەنجىن مەلىكە قىلىپ، ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولدى ھەمدە تابار قاغاندىن گاۋ شياۋيىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، تابار قاغان بۇ تەلەپكە قوشۇلمىدى. ياندۇرقى يىلى (داشياڭنىڭ 2 ـ يىلى) ياز 6 ـ ئايدا، جۇ پادىشاھلىقى ئەلچى ئارقىلىق چيەنجىن مەلىكىنى تۈرك-لەرگە ئەۋەتىپ بەردى، تابارقاغانغا كۆپلەپ سوۋغا ـ سالاملارنى بېرىپ شۇ ئارقىلىق گاۋ شياۋيىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، تابار قاغان ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ، گاۋ شياۋيىنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.[1]

(2) تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قى-سىمغا بۆلۈنۈشى ۋە ئىشپارا قاغاننىڭ سۇي سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىشى

دەسلەپ تۈرك ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ (مىلادى 552 ـ يى-لى) ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئاشنا تۇمەننىڭ ئىنىسى ئىستەمى ئون قەبىلە ئاقساقىلىغا باش بولۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكار-لىغان (562 ـ 576 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىدى، «ئۆزىنى ئون قەبىلىلىك قاغان دەپ ئاتاپ، ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز قوۋمىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەنىدى.»[2] بۇنىڭ بىلەن تۈركلەرنىڭ غەربىي قىسمىدا يېرىم مۇستەقىل بىر كۈچ شەكىللەندى. مىلادى 576 ـ يىلى ئىستەمى ئۆلدى، ئوغلى تاردۇش تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى تاردۇش قاغان دەپ ئاتىدى.

مىلادى 581ـ يىلى (سۇي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ تۇنجى يىل)، تابار قاغان ئۆلگەندە، «ئىچكى قىسمىدىكى، ئاكا ـ ئۇكىلار ھو-قۇق تالىشىپ، تاغا-جيەنلەر بىر-بىرىدىن گۇمان قىلىشقان»، تا-

① «جۇنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» 7 ـ جىلد «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى تارىخى» 41 ـ جىلد «گاۋ ياۋنىڭنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە» 199 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى.

لاش - تارتىشلار ئارقىلىق كېيىن تابار قاغاننىڭ ئوغلى يانلىغ
تەختنى تابارنىڭ جيەنى شتۇغا ئۆتۈنۈپ بەردى. شتۇ تەختكە
چىقىپ، ئېل قاغان (يەنى بىر نامى ئىشارا قاغان) دەپ ئاتىلىپ،
ئوردىسىنى ئۆتۈكەن تېغى (هازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقى-
رى ئېقىنىدىكى هانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) غا قۇردى.
يانلىغ تۇغلا دەرياسى (هازىرقى تۇلا دەرياسى) بويىغا ئورۇنلى-
شىپ، ئىككىنچى قاغان دەپ ئاتالدى. مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى
دارۇغا ئالتۇن تاغ (هازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ شەرقى (ئۆتۈكەن
تېغىنىڭ شىمالى، غەربىي تۈركلەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ) گە
ئورۇنلىشىپ، ئاپا قاغان دەپ ئاتالدى. ئىستەمىنىڭ ئوغلى تار-
دۇش قاغان ئەسلىدىكى ماكانى ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانى
(هازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) نىدا تۇردى، ئىش-
پارانىڭ ئىنىسى چۇرلۇقخۇر شەرق تەرەپتىكى تاتابى، ئەقشىد،
قىتان، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر تارقالغان رايونلارنى ئىدارە قى-
لىپ، تولشاد قاغان دەپ ئاتالدى. مانا بۇ سۇي ۋېندىنىڭ يارلى-
قىدىكى ئاتالمىش «ئۇلار قوشۇن قوماندانلىرى بولۇپ، سانى
ئومۇمەن بەش ئىدى»① دېگەن بەش نەپەر قاغاننىڭ ئۆزى ئىدى،
ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىشپارالا ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركلەرنىڭ زېمىنى-
دىكى ئەڭ چوڭ قاغان ئىدى. ئىشپارا داۋاملىق چيەنجىن مەلى-
كىنى ئەمرىگە ئالدى.

شۇ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ تۇنجى يىلى) ئەتىياز ئىككىنچى
ئايدا، ياڭ جيەن جۇ پادىشاھلىقى ھۆكۈمرانىنىڭ تەختىنى ئۆتۈ-
نۈپ بېرىشىنى قوبۇل قىلىپ، سۇي سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئۆزى-
نى سۇي ۋېندى دەپ ئاتاپ، ئاۋۋالقىدەكلا چاڭئەننى پايتەخت
قىلدى، سۇي ۋېندى ئىلگىرىكى جۇ بىلەن چى پادىشاھلىقلىرى-
نىڭ تۈركلەرگە كۆپلەپ سوۋغا - سالام بېرىپمۇ تۈرك ئاقسۇ-

① «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

گەكلىرىنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى بىلەن ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى توساپ قالالمىغانلىقىدىن ئىبرەت ئېلىپ، تۈرك قاغانىغا بېرىدىغان سوۋغا - سالاملارنى ئازلاتتى، ئىشپارا قاغان بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەندى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇ پادىشاھلىقىدىن بولغان جيەنجىن مەلىكىمۇ ھامىي دۆلىتىنىڭ سۇي سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، كېچە - كۈندۈز ئىشپارا قاغاندىن جۇ جەمەتى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. ئىشپارا بۇرۇنقى چى پادىشاھلىقىنىڭ يىڭجۇ ئايمىقى (ئورنى خېلوڭدا بولۇپ، ھازىرقى لياۋنىڭنىڭ چاۋياڭ ناھىيىسى) نىڭ ئايماق بېگى گاۋ باۋنىڭ بىلەن بىرلىكتە چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. سۇي ۋېندى چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، باۋجۇ بىلەن بىڭجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقتا زور قوشۇن ئەۋەتىپ تۇرغۇزغاندىن سىرت ۋەزىر جاڭ سوڭشىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «يىراقتىكىسى بىلەن دوست بولۇپ، يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكىدىن چەتنەپ، ئاجىزى بىلەن بىرلىشىش» دىن ئىبارەت تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىنى پارچىلايدىغان تاكتىكىنى قوللاندى. جاڭ سوڭشىڭ ئىلگىرى چيەنجىن مەلىكىنى ئۇزاتقاچ تۈركلەرگە كەلگەن بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ زېمىنىدىكى تاغ - دەريالارنىڭ يەر شەكلى، قەبىلىلەرنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن چۈشەنچىگە ئىگە ئىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ سۇي ۋېندىگە مەكتۇپ سۇنۇپ، مۇنداق دېگەنىدى:

«تاردۇشنى شتۇغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ ھەربىي جەھەتتە قۇدرەتلىك بولسىمۇ، ئورنى تۆۋەن، نامدا ئۇنىڭغا تەۋە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يىرىكچىلىك بار، ئۇنىڭغا مەدەت بەرسەك، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوقۇم يېغىلىق تۇغۇلىدۇ. يەنە چورلۇقۇر ئىسىملىك بىرى بار، ئۇ شتۇنىڭ ئىنىسى، بەكلا مەككار، ئەمما كۈچى ئاجىز، كىشىلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغاچقا، ئېلىدىكىلەر

ئۇنى ياقتۇرىدۇ، شتۇ بۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ، ئۇنى يوقاتمىغۇچە
ئەمىن تاپالمايدۇ، كۆرۈنۈشتە ئاداۋەتنى تۇگەتكەندەك قىلىسمۇ،
ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككىسىدە غۇم بار. ئۇلاردىن باشقا يەنە ئاپا
ئىسمىلىك ئارىلىقتىكى بىر ئېيلەنمۇ بار بولۇپ، شىتۇنىڭ كۈچە-
دىن قورقۇپ ئارقىسىدىن ماڭىدۇ، بىراق ئىشەنچىسى يوق.
بۈگۈنكى كۈندە (يىراقتىكىسى بىلەن دوست بولۇپ، يېقىندىكى-
سىگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلىكىدىن چەتنەپ، ئاجىزى بىلەن
بىرلىشىش) ئەڭ ئاقىلانىلىق، تاردۇشقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاپا
بىلەن بىرلىشىش توغرىسىدا سۆزلەشسەك، شتۇ قوشۇنلىرىنى
قايتۇرۇپ ئۆزىنىڭ غەربىي قىسمىنى قوغدايدۇ. ئۇنىڭدىن
سىرت، چورلۇقخۇرنى ئۆزىمىزگە تارتىپ تاتابى، ئەقشىدلارغا
ئەلچى ئەۋەتسەك، شىتۇنىڭ قوۋملىرى پارچىلىنىپ، شەرق تەرە-
پىنى قوغداشقا مەجبۇر بولىدۇ. باشلىقلىرى بىلەن قول ئاستى-
دىكىلىرى ئۆزئارا خۇدۇكسىنىپ، بىر - بىرىدىن پەخەس بولۇ-
شىدۇ، ئون نەچچە يىلدىن كېيىن قوشۇن توپلاپ ئۇلارغا يۈرۈش
قىلساق، بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتە-
لەيمىز.»
سۇي ۋېندى جاڭ سوگشىگنىڭ تاكتىكىسىنى قوبۇل قى-
لىپ، ئىۋىرغۇل يولى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئارا تۈرك ناھىيە-
سى) ئارقىلىق، تاردۇش قاغانىنىڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
ئۇنىڭغا بۆرە بېشى چۇشۇرۇلگەن تۇغ (تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى
بۆرىنى توتېم قىلغاچقا، قاغانلار ئادەتتە چېدىرىنىڭ ئىشىكىگە بۆرە
بېشى چۇشۇرۇلگەن تۇغنى ئېسىپ قويىاتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئەسلىنى
ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى بىلدۈرەتتى) تەقدىم قىلدى؛ تاردۇشقا ئە-
ۋەتىلگەن ئەلچى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىشپارانى ئۆزىگە
تارتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ قېشىغا ئەلچى ئەۋەتىلدى. يەنە خۇاڭلۇڭ،
يولى (يەنى خېلوڭ) ئارقىلىق چورلۇقخۇرنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى-

غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشقا نەسىھەت قىلدى.

مىلادى 582 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 2 ـ يىلى) ياز 5 ـ ئايدا، گاۋ باۋنىڭ تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ پىڭجۇ ئايمىقى (ئورنى لۇلوڭدا، ھازىرقى خېبېينىڭ چاڭلى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇرۇنقى لۇلو ناھىيىسى) غا ھۇجۇم قىلدى. ئىشپارا بەش نەپەر قاغان (ئىشپارا بىلەن يانلىغ، تاردۇش، ئاپا، تەڭرى قاغان) نى سەپەرۋەر قىلىپ، جەمئىي 400 مىڭ كىشىلىك چەۋەندازنى باشلاپ، سەددىچىنگە بېسىپ كىردى، ئارقىدىنلا يەنە لەنجۇ (ئورنى زىچىڭدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرى) غا ھۇجۇم قىلدى، شىمالدا ۋۇۋېي (ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى)، تيەنشۈي (ھازىرقى گەنسۇنىڭ تيەنشۈي شەھىرى)، جىنچېڭ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرى)، خوڭخۇا (ھازىرقى گەنسۇنىڭ چىڭياڭ ناھىيىسى) دىن تارتىپ، شاڭجۈن (ھازىرقى شەنشىنىڭ تولىن ناھىيىسى)، يەنئەن (ھازىرقى شەنشىنىڭ يەنئەن شەھىرى) گىچە بولغان جايلارنى تالان ـ تاراج قىلىپ، «ئادەم ۋە چارۋىدىن ئەسەرمۇ قويمىدى».

مىلادى 583 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 3 يىلى) ياز 4 ـ ئايدا، سۈي ۋېندى زور قوشۇننى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، سەككىز يولغا بۆلۈنۈپ، سەددىچىندىن چىقىپ قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. سۈي قوشۇنىنىڭ سوفاڭ، يولىدىن چىققان قىسمى، بەيداۋ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خوخاخوت شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى) دا ئىشپارا بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئىشپارا تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچراپ مەغلۇپ بولۇپ، ئالتۇن ساۋۇتىنى تاشلىۋېتىپ، ئوتلاقنىڭ ئىچىگە مۆكۈنۈۋېلىپ بەدەر تىكىۋەتتى. بۇ چاغدا ئىشپارانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۈگەپ كەتكەچكە، ئۈستىخاننى تالقان قىلىپ يېيىشكە مەجبۇر بولدى،

ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋابا كېسەللى تارقالغاچقا، كۆپلىگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. سۈي قوشۇنلىرىنىڭ لۇلوڭ قورۇلى (ھازىرقى خېبېيدىكى جيافېڭ ئېغىزىنىڭ ئەتراپى) دىن چىققان قىسمى، ئۇدۇل گاۋ باۋنىڭغا زەربە بەردى. گاۋ باۋنىڭ تۈركلەردىن كېلىپ قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تۈركلەر سۈي قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئەلىنىڭەچكە، گاۋ باۋنىڭ شەھەرنى تاشلاپ قاچقاندا، قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.[①]

سۈي قوشۇنلىرىنىڭ لياڭجۇ (ئورنى گۇ ساڭدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى) يولىدىن چىققان قىسمى، ئاپا قاغاننى گاۋ يۇ يۇەندە كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى. سۈي قوشۇنلىرى ئاپا قاغانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاپا قاغان خەۋەر بەرمەي ئەلچىنى ياندۇرۇۋەتكەندە، جاڭ سوگشىمۇ قوشۇن بىلەن بىرگە ئىدى، ئۇ قايتا ئۇنىڭغا: «نۆۋەتتە تاردۇش بىلەن سۈي سۇلالىسى بىرلەشتى، ھالبۇكى شتۇ بۇنىڭغا ئامال قىلالمىدى، قاغان ئالىيلىرى قانداقسىگە يەنە تەگرىقۇتقا ئىتائەت قىلمايلا، تاردۇش بىلەن بىرلىشىپ كۈچنى ئۇلغايتىش ئەڭ ئاقىلانە چارە؛ قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىپ، گۇناھ ئۆتكۈزگەن تۇرۇقلۇق، ئىشپارانىڭ يېنىغا قايتىپ بارسىڭىز، سۆزسىز ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىسىز»[②] دېگەنىدى، ئاپا ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، سەددىچىندە تۇرۇپ قېلىپ، جاڭ سوگشىڭ بىلەن بىللە ئوردىغا بارغانىدى.

ئىشپارا ئەسلىدىنلا ئاپانىڭ باتۇرلۇقىغا ھەسەت قىلغاچقا، بەيداۋ مەغلۇبىيىتىدىن، بولۇپمۇ ئاپانىڭ سۈي سۇلالىسىغا ئەل بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شىمالدا ئاپانىڭ قارارگاھى (ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىدا) غا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قوۋمىدى-

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» 44 - جىلد «ياڭ شۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»؛ 54 - جىلد «لى چېنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن 39 - جىلد «يەن تاۋنىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ.

② «سۈينامە. جاڭ سوگشىڭنىڭ تەرجىمىھالى».

رىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئۇنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئاپا
سەددىچىندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۇرار جايى بولمىغاچقا
غەربتە تاردۇشنىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. تاردۇش قاتتىق غەزەپ-
لىنىپ، ئاپانى قوشۇن بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى،
ئۇنىڭ قەبىلىلىرىدىن قايتا ئىتائەت قىلغانلار 100 مىڭ ئاتلىققا
يېتىپ، ئىشپاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى كەينى - كەينىدىن
مەغلۇپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇ-
ۋېلىپ، ھەربىي كۈچى تېخىمۇ ئاشتى. بۇ ۋاقىتتا ئاپا بىلەن
دوستانە ئۆتكەن تەڭرىخان قاغان ئىشپارا تەرىپىدىن ئېلىپ تاشلان-
غان ھەمدە قوۋملىرى تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن ئۇمۇ تاردۇنىڭ
قېشىغا قېچىپ بارغانىدى؛ ئىشپارانىڭ ئىنىسى تېگىن شادنىڭ
ئىشپارا بىلەن ئاداۋىتى بولغاچقا، قوۋملىرىنى ئېلىپ ئاپاغا تەۋە
بولغانىدى. نەتىجىدە تاردۇ، ئاپا، تەڭرىخان قاغان ۋە تېگىن شاد
قاتارلىقلارنىڭ كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي قىسىمدا
مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئىشپاراغا ئورتاق قارشى تۇردى.
شۇنىڭ بىلەن (مىلادى 583 - يىلى) تۈركلەر رەسمىي غەرب،
شەرق دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.[1]

تۈركلەرنىڭ شەرق، غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشى-
نى، تۈرك جەمئىيىتىنىڭ كۆچمەن ئىگىلىكى كەلتۈرۈپ چىقار-
غانىدى. چۈنكى تۈركلەر كۆچمەن قوۋم بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىج-
تىمائىي ئىقتىسادىي ئاساسى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىدى. بىراق،
كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىر خىل تارقاق ئىگىلىك بولغان-
لىقتىن، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىش ئۈچۈن، تۆت ئەتراپقا
يۆتكىلىپ تۇرۇشى چوقۇم ئىدى (گەرچە نىسپىي ھالدىكى يۆتكە-
لىش بولسىمۇ، مۇتلەق ھالدىكى يۆتكىلىش ئەمەس ئىدى)،

[1] «سۇينامە. جاڭ سۇڭشىڭنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

ۋەھالەنكى سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىش جەريانى، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا پەقەت تەبىئەتتىن پايدىلىنىشلا بولۇپ، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانى ئەمەس ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بىر قەدەر تۆۋەن شارائىتىدا، تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىمۇ تۆۋەن ئىدى، چوڭ بوران - چاپقۇن، جۇدۇن بىلەن چېكەتكە ۋە ۋابا ئاپىتىگە ئۇچرىسا، چارۋا ماللار كۆپلەپ قىرىلىپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش چېكىنىپ، قوۋممۇ زاۋاللىققا يۈز تۇتاتتى. ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن، ئىقتىسادىي ئەھۋالمۇ ئۇزاققىچە مۇقىم بولمايتتى. ئىقتىسادنىڭ بۇنداق تارقاق، ئاجىزلىق ۋە مۇقىمسىز خاراكتېرى، سىياسىي جەھەتتە ھاكىمىيەت تەشكىلىنىڭ چېچىلاڭغۇلىقىدا ئېخىمۇ ئەكس ئېتىپ، ھاكىمىيەتنى ئۇزاققىچە مۇستەھكەملىگىلى بولمايدىغان ھالەتنى كەلتۈرۈپ، دۆلەت كۈچىنى تۇرۇپ كۈچەيتىدىغان، تۇرۇپ ئاجىزلىتىدىغان، تۇرۇپ روناق تاپتۇرىدىغان، تۇرۇپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقۇزىدىغان قىلىپ قويدى. نەتىجىدە، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ كۈچى ناھايىتى ئاسانلا رەھبەرلىك مەركىزىدىن ئايرىلىپ، ھەر قايسىسى بىر تەرەپنى ئىگىلىۋالىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. كۆچۈپ - يۆتكىلىشنىڭ تۇراقسىزلىقى بىلەن قارمىقىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يۆتكىلىشچانلىقىنىڭ زور بولۇشى، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كونترول قىلىشىنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە، ناھايىتى ئاسانلا سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلالايتتى. ئەمما ئۇنىڭ زېمىنى كېڭەيگەن مەزگىلدە، يېقىن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بىلەن كەسكىن سىياسىي تەشكىلى كەمچىل بولغانلىقتىن، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراننىڭ ھەر قايسى تەرەپتىكى كۈچلەرگە قارىتا چامى يەتمەس بولۇپ قېلىپ، كونترول قىلىشى تەسكە چۈشەتتى، ناۋادا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا

ئىختىلاپ يۈز بەرسە (بەلكىم ئىچكى ئىختىلاپ يۈز بەرمەسلىكىمۇ مۇمكىن)، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ ۋەزىيەتنى رام قىلىشقا كۈچى يەتمىگەن مەزگىلدە، ناھايىتى ئاسانلا تەپرىقىچىلىك ۋەزىيەت كېلىپ چىقاتتى. بۇ خىل ئەھۋالنى قەدىمكى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا، ھۇنلاردىن تارتىپ موڭغۇللارغىچە بولغان ھەممىسىدىن ئىزدەپ تېپىش ئانچە تەس ئەمەس. XIII ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ تۆت چوڭ خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى (يۈەن سۇلالىسى) دىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇشى، دەل تاشقى ئامىلنىڭ تەسىرى (مەسىلەن، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش تۈردىكىسى) گە ئۇچرىماي ئۆزلىكىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەن (يەنى بۆلۈنگەنلىكىنىڭ) لىكىنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. شۇڭا تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىنى، ئاۋۋال ئىقتىسادىي بازىس (كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ تارقاقلىقى) بىلەن ئۇستقۇرۇلما (سىياسىي تەشكىلىنىڭ چېچىلاڭغۇلىقى) دا ئەكس ئەتكەن، مۇشۇنداق ھەل قىلغۇچ خاراكتېرنى ئېلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي ئامىلدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۈنىڭدىن قالسا (ئىككىنچى سەۋەبى)، تۈرك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ ئىدى. تۈرك خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى، ئىستەمىدىن باشلاپلا يېرىم مۇستەقىل كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. تۈرك خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى، تابار قاغانىنىڭ ئۆلۈمىدىن باشلاپ، «ئاكا - ئۇكىلار ھوقۇق تالىشىپ، تاغا - جيەنلەر بىر - بىرىدىن گۇمان قىلىشقان»، ئىچكى ماجىرادىن كېيىن، نىۋار گەرچە مەركىزىي قاغان ئوردىسىنىڭ چوڭ قاغانغا ۋەكىللىك قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈركلەر رەسمىي شەرق ۋە

غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشىنىڭ ھارپىسىدا، ئەمەلىيەتتە
ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمى ئاللىقاچان بۆلۈنۈشنىڭ
يوشۇرۇن ھالىتىدە تۇراتتى. ھوقۇق ۋە پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن
بولۇپمۇ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن ھەر قايسى تەرەپنىڭ كۈچلىرى، پەيدىنپەي ئىككى چوڭ
لاگېر بولۇپ ئۇيۇشتى، بىرى تاردۇشنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي
قىسىم كۈچلىرى، يەنە بىرى ئىشپارانىڭ ۋەكىللىكىدىكى مەركە-
زىي قاغان ئوردىسى ئىدى. بۇ ۋاقتىدا، تاردۇشنىڭ ھەربىي
كۈچى بىر قەدەر كۈچلۈك ئىدى، ئەمما نامدا مەركىزىي قاغان
ئوردىسىغا ۋەكىللىك قىلغان ئىشپارادىن تۆۋەن ئىدى، شۇڭلاشقا
تاردۇش بويسۇنمىغانىدى. مانا بۇ جاڭ سوڭشىڭ ئېيتقان «تار-
دۇشنى شىتۇغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ ھەربىي جەھەتتە قۇدرەتلىك
بولسىمۇ، ئورنى تۆۋەن، نامدا ئۇنىڭغا تەۋە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا
يىرىكچىلىك بار» دېگەن ئەھۋال ئىدى. ئۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەت، ئاخىرى مۇقەررەر ھالدا رەسمىي
زور كۆلەمدىكى قوراللىق توقۇنۇشقا تەرەققىي قىلدى. جاڭ سوڭ-
شىڭ ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى چۈشەنگەچكە، ئۇلارنىڭ زىددى-
يىتىدىن پايدىلىنىپ، «ئۇلارغا مەدەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسى-
دا يېغىلىق تۇغدۇرغان» ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قوزغى-
شىدىكى ئوت پىلتە ۋە تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە
بۆلۈنۈشىگە سىرتتىن كىرىپ قالغان تاسادىپىي ئامىلغا ئايلانغان،
ئەمەلىيەتتە كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىدا، پەقەت
ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇشۇ زىددىيەتلەر بە-
لەن بۆلۈنۈشنىڭ ئامىللىرىلا مەۋجۇت بولۇپ، سۈيى سۇلالىسى-
نىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتى يوق ئىدى، تۈرك-
لەرنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشىدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. مەسىلەن،
كىتابنىڭ كېيىنكى قىسمىنىڭ ئالتىنچى باب، ئىككىنچى پاراگ-

رافىدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 12 ـ
يىلى (مىلادى 638 ـ يىلى) ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلى-
كىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز، بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە
قارىتا يۈرگۈزگەن ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتىنىڭ
نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. شۇڭا، سۈي سۇلالىسىنىڭ ئارىغا بۆل-
گۈنچىلىك سېلىش سىياسىتىنى تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب دەپ
ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان (ۋۇجۇدقا چى-
قارغان دېيىش كېرەك) ئۈچىنچى سەۋەب دەپ قاراشقىلا ياكى
ئەلۋەتتە بىر مۇھىم سەۋەب دەپ قاراشقىلا بولىدۇ، ئەمما ھەرگىز
ئاساسلىق سەۋەب دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بىراق فرانسىيىلىك
چاۋانىس سۈي سۇلالىسىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىيا-
سىتىنى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ بۆلۈنۈشىدىكى ئاساسلىق
سەۋەب قىلىپ كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇ سىياسەتنىڭ رولىنى ئاشۇ-
رۇۋەتكەندەك قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركلەرنىڭ
بۆلۈنۈشىنىڭ ھەقىقىي تۈپكى سەۋەبىنىڭ — ئىجتىمائىي ئىقتى-
سادىي مەنبەسى بىلەن سىياسىي مەنبەسىنى تېپىپ چىقىمىغانىدى.
چاۋانىس مۇنداق دەيدۇ:
«ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگولۇقلار تۈركلەرنى ئارىغا بۆلگۈنچىلىك
سېلىش سىياسىتى ئارقىلىق تىزگىنلەپ كەلگەنىدى. . . . ئارىغا
بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن دەرۋە-
قە ئۇلار بىر ـ بىرىدىن ئۆز ئارا گۇمان قىلىشقان . . . قىسقىسى
جۇڭگولۇقلار باشتىن ـ ئاياقىچە، 〈يىراقتىكىسى بىلەن دوست
بولۇش، يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكىدىن چەتنەپ،
ئاجىزى بىلەن بىرلىشىش〉 سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، تۈركلەر-
نىڭ ئۆزئاقىچە مەۋجۇت بولغان ئىمپېرىيە قۇرۇشىغا توسقۇنلۇق
قىلىدىغان ئامىلغا ئايلانغان. ئەگەردە بۇ خىل ئارىغا بۆلگۈنچىلىك
سېلىش سىياسىتى بولمىغان بولسا، تۈركلەرنىڭ دۆلەت كۈچى-

نىڭ بىر قانچە يۈز يىلدىن كېيىنكى موڭغۇللاردىن ئۈستۈنلۈك تالىشىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش تەس ئەمەس، بۇنى دەلىللەشكىمۇ بولىدۇ.»[①]

دانىيىلىك تومسېنمۇ بۇ خىل ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتىنى «جۇڭگولۇقلارنىڭ سۈيىقەستى»[②] دەپ كۆرسەتكەن، بۇنىڭدىن غەرب ئالىملىرىنىڭ جۇڭگو تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلمايدىغانلىقىنى، كۆپلەپ خاتا چۈشەنچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بەزىدە بۇرمىلايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، شۇڭا تۈزىتىش بەرمەيمۇ بولمايدۇ.

ئىشپارا سۈي سۇلالىسى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىنغانلىقتىن، يەنە كېلىپ تۈركلەر بۆلۈنگەندىن كېيىنكى پايدىسىز ۋەزىيەت تۈپەيلىدىن، نائىلاج سۈي سۇلالىسىغا ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. چيەنجىن مەلىكىمۇ مەكتۇپ سۇنۇپ ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى ياڭ دەپ ئۆزگەرتىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسى بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مىلادى 584 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 4 ـ يىلى) كۈز 9ـ ئايدا سۈي ۋېندى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، چيەنجىن مەلىكىگە دايى مەلىكە دېگەن ئۆزگەرتىلگەن ئوتتۇغان نامىنى بەردى (دايى دېگەن «يېقىنلىرىنى يوقىتىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغانىدى). ئىشپارامۇ سۈي ۋېندىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، پادىشاھنى «ئاتا» دەپ، ئۆزىنى «ئوغۇل» دەپ ئاتاپ، سۈي سۇلالىسى بىلەن «ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە، ئەسىرلەر بويى، تۇغقانچىلىقنى ھەرگىز ئۈزۈپ قويماسلىق»[③] نى تەلەپ قىلدى. سۈي ۋېندى قايتا مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ ياخشى كۆڭلىگە جاۋاب قايتۇردى ھەمدە ۋەزىرىنى تۈركلەرگە ئەۋەتىپ، مەلىكە

---

① جاۋانىس تۈزگىن «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئالىت ماتېرىياللار». فىڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى (جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى 1958 ـ يىل نەشرى) 194 ـ 195 ـ بەتلەر.

② تومسېن يازغان «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە» ناملىق ماقالىگە قاراڭ.

③ «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

بىلەن ئىشپارادىن ھال سورىدى.

ئىشپارا غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان مەزگىلدە، شەرقتە قىتانلار تەرىپىدىننمۇ ئەندىشىگە چۈشكەچكە، سۈي سۇلالىسىغا جىددىي ئەلچى ئەۋەتىپ، قەۋملىرىنى ئېلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ، بەيداۋ ۋادىسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى خوخاخوت شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىي)غا بېرىپ ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلدى. سۈي ۋېندى ئۇنىڭغا ماقۇللۇق بىلدۈردى ھەمدە بىڭجو ئايىمىقى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى ئەتراپى) نى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنى ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە ئاجرىتىپ، ئۇلارنى ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەپ، مەپە ۋە دۇمباق تەقدىم قىلدى. مىلادى 585-يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 5 - يىلى) كۈز 7- ئايدا ئىشپارا سۈي سۇلالىسىنىڭ ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ، غەربتە ئاپاقاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى:

«كۆكتە ئىككى كۈن، يەردە ئىككى خوجا بولمايدۇ، ئۇلۇغ سۈي پادىشاھىلا بىردىنبىر ھەقىقىي شاھىن - شاھتۇر، كەمىنىلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى توسۇپ، خەتەرلىك جايلاردا بېكىنىپ، ئۇلۇغ ناملىرىنى سۈيىئىستېمال قىلىشقا نېمە ھەددى! مانا ئەمدىلىكتە نىجادلىققا ئېرىشىپ، توغرا يولغا قايتىشقا مۇشەررەپ بولدۇم، تېز پۈكۈپ، ئەبەدىي-ئەبەد تەۋەلىكلىرىدە بولغايمەن.»①

ئىشپارا ئوغلى قۇئار تېكىننى ئوردىغا ئەۋەتتى، 9- ئايدا قۇئارتېكىن چاڭئەنگە يېتىپ كەلدى. سۈي ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى:

«ئىشپارا كۆپ يىللاردىن بېرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈرۈپ، بىز بىلەن ئىناق ئۆتۈپ كەلگەنىدى؛ ئەمدىلىكتە

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

بەيئەت قىلىپ، بىز بىلەن بىر گەۋدە بولدى». ①

پەرمان شەھەر سىرتىدىكى ئىبادەتخانىدىن يىراق ـ يېقىنلار ـ غىچە قالماي ئۇقتۇرۇلدى؛ ئومۇمەن يارلىقتا ئىشپارانىڭ ئوتۇغان نامىدىن كۆرە، ئۆز نامى ئاتالمىدى. ئىچكى ئوردىدىكى بەزمىدە قۇئار تېگىن خانىش بىلەن كۆرۈشتۈرۈلۈپ، مول ئىنئام ۋە مۇكاپات بېرىلدى، ئىشپارا ئاڭلاپ ئىنتايىن شادلىنىپ، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلپان ئەۋەتىشنى توختىتىپ قويمىدى. ياندۇرقى يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى) باھار 1- ئايدا سۈي سۇلالىسى «تۈركلەرگە كالىندار تۇرغۇزۇپ بەردى» (كالىندار تارقىتىپ بېرىش). ②

(3) دولان، بۈمىن قاغان دەۋرىدىكى تۈركلەر: تۈركلەرنىڭ سۈي سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى

مىلادى 587 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى) يازدا، ئىشپارا ئۆلدى، سۈي ۋېندى ئوردا ئىشنى ئۈچ كۈن توختىتىپ قويۇپ، مۇراسىم بەگنى تۈركلەرگە ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈردى، ئىشپارانىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى چۇرلۇقخۇر تەختكە چىقىپ، يابغۇ قاغان (بەزىدە باغا قاغان دەپمۇ ئاتالغان) دەپ ئاتالدى، ئىشپارانىڭ ئوغلى يارلۇق يابغۇ بولدى، مەكتۇپ ئەۋەتىپ، خەۋەر قىلغاندا، سۈيۋېندى ئەلچى ئارقىلىق ئوتۇغات نامىنى ئەۋەتىپ، دۇمباق، بايراق تەقدىم قىلدى. يابغۇ قاغان باتۇر ۋە تەدبىرلىك ئىدى، سۈي سۇلالىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن غەربتە ئاپا قاغانغا زەربە بەردى. ئاپا قاغاننىڭ قەۋملىرى يابغۇ قاغان سۈي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن ئوخشايدۇ دەپ خاتا چۈشىنىپ قېلىپ، سۈي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش ئۈمىدىدە بولغاچقا، يابغۇ قاغان ئاپا قاغاننى تىرىك قولغا چۈشۈردى.

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
② «سۈينامە» 1- جىلد «كاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»نىڭ ئالدىنقى قىسمى

ئۇزاق ئۆتمەي (كەيخۇاڭنىڭ 8- يىلى قىش 10- ئايدا) يابغۇ قاغان غەربكە يۈرۈش قىلىش جەريانىدا ئوق تېگىپ ئۆلدى، جەمەتىدىكىلەر يارلىقنى تەختكە چىقىرىپ، دولان قاغان دەپ ئاتىدى، ئۇمۇ ھەر يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ، سۈي سۇلالىسىگە ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇردى.

مىلادى 589 - يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 9 - يىلى) باھار 1- ئايدا سۈي سۇلالىسى چېن پادىشاھلىقىنى يوقاتتى. سۈي ۋېندى چېن پادىشاھلىقىنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانى چېن شۇباۋ ئارقىلىق تۈركلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇۋاتقان دايى مەلىكىگە دەرپەردە تەقدىم قىلدى. مەلىكە ئۆزىنىڭ ھامىي دۆلىتى (شىمالىي جۇ پادىشاھلىقى)نىڭ، سۈي سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىغا كۆڭلى يېرىم بولۇپ، دەرپەردىگە رەسىم سىزىپ، چېن پادىشاھلىقىنىڭ مۇقەررەز بولغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ باشقىلارغا بېقىنىپ قالغانلىقىنى نەزمە ئارقىلىق بايان قىلدى، نەزمىدە مۇنداق دېيىلگەن:

ئاسايىشلىق گوياكى تۈن پەردىسىدەك،
جاھان تىنچسىزدۇر بەئەينى جامكىدەك.①
دۆلەتمەنلىكنى ساقلاش قىيىن ئىكەن،
سازلىقتىكىلەرمۇ جىمىقار ئىكەن.
دۆلەتمەنلىك قايانغا غايىب بولدى،
يازارغا تارىختا ھېچ ئىش قالمىدى.
قىلارغا تۈگىمەس بەزمە يوق،
ئۆتكۈزەرگە مەڭگۈ ناۋا يوق.
مەن بۇرۇن بىر خانىكە ئىدىم،
تۈرك ئوردىسىدا سەرسانە بولدۇم.
كۆرۈپ دۇنيانىڭ بەختسىزلىكىنى،
چېكىپ ھەسرەت دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشىنى.

① جامكا - بىر خىل پاقا ئوتىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخ مانا مۇشۇنداق بولاركەن،
بىراق مەن ئۇنى يارىتالمىغان.
تارتىپ كەتسۇن ۋاڭ جاۋجۇننىڭ بىر ئۆزى،
يىراقتا ياتلىق بولغاننىڭ دەردىنى.①

سۇي ۋېندى ئاڭلاپ، ئۇنى يامان كۆرۈپ، سوۋغا - سالاملارنى تەدرىجىي ئازلاتتى. دەل بۇ چاغدا تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بارغان سەرگەردانلار دايى مەلىكە بىلەن دولان قاغاننى ئەسكەر يۆتكەپ، چېگرانى پاراكەندە قىلىشقا قۇتراتتى، بۇنىڭ بىلەن دولان قاغانمۇ ئولپاننىڭ نورمىسىنى ئازلاتتى. دايى مەلىكىنىڭ ئۇزلار بىلەن بولغان ناشايان ئىشى سېزىلگەندىن كېيىن، سۇي ۋېندى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ھەمدە دولان قاغاننىڭ مەلىكىنى ئۆلتۈرۈشنى ئەمر قىلدى. بۇ مەزگىلدە چورلۇقخورنىڭ ئوغلى رامغان تولى قاغان دېگەن نام بىلەن شىمالدا تۇرۇۋاتاتتى، ئۇمۇ سۇي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىششنى تەلەپ قىلغانىدى، سۇي ۋېندى «دايى مەلىكىنى ئۆلتۈرسە، قۇدىلىشىشقا رۇخسەت قىلىدىغان» لىقى توغرىسىدا جاۋاب بەردى، تولى قاغان دولان قاغانغا دوق قىلغاندىن كېيىن، دولان قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ، مەلىكىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، مىلادى 597 - يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 17 - يىلى 7- ئايدا)، تولى قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇي سۇلالىسىدىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى، سۇي ۋېندى خوتۇنىنىڭ جەمەتىدىن بولغان ئەن يى مەلىكىنى ياتلىق قىلماقچى بولدى، ھەمدە تولى قاغانغا قوۋمىلىرىنى ئېلىپ جەنۇبقا كۆچۈپ، ئۆتۈكەن بازىرى (يەنى ئۆتۈكەن تېغى بولۇپ، ئىشپارانىڭ دەۋرىدىكى كونا ئوردىنىڭ ئەتراپى) دا ئولتۇراقلىشىشقا ئەمر قىلىپ، كۆپلەپ ئىنئام بەردى. دولان قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ، «مەن چوڭ قاغان

① «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

تۇرۇقلۇق، قانداقلارچە رامغانغا يېتەلمەيمەن» دەپ، ئولپان تەق-
دىم قىلىشنى توختىتىپ، ھەدەپ چېگرانى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىل-
دى. تولى قاغان ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى بىلىپ تۇرسىمۇ جىم بولۇ-
ۋېلىپ، ئەلچى ئارقىلىق مەلۇم قىلىپ تۇردى، بۇنىڭ بىلەن
چېگرادا دائىم ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويۇلاتتى.①

مىلادى 599 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 19 ـ يىلى) باھار 1-
ئايدا، تولى قاغان دولان قاغاننىڭ ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقى-
نى، داتۇڭ شەھىرى (قەدىمكى ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل-
دىكى ئۇلات جۇڭخۇ خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ھا-
زىرقى سەنشىدىكى داتۇڭ شەھىرى ئەمەس) گە ھۇجۇم قىلىش
نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. سۇي ۋېندى دولان قاغانغا
قارشى ئۈچ يولغا بۆلۈپ قوشۇن ئەۋەتتى، دولان خەۋەر تېپىپ،
غەربىي تۈركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ،
تولى قاغانغا تويۇقسىز زەربە بەردى، ئۇرۇش سەددىچىننىڭ تۆ-
ۋەنكە قىسمىدا يۈز بېرىپ، تولى مەغلۇپ بولدى، دولان ئۇنىڭ
قېرىنداشلىرى بىلەن ئوغۇل ـ جيەنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ
تاشلىدى، تولى دەريادىن ئۆتۈپ، ۋېنجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەن-
شىنىڭ لىڭچۈ ناھىيىسى) گە بېسىپ كىردى. تولىنىڭ قەبىلىلە-
رى تارقىلىپ كەتكەچكە، نائىلاج سۇي سۇلالىسىگە قېچىپ بې-
رىپ 4- ئايدا چاڭئەنگە يېتىپ كەلدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ
قوشۇنلىرى تاردۇشنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندا،
تاردۇش يېڭىلىپ، قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى، ئۇنىڭ
قوۋملىرىنىڭ ئىچىدە ئۆلگەن ۋە يارىلانغانلارنىڭ سانى ھەددى ـ
ھېسابسىز ئىدى. قىش 10- ئايدا، سۇي سۇلالىسى تولىغا بۇمىن
قاغان دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى، تۈركلەردىن بەيئەت قىلغان ئەر-

① «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»بىلەن «جاڭ سۈنشىڭنىڭ تەرجىمىھالى»غا قا-
راڭ.

ئايالىلار بىر تۈمەن نوپۇستىن كۆپ ئىدى. سۈي ۋېندى سۇجۇ
ئايمىقىدا دالى قەلئەسى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى
چىڭشۈيخې ناھىيىسىنىڭ چېگراسى ئىچىدە) نى سالدۇرۇپ، ئۇ-
نىڭ قەۋملىرىنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ۋاقىتتا ئەن يى
مەلىكە ئۆلۈپ كەتكەچكە، سۈي ۋېندى قايتا يەنە ئۆز جەمەتىدىن
يى چىڭ مەلىكىنى بۇمىنغا خوتۇنلۇققا بېرىپ، قوۋملىرىنىمۇ
كۆپلەپ ئىنئام بەردى. بىراق، بۇمىن قاغاننىڭ قوۋملىرى دولان
تەرىپىدىن يەنە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغاچقا، سۈي ۋېندى قايتا
ئۇنىڭ قەۋملىرىنى يۆتكەپ، خۋاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى
شيا، شىڭدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنىڭ ئارىلىقى (ھازىرقى
شەنشىنىڭ چىڭبيەن ناھىيىسى بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭ-
غار خوشۇنىنىڭ ئەتراپى)، شەرقتىن غەربكە دەرياغىچە، جەنۇب-
تىن شىمالغا 400 چاقىرىمغىچە بولغان ئارىلىقتا خەندەك كو-
لاپ، شۇ ئارىلىقتا ئولتۇراقلىشىشنى بۇيرۇق قىلدى.①

سۈي ۋېندى دولان قاغانغا زەربە بېرىش ئۈچۈن تۆت يولغا
بۆلۈپ قوشۇن ئەۋەتكەندە، قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقماي
تۇرۇپلا، 12- ئايدا دولان قاغان قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى، تاردۇ قاغان چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئىشغال قى-
لىپ، ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتىدى (ئەمەلىيەتتە بۇ غەربىي
ۋە شەرقىي تۈركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ قاغانغا ئايلانغان-
لىق ئىدى)،② شەرقىي تۈركلەرنىڭ زېمىنى ئىچىدىكى زور قالاي-
مىقانچىلىق نەتىجىسىدە، دولان قاغاننىڭ قوۋملىرى ئارقا ـ
ئارقىدىن بۇمىن قاغانغا بەيئەت قىلدى. مىلادى 600 ـ يىلى
(كەيخۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى) ياز 4- ئايدا، بىلگە قاغان سەددىچىن-
گە بېسىپ كىرگەندە، سۈي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىگە

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» ۋە «جاڭ سۈنشىڭنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن 84 ـ جىلدىتىكى «ياڭ سۇنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.
② مۇشۇ كىتابنىڭ 6 ـ باب بىرىنچى پاراگرافىغا قاراڭ.

ئۈچرىدى. بىلگە قاغان مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. كېيىن بىلگە قاغان يەنە ئىنىسى ئېلتەبىرنى چۆللۈك (چوڭ قۇملۇق) نىڭ شەرقىدىن بۇمىن قاغانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، سۇي ۋېندى ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇمىن قاغاننىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلارنى قوغداپ قېلىشىغا ياردەم بەردى. ئېلتەبىر قوشۇنلىرىنى ياندۇرۇپ، چۆللۈككە چېكىنىپ كەتتى. سۇي ۋېندى بۇمىن قاغاننى يەنە چىنخې (قەدىمكى ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىي) بىلەن دىڭشياڭ (قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ غەربىدىكى داتوڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرۇنقى خۇەيرېن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دىن ئىبارەت ئىككى قەلئەنى سالدۇردى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدا توختىماي يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى، چارۋىچىلىقنىڭ كۆلىمىنى تارايتىۋەتكەنلىكتىن، چارۋىچىلار كۆپلەپ جەنۇبقا كۆچۈپ سۇي سۇلالىسى بىلەن بۇمىن قاغانغا بەيئەت قىلدى،① بۇمىننىڭ قوۋملىرى ئاۋۇپ، كۈندىن - كۈنگە روناق تاپتى.

بۇمىن قاغان قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن، سۇي سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ۋە قوغدىشى ئاستىدا، قوۋملىرىنىڭ تۇرمۇشى خاتىرجەملىككە ئېرىشىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلدى. بۇمىن بۇنىڭغا رەھمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن: قوۋملىرى مۇقەددەس خاندانلىققا بەيئەت قىلغاندىن بۇيان «مەيلى جەنۇبقا كۆچۈپ سەددىچىندە ئولتۇراقلاشسۇن، ياكى بەيداۋدا ئولتۇراقلاشسۇن، ئەلنىڭ قوي - كالىلىرى تاغ، قاپتاللارنى قاپلاپ كەتتى» دېگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ چىن دىلىدىن بەيئەت قىلغانلىقىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن «ئۇلۇغ سۇي سۇلالىسى بىلەن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە،

① «سۇينامە» 2 - جىلد «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامىدا، رىنشۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 601 - يىلى) ياز 5- ئايدا تۈركلەرنىڭ ئەر - ئاياللىرىدىن 90 مىڭ ئادەمنىڭ كېلىپ ئەل بولغانلىقى خاتىرلەنگەن، بۇ مۇشۇ سۆزگە قارىتىلغان.

قوي ـ كالىلارنىڭ سانىنى بىرگە ئېلىش»[1] قىچە رازى ئىكەنلى-كىنى بىلدۈرگەنىدى.

مىلادى 603 يىلى (رېنشۇنىڭ 3 ـ يىلى)، شىمالدىكى تېلېلارنىڭ ئىزگىل، ئابارس، بارغۇت قاتارلىق ئوندىن ئارتۇق قەبىلىسى، ئىلگىرى ـ ئاخىر بىلگە قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ، بۇمىن قاغانغا بەيئەت قىلدى. بىلگە قاغان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، چۆللۈكنىڭ شىما-لىدا يۈت دەسسەپ تۇرالمىغانلىقتىن، نائىلاج بۇمىن قاغانغا ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن بىلگە قاغانىنىڭ قوۋملىرى تارمار بولۇپ كەتكەچكە، ئۇ غەربتىكى تۇيخۇن (تۇگۇگۇي دەپ ئوقۇلى-دۇ، ھازىرقى چىڭخەي ئەتراپىدا، چارۋىچىلىق قىلىدىغان سىياز-بىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى) لارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتتى، شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنىڭ ئىز-دېرىكى بولمىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇمىن قاغان بىلگە قاغانىنىڭ قوۋملىرىغا ئىگە بولۇپ،[2] شەرقىي تۈركلەر سۇي سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

تۈركلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئاساسلىق كۈچ ـ مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا-كى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىدى. چۈنكى دولان، بىلگە قاتارلىق تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇرۇشخۇمار بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارغا قارىتا ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قوزغاپ، تۈرك ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقلىرىگە ئېغىر ئاپەت ئېلىپ كەلدى، شۇڭا ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، بىلگە قاتارلىق قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈ-رەشنى قانات يايدۇرۇپ، ئاخىر دولاننى ئۆلتۈرۈپ، بىلگە قاتار-

---

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
② «سۈينامە جاڭ سۈگشىڭنىڭ تەرجىمھالى»غا قارالسۇن.

لىقلارنىڭ كۈچىنى پارچىلاپ، ئۆزلۈكىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بەيئەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلىدى. بۇمىن قاغان ئوبيېكتىپ جەھەتتە خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ خىل تەلپىگە ماسلاشتى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىدى ۋە كۈچىنى تولۇقلىدى. سۇي سۇلالىسى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكىنىڭ نورمال تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بۇمىن قاغانغا قارىتا يۆلەش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇ خىل سىياسەت ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش تەلىپى بىلەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغ بىرلىكىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات يۆزلىنىشىگە ئۇيغۇن ئىدى.

بۇمىن قاغان بىلەن سۇي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ ئىدى. مىلادى 607 ـ يىلى (دايېنىڭ 3 ـ يىلى) باھار 1 ـ ئايدا، بۇمىن قاغان سۇي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە كېلىپ سۇي ياڭدى بىلەن كۆرۈشتى. ياز 5 ـ ئايدا، سۇي ياڭدى يۈلىن (بۇ ۋاقىتتا يۈلىن ئايماقچا ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، ئايماق ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ شىمالى ئىچىدە) نى كۆزدىن كەچۈرگىلى بارغاندا، بۇمىن قاغان بىلەن يى چىڭ مەلىكە بىرلىكتە ئوردىغا بېرىپ، خاننى تاۋاپ قىلغانىدى، ھەمدە مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېگەنىدى:

«كەمىنىلىرىنىڭ ئىنىسى پېقىرغا ھەسەت قىلىپ، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. ئەينى چاغدا پېقىرنىڭ بارار يېرى بولمىغاچقا، بېشىمنى كۆتۈرۈپ، قارىسام ئۈستۈمدە كۆك ئاسمان، يەرگە قارىسام زېمىن كۆرۈنگەن بولۇپ، ئازراقمۇ ئامال قالمىغانىدى، شۇڭا ھاياتىمنىڭ خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، پادىشاھ ۋېندى ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلغانىدىم. ۋېندى ئالىيلىرى

رى پېقىرنىڭ غېرىبلىقىنى كۆرۈپ مېنى ئۆلتۈرمەي، ئېلىپ قالدى. يەنە كېلىپ ماڭا هايات يولى بېرىپ، چوڭ قاغانلىققا تەينلەپ، قايتىپ بېرىپ تۈرك خەلقىنى داالەت قىلىشقا قويدى. ئەمدىلىكتە جانابلىرى جاھاننى سورىماقتىلا، يەنە ۋېندى ئالىيلە-رىغا ئوخشاش پېقىر بىلەن تۈرك خەلقىنى بېقىپ، بىزگە ھەر خىل دۇنياالارنى كەم قىلماي بېرىۋاتىدىلا. مەن مۇقەددەس ئالى-لىيرىنىڭ مېهرى، شەپقىتىنى تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. كەمىنلىرى هازىر بورۇنقى تۈرك قاغانى ئەمەس، بەلكى جانابلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرايىدۇرمەن. شۇڭا، قەبىلەمگە باشچىلىق قىلىپ، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئۆز-گەرتىپ، پۈتۈنلەي شىيالىقلار بىلەن ئوخشاش بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.»①

سۈي ياڭدى تۈركلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىگە هۆرمەت قىلىپ، «چۆللۈكنىڭ شىمالىي تېخى تىنىنجىتىلمىدى، يەنە جازا يۈرۈش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، پەقەت چىن دىلىدىن قىلىنغان ساداقەت مەۋجۇتلا بولىدىكەن، كىيىم ـكېچەكلەرنى ئۆزگەرتىشنىڭ نېمە هاجىتى» دەپ قاراپ، ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلمىغانىدى. يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇمىن قاغانغا ئىلهام بې-رىپ، بۇمىن قاغانغا 200 مىڭ توپ يىپەك تەقدىم قىلدى، يەنە مەپە، مىنىك ئات، دۇمباق، بايراق تەقدىم قىلىپ، تاۋاپ قىل-غاندا تەرپ نامى (ئوردىنى تاۋاپ قىلغاندا، خاننى تاۋاپ قىلىسىلا بولىدىغان، تەرپ نامىلىرىنى تىلغان ئېلىش بولمىغان)نى تىلغا ئالماسلىققا ئەمىر قىلىپ، دەرىجىسىنى بەگلەردىن يۇقىرى ئو-رۇنغا قويغانىدى. كۈز 8- ئايدا سۈي ياڭدى جىنخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھىرى-

① «سۈينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 180- جىلد سۈي سۇلالىسىنىڭ دايى 3- يىلى ياز 7- ئايدىكى ماددىسى.

نىڭ جەنۇبىدىكى خېيخې دەرياسى) دىكى بۇمىن قاغاننىڭ چېدىرىـ غا كەلدى. بۇمىن قاغان قەدەھ تۇتۇپ ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىگەندە ياڭدى چەكسىز خۇرسەن بولۇپ، نەزمە ئوقۇپ مۇنداق دېگەنىدى:

قوغۇشار كېلىشى بىلەنلا،
ئۆلاپ توغ خانمۇ يەنە كەلدى.
. . . . .
نېمە دەپ ئاتاش كېرەك خەن تەڭرىزادىسىنى،
ئاسانلا چىقىرىلسا تەڭرىقۇتلۇق ئورنىغا.①

خانىشمۇ يى چىڭ مەلىكىنىڭ چېدىرىغا كەلگەنىدى. سۈي ياڭدى بۇمىن قاغان بىلەن يى چىڭ مەلىكىنىڭ ھەر بىرسىگە بىردىن ئالتۇن كومزەك شۇنىڭدەك كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، كىمخاپ ـ شايى تەقدىم قىلدى. تېكىنىدىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھەر بىرسىگىمۇ ئىنئام بەردى.

مىلادى 609ـ يىلى (دايېنىڭ 5ـ يىلى) قىش 11ـ ئايدا، بۇمىن قاغان ئۆلدى، سۈي ياڭدى ئوردا ئىشىنى ئۈچ كۈن توختىتىپ، تەزىيە بىلدۈرۈپ، ئوغلى تۇكەتنى تەختكە چىقاردى، ئۇ سىۋار قاغان دەپ ئاتالدى. سىۋار تۈركلەرنىڭ نىكاھ ئادىتىگە ئاساسەن يى چىڭ مەلىكىنى ئەمرىگە ئالدى.

(4) سىۋار، چۇرلۇق دەۋرىدىكى تۈركلەر: سۈي ياڭدىنىڭ تۈركلەرگە قاراتقان خاتا سىياسىتى؛ سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ تۈركلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى

سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىۋىدە سىۋار قاغاننىڭ قوۋملىرى پەيدىن ـ پەي كۈچىيىپ، كۈچى زورىيىشقا باشلىدى. سۈي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى فېي جۈي ئۇنى كونترول قىلىش قىيىن دەپ قاراپ، ئۇنىڭ كۈچىنى پارچىلاش

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە». ئىلاۋە: قوغۇشار غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ يولباشچىسى قوغۇشار تەڭرىقۇتنى كۆرسىتىدۇ (ۋاڭ جاۋجۈننىڭ ئېرى)؛ توغ ھونلارنىڭ توغ خانىنى كۆرسىتىدۇ.

تاكتىكىسىنى تەغدىم قىلىپ، خان جەمەتىدىن بولغان مەلىكىلەر-
دىن بىرنى سىۋارنىڭ ئىنىسى تۇركۇت شادقا ياتلىق قىلىپ، ئۇنى
جەنۇپ تەرەپ قاغانى قىلماقچى بولدى. تۇركۇت شاد بۇ تەكلىپنى
قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، سىۋار قاغان ئاڭلاپ ئىچىدە غۇم
ساقلاپ يۈردى. كېيىن فېي جۈي يەنە سىۋار قاغاننىڭ ئىشەنچە-
لىك ھەم تەدبىرلىك ۋەزىرى شىئۇغقۇزنى مايى (ھازىرقى سەنشە-
نىڭ سۇشيەن ناھىيىسى) گە ئالداپ ئەكىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.
سىۋار ىخىمۇ غەزەپلەندى. مىلادى 615- يىلى (داينىڭ 11-
يىلى) كۈز 8- ئايدا، سۈي ياڭدى فېنيالڭ ئوردىسى (ھازىرقى
سەنشىنىڭ غەربىدىكى جىڭلې ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) دا
يازنى ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، سىۋار قاغان 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق
قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، سۈي ياڭدىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىل-
دى، يى چىڭ مەلىكە ئەلچى ئارقىلىق خەۋەر يەتكۈزگەچكە، سۈي
ياڭدى يانمېن (ھازىرقى سەنشىنىڭ دەيشيەن ناھىيىسى) گە
بېرىپ پاناھلاندى. سىۋار قاغان يانمىنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.
يانمىن ئايمىقىغا قاراشلىق 41 شەھەرنىڭ ئوتتۇز توققۇزى سىۋار
تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، پەقەت يامىن ناھىيىسى بىلەن
تىڭشيەن ناھىيىسىلا قېپ قالدى. سۈي ياڭدى ئالاقىزادە بولۇپ؛
دەرھال لياۋدۇڭ ئۇرۇشى (بۇ ۋاقىتتا دەل كورىيىگە جازا يۈرۈش
قىلىنىۋاتاتتى) نى توختىتىپ، ھەر قايسى ئايماقتىكى قوشۇن ۋە
بەگلەرنى توپلاشقا پەرمان قىلدى. بىراق يى چىڭ مەلىكە سىۋار
قاغاننى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن ئاستىرىتتىن ئادەم ئەۋەتىپ،
«شىمالدا جىددىي ئەھۋال بار» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەچكە، سىۋار
قاغان قورشاۋنى بوشۇتۇپ قايتىپ كەتتى[1].
سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، سۈي ياڭدى كورىيىگە قارشى

---

① «سۈينامە» 4- جىلد «ياڭ دى ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامى. 67- جىلد «فېي جۈينىڭ تەرجىمھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» نىڭ 182- جىلد سۈي سۇلالىسىنىڭ دايى 11- يىلى كۈز 8- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

توختىماي جازا يۈرۈش قوزغاپ تۇرغانلىقتىن، ئەسكەر ئېلىش سېلىقى بىلەن ھاشارنىڭ كۆپلۈك دەستىدىن خەلق ئېچىنىشلىق گىرداپقا چۈشۈپ قالغانىدى، بۇنىڭغا ئەيشى - ئىشرەتنىڭ سېلىقى قوشۇلۇپ، خەلقنىڭ يۈكى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەچكە، ئاخىرى زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەر قايسى يەرلىك كۈچلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتىرىپ چىقىپ، ھەر قايسى بىر تەرەپنى ئىگىلىۋالغان تەپرىقىچىلىك ۋەزىيەتنى بارلىققا كەلتۈردى. ھالبۇكى بۇ يەرلىك تەپرىقچى كۈچلەر، ياردەمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ھەممىسى پۈتۈن كۈچ بىلەن تۈرك ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈردى، ھەتتا بەزىلىرى تۈرك قاغانىغا بەيئەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇ فاڭ (ئايماق ئورنى ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي) نى ئىگىلىۋالغان لياڭ شىدۇ، شىمالدا تۈركلەر بىلەن بىرلىشىۋالغانىدى، سىۋار ئۇنىڭغا بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ھەدىيە قىلىپ، تاردۇش بىلگە قاغان دېگەن ئۇتۇغاتنى بەرگەن ئىدى، لياڭ شىدۇ سىۋارنىڭ قوۋملىرىنى باشلاپ كېلىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي (خۇاڭخې دەرياسىدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبىي) دىكى جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا يانمېن (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ دەيشيەن ناھىيىسىدا) نى ئىشغال قىلىۋالغان ليۇ ۋۇجۇمۇ سىۋار قاغانغا پارە بەرگەچكە، سىۋار ئۇنىڭغا جەڭ ئاتلىرىنى بېرىپ، بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ھەدىيە قىلىپ، ئۇنى دىڭياڭ قاغانى قىلىپ تىكلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ۋۇۋېي (ئايماق ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسىدە) نى ئىگىلىۋالغان لى گۈي بىلەن ھازىرقى خېبېي ئەتراپىنى ئىگىلىۋالغان دۇجيەندېلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تۈركلەر بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى. تاڭ گاۋزۇ لى يۈەن تەييۈەن (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى-

دا) دە، ئەسكەر تارتىپ چىققاندا (مىلادى 617- يىلىنىڭ ياز ۋە كۈز ئارىلىقى) «تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، پايدىلىق ۋەزىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش» ئۈچۈن، ئۆز قولى بىلەن نامە يېزىپ، سوغا - سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، تۈركلەردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ھەمدە سىۋار قاغان بىلەن «مۇبادا تۈركلەر چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىرسە پۇقرا بىلەن يەر-زېمىن تاڭ بېگىگە تەۋە بولىدۇ. ئالتۇن، قاشتېشى بىلەن يىپەك، كىمخاپلار تۈركلەرگە تەۋە بولىدۇ» دەپ پۈتۈم تۈزدى. سىۋار ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، ئەلچى ئەۋەتىپ، قوشۇنلىرى بىلەن سەدىچىنگە كىرىپ، لى يۈەنگە ياردەم بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ماقۇللۇق بىلدۈردى.①

مىلادى 618- يىلى (سۈي سۇلالىسىنىڭ يىنىڭ 2- يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى تۇنجى يىلى) ياز 5- ئايدا، لى يۈەن سۈي گوڭدىنىڭ تەختتىن ئۆتۈنۈپ بېرىشىنى قوبۇل قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇرۇپ، تاڭ گاۋزۇ دەپ ئاتالدى ۋە داۋاملىق چاڭئەننى پايتەخت قىلدى. سىۋار قاغان قۇتلۇق تېگىننى تاڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتتى، تاڭ گاۋزۇ ئۇنى تەيجى ئوردىسىدا كۈتىۋېلىپ، توققۇز قەبىلىنىڭ نەغمىسىنى ئورۇنلۇغۇزۇپ بەردى. تاڭ گاۋزۇ دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن بولغاچقا، سىۋار قاغانغا ئىلگىرى، ئاخىرى بولۇپ، ھەددى - ھېسابسىز سوغا - سالاملارنى بەرگەننىدى. بىراق تۈرك ھۆكۈمرانلىرى تۆھپىسىنى پەش قىلىپ، بەك ھاككاۋۇر بولىۋالغاچقا، ئەلچىلىرى دائىم چاڭئەنگە كېلىپ زورلۇق، زومبۇلۇق قىلاتتى، گاۋزۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تېخى تىنجىتمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يولسىزلىقىغا يول قويدى. تۈركلەر كۈچىيىپ، شەرقتە قىتان،

① «كونا تاڭنامە» 056 جىلد «لياڭ شىدۇنىڭ تەرجىمىھالى»، 55- جىلد «ليۇۋۇجۇنىڭ تەرجىمىھالى»، 57- جىلد «ليۇۋېنجىڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن رونلاق تېپىشىغىچە بولغان خاتىرىلەرگە تەھسىل» 1- جىلد بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 184- جىلد سۈي گوڭدىنىڭ يىنىڭ تۇنجى يىلى كۈز 6- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

شىرۋىلارنى، غەربتە ئۇيغۇنلار بىلەن قوچۇنى پۇتۇنلەي بەيئەت قىلدۇرۇپ ئەل قىلدۇردى. شۇڭا تارىخنامىلەردە ئۇنى «نەچچە يۈز مىڭلىغان ئوقيالىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان، شىمالدىكى دىلارنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭدەك قۇدرەت تاپقانلىرى يوق ئىدى»① دەپ كۆرسەتكەنىدى.

مىلادى 619- يىلى (ۋۇدىنىڭ 2- يىلى) باھار 2- ئايدا، سىۋار قاغان قۇۋىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، شياۋجۇ ئايمىقى (كېيىن نامى سۇفاڭغا ئۆزگەرتىلگەن. ئايماق ئورنى ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بەيچىڭزىدا) غا كەلدى. لياڭ شىدۇمۇ قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشتى. سىۋار يەنە 5 يۈز ئاتلىق ئەسكەرنى ليۇۋۇجۇغا بېرىپ، ئۇنى گوجۇ (تاغ ئىسمى ھازىرقى شەنشىنىڭ يۈەنپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا، 句 خېتى گو (勾) دەپ ئوقۇلىدۇ) دىن تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرىدى. بۇ ۋاقىتتا دەل سىۋار ئۆلگەچكە، ئۇنىڭ ئوغلى سۇبىە كىچىك بولغانلىقتىن، ئۇ تەختكە چىقماي، ئۇنىڭ ئىنىسى ئېلتەبىر شاد تەختكە چىقىپ، چۇرلۇق قاغان دەپ ئاتالدى. چۇرلۇق قاغان سۇبىەنى نېبەگ شاد قىلىپ تەيىنلەپ، شەرقتىكى چەت ياقىغا ئەۋەتىپ ئۇدۇل ياۋجۇ ئايمىقى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) نىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدىغان جايدا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. چۇرلۇق تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە يەنىلا يى چېڭ مەلىكىنى ئەمرىگە ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە سىۋار قاغاننىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرىنى يەتكۈزدى. تاڭ گاۋزۇ ئوردا ئىشىنى ئۈچ كۈن توختاتتى ھەمدە تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ماتەم بىلدۈرۈپ، 30 مىڭ توپ كىمخاپ ھەدىيە قىلدى.

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 94- جىلدىگە قاراڭ.

دەسلەپتە سۈي سۇلالىسىنىڭ چى بېگى جيەنىنىڭ ئوغلى ياڭ جىڭداۋ دۇجيەندېنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. مىلادى 620-يىلى (ۋۇدېنىڭ 3- يىلى) باھار 2- ئايدا، چورلۇق قاغان ئۇنى ئوردىسىدا كۈتىۋېلىپ، سۈي بېگى قىلىپ تىكلىدى. ياڭ جىڭداۋ سۈي سۇلالىسىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئەمەل - مەنسەپ تەسىس قىلىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنى ئاساس قىلىپ، دىڭشياڭ (ئايماق ئورنى دالى شەھىرىدە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ چىڭشۈيخې ناھىيىسىدە ئىدى) دا ئولتۇراقلاشتى، چۈرلۈق قاغان سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا شىمالغا قېچىپ كېلىۋالغان. پۇقرا-لارنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇلار 10 مىڭغا يېقىن قوۋم ئىدى①. كۈزدە لياڭ شىدۇنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنلاردىن جاڭ جۇ بىلەن ليۇمىنلەر ئىلگىرى، ئاخىرى بولۇپ، تاڭ سۇلا-لىسىگە تەسلىم بولدى. لياڭ شىدۇ قورقۇپ كېتىپ، تۈركلەر-نىڭ چۈرلۈق قاغانىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇنداق دېدى:

«يېقىندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مالىمان يۈز بېرىپ، نۇرغۇن بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەچكە، كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىمالدا تۈركلەرگە بەيئەت قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا دىڭياڭ خاقانى ئالەمدىن ئۆتۈپ، جاھان پۈتۈنلەي تاڭ بېگىنىڭ قولىغا ئۆتتى. كەمىنە لياڭ شىدۇ ئۆلۈم-دىن قورقمايمەن ھەم قاغان ئالىلىرىغىمۇ خەتەر يەتكۈزمەيمەن، مۇبادا قاغان ئالىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىشنىڭ پەيتى ئەمەس دەپ قارىمىسىلا، جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تالان - تاراج قىلىپ، قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خۇددى توقباي-گۇيغا ئوخشاش، يولباشلاپ مېڭىشنى خالايمەن.»②

① «كونا تاڭنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «سۈينامە» 59-جىلد «چى بېگى جيەنىنىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە. لياڭ شىدۇنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 188-جىلد تاڭ ۋۇدېنىڭ 3- يىلى قىش 11- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

چۇرلۇق قاغان ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە باغا-
دۇر شاد (چۇرلۇقنىڭ ئىنىسى دۇبى) نى يۇەنجۇ ئايمىقى (ئايماق
ئورنى ھازىرقى ئىنشىيانىڭ گۇيۇەن ناھىيىسى) دىن بېسىپ كى-
رىشكە، نېيبەگ شاد (سىۋارنىڭ ئوغلى سۇببە) بىلەن لياڭ
شىدۇنى بەيجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى شەنشىنىڭ يۇەن-
ئەن شەھىرى) دىن بېسىپ كىرىشكە، تولى قاغان (شەرقىي
قارارگاھنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىدارە قىلىدىغان كىچىك قاغان) نى
قىتان، ئەقشىد، تاتابى، موغاللار بىلەن ياۋجۇ ئايمىقى (ئايماق
ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىدە) دىن بېسىپ كىرىپ، دۇج-
يەندىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن خۇكو (يەنى تەيخاڭشەن تېغىدىكى
تۆتىنچى داۋان) نىڭ غەربىدىن ئۇچرىشىپ كىرىپ، جىنجو
ئايمىقى بىلەن جياڭجۇ ئايمىقى (جىنجو ئايمىقىنىڭ ئورنى ھازىر-
قى سەنشىنىڭ لىنفىن شەھىرىدە ئىدى. جياڭجۇ ئايمىقىنىڭ
ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ شىنجياڭ ناھىيىسىدە) دا ئۇچرىشىشقا
بۇيرىدى. چۇرلۇق قاغان يەنە بىڭجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى
ھازىرقى سەنشىنىڭ تەييۇەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) نى
ئىشغال قىلىپ، ئۇنى ياڭ جىڭداۋنىڭ تۇرالغۇسى قىلماقچى بول-
دى. چۇرلۇق «مېنىڭ ئاتام (بۇمىن قاغان) دۆلىتىدىن مەھرۇم
قالغاندا، سۇي سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قايتا تىكلىگەن-
دى، بۇ مېھرى - شەپقەتنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ» دېگەن-
دى. بىراق ئۇ يۇرۇشكە ئاتلىنىش ئالدىدا ئۆلدى. يىچىڭ مەلى-
كىنىڭ ئۇنىڭدىن بولغان ئوغلى ئوشات شاد كىچىك بولغاچقا،
ئۇ ئۇنى تەختكە چىقىرالماي، چۇرلۇقنىڭ ئىنىسى باغادۇر شاد-
نىڭ تەختكە چىقىشىغا قوشۇلدى. ئۇ ئېلىك قاغان دەپ ئاتالدى.
ئېلىك تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، چۇرلۇقنىڭ ئۆلۈم خەۋى-
رىنى يەتكۈزدى، تاڭ گاۋزۇ سىۋارنىڭ ئۆلۈمىگە ئوخشاش ئۇنىڭ

ئۆلۈمىگىمۇ ئاتاپ سوغا ـ سالاملارنى بەردى.①

(5) ئېلىك قاغاننىڭ تاڭ سۇلالىسىغا كەڭ ـ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشى ۋە شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ گۇمران بولۇشى

ئېلىك قاغاننىڭ دەۋرىدە ئەسكىرى كۈچى زورايغانلىقتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خىرىس قىلغانىدى. ئېلىك تۈركلەرنىڭ نىكاھ ئادىتى بويىچە يىچىلىڭ مەلىكىنى داۋاملىق ئەمرىگە ئالدى. بۇ مەزگىلدە مەلىكىنىڭ ئىنىسى تۈركلەرنىڭ ئارىسىدا پاناھلىنىۋاتاتتى. ئۇ ۋاڭ شىچوڭ (بۇ مەزگىلدە لوياڭنى ئىگىللەپ ياتقان) نىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسى بىلەن ئېلىك قاغانغا «ياڭ جىڭداۋنى تاڭ سۇلالىسىغا قارشى ئاتلاندۇرۇپ، سۈي ۋېندىنىڭ مېھرى ـ شەپقىتىگە جاۋاب قايتۇرۇش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. ئېلىك قاغان بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 621 ـ، 626 ـ يىللار (ۋۇدېنىڭ 4 ـ 9 ـ يىللىرى) ئارىلىقىدا، تۈركلەرنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرى تۆۋەندىكى جايلارغا ئۈزلۈكسىز ھۇجۇم قىلغانىدى:

فېنيىن (قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ فەنروڭ ناھىيىسىدىكى بۇرۇنقى روڭخې ناھىيىسىدە)؛

شىجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ لىشيەن ناھىيىسىدە)؛

يانمېن ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ دەيشيەن ناھىيىسىدە)؛

بىڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدە)؛

دەيجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ دەيشيەن

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى، «لياڭ شىدۇنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەگىنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» نىڭ 188 ـ جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 3 ـ يىلى قىش نويابىردىكى ماددىسىغا قاراڭ.

ناھىيىسىدە)؛
شىنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ شىشيەن ناھىيىسىدە)؛
جىنجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ لىنفىن شەھىرىدە)؛
فېنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ فېنياڭ ناھىيىسىدە)؛
مايى (ھازىرقى سەنشىنىڭ شىسۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي - شىمالىدا)؛
سۇجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ شىسۇ ناھىيىسىدە)؛
شىنبو ئايمىقى (ئايمقا ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ شىنيۈەن ناھىيىسىدە)؛
لۇجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ چاڭجى شەھىرىدە)؛
خەنجۇ ئايمىقى (لۇجۇ ئايمىقىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ناھىيىلەردە تەسىس قىلىنغان)؛
جېڭجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى خېبېينىڭ جېڭدىڭ ناھىيىسىدە)؛
دىڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى خېبېينىڭ دىڭشيەن ناھىيىسىدە)؛
يىجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى خېبېينىڭ يىشيەن ناھىيىسىدە)؛
ياۋجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)؛
جېنگۈەن ئۆتكىلى (ھازىرقى شەنشىنىڭ لوڭشيەن ناھىيە-سىنىڭ غەربىدە)؛

لوڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى شەنشىنىڭ لوڭشيەن ناھىيىسىدە)؛
ژۇيجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى شەنشىنىڭ لوڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)؛
سوجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى شەنشىنىڭ سودې ناھىيىسىدە)؛
جېنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى شەنشىنىڭ مىجى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛
يۈەنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى نىڭشيانىڭ گۇيۈەن ناھىيىسىدە)؛
لىڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)؛
لىنجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى گەنسۇنىڭ چىڭيالىڭ ناھىيىسىدە)؛
چىنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازرقى گەنسۇنىڭ تيەنشۇي شەھىرىدە)؛
لەنجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرىدە)؛
لياڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسىدە)؛
جىڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى گەنسۇنىڭ جىڭچۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)؛
شانجۇ ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى چىڭخەينىڭ لېدۇ ناھىيىسىدە)؛
لىنجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى هازىرقى سىچۈەننىڭ گۇلىن ناھىيىسىدە)؛
پىڭجو ئايمىقى (هازىرقى سىچۈەننىڭ پىڭشيەن ناھىيىسى-

دە)؛
شياڭجو ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى خېنەننىڭ گەنياڭ شەھىرىدە).

ئۇرۇش ئوتى ھازىرقى سەنشى، خېبېي، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي، سىچۇەن، خېنەندىن ئىبارەت سەككىز ئۆلكىگە تۇتاشتى. بەزى رايونلارغا كۆپ كېتىم ھۇجۇم قىلدى، مەسىلەن، بىڭجو، سۇجو، يۈەنجو، لىڭجو ئايماقلىرىغا تۆت، بەش قېتىم، يانمېن، دەيجۇ، دىڭجو، لوڭجو، جىڭجو ئايماقلىرىغا ئۈچ قېتىم، قالغانلىرىغا كۆپىنچە بىر قېتىم بىلەن چەكلەنگەنىدى. ھۇجۇم قىلغان ئەسكىرى كۈچى بىر قېتىمقىسىدا يۈز مىڭ ئاتلىق (مەسىلەن، يانمېن، سۇجۇ ۋە جىڭجۇ ئايمىقىدىكى ھەر قايسى جەنىيلەردە) قوشۇندىن ئېشىپ كەتكەنىدى. بەزىدە تۈرك-لەرنىڭ ئۆزلىرى بىۋاستە ھۇجۇم قوزغىغان بولسا، بەزىدە يەر-لىك تەپرىقىچى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ (مەسىلەن، گاۋكەي-داۋ، ليۇ- خېيداۋ، ۋەن جۇنجاڭ قاتارلىقلار) بىرلىكتە ھۇجۇم قوزغىغانىدى. ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئاھالىلارنى بۇلاپ - تالاپ (بىر قېتىمدا 5 مىڭدىن ئارتۇق ئەر، ئايالنى بۇلاپ كەتكەن ئىدى)، مال - مۈلۈكلەرنى تالان - تاراج قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەرنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقانىدى.[①]

مىلادى 622- يىلى (ۋۇدېنىڭ 5-يىلى) باھار 4- ئايدا، تاڭ گاۋزۇ تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېلىك قاغانغا پارا بې-رىپ، قۇدىلىششقا ماقۇل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئېلىك قاغان گەرچە ئىلگىرى تۇتۇپ قالغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى قېلىڭ- يۈەنشۇ قاتارلىقلارنى قويۇپ بېرىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىغا خەۋەر قىلغان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا گاۋ كەيداۋ

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 189-، 191- جىلد تاڭ سۇلالە-سىنىڭ ۋۇدې 4- يىلىدىن 9- يىلىغىچە بولغان ماددىلىرىغا قاراڭ.

بىلەن بىرلىكتە يانمىنگە ھۇجۇم قىلغانىدى.[1] كۈز 8- ئايدا،
ئىلىك 150 مىڭ، ئاتلىق قوشۇن بىلەن يانمىنگە ھۇجۇم قىلـ-
دى.[2] بۇ چاغدا تۈركلەرنىڭ خىللانغان ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن
نەچچە يۈز مىڭ ئادەم جىڭشىيۇدىن جىنجو ئايمىقى (ھازىرقى
سەنشىنىڭ جىڭشىيۇ ناھىيىسىدىن لىنفىن شەھىرىگىچە) غىچە بولـ-
غان نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان دائىرىنى قاپلاپ كەتكەنىدى.
تاڭ گاۋزۇ جىڭ يۈەنشۈنى ئىلىكنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلىككە ئەۋە-
تىپ، ئۇنى ۋەدىسىدە تۇرمىدى دەپ ئەيىپلىدى. دەل بۇ چاغدا
تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۈركلەرنى فېنشۈي دەرياسى بىلەن
فېنجو ئايمىقىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، 5 مىڭدىن ئارتۇق ئادە-
مىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئىلىك نائىلاج چېكىنىشكە مەجبۇر
بولدى[3]. لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە (قىش 11- ئايدا)، لياڭ
شىدۇنىڭ ئىنىسىنىڭ كۆرسەتمىسىدە، نەچچە ئون مىڭ ئەسكەر
بىلەن لىڭجو ئايمىقىغا ھۇجۇم قوزغىغانىدى. ئىلىك بىر تەرەپ-
تىن لياڭ شىدۇ بىلەن ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرسە، يەنە بىرتەرەپ-
تىن ئۇشات شادنى ۋۇيۈەنگە ئولتۇراقلىشىشقا ئەۋەتتى (بۇ يەردى-
كى ۋۇيۈەن ھازىرقى نىڭشياڭنىڭ يەنجى ناھىيىسىدە بولۇپ،
خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ خېتاۋدىكى ۋۇيۈەن ئەمەس ئىدى)[4].

مىلادى 624 ـ يىلى (ۋۇدېنىڭ 7 ـ يىلى) كۈزدە، تۈرك-
لەر قايتا يەنە گۈەنجوڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي
قىسمى، چۇنكى يەر شەكلى گۇگۇدەن، ۋۇگۈەن، سانگۈەن ۋە
سۇگۈەندىن ئىبارەت تۆت ئۆتكەلنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولغاچقا،
قەدىمكى دەۋردە گۈەنجوڭ دەپ ئاتالغانىدى) غا قىستاپ كەلدى،

---

[1] «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 94- جىلدقا قاراڭ.
[2] «كىتابلار جەۋھىرى» 990- جىلدقا قاراڭ.
[3] «كونا تاڭنامە» 62- جىلد «جىڭ يۈەنشۈنىڭ تەرجىمىھالى»، 60- جىلد «خان جەمەتىدىكى شياڭپىڭ ۋاڭ لى شىنفۇنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 190- جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 5- يىلى كۈز 8- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.
[4] «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 190- جىلد، ۋۇدېنىڭ 5- يىلى قىش 11- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ خەۋپى دەستىدىن پايتەختىنى كۆچۈرمەكچى بولغاندا، كېيىن لى شىمىن (تاڭ گاۋزۇڭنىڭ ئوغلى) نىڭ كۈچەپ توسۇشى بىلەن كۆچۈرۈشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.

تاڭ گاۋزۇ تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قارىتا ھەدەپ يول قويدى، بىراق ئۇنىڭ مەقسىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تېخى تىنچىتىلمىغان بولغاچقا، پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇدىلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق كۈچنى توپلاپ ھەرقايسى يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەرنى تارمار قىلىشقا ئاسانلىق يارىتىش ئىدى، لېكىن ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىرادە قەتئىي بار ئىدى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى:

«ئىلگىرى جاھان تېخى تىنچىتىلمىغاچقا، بەدىۋىلەر (شەرقىي تۈركلەر) ھەدەپ چېگرىغا تەھدىت سېلىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە قوشۇنلىرىمىز ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ ئىسكەنجىگە ئالدى، قوشۇننى بىر مەزگىل ئارام ئالدۇرغۇزۇۋېلىپ، ئۇلارنى يوقاتماي قويمايمەن»① شۇنىڭ بىلەن ئۇ 12 قوشۇنلۇق تۈزۈلمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، دەسلەپتە تاڭ گاۋزۇ جاھاننى مەرىپەت يولى ئارقىلىق ئىدارە قىلىشقا يۈزلەنگەچكە، 12 قوشۇنلۇق تۈزۈلمىنى توختىتىپ قويغانىدى، ئەمدىلىكتە تۈركلەر چېگرىغا ھەدەپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، قايتا يەنە 12 قوشۇنلۇق تۈزۈلمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى:

دۇيەننى ساماۋى سانغۇن قىلدى؛
ياڭ گوگرېننى تۇغ - ئەلەم سانغۇنى قىلدى؛
لى شېنتوڭنى تۇرشاۋۇل سانغۇن قىلدى؛
ليۇخۇڭجىنى چاپاۋۇل سانغۇن قىلدى؛
جاڭ جىننى ياساۋۇلخانا سانغۇنى قىلدى؛

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.

جاڭ سۈنشۈندېنى دانىش سانغۇن قىلدى؛
پان شىشىگنى يۈلتۇزلۇق سانغۇن قىلدى؛
گەن شيۈرېننى دالالەتچى سانغۇن قىلدى؛
ياڭ ماۋنى بەھەيۋەت سانغۇن قىلدى؛
ۋاڭ چاڭشېنى يۈلتۇزلۇق سانغۇن قىلدى؛
زې شياۋنى ئەمىنلىك ئورناتقۇچى سانغۇن قىلدى؛
چيەن جيۈلوگنى قىران سانغۇن قىلدى.

ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلارنى مەشىق قىلدۇرۇشنى كۈچەيتىپ، كەڭ-كۆلەمدە قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلاندى.[①] شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «يىراقتىكىسى بىلەن دوست بولۇش، يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش» تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركلەرنى ئىسكەنجىگە ئالدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ۋۇدېنىڭ 8 - يىلى (625 - يىلى) ياز 4 - ئايدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ تونيابغۇ قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، تاڭ گاۋزۇ ۋەزىر فېي جۈينىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، ئېلىك قاغاننى تەھلىككە سالدى.[②]

مىلادى 626 - يىلى (ۋۇدېنىڭ 9 - يىلى) كۈز 8- ئايدا ئېلىك قاغان 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، ۋۇگۇڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي) غا ھۇجۇم قىلىپ، پايتەختكە تەھدىت سالدى؛ ئارقىدىنلا يەنە گاۋلىڭ (چاڭئەننىڭ شەرقىي شىمالىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا) غا ھۇجۇم قىلدى. ئېلىك يۈرۈش قىلىپ، ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ ۋاقىتلىق كۆۋرۈكىنىڭ شىمالىغا

① «كىتابلار جەۋھىرى» 990 - جىلدقا قاراڭ.
② «كونا تاڭنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ ئالتىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

يېتىپ كەلگەندە، ئۈزىنىڭ يېقىنى دەشت سىيلاقنى تاڭ سۇلالىسىغا ئەھۋالنى كۆزىتىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا تەيزۇڭ (لى شىمىن) تەختكە چىقىپ بولغان بولۇپ، ئۇنى ئەيىبلەپ، «مەن بىلەن سېنىڭ قاغانىڭ ئاللىقاچان قۇدىلىشىش ئورناتقانلىقىمىز ئۈچۈن، كۆپلەپ ئالتۇن ۋە كىمخاب ھەدىيە قىلغانىدۇق، كۆپلىكىدىن ئۇلارنىڭ سانىنى ئالغىلى بولمايدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق سېنىڭ قاغانىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قوشۇن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۇجۇم قىلدى، مەن بۇنىڭدىن ئاھانەت ھېس قىلماسمەنمۇ! سەن گەرچە رۇڭدىلاردىن بولساڭمۇ، ئادەمگەرچىلىكىڭ بار تۇرۇقلۇق، يەنە قانداقسىگە ياخشىلىقنى ئۇنتۇپ، كۈچىڭنى پەش قىلدىغانسەن!»① دەپ، سىيلاقنى ھەپسىگە ئالدى. تاڭ تەيزۇڭ يېنىك ئاتلىنىپلا شەخسەن ۋېيشۇي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغە كېلىپ، دەريانى ئارىلىق قالدۇرۇپ، ئىلىك بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇنى ئەھدىگە خىلاپلىق قىلدى دەپ ئەيىبلىدى. ئىلىك كۈتۈلمىگەن ئەھۋالدىن قاتتىق ھەيران قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا قوشۇنلىرىمۇ داۋاملىق يېتىپ كەلگەچكە ھەممە يەرنى تۇغ - ئەلەملەر قاپلاپ كەتكەنىدى. ئىلىك قاغان سىيلاقنىڭ تېخىچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىنى، يەنە كېلىپ تاڭ تەيزۇڭنىڭ يېنىكلا ئاتلىنىپ كەلگەنلىكىنى، قوشۇنلارنىڭ قىياپىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ، سۈلھىلىشىشنى تەلەپ قىلدى، ھەمدە بوز ئات ئۆلتۈرۈپ قەسەم قىلدى، ئىككى تەرەپ ۋاقىتلىق كۆۋرۈكنىڭ ئۈستىدە ئەھدىنامە تۈزدى، تۈركلەر قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. 9- ئايدا ئىلىك قاغان 3 مىڭ تۇياق ئات، 10 مىڭ دانە قوي تەقدىم قىلدى. لېكىن ئىلىك قاغاننىڭ ئەھدى ھەققىي ئەمەس ئىدى،

① «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۈركلەر» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 192- جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 9 - يىلى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇ تاڭ سۇلالىسىغا قارىتا بىر خىل ھەم ئاسىيلىق قىلىش ھەم بەيئەت قىلىش ھەم قۇدىلىشىش ھەم تالان - تاراج قىلىشتىن ئىبارەت تالان - تاراجنى ئاساس قىلغان سىياسەتنى قوللاندى. شۇڭلاشقا تاڭ تەيزۇڭ ئېلىك قاغان تەقدىم قىلغان ئاتلارنى قوبۇل قىلماي، ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن بۇلاپ كەتكەن ئاھالىلەرنى قويۇپ بېرىشىنى ئەمر قىلدى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئارىلىقىدا، تۈرك جەمئىيىتى ئۆز ئىچىدىن تۈرلۈك زىددىيەتلەرگە تولۇپ كەتكەنىدى. ئېلىك قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھەر خىل زىددىيەتلەر تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۆتكۈر بولغىنى، سىنىپىي زىددىيەت بولۇپ، «بەگلىرى بىلەن خەلقى بىر - بىرىگە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنىدى»① بولۇپمۇ ئېلىك قاغان ھەر يىلى ئۇرۇش قوزغاپ تۇرغانلىقتىن، چىقىم ئېشىپ، خىراجەت يېتىشمىگەچكە، ھەر قايسى قەبىلىلەرگە قارىتا ئېغىر - باج سېلىقلارنى يولغا قويغانىدى، «بۇنىڭ بىلەن قەبىلىلەر باج - سېلىق تۆلەشنى خالىماي، ئېلىك قاغانغا قارشى ئىسيانلار كۆپلەپ يۈز بەردى.» مىلادى 627- يىلى (تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن تۇنجى يىلى)، تۈركلەرنىڭ شەرقىدىكى تاتابى، ئەقشىد قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەددى-ھېسابسىز باج - سېلىقىغا قارشى تۇرۇپ تۈركلەردىن ئايرىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. شۇ يىلى ئىلگىرى تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان تېلى قەبىلىلىرىدىن سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ كەينى - كەينىدىن ئېلىكتىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈردى. ئېلىك ئاكىسىنىڭ ئوغلى يوقۇق شادنى 100 مىڭ كىشىلىك

① «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى».

ئاتلىق قوشۇن بىلەن باشتۇرۇشقا ئەۋەتكەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق-ساقىلى بوسات 5 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئۇنى مەغلۇپ قىل-دى، يۇقۇق شاد قېچىپ كەتتى، بوسات ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) قىچە قوغلاپ باردى، يوقۇق شادنىڭ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەسىرگە ئېلىنىپ، ئۇيغۇرلار زور غەلىبىگە ئېرىشتى. سىرتاردۇشلار يەنە ئۇلارنىڭ تۆت شادى (تۇركلەرنىڭ تۆت چوڭ ھەربىي قوماندانى) نى مەغلۇپ قىلدى، ئېلىك ۋەزىيەتنى كونت-رول قىلالمىغاچقا، كۆچى ئاجىزلاپ، قوۋمدىكىلىرى كەينى-كەينىدىن تارقىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قار ئاپىتى يۈز بېرىپ، كەڭ دالىنى نەچچە گەز قار قاپلاپ كەتكەچكە قوي، كالىلار ئۆلۈپ، چارۋىچىلار كەڭ كۆلەمدە ئاچ قالدى. مىلادى 628 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 2 - يىلى) قىشتا، تۇركلەرنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر ھەدەپ ئېلىكتىن يۈز ئۆرۈپ، سىرتار-دۇشلارغا بەيئەت قىلىپ، بىرلىكتە سىرتاردۇشلارنىڭ ئېركىنى يانۇننى قاغان قىلىپ تىكلىدى. يانۇن دەسلەپتە ئۆزىنىڭ ئورنىنى تۆۋەن كۆرۈپ قوبۇل قىلمىدى. تاڭ تەيزوڭ قوللاپ ئەلچى ئەۋەتىپ، يانۇنغا ئۇنچە بىلگە قاغان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بېرىپ مەدەت بەردى. يانۇن خوش بولۇپ، ئوردىسىنى چۆللۈكنىڭ شى-مالىدىكى ئۆتۈكەن تېغى (ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) نىڭ تۆۋىنىدە قۇ-رۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى، ئۇيغۇر، بايىر-قۇ، ئاتىز، توڭرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا بەيئەت قىلدى.①

تۇركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددىيەتنىڭ كەسكىن تەرەققىياتى، تۇرك ھۆكۈمرانلار

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۇركلەر» نىڭ ئالدىنقىسى، «كونا تاڭنامە» 195-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 194 - جىلد بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 964 - جىلدىگە قاراڭ.

سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. دەسلەپتە ئېلىك قاغاننىڭ جيەنى تولى قاغان ياۋجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرۇپ شەرقتە تۇرۇپ، تاتابى، ئەقىدشە قاتارلىق قەبىلىلەرنى باشقۇرغانىدى. تاتابىلار بىلەن ئەقشىد قاتارلىق قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، ئېلىك ئۇنى قوۋمىلىرىنى قولدىن بېرىپ قويدى دەپ ئەيىبلىگەنىدى. كېيىن سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر يوقۇق شادنى مەغلۇپ قىلدى، ئېلىك تولىنى جازا يۈرۈشكە ئەۋەتكەندە، تولى يەنە مەغلۇپ بولۇپ ئاتلىق ئاران قېچىپ كېلەلىدى. ئېلىك قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى ئون كۈندىن ئارتۇق قاماپ قويۇپ، قامچا بىلەن ساۋىدى، تولى ئاداۋەت ساقلاپ ئېلىكتىن يۈز ئۆرۈمەكچى بولدى. ئېلىكنىڭ كۈچى كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتقاچقا، نەچچە نۆۋەت تولىدىن ئەسكەر ئالماقچى بولغاندا تولى رەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ تولىغا ھۇجۇم قىلغاچقا، تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق كېلىپ چىقتى. ئېلىك يەنە «غۇزلار (غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر) نى ۋەزىپىگە قويۇپ، قوۋمدىكىلىرىدىن يىراقلاشقان»[1]لىقى ئۈچۈن قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. مىلادى 629 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى) كۈز 9- ئايدا، تۈركلەرنىڭ ئېركىنلىرىدىن توققۇز ئادەم 3 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. دېكابىردا تولى قاغانمۇ ئوردىغا بېرىپ بەيئەت قىلدى؛ يوقۇق شادمۇ قول ئاستىدىكى قوۋمىلىرىنى ئېلىپ بەيئەت قىلدى.[2] بۇنداق خىلمۇ خىل زىددىيەتلەرنىڭ ئۆز ئارا گىرەلىشى ۋە كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىشى تۈرك قۇلدار ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى قاتتىق يىمىرىپ،

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.
② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 997 - جىلدىغا قاراڭ.

ئۇنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇشىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى يۇقىرىقىدەك ئىچكى ـ تاشقى ئەھۋال-لار ئاستىدىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، ئۇرۇشتىن بىر يولىلا چىقىش يولى ئىزدىمەكچى بولدى. مىلادى 628 ـ يىلى (جېن-گۇەننىڭ 2 ـ يىلى) ياز 4- ئايدا، تۈركلەر قوشۇن ئەۋەتىپ لياڭ شىدۇغا ياردەملىشىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىل-دى. كۈز 9- ئايدا تۈركلەر چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئوردا ئەھلى پۇقرانى ھەرىكەتلەندۈرۈپ سەددىچىنىنىڭ كونا ئورۇنلىرىنى رې-مونت قىلىپ، قورۇلنى قوغداپ، مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنى تەكلىپ قىلدى. ئەمما بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەردىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى ۋەزىيىتىدە كۆ-رۈنەرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنىدى، تاڭ تەيزۇڭ «تۈرك دۆلى-تىدە ئۈزۈلدۈرمەي ئاپەت يۈز بەرگەچكە، ئېلىك دەككە ـ دۈككى-گە چۈشۈپ قېلىپ ئۆز خەلقىگە تېخىمۇ زالىملىق قىلماقتا، شۇڭا قېرىنداشلىرى ئارا قىرغىنچىلىق يۈز بېرىپ، تۈرك خانلىقى يوقۇلۇش گىرداۋىدا تۇرماقتا. پېقىر بولسام قومۇلۇقنى تازىلىماق-چىمەن، بۇنداق ئەھۋالدا ئەمگەكچى پۇقرالارنىڭ سەددىچىنىنى رېمونت قىلىپ، قورۇلنى قوغدىشىنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بول-سۇن!»① دەپ قارىغانىدى. ياندۇرقى يىلى قىش 11- ئايدا، تۈركلەر يەنە خېشى ئارىلىقىغا ھۇجۇم قىلدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قايتۇرما زەربە بېرىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئە-سىرگە ئالدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك قولدار ئاقسۆ-ڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە بولغان سەۋرى ـ تاقىتى چېكىگە

① «كىتابلار جەۋھىرى» 125 ـ جىلد بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن 2 ـ يىلى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسى.

يەتكەنىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئۇمۇمىيۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇم قىلىدىغان ھەربىي ھەرىكەت باشلاندى.

مىلادى 629 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى) كۈز 8- ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ ھەربىي ئىشلار دىۋان بېگى لى جىڭنى ھەربىي يۈرۈش باشبۇغى، دەيجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى جاڭ گوڭجىننى مۇئاۋىن باشبۇغ قىلىپ، 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن بىرقانچە يولغا بۆلۈنۈپ، تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. تۈركلەر ئەينى ۋاقىتتا «ئېلىكنىڭ سىياسىتى تۇپەيلىدىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان» بولغاچقا، جەزمەن مەغلۇپ بولۇش گىردابىدا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ سۆزسىز مەغلۇپ بولۇش سەۋەبى خۇددى جاڭ گوڭجىن تەھلىل قىلغاندەك ئىدى:

«بىرىنچىدىن، ئېلىك ھەددىسىز زالىملىق قىلىپ ساداقەتمەن يېقىنلىرىنى قەتلى قىلغاچقا، ئۇرۇغ - تۇغقان، يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىدى؛ ئىككىنچىدىن، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈردى؛ ئۈچىنچىدىن، تولى، تابار، يوقۇق شادلارنىڭ ھەممىسىگە گۇناھ ئارتىلغاچقا ئېلىكنىڭ بارار يېرى قالمىدى؛ تۆتىنچىدىن، سەددىچىننىڭ شىمالىنىڭ مۇھىتى قۇرغاق، ئاشلىق كەمچىل؛ بەشىنچىدىن، ئېلىك جەمەتىدىكىلەردىن يىراقلىشىپ غۇزلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى، غۇزلار ئۆزگىرىشچان بولۇپ، چوڭ قوشۇن يېتىپ بېرىش بىلەن ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنىدۇ؛ ئالتىنچىدىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەردىن شىمالغا بارغانلار كۆپ ئىكەن، يېقىندا ئاڭلىشىمچە، ئۇلار بىر يەرگە توپلىنىپ ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق تاغ - جىلغىلارنى ساقلاپ تۇرۇۋېتىپتۇ، چوڭ قوشۇن قورۇلدىن چىقسىلا ئۇلار سۆزسىز ئاۋاز قوشىدۇ.»①

① «كونا تاڭنامە» 68 - جىلد «جاڭ گوڭجىننىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 193 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 3 - يىلى كۈز 8- ئايدىكى ماددىسى.

شۇ سەۋەبلىك تۈركلەرنىڭ كۈچلىرى ئەڭ ئاخىرىدا بىر زەربىگىمۇ بەرداشلىق بېرەلمىدى.
ئېلىك دىڭ شياڭ قەلئەسى (ئىلگىرىكى بۇمىن قاغانىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى، ھازىرقى سەنشىنىڭ داتۇڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرۇنقى خۇەيرېن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دە ئىدى. مىلادى 630 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 4 ـ يىلى) باھار 1ـ ئايدا لى جىڭ 3 مىڭ خىل ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، مايىدىن يېرىم كېچىدە دىڭشياڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئېلىك ئۆزىچە لى جىڭنىڭ قوشۇنلىرىنى تۇيۇقسىز يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ ئويلاپ، «تاڭ سۇلالىسى پۈتۈن قوشۇنلىرىنى شىمالغا يۆتكىيەلمەيدۇ، لى جىڭمۇ يېگانە قوشۇن بىلەن بۇ جايدا تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ» دەپ قارىدى. شۇڭا قوۋمىلىرى تۈنجى كۈنىلا ساراسىمىگە چۈشۈپ قالغاچقا، قارارگاھىنى نائىلاج چوڭ قۇملۇقنىڭ ئېغىزىغا يۆتكىدى. لى جىڭ قايتا ـ قايتا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى پارچىلىدى. ئېلىكنىڭ يېقىنى كاڭسۇمىي بىلەن سۈي سۇلالىسىنىڭ سابىق خانىشى سۇ خانىش ۋە ياڭدىنىڭ نەۋرىسى ياڭ جىڭداۋ قاتارلىقلار لى جىڭنىڭ ھوزۇرىغا كېلىپ ئەل بولدى. شۇ ئايدا لى جىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ قوشۇنلىرى بەيداۋ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دا تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى، 2ـ ئايدا لى جىڭ ئېلىكنى چوغاي تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغى داچىڭشەن تېغى دەپمۇ ئاتىلاتتى) دە يەنە قايتا مەغلۇپ قىلدى، ئېلىك بىرقانچە ئون مىڭ قالدۇق قوۋمىنى ئېلىپ تېمۇر تېغى (چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) قا قېچىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تاڭ قوشۇنلىرىغا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالماي، دەشت سىيلاقنى تاڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتىپ گۇناھىنى يۇيۇپ، قوۋملىرىنى ئېلىپ بەيئەت قىلىپ، ئۆزى ئوردىنى تاۋاپ قىلىش-

نى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمەلىيەتتە بۇ ياردەمگە كېلىدى-
غان ئەسكەرلىرىنىڭ پۈرسىتىگە ئېرىشىپ، كۆزدە ئوتلاقلار كۆ-
كىرىپ، ئات سەمىرىگەندە، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ بې-
رىپ، كۆچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتى نىيەت قىلىش ئىدى.
لېكىن ئېلىكنىڭ بۇ پىلانى لى جىڭ تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلاندى.
لى جىڭ جاڭ گوڭجىن ۋە لى جى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ،
«گەرچە ئېلىك مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قالدۇق قوۋملە-
رى يەنىلا ئىنتايىن كۆپ، مۇبادا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ
بارىدىغان بولسا توققۇز ئوغۇزلارغا تايىنىۋالىدۇ، يوللىرى يىراق
ھەم خەتەرلىك بولغاچقا، ئۇنى قوغلاش قىيىنلىشىدۇ. ھېلىھەم
بولسىمۇ بىر تۈمەن ئاتلىق قوشۇن بىلەن 20 كۈنگە يەتكۈدەك
ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ، ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدىغان
بولساق، ئۇرۇش قىلمايلا قولغا چۈشۈرگىلى بولىدۇ»① دەپ قار-
دى. بۇنىڭ بىلەن قوشۇنلارنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە چوغاي
تېغىغا يۈرۈش قىلىپ، تۈركلەرنىڭ مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق
ئادىمى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قېلىپ، ئۇلارنى ئەسىرگە ئېلىپ،
قوشۇن بىلەن بىرگە ئېلىپ ماڭدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلى-
رى قارارگاھقا يەتتە چاقىرىم قالغاندا، ئېلىك ئاندىن سەزدى،
ئېلىك قاتتىق ساراسىمىگە چۈشۈپ چاپقۇر ئېتىغا مىنىپ ئاۋۋال
قېچىپ كەتكەچكە، قوۋملىرى پۈتۈنلەي تارمار بولدى. لى جىڭ
بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 100 مىڭدىن
ئارتۇق ئەر - ئايالنى ئەسىرگە ئېلىپ، نەچچە ئون مىڭ مال-
چارۋىنى غەنىيمەت ئېلىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ يى چىڭ مەلىكى-
سىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى دېلۇشىنى تىرىك تۇتتى. ئېلىك
بىر تۈمەندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنى ئېلىپ قۇملۇققا قاچماقچى

① «كونا تاڭنامە» 67 - جىلد «لى جىڭنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «گەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 193 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى باھار 4- ئايدىكى ماددىسى.

بولغاندا، لى جىڭ ئالدىنئالا قوملوقنىڭ ئېغىزىغا قوشۇن ئورۇن-
لاشتۇرۇپ قويغاچقا، ئېلىك قاچالمىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى
ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى قوۋملىرىنى ئېلىپ بەيئەت قىلدى،
لى جىڭ بولسا 50 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى ئېلىپ قايتتى.
ئېلىك لىڭجو ئايمىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا تۇرۇشلۇق كىچىك
قاغان سۇنىش (بۇمىن قاغاننىڭ ئانا بىر ئىنىسى) نىڭ يېنىغا
قېچىپ باردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇنى قوغلاپ بې-
رىپ، سۇنىشقا ئېلىكنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستىدى. ئېلىك
بىرقانچە ئاتلىق ئادىمى بىلەن تۈن قاراڭغۇسىدا قېچىپ چىقىپ،
جىلغىغا يوشۇرۇنۇۋالغاندا، سۇنىش قوغلاپ بېرىپ قولغا چۈشۈر-
دى. ھەربىي يۈرۈش قوشۇنىنىڭ ماۋىن باشبۇغى جاڭ باۋشياڭ
قوشۇنلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، ئېلىكنى ئەسىر ئېلىپ پاي-
تەختكە قايتتى (بۇ چاغ 3 - ئاي ئىدى) . سۇنىشمۇ قوۋملىرىگە
باشچىلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن
شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولدى. چوغاي تېغىنىڭ
شىمالىدىن چوڭ چۆللۈككىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتتى. ياز 4- ئايدا ئېلىك چاڭ-
ئەنگە ئېلىپ كېلىنىدى، تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭغا سەن «كۆپ قېتىم
بىز بىلەن ئەھد تۈزۈپ خىلاپلىق قىلدىڭ. ھەربىي كۈچىڭ ئاش-
قاندا ئۇرۇشپەرەس بولۇپ كېتىپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىمىز-
نى دەسسەپ - چەيلەپ، ئوغۇل - قىزلىرىمىزنى بۇلاپ - تالى-
دىڭ» دەپ ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، يەمخانىغا ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ، «تۇرمۇشتا كاپالەت بېرىپ ئۇزۇق - تۈلۈك بې-
رىپ تۇردى. »①

(6) تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشى

---

① «كونا تاڭنامە» 2 - جىلد «تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ ئالدىنقىسى، «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 - جىلدىغا قاراڭ.

ۋە ئۇلارغا ئېتىبار بېرىشى

شەرقىي تۈركلەر مۇقەررز بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قال-دۇق قوۋملىرىنىڭ بەزىلىرى غەربىي يۇرتقا كەتتى، بەزىلىرى سىرتاردۇشلارغا بەيئەت قىلدى، 100 مىڭغا يېقىن ئادەم بولسا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تەخمىنەن شۇنىڭدىن كېيىنكى 50 يىل مابەينىدە، شەرقىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلدى. تۈركلەربۇ پاكىتنى ئېتىراپ قىل-غان ئىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «تونيوقۇق مەڭگۇ تېشى» نىڭ بېشىدىلا «بىلگە تونيوقۇق مەن ئۆزۈم تابغاچ ئېلىدە ئۆستۈم، ئۇ چاغلاردا تۈرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى» دېيىلگەن.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەيئەت قىلغان تۈرك خەلقىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە، ئەينى چاغدا ئورددا بىر مەھەل تالاش ـ تارتىش يۈز بەرگەندى. بەزى ئورددا ۋەزىرلىرى تۈركلەر-نىڭ مۇقەررز بولغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، «ئۇلارنىڭ زېمىن-لىرىنى بۆلۈپ، قەبىلىلىرىنى پارچىلاپ، تەسىر كۆچىنى ئاجىز-لاشتۇرغاندا، ئاسان رام قىلىپ كونترول قىلغىلى بولىدۇ» يەنى ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ، قەبىلە تەشكىلىنى تارقىتىۋې-تىپ، كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەندە ئاندىن ئۇلار قايتا چېكرى-دىكى ئاپەت بولالمايدۇ دەپ تەشەببۇس قىلدى. يەنە بەزىلىرى بولسا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى خەنزۇلىشىشقا مەجبۇرلاپ، «ئۇلارنى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى يەنجۇ ئايمىقى (ھازىرقى شەن-دۇڭ) بىلەن يۇجۇ ئايمىقى (خېنەننىڭ جوڭيۇەن رايونى) ئارى-لىقىدىكى جايلارغا يۆتكەپ، قەبىلىلىرىنى بۆلۈپ، ئايماق، ناھى-يىلەرگە تارقاقلاشتۇرۇپ، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆگەتكەندە، ئۇز قاراقچىلىرىنى دېھقانغا ئايلاندۇرغىلى، سەددىچىننىڭ سىر-تىدا تۈركلەرنى مەڭگۈگە يوقاتقىلى بولىدۇ» دەپ تەشەببۇس قىل-دى. لېكىن، ھۇدەيچى ۋېي يەنبو بولسا ئىككى خەن سۇلالىسى

تەسلىم بولغان ھۇنلارغا قاراتقان بۇرۇنقى تۈزۈمى بويىچە «تەس-
لىم بولغان ھۇنلارنى سەددىچىنىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرغانغا
ئوخشاش، بارلىق قەبىلىلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۆرپ - ئادەتلى-
رىنى ئۆزگەرتمەي شۇ پېتى يول قويۇپ، بوش يەرلەرگە ئورۇن-
لاشتۇرساق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۈچۈن، دالدا قىلغىلى بولى-
دۇ»[1] دەپ تەشەببۇس قىلدى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئۆزى بولسا «بە-
دىۋى دىلارمۇ ئادەم، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ قەلب دۇنياسى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق
پەرق يوق، ھەر قانداق بىر ھۆكۈمراننىڭ ئەندىشە قىلىدىغىنى
ئۆز شەپقىتىنىڭ يۇقىرىلاغا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىدۇر، قارشى
تەرەپتىكىلەر ئوخشاشمىغان ئىرىق بولغاچقا ئۇلارنىڭ ئىشەنمەس-
لىكى جەزمەن. مېھرى - مۇھەببەت ئادەملەرنىڭ قەلبىدە يېتىلى-
دۇ، ئۇنداقتا تۆت ئەتراپتىكى بەدىۋى دىلارمۇ بىر ئائىلە كىشىلى-
رىدەك ئۆزگىرەلەيدۇ. ئەگەر دەر گۇمان ۋە ئىشەنچتىن خالىي
بولمىسا، بىر قورساق قېرىنداشلارمۇ دۈشمەنلىشىشتىن خالىي
بولمايدۇ»[2] دەپ قاراپ، بەيئەت قىلغان شەرقىي تۈركلەرگە قارىتا
ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى خۇاڭخې دەريا-
سىدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇردى، ياۋجۇ ئايمىقىدىن
لىڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىدىن نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ
ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلار) غىچە بولغان جايلاردا
شۇن، يۇ، خۇا، چاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماق تۇتۇق مەھكىمە
(شۇنجۇ ئايمىقى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ شۇنيى ناھىيە-
سى، يۇجۇ ئايمىقى ھازىرقى نىڭشيانىڭ چېگراسى ئىچىدە،
خۇاڭجۇ ئايمىقى بىلەن چاڭچۇ ئايمىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسى گەن-

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193- جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 4- يىلى ياز 4- ئايدىكى ماددىسى.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 197 - جىلد، جېنگۇەننىڭ 18 - يىلى قىش 12- ئايدىكى ماددىسى

سۇنىڭ چېگىياڭ ناھىيىسى ئەتراپىدا) تەسىس قىلدى. تاڭ سۇلا-لىسى ئەسلىدىكى ئېلىك قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار (چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار) نى ئالتە ئايماققا ئايرىپ، سول تەرەپكە دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسى (ئورنى نىڭسۇ ناھىيە-سىدە، ھازىرقى شەنشىنىڭ جىڭبيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شى-مالى) نى، ئوڭ تەرەپكە يۈنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسى (ئورنى سۇ-فاڭ ناھىيىسىدە، ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بەيچېڭزى) نى تەسىس قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنى تۇتۇق قىلىپ تەيىنلىدى، مەسى-لەن:

تولىنى شۇنجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى قىلىپ، ئۆز قەبىلىسى-نىڭ قوماندان ئەمەلدارى قىلدى؛

ئاشنا سىماۋنى ئوڭ قانات قوشۇن بېگى باش سانغۇنى، خۇاجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى قىلىپ، ئېلىكنىڭ بۇرۇنقى قوۋملىرى-گە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇزدى، ئۇزاق ئۆتمەي خۇەيخۇا ئىنانچىخانى دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى؛

ئاشنا سۇنىشنى شىمالىي نىڭجو ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى قىلىپ، خۇايدې ئىنانچىخانى دېگەن ئۇتۇغاتنى بەردى؛

ئوڭ قانات ھەربىي ياساۋۇلخانا باش سانغۇنى شى دانەينى فېڭجۇ ئايماق تۇتۇقى قىلدى؛

ئەمىر نۆكەر شى شەنيىگنى شىمالدىكى ۋۇجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى قىلدى؛

ئوڭ قانات باسقاق پەخرى سانغۇن كاڭ سۇنى شىمالدىكى ئەنجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى قىلدى، ۋەھاكازالار.

ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئادىتىگە ئاساسەن ھۆكۈمران-لىق يۈرگۈزدى. تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۈرك ئاقسۆ-ڭەكلەرنىڭ كۆپىنچىسى سانغۇن، ئەمىر نۆكەر قاتارلىق يۇقىرى

دەرىجىلىك ئەمەلدارلىقا تەيىنلەندى، شۇڭا تۈركلەردىن يۇقىرى ئەمەل تۇتقانلارنى ئوردىدا تەڭلەشتۈرگەندە، بەشىنچى دەرىجىلىك-تىن يۇقىرى «ئوردىنى تاۋاپ قىلالايدىغانلار» (ئوردىدىكى ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتنىشىپ خان بىلەن كۆرۈشەلەيدىغانلار) دىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، سانى ئوردا ئەھلىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيتتى، بېرىلىدىغان ئېتىبارى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئېتى-بارى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرگە قارىتا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن، ئەينى ۋا-قىتتا چاڭئەندە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۈركلەردىن 10 مىڭ تۈتۈنگە يېقىن ئادەم بار ئىدى.① ئېتىبار بېرىش ئەھۋالى، خۇددى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى لى دالياڭ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ئىدى:

«يېقىندا تۈركلەر دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئوردىغا بەيئەت قىلدى، ھەر بىر بەيئەت قىلغۇچىغا بەش توپ نەرسە ـ كېرەك، بىر ياقىلىقتىن تون ھەدىيە قىلىپ، قەبىلە ئاقساقالل-رىغا چوڭ ئەمەل، يۇقىرى تەمىنات، كۆپ مىقداردا ئاشلىق بەردى». ②

بۇ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىگە قارىتىلغانىدى. ئادەتتىكى تۈرك چارۋىچىلىرىغا قارىتا، تاڭ سۇلالىسى ئوخشاشلا غەمخورلۇق ۋە مەلۇم ئېتىبارنى بەرگەنىدى. تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەن-گەن:

«ئېلىك قاغان مەغلۇپ بولغاندا شىمالىي دەشتتىكى قەبىلە-لەر ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغانىدى. تاردۇش شاد، تابارشاد، نىشۇ تېگىن بىلەن يەتتە جەمەتنىڭ قەبىلىلىرى ئۆتۈرغۇلدا تارقىلىپ

---

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى، «جېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم مۇجىمەتلەر» 9 ـ جىلد بىلەن «كونا تاڭنامە» 38 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى»نىڭ بىرىنچىسىگە قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە» 62 ـ جىلد «لى دالياڭنىڭ تەرجىمىھالى».

يۆرگەندە، لى دالياڭ غەربىي شىمالنىڭ دالالەتچى ئەلچىسى سۇ-پىتىدە ئۇلارنى يىغىپ دالالەت قىلدى. ئوردا ئۇلارنىڭ سوغۇقتا ئاچ قالغانلىقىغا ئىچ ئاغرىتىپ ئادەم ئەۋەتىپ، چۆللۈكنىڭ ئىچ-ىدا ئاشلىق ساقلاپ، ئۇلارغا تارقىتىپ بەردى». ①

كېيىن خېشى ئارىلىقىدىكى ئايماقلار (گەن، لياڭ، گۇا، شا، سۇ قاتارلىق ئايماقلار) كاساتلىشىپ، نوپۇس بەكلا شاللاڭلاپ كەتكەچكە، تۈركلەر بۇ جايدا تۇنجى بولۇپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان-دىن بۇيان دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۆتۈر-غۇلىنىڭ ئورنى چۆللۈكنىڭ سىرتىدا، يېرى كۆپىنچە قۇملۇق بولغاچقا، ئۇزاققىچە قۇتقۇزۇش بېرىلسە، چىقىم بەكلا زور بو-لۇپ كېتەتتى، شۇڭا چېگرىدىكى پۇقرالارنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ كېتىپ، مەكتۇپ يوللاپ جىددىي ئىنكاس قىلىنغاچقا، قۇتقۇ-زۇش بېرىش ئاندىن توختىتىۋېتىلگەنىدى. ②

تاڭ سۇلالىسى بەيئەت قىلغان تۈركلەرگە قارىتا مانا مۇشۇن-داق ئېتىبار بەرگەنىدى، ھالبۇكى بەزى غەرب ئالىملىرى (توم-سېنمۇ شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى) جۇڭگو تارىخىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى چۈشەنمەي، كۆپىنچە ئۆزىنىڭ سوبيېكتىپ خاھىشىغا تايىنىپلا «دۆلىتىدىن ئايرىلىپ جەنۇبقا كۆچكەن تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتتى، قېپ قالغان قىسمىنىڭ ئەھۋالى بولسا تېخىمۇ ئېچىنىشلىق بولدى» ②دەيدىغان سەپسەتە-لەرنى تەرغىب قىلىشقانىدى، شۇڭا بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك.

بۇ مەزگىلدە شىمالدىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلدى، ھەر قايسى

① ② «كونا تاڭنامە» 62- جىلد، «لى دالياڭنىڭ تەرجىمىھالى».
② تومسېن يازغان «مۇڭغۇلىيىدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۇ تاشلارغا مۇقەددى-مە»، سېن جۇڭمىيەن تۈزگەن «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم قوشۇمچە 933 - بەتكە قاراڭ.

مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرى پايتەختكە بېرىپ، تاڭ تەيزوڭنى ھۆرمەتلەپ، «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاڭ تەيزۇڭ غەربىي شىمالدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا تارقاتقان يارلىقلىرىدا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى «تەڭرى قاغان»① دەپ ئاتىغانىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە قاراتقان ئېتىبار بېرىش سىياسىتى يەنە تاڭ تەيزۇڭ يولغا قويغان ھەمراھ بولۇپ دەپنە قىلىش تۈزۈمىدىمۇ ئەكس ئېتىلگەنىدى. تاڭ تەيزۇڭ جېنگۈەننىڭ 10-يىلى (مىلادى 636 - يىلى) ئۆزىنىڭ قەبرىستانلىقىنى جاۋلىڭدا قۇرۇشقا باشلىغانىدى. قەبرىستانلىق قۇرۇلۇشقا باشلىغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يەنى «خىزمەت كۆرسىتىپ ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن چارە بولۇشقان» ياكى «خاننىڭ ئىشلىرىغا يار يۆلەك بولغان»لار ئۆلگەندىن كېيىن ھەمراھ بولۇپ دەپنە قىلىنسا بولىدۇ (يەنى جاۋلىڭ قەبرىستانلىقىدىكى باغچىنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىناتتى) دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ فېئوداللىق دەۋردىكى ئىنتايىن زور بىر خىل شان - شەرەپ ئىدى. بۇنداق ھەمراھ بولۇپ دەپنە قىلىش تۈزۈمى ئەينى ۋاقىتتا تۈركلەرگىمۇ ماس كېلەتتى. شۇڭا، كېيىن تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن تۆھپە ياراتقان تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن مەسىلەن، ئاشىنا شىر، ئاشىنا سادىق، چۇبە غالى، دەشت سىلاق، ئاشىنا سىماۋ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆلگەندىن كېيىن جاۋلىڭ قەبرىستانلىقىدىكى باغچىنىڭ ئىچىگە ھەمراھ قىلىنىپ دەپنە قىلىنغانىدى. بولۇپمۇ ئاشىنا شىر تاڭ تەيزۇڭنىڭ سىڭلىسى خېڭ ياڭ مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغانلىقى ھەمدە جېنگۈەن يىللىرىدا كۈسەن بېگىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ئۇنىڭ ھەمراھ قىلىنىپ ياسالغان قەبرىسى كۆكئارت تېغىغا تەقلىد قىلىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ تۆھپىلى-

① «قانۇنلار قامۇسى» 200-جىلدتا قارالا.

رىگە مەدھىيە ئوقۇلغانىدى.[1] جاۋلىڭ قەبرىستانلىقى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى لى چۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئۈنىڭدا ھەمراھ قىلىنىپ ياسالغان قەبرىلەردىن جەمئىي 162 سى بار.

شەرقىي تۈركلەر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى (خېتاۋنىڭ جەنۇبى) دىكى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، بۇرۇنقىدەك كۆچمەنلىك تۇرمۇش كەچۈردى. تۇرمۇشى خاتىرجەم بولغانلىقتىن ئون نەچچە يىلنىڭ ئىچىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى گۈللىنىپ، نوپۇسى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن قاتلاملىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىنچ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. تاكى مىلادى 639 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى) يازغا كەلگەندە، تولىنىڭ ئىنىسى كورشاد (ئەينى چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمىر نۆۋكىرى بولغان) بىلەن تولىنىڭ ئوغلى قاباغۇرنىڭ باشچىلىقىدا، بۇرۇنقى قەبىلىسىدىكى 40 تىن ئارتۇق ئادەم بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تاڭ تەيزۇڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ نەتىجىگە ئېرىشەلمەي، ئاتلىق شىمالدا دەريادىن ئۆتۈپ ئۆز قەبىلىسىدىكىلىرىنىڭ توپلىنىشىنى قوزغاشقا ئۇرۇنۇش ۋەقەسى يۈز بەردى، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدا تۇرغۇزۇشنى، ئۇلار بىلەن پايتەختنىڭ ئارىلىقىنىڭ بەكلا يېقىن بولۇشنى كۆپلەپ پايدىسىز دەپ ھېس قىلدى. كۈز 7- ئايدا تاڭ تەيزۇڭ ئۇلۇغ قانات قوشۇن بېگى باش سانغۇن، خۇاجۇ ئايماق تۇتۇقى، خۇەيخۇا ئىنانچىخانى لى سىماۋ (يەنى ئاشنا سىماۋ، لى فامىلىسى ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەن) نى نىشۇ ئېل بىلگە قاغان قىلىپ تەيىنلەپ، دۇمباق ۋە تۇغ ھەدىيە

① «كونا تاڭنامە» 109 - جىلد «ئاشنا شېرنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىق خاتىرىلەرگە قارالڭ.

قىلىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى ئايماقلاردىكى بارلىق تۈركلەرنى
ئېلىپ دەريادىن ئۆتۈپ، بۇرۇنقى جايلىرى (چۆللۈكنىڭ جەنۇبى-
دىكى بۇرۇنقى جايلىرى) غا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئەۋلادتىن-
ئەۋلاد مۇداپىئەدە تۇرۇپ، قورۇلنى قوغداشنى بۇيرىدى. لېكىن
بۇ مەزگىلدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ھاكىمىيەت قۇرغان سىرتا-
دۇشلار كۈچلۈك بولغاچقا، تۈركلەر ئۇلاردىن قورقۇپ سەددىچىن-
دىن چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ تەيزۇڭ
سىرتاردۇشلارنىڭ ئۇنچە بىلگە قاغانى (يانۇن) غا بارلىق ئەۋە-
تىپ، تۈركلەر بىلەن دائىرە بۆلۈشۈپ ئۆزىنى قوغداپ، ئۆزئارا
ھۇجۇم قىلىشماسلىقنى بۇيرىدى. يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەن:
«ئېلىك مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ
ھەممىسى بەيئەت قىلىپ خان يولىنى تاللاپ توغرا يولدا ماڭدى،
مەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كېيىنكى سەممىيەتلىكى
ئۈچۈن ئىنئام بەردىم؛ ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىغا خۇددى ئۆزۈمنىڭ
ئەمەلدارلىرىغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلدىم، قەبىلىلىرىگە بولسا
ئۆزۈمنىڭ پۇقرالىرىغا ئوخشاش قارىدىم. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر
ئەزەلدىن قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ، باشقىلارنىڭ دۆلىتىنى
يوقۇتۇۋەتمىگەن، تۈرك دۆلىتىنى ئىشغال قىلىشىمىز بولسا،
پەقەت ئېلىك بىر ئادەمنىڭ ئۆز پۇقرالىرىغا زۇلۇم سالغانلىقىدىن
بولغان. مەن ئۇنىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋېلىشنى، خەلقىنىڭ
مال- ۋارانلىرىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلىمەيمەن. مەن ئۇلارغا قايتا
يېڭى قاغان تىكلەپ بېرىشنى ئويلاپ، بەيئەت قىلغان خەلقلەرنى
خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ چارۋىچىلىق قىلىشنى ئۆز
ئىختىيارلىقىغا قويدۇم. ھازىر بۇ يەردىكى ئاھالىلەر كۆپەيگەچ-
كە، مەن بۇنىڭدىن بەكلا شادلاندىم. دەرۋەقە ئۇلارغا يېڭى قاغان
تىكلەپ بېرىشكە ماقۇل بولغان ئىكەنمەن، ئىشەنچىسىنى يەردە
قويماسلىقىم كېرەك. كۆز ئارىلىقىدا تۈركلەرنى خۇاڭخېدىن

ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى-
مەن. ھالبۇكى، سىرتاردۇشلار بالدۇر ئوتۇغات ئالغان، تۈركلەر
بولسا كېيىن ئوتۇغات ئالغان؛ بالدۇر ئالغىنى چوڭ دۆلەت،
كېيىن ئالغىنى كىچىك دۆلەت بولىدۇ. سىنىڭ زېمىنىڭ چۆل-
لۈكنىڭ شىمالىدا، تۈركلەرنىڭ زېمىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا،
ھەر قايسىڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ زېمىنىنى ساقلاپ، ئۆز قەبىلەڭلەر-
دىكى خەلقىڭلارنى قوغداڭلار، مۇبادا ئۆز تەۋەلىكىڭلاردىن ھال-
قىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان بولساڭلار، مەن چوقۇم قوشۇن
يۆتكەپ، ھەرقايسىڭلارنىڭ گۇناھىنى سۈرۈشتە قىلىمەن» .①

سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى يارلىقنى قوبۇل قىلغانىدى. بۇ-
نىڭدىن ئېينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئەمىر ـ پەرما-
نىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۈنۈملۈك يۈرگۈزۈلىدىغانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يارلىقتىن
يەنە تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئېينى ۋاقىتتىكى مىللىي سىياسىتىنىمۇ
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك لى سىماۋ قوۋملىرىنى ئېلىپ
خۇاڭخېنىڭ شىمالى (خېتاۋنىڭ شىمالى) دا قارارگاھىنى تىك-
لەشكە ماڭغاندا، تاڭ تەيزۇڭ شەخسەن زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ،
ئۇنى ئۇزۇتۇپ قويدى. لى سىماۋ بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ،
كۆزىدىن تارام ـ تارام ياش تۆكۈپ، خانغا ھۆرمەت شارابى
تۇتۇپ، مۇنداق دېگەنىدى:

«بىز ھالاك بولغان ئەل بولغاچقا، ئەسلى كۈل ـ توزاڭدەك
يوقۇلۇپ كەتسەك بولاتتى، بەختكە يارىشا خان ئالىيلىرى بىزنىڭ
تۆگۈنلىرىمىزنى ساقلاپ قېلىپ، قايتا قاغانلىق ئوتۇغاتىنى بەر-
دىلە، مەن ئەۋلادقىچە خان ئالىيلىرىنىڭ ئۇلۇغ

① «كونا تاڭنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن ۋەئەلنى گىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 195 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېگۇەن 13 ـ يىلى، كۈز 7-ئايدىكى ماددىسى.

ئىشلىرى ئۇچۇن ھەمدەمدە بولۇشنى خالايمەن». [1]

تاڭ تەيزۇڭ شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى جاۋجۇن ۋىلايىتىنىڭ ئىناۋچىخانى شىياۋتۇڭنى خان يارلىقىنى ئېلىپ، لى سىماۋنىڭ قەبىلىلىرى ئارىسىغا ئەۋەتىپ، يارلىقىنى دەريانىڭ بويىغا ئورناتتى؛ ھەمدە يەنە سول قانات ياساۋۇللار سانغۇنى ئاشىنا سادىق (سۇنىشىنىڭ ئوغلى) نى سول قول بىلىكخان، سول قانات ھەربىي ياساۋۇلخانا سانغۇنى ئاشىناشۇنى ئوڭ قول بىلىكخان[2] قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى.

مىلادى 641 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 15 ـ يىلى) باھار 1ـ ئايدا ئېل بىلگە قاغان (لى سىماۋ) قوۋملىرىنى ئېلىپ خۇاڭخې-دىن ئۆتۈپ، قارارگاھىنى دىڭشياڭ قەلئەسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېلىنگىر ناھىيىسى) دە قۇردى، ئۇنىڭ 100 مىڭ-دىن ئوشۇق قوۋمى، 40 مىڭ ئەسكەرلىككە ياراملىق ئادىمى، 90 مىڭ تۇياق ئېتى بار ئىدى. قىش 11ـ ئايدا سىرتاردۇشلارنىڭ ئۇنچە بىلگە قاغانى تاڭ تەيزۇڭنىڭ شەرققە ـ تەيشەن تېغىغا كۆچە كۆيدۇرگىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئەسكەرلەر بوشىشىپ، چېگ-را بوش قالدى دەپ، بۇنى ئاشىنا سىماۋغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دېدى. ھەمدە ئوغلى تاردۇش شادنى توڭرا، بارغۇت، ئۇيغۇر، موغال قاتارلىقلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 200 مىڭ قوشۇن بولۇپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، بەيداۋچۇەندە تۇرۇپ، شەنياڭ چوققىسىنى ئىگىلەپ، تۇركلەرگە زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ئېل بىلگە قاغان تاقابىل تۇرالماي، قەبىلىلىرىنى ئېلىپ سەددىچىننىڭ ئىچىگە چېكىنىپ كىرىپ،

---

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 195 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 13 ـ يىلى ماددىسى.

② ئوڭ، سول قول بىلىكخان ئىسلى ھونلارنىڭ ئەمەل نامى بولۇپ، تۈركلەردە يوق ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ بۇ ئەمەلنى لى سىماۋنىڭ ئوڭ ـ سول ياردەمچىسى بولۇش مەنىسىدە، نىشۇ قاتارلىق ئىككىيلەنگە بەرگەنىدى.

سۇجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ شۇشيەن ناھىيىسى) نى ساقلاپ ئەلچى ئەۋەتىپ، جىددىي خەۋەر يەتكۈزدى، تاڭ تەيزۇڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق زور قوشۇننى بىرقانچە يولغا بۆلۈپ ياردەمگە ئەۋەتتى، لەشكىرى پىرقە دىۋان بېگى لى جى سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنلىرىنى نوجېن دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توكتو ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بويىدا مەغلۇپ قىلدى. تاڭ قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، 3 مىڭدىن ئارتۇق دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى. تاردۇش شاد جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى، ئۇنىڭ قوۋملىرىمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ بارغاندا زور جۇدۇنغا ئۇچراپ، ئادەم ۋە مال ـ چارۋىلىرىنىڭ ئوندىن سەككىز ـ توققۇزى قىرىلىپ كەتتى.[1]شۇنىڭدىن كېيىن سىرتاردۇشلار تۈركلەرگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.

ئېل بىلگە قوۋملىرىنى دالالەت قىلالمىغاچقا، قوۋملىرى ئۇنىڭغا قايىل بولماي، مىلادى 644 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 18ـ يىلى) قىشتا ئېل بىلگىدىن يۈتۈنلەي ئايرىلىپ، شىڭجۇ بىلەن شياجودىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنىڭ ئارىلىقىدا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىي شەنشىدىكى خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى جايلار) ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ تەيزۇڭ بۇنىڭغا ماقۇللۇق بىلدۈردى. ئېل بىلگە قوۋملىرىدىن ئايرىلىپ، تەنھا ئۆزى ئاتلىق ئوردىغا قايتتى، تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى ئاۋۋالقىدەكلا ئوڭ قانات ھەربىي ياساۋۇلخانا سانغۇنى[2] قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن (مىلادى 649 ـ يىلى جېنگۇەننىڭ 23 ـ يىلى قىش 10ـ ئايدا) تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى، «تېلىلار ھەققىدە قىسسە»، «تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»، «تەيياڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» 904 ـ جىلد بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» 985 ـ جىلدقا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

ئارىسىدا يۈنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق شىبلى قاتارلىق بەش ئايماق، دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق سۇنوڭ قاتارلىق ئالتە ئايماق تەسىس قىلىندى.①

دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ باشقا قەبىلىسىدىن بولغان ئاقسۆڭەك چۆبە كىنچىك قاغان بولغانىدى، ئىلىك ئەسىرگە ئېلىنغاندىن كېيىن (مىلادى 630 ـ يىلى، جېنگۇەننىڭ 4 ـ يىلى)، شەرقىي تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىدىن بولغان يۇفېڭ چوڭ قاغان بولغانىدى. بۇ مەزگىلدە سىرتاردۇشلار كۈچلۈك بولغاچقا، چۆبە قوۋملىرىنى باشلاپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغانىدى، سىرتاردۇشلار ئۇنىڭ باتۇر، تەدبىرلىكىنى كۆرۈپ، كېيىنكى ئاپەتكە ئايلىنىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، چۆبە قېچىپ كېتىپ، ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى)نىڭ شىمالىغا بېرىپ، ئۆزىنى ئېل چور چۆبە قاغان دەپ جاكارلىدى، شەرقىي تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرى پەيدىنپەي ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى، بىرقانچە يىلنىڭ ئىچىدە ئۇ ئەسكەرلىككە يارامLIق 30 مىڭ ئادەمگە ئىگە بولدى. سىرتاردۇشلارنىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغان (مىلادى 646 ـ يىلى، جېنگۇەننىڭ 20ـ يىلى)دا، چۆبەنىڭ كۈچى تېز ئاشتى. جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى قىش 11ـ ئايدا، ئوغلى ئىشپارا تېگىننى تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەمدە ئۆزىمۇ ئوردىنى تاۋاپ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەندە، چۆبە زېمىنىدىن چىققىلى ئۇنىمىدى. چۆبەنىڭ قول ئاستىدىكى باسمىل قەبىلىسىنىڭ تۇدۇنى بويلا چور تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ زېمىنىدا شىنلى ئايمىقىنى

① «يېڭى تاڭنامە» 43 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73 ـ جىلدقا ئاساسلانغاندا، يۈنجوڭغا قاراشلىق بەش ئايماق شىبلى ئايمىقى، ئاشنا ئايمىقى، جوجو ئايمىقى، سىبۇ ئايمىقى، بەيدىڭجو ئايمىقى ئىدى؛ دىڭشياڭغا قاراشلىق ئالتە ئايماق سۇنۇڭجو ئايمىقى، ئادىجو ئايمىقى، جىشىجو ئايمىقى، بايەنجو ئايمىقى بولۇپ، قالغان ئىككى ئايماق خاتىرىلەنمىگەن.

تەسىس قىلدى. مىلادى 650 ـ يىلى (گاۋزۇڭنىڭ يوڭۋېي تۇنجى
يىلى) ياز 6ـ ئايدا گاۋكاننىڭ باشچىلىقىدىكى خىللانغان ئاتلىق
قوشۇنلار چۇبەنى قوغلاپ ئالتۇن تاغقىچە بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ
قايتتى، قوۋملىرى بولسا تەسلىم بولدى. كۈز 9ـ ئايدا، چۇبە
پايتەختكە يالاپ ئېلىپ بېرىلدى، گاۋزۇڭ ئۇنى قويۇۋېتىپ،
سول قول ھەربىي ياساۋۇلخانا سانغۇنى قىلىپ، ئۇنىڭ قالدۇق
قوۋملىرىنى ئۆتۈكەن تېغىغا ئورۇنلاشتۇردى، ئۇلار بۆرى تېغى
تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تۈركلەر
ئاخىر تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. تاڭ
سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئايرىم ـ ئايرىم
تەڭرىقۇت ۋە دەشت ماكاندىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى بەگ
مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. تەڭرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكە-
مىسى بۆرى، يۇنجوڭ، ساڭگەندىن ئىبارەت ئۈچ تۇتۇق مەھكە-
مىسى بىلەن سۇنوڭ قاتارلىق 24 ئايماقنى، دەشتى ماكان قو-
رۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەشتى ماكان، جىنۋېي، شىنلى قاتار-
لىق يەتتە تۇتۇق مەھكىمە بىلەن شەنيۈ قاتارلىق سەككىز ئايماقنى
باشقۇردى. ھەرقايسى جايلارغا تۈركلەرنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى
تۇتۇق ۋە ئايماق باشلىقى بولدى. چۆللۈكنىڭ شىمالى تولۇق تاڭ
سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىردى. شۇنىڭدىن كېيىن-
كى 30 يىل ئىچىدە، شىمالدىكى چېگرادا ھېچقانداق ۋەقە يۈز
بەرمىدى.

بەشىنچى باب كېيىنكى تۈركلەر

(1) تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتى ۋە كېيىنكى تۈرك تەرىقچى ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە قاراتقان سىياسىتى، بىر تەرەپتىن تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەمەل بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىگە تارتاتتى ھەمدە تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇشقا سېلىشتا پايدىلىنىشنىڭ قورالى قىلاتتى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كورىيىگە، كۇسەنگە جازا يۈرۈش قىلىشىدا، شىمالدا سىرتاردۇشلارغا زەربە بېرىپ، جەنۇبتا تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇشىدا، شۇنىڭدەك شەرقتە كورىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشىنىڭ ھەممىسىدە، تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن سانغۇنلىرى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلۈپ قاتناشتۇرۇلغانىدى. بۇ خىل ئېغىر ھەربىي مەجبۇرىيەت يۈكىگە باشقا سەۋەبلەرنىڭ قوشۇلۇشى، كەڭ تۈرك خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغانىدى.

مىلادى 679 ـ يىلى (گاۋزۇڭنىڭ دياۋلو تۇنجى يىلى) قىش 10 ـ ئايدا، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدىكى تۈركلەردىن بولغان ئاشىدۋېنبو بىلەن فېڭ جىدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاشىنا نىشۇ بەگنى قاغان قىلىپ تىكلەدى، سۇنىڭ قاتارلىق 24 ئايماقنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئاۋاز قوشۇپ، نەچچە ئون مىڭ قوۋمگە باشچىلىق قىلىپ دىڭجۇ (ھازىرقى خېبېينىڭ دىڭشيەن ناھىيىسى)، يۈنجۇ (ئورنى

هازىرقى سەنشىنىڭ داتوڭ شەھىرى) ، يۈەنجۇ (ئورنى هازىرقى نىڭشيانىڭ گويۈەن ناھىيىسى) ، جىڭجۇ (ئورنى هازىرقى گەنسۇ-نىڭ چىڭياڭ ناھىيىسى) ئايماقلىرىغا ئارقا- ئارقىدىن هۇجۇم قىلدى ھەمدە قىتان، تاتابىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يىڭجۇ ئايمىقى (ئورنى هازىرقى لياۋ نىڭدىكى چاۋياڭ ناھىيىسى) نى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. گاۋزۇڭ ئاۋۋال تەگرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ دورغاپى سۇسىيى قاتارلىقلارنى جازا يۈرۈش قى-لىشقا ئەۋەتكەندە، تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، سان - ساناقسىز ئادەم ئۆلدى. گاۋزۇڭ قايتا يەنە فېي شىڭجيەننى تەك-شۈرگۈچى ئوڭ قانات ياساۋۇلخانا سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەپ، 300 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشكە ئەۋەتتى. مىلادى 680 - يىلى (يوڭلوڭنىڭ تۇنجى يىلى) ئەتىياز مارتتا، فېي شىڭجيەن تۈركلەرنى قارا تاغ (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ هازىر-قى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئۆلان خوشۇنىنىڭ شىمالىدىكى قىرغىقى-دا) دا مەغلۇپ قىلىپ، فېڭ جىنى ئەسىرگە ئالدى، قاغان نىشۇ بەگ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈل-دى.

مىلادى 681 - يىلى (كەيياۋنىڭ تۇنجى يىلى) ئەتىياز 1-ئايدا، تۈركلەردىن بولغان ئاشنا ئىنان (ئىلىك قاغاننىڭ ئاكى-سى) ئۆزىنى قايتا قاغان دەپ جاكارلاپ، ئاشىدۋېنبو بىلەن بىرلىكتە هۇجۇم قوزغاپ، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن سەددىچىننىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلىپ، خېڭشۈي دەرياسى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا سۇنىڭ ئەت-راپى) بويىدا تاڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، فېي شىڭجيەن قوشۇنلىرى بىلەن دەيجۇ ئايمىقىدىكى جىڭگودا تۇرۇۋاتقان مەز-گىلدە، كۆپ قېتىم ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش ئۇسۇلىنى قول-لاندى، بۇنىڭ بىلەن ئاشنا ئىنان بىلەن ئاشىدۋېنبولار بىر -

بىرىدىن گۇمان قىلىشتى. ئۇزاق ئۆتمەي (كۈز 7- ئايدا) ئاشىنا ئىنان ئاشىدۋېنبونى تۇتۇپ، فېي شىڭجىيەننىڭ تورۇۋاتقان يېرىگە ئاپىرىپ بېرىپ، ئۆزىمۇ بەيئەت قىلدى.①

تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىغا قارشى بۇ قېتىمقى كۆرىشى، تۈرك خەلقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قارشىلىق باشلىنىش بىلەنلا، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا، قارشىلىق ئەڭ ئاخىرىدا باستۇرۇۋېتىلدى، ئەمما سىياسىي قاراشقا ئىگە ئايرىم تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى نىيىتىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمىدى. بىر يىلدىن كېيىن (مىلادى 682- يىلى، يوڭخېڭ-نىڭ تۇنجى يىلى) ئاشىنا قۇتلۇق كەڭ تۈرك خەلق ئاممىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كەيپىياتى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان كۆرەشنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىغا بولغان غەزەپ كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى بىر تۈرك ھاكىمىيىتى (كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقتى. كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تىرىلىشىنىڭ مەھسۇلى بولغان، بىر بۆلگۈنچى تەپرىقىچى ھاكىمىيەت ئىدى.

ئاشىنا قۇتلۇق شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئېلىك قاغانىنىڭ جەمەتىدىن بولۇپ، تۇدۇنلۇق نەسەبىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى، شەرقىي تۈركلەر جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن، يۈنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسىدىكى سارا يۈنيىڭ قوۋمىنىڭ ئاقساقىلى بولغانىدى. مىلادى 682- يىلى يۈنجوڭ مەھكىمىسىدىن قېچىپ چىقىپ، يەتتە يۈز

① «كونا تاڭنامە» 5 - جىلد «گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامى، 48 - جىلدتىكى «فېي شىڭجىيەننىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 215 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىگە قاراڭ.

ئادەم بىلەن بىرلىشىپ، قارا قۇم شەھىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھىرىنىڭ شىمالىدا) نى ئىشغال قىلدى، تارقىلىپ كەتكەن ئادەملەرنى يىغىپ، بەش مىڭ ئادەم بولۇپ توپلىنىپ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپ، كۆچنى پەيدىنپەي زورايتتى، ئۆزىنى ئىلتىرىش قاغان دەپ جاكارلىدى، كېيىن تۈرك قوۋملىرىدىن بەيئەت قىلغانلارنىڭ سانى نەچچە ئون مىڭغا يەتتى.① شەرق ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق (شەرقتە قىتانلارغا، شىمالدا توققۇز ئوغۇزلارغا يۈرۈش قىلغان)، زېمىنىنى كېڭەيتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنى ئىشغال قىلىپ، قارار گاھىنى بۇ تاغقا قۇردى، ھەمدە قارا قۇم شەھىرىنى جەنۇبىي ئوردا قىلىپ، ئىنىسى تولىس شاد بەگچور (قاپاغان) نى، شۇ يەرگە مۇداپىيىگە ئورۇنلاشتۇردى.

تۈركلەر دەسلەپتە تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن بۇيان، تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغاچقا، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئوخشاش بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنىدى. قۇتلۇقنىڭ ئۆزى ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر ئەمەلدارى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، ۋەزىپىسىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى قايتا قۇرۇش پائالىيىتى بولسا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بىر خىل بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەت ئىدى، بۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن يېڭىۋاشتىن ئايرىپ، مەركەزدىن ئايرىلغان ھالەتنى پەيدا قىلىپ، تۈركلەر بىلەن خەنزۇلارنىڭ مۇناسى-

---

① «كۆل تېكىن مەڭگۇ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

ۋەتىنى قايتا دۈشمەنلىشىش ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ ئۆز ئارا تەڭشىلىشى ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي قوشۇلۇشقا نىسبەتەن پۈتۈنلەي پايدىسىز ئىدى. بۇ تارىخنىڭ بىر خىل چېكىنىشى ئىدى.

مىلادى 691 - يىلى (ۋۇزېتيەننىڭ تيەنشۇ 2 - يىلى) قۇتلۇق ئۆلۈپ، ئورنىغا بەگچۇر تەختكە چىقتى. بەگچور قاغان بولغان مەزگىلدە، 400 مىڭ قوشۇننى ئىلكىدە تۇتۇپ، قوشنا مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى ھەمدە غەربىي يۇرتقا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىلگىرى غەربىي تۈركلەرگە بەيئەت قىلمىغانلارنىمۇ بويسۇندۇردى. شەرق تەرەپتىكى «قىتان، تاتابىلار، شېنگوڭ يىلىدىن كېيىن دائىم تۈركلەرنىڭ جازا يۈرۈش قىلىشىغا ئۇچراپ تۇردى».① بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ زېمىنى كۈندىن - كۈنگە كېڭەيىپ، تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە زورايدى، تارىخنامىلەردە ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە «قوشۇنلىرىنىڭ سانى ئېلىكنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تەڭ دېگۈدەك بولسىمۇ، زېمىنى توغرىسىغا ئون مىڭ چاقىرىم كېڭەيگەنىدى، ۋاسسالاردىن ئۇنىڭ پەرمانىنى ئاڭلىمايدىغان بىرەرسىمۇ يوق ئىدى».② بەگچۇر تۈركلەرنىڭ كونا تۈزۈمى بويىچە، قاغان ئوردىسى بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان رايونلاردىن سىرت، ھۆكۈمرانلىق رايونلىرىنى ئوڭ ۋە سول شاد دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، ھەر قايسى قىسىمغا بىردىن تۆلىس ۋە تاردۇش شادنى ئەۋەتىپ، ھەر قايسىسى 20 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئۆز شادىنى قوغداپ، ھۆكۈمرانلىق

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر».
② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.

يۈرگۈزگەن. بەگچور يەنە ئوغلىنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنـ
لەپ، ئىككى شادنىڭ ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، چۇمۇكۇن
قاتارلىق ئون قەبىلىنى باشقۇرغۇزۇپ، 40 مىڭدىن ئارتۇق قوـ
شۇنغا قوماندانلىق قىلغۇزۇپ، نامىنى تابارش قاغان (چۇمۇكۇن
قاتارلىق ئون قەبىلە غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغاچقا، بۇرۇنقى
نامى تابارىش ئىدى) دەپ ئاتىدى. ①

كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز قوۋمـ
دىكىلەرنىگە، بولۇپمۇ باشقا مىللەتلەرگە قارىتا قاتتىق ـ سوقتى
ۋە بولاڭچىلىق ئېلىپ بارغاچقا، زور مىقداردا بايلىق توپلىغانـ
دى. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دە كۆل تېگىننىڭ
4 مىڭ ئارغىماق ئېتى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئۈنچە ـ مەرۋايىت
ھەم باشقا مال ـ مۈلۈكىنىڭ بارلىقى خاتىرلەنگەن. «بىلگە قاغان
مەڭگۈ تېشى» دىمۇ ئۇنىڭمۇ كۆپلىگەن ئارغىماق، ئالتۇن ـ كۈـ
مۈش، قاپلان ۋە تىيىننىڭ بارلىقى خاتىرلەنگەنىدى. ھالبۇكى
«تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بولسا تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ، تونيوـ
قۇق باشچىلىقىدىكى قوشۇن تۆمۈر قاپقا ئەتراپىنى ئىشغال قىلغان
ۋاقىتتا، «ئۇلار سانسىزلىغان ئالتۇن، ئاق كۈمۈش، قىز ـ
ئاياللارنى ۋە ئېسىل ئۈنچە ـ مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى» دەپ
خاتىرلەنگەنىدى.

بۇ مەزگىلدىكى كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي
ئىقتىسادىدا، چارۋىچىلىق يەنىلا ئاساسلىق ئىقتىسادىي تارماق
ئىدى، لېكىن تۈرك خەلقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن 50
يىل مابايىنىدە، خەنزۇلار بىلەن قوشنا ۋە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشـ
قانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخـ

① «يېڭى تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى.

نىكىسىنىڭ تەسىرى ۋە تۈرتكىسىگە ئۇچراپ، تۈرك جەمئىيىتى-
نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دېھقانچىلىقمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي
قىلغانىدى، شۇڭا بەگچۇر قاغان مىلادى 697- يىلى (شېنگوڭ-
نىڭ تۈنجى يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىن ئالتە ئايماقتىكى «ئەل
بولغان تۇتۇنلەر»①نى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە
كىمخاپ، تۆمۈر قوراللارنى ھەدىيە قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىل-
غاندا ئاشلىقنىڭ ئۆزىدىلا 10 مىڭ پاتمان ھەم دېھقانچىلىق
قوراللىرىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. باھار مارتتا ۋۇزېتيەن
فېڭ، شېڭ، شيا، لىڭ، سۇدەيجۇدىن ئىبارەت ئالتە ئايماق
(ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ بىلەن شىمالىي شەنشى،
نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى ۋە سەنشىنىڭ شىمالىدىكى جايلار)
دا تۈركلەرنىڭ «ئەل بولغان تۇتۇنلىرى»دىن نەچچە مىڭ ئۆيلۈك
ئادەم بىلەن ئاشلىقتىن 100 مىڭ پاتمان، ئارىلاشما يىپەكتىن
50 مىڭ توپ، 3 مىڭ دانە دېھقانچىلىق قورالى، نەچچە ئون
مىڭ جىڭ تۆمۈرنى تۈركلەرگە بەردى. بۇ كېيىنكى تۈرك ھاكى-
مىيىتىنىڭ كۈچىيىشى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى-
نىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن، ئىنتايىن زور تۈرتكىلىك رول
ئوينىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەددىيلىرى، خۇددى ۋەزىر لى
چياۋ ئېيتقاندەك «قاراقچىلارنى ھەربىي ياراقلار بىلەن تەمىنلەپ،
ئوغرىلارغا ئاشلىق بەرگەن» دەك ئىش ئىدى. ۋۇزېتيەن بۇنىڭغا
ئەسلىدىلا ماقۇل بولماسلىقنى ئويلىغانىدى، ئەينى ۋاقىتتا بەزى
ئوردا ۋەزىرلىرى بۇنى بەگچۇر بىلەن قۇدىلىشىشنىڭ ۋاستىسى
قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلىقى ئۈچۈنلا، ئاقىۋەتتە تۈركلەرگە ئەلچى-
لىككە ئەۋەتكەندە تۇتۇپ قىلىنغان ۋەزىر تيەن گۇيداۋنى قايتۇرۇ-

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر» دە «شيەنخېڭ يىللىرى (مىلادى 670-، 673- يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈركلەردىن بەيئەت قىلغانلارنىڭ كۆپ قىسمى فېڭ، شېڭ، لىڭ، شيا، سۇ، دەيجۇ قاتارلىق ئالتە ئايماققا ئورۇنلاشقان بولغاچقا، ئۇلار ئەل بولغان تۇتۇنلار دەپ ئاتالغان. بەگچۇر كېيىن يەنە ئۇلارنى قايتۇرۇۋالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ۋەيلىشقا ئېرىشىپ، بەگچورنىڭ داۋاملىق تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق رايونلارغا قاراتقان ھۇجۇمىنى يوقىتىشىنىڭ دالدىسىغىمۇ يارىمىدى.①

(2) كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى

كېيىنكى تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى يەنىلا قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئىدى، قۇتلۇق قوزغىلىپ چىققان كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىمۇ ئوخشاشلا بىر قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەت ئىدى. شۇڭا قۇتلۇق سۈجۈ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ سۈشىيەن ناھىيىسى ئەتراپى) غا ھۇجۇم قىلغاندا كۆپلىگەن ئادەم ۋە ئەمەلدارلارنى بۇلاپ كەتتى. بەگچۇر قاغانمۇ جاۋجۇ بىلەن دىڭجو ئايمىقى (ھازىرقى خېبېينىڭ نىڭجىن ناھىيىسى بىلەن دىڭشىيەن ناھىيىسى ئەتراپى) غا بېسىپ كىرىپ، 80-90 مىڭ ئاھالە بىلەن ۋۇخۇيداۋغا بېسىپ كىرگەندە يەنە ئادەم، چارۋا ۋە ئايال لار بىلەن باللارنى پۈتۈنلەي بۇلاپ كەتكەنىدى. بەگچۇر قىتانلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قىتانلارنىڭ ئاھالىلىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىر ئالغانىدى. بەگچورنىڭ باش سانغۇنى تونيوقۇق باسمىللارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئەر - ئاياللىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىر ئالغانىدى.② بىلگە قاغان تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئايال لار بىلەن باللارنى بۇلاپ كەتكەنىدى.③ بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ يەنىلا قۇلدارلىق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇڭا تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئۇرۇش جەريانىدا ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆزلۈكسىز بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قۇل قىلغانىدى. «پۈتۈنلەي ئەسىر ئالغان»، «پۈتۈنلەي قۇل قىلغان»، «كۆپ قېتىم بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان»، بىر قېتىمدىلا 80- 90

① «يېڭى تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «كونا تاڭنامە» 185- جىلدىتىكى «تيەن گۈيداۋنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

② كونا - يېڭى «تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى بىلەن «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر»گە قاراڭ.

③ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»گە قاراڭ.

مىلىڭ ئاھالىسىنى بۇلاپ كەتكەن دېگەن خاتىرىلەر بىلەن بىلگە قاغان-
نىڭ تالىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى يۈەن جىنگە ئېيتقان «قىتانلار
بىلەن تاتابىلار ئىلگىرى تۈركلەرنىڭ قـۇللىرى ئىدى»[1] دېگەن
سۆزىدىن قارىغاندا، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغان ھەر مىللەت ئاھالى-
لەرنىڭ سانىنىڭ ئاز ئەمەسلا بولۇپلا قالماي، بەلكى بويسۇندۇ-
رۇلغان قوۋم ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھەتتا پۈتۈن جەمەتى ياكى قەبىلى-
سى بويىچە، تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەرقىي قۇللىرىغا ئايلان-
دۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
يەنە كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەز-
گىلدە، بويسۇندۇرۇلغان قوۋم ياكى قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈرسە،
ئۇلارنىڭ خەلقى پۈتۈنلەي قۇللارغا ئايلاندۇرۇلاتتى. مەسىلەن،
بىلگە قاغان باسارقانلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن خەلقىنى بىر ياق-
لىق قىلغاندا، مۇشۇنداق قىلغانىدى. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تې-
شى»دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
«(ئۇ ئەسلىدە) بارس بەگ ئىدى، بىز ئۇنىڭغا قاغان دېگەن
نامنى بەردۇق ھەمدە مەلىكە سىڭلىمنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق،
ئۆزى خاتالاشتى، قاغانى ئۆلدى، خەلقى دېدەك قۇلغا ئايلاندى.»
ئۇنىڭدىن باشقا كېيىنكى تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىشغال قى-
لىنغان رايونلاردا، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان ئاھالىلەرنى تۈركلەر-
نىڭ ئۆز زېمىنىگە ئېلىپ كېتىپ قۇل قىلغاندىن سىرت، شۇجاي-
لاردا قالدۇرۇپ كەتكەن ياكى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىلگەن سان-
غۇنلارمۇ يەرلىك خەلقلەرنى قۇل قىلىپ، ئېغىر مەجبۇرىيەتلەر-
نى ئارتقانىدى. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن
«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دە خاتىرىلىنىشىچە شەرقتە قادىرقان
تېغىغا ياكى غەربتە كانگىيىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان تۈرك كۆچ-
مەنلىرى بولسۇن، يەرلىك خەلقلەر ئۇلارغا نىسبەتەن «قۇللار

---

[1] «قانۇنلار قامۇسى» 198 ـ جىلد «تۈركلەر».

قۇللۇق بولدى. دېدەكلەر دېدەكلىك بولدى. ئىنىسى ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس ئىدى. بىز ئىرىشىپ قۇرغان دۆلەتنىڭ قانۇنى تۈزۈمى ئەنە شۇنداق» دېگەندەك ئىدى. بۇمۇ كېيىنكى تۈرك هاكىمىيىتى هۆكۈمرانلىق قىلغان جەمئىيەتنىڭ يەنىلا بىر قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭ هاكىمىيەت خاراكتېرىنىڭمۇ قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى هاكىمىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ماچاڭشۇ ئەپەندى ئۇ ئۆزى يازغان «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»[1] ناملىق ئەسىرى بىلەن «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيەت ئۆزگۈرۈشى»[2] ناملىق ماقالىسىدە، كېيىنكى تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى فېئوداللىق تۈزۈم ئىدى، دەپ قارىغانىدى. ماچاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «چۈنكى شەرقىي تۈرك هاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، ھەرخىل زىددىيەتلەرنىڭ يىغىلىپ، ھەل قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسلىق زىددىيىتى هۆكۈمران سىنىپلار بىلەن چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتۇر. شۇڭا، كېيىنكى تۈرك هاكىمـ يىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن هۆكۈمران سىنىپلار چارۋىچىلارغا مەلۇم يول قويۇشلارنى ئويلاشماي تۇرالماي، شۇ ئارقىلىق چارۋىچىلارنىڭ بەگلەرگە بولغان كۈرىشىنى پەسەيتتى. شۇنداق قىلىپ قۇللار قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، لېكىن قۇللار قانۇنىنى بىكار قىلىش قۇللارنى بىكار قىلىش بولماستىن، پەقەت چارۋىچىلارنى قۇللۇققا چۈشۈرۈپ قويىدىغان ئەنئەنىۋى قانۇنىنى بىكار قىلىش ئىدى، شۇنداق بولغاچقا قۇتلۇق تاڭ سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىكى يۇنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسىدىن قېچىپ چىققاندا، بۇرۇنقى قەبىلىسىدىن توپلىغان يەتتە يۈز ئادەم

[1] شائخەي خەلق نەشرىياتى 1957 ـ يىل نەشرى.
[2] «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1958 ـ يىللىق 3. 4. بىرلەشمە سانلىرىدا ئۇلاپ بېسىلغان.

توغرىسىدا (يەتتە يۈز كىشى بولغاندىن كېيىن، ئاتا - بوۋىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بويىچە دۆلىتىدىن، قاغانىدىن ئايرىلغان خەلقلەرنى، تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ) دېگەنىدى، قۇتلۇق ئەينى ۋاقىتتا ھاكىمىيەتنى قايتا قۇرۇش ئۈچۈن جىددىي ئەھۋال ئاستىدا، سەرسان بولۇپ يۈرگەن خەلقلەرنى قۇللۇقتىن كەچۈرۈم قىلىش پەرمانىنى جاكارلىغانىدى. بۇ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە قۇللار قانۇنىنى بىكار قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى تەدبىرى ئىدى.

ئىككىنچى، ماچاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن قۇتلۇقنىڭ ئىنىسى بىلگە قاغان «تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن تارقاتقان مۇھىم قانۇنىي تۈزۈملەر» گەرچە مۇجمەل بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىر ماددىسىدىكى «يالىڭاچ خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم» دېگەن سىياسەت، قەدىمكى قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئۆزئارا ئەكسى ئىدى.

ئۈچىنچى، ماچاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ، دۆلەت ئىچىدىكى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەر (مەسىلەن، ئۇيغۇرلار) نى پۈتۈنلەي قۇللارغا ئايلاندۇرماي بەلكى «تەسلىم بولغانلىرىنى يەنىلا قارا بۇدۇنلارغا ئايلاندۇرۇپ، ئاز بىر قىسمىنى بولسا قەتلى قىلاتتى». بۇ خىل ئۇسۇل شۇبھىسىزكى VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىن بۇرۇنقى، ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇللارغا ئايلاندۇرۇۋېتىش ئۇسۇلىغا تۈپتىن ئوخشاشمايتتى.

لېكىن مېنىڭ قارىشىمچە ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ قارىشى بىلەن ئوخشاشمايدۇ — كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى، ئاساسلىقى ئۇستقۇرۇلمىسى ھۆكۈمران مىللەتنىڭ يات مىللەت ئاھالىلىرىگە بولغان قۇللۇق ئاسارىتى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ، شۇڭا قۇللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئۇرۇش ئەسىرلىرى بولۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچىدە قۇللارغا ئايلاندۇرۇلىدىغانلار ئىنتايىن

ئاز ساننى تەشكىل قىلىدۇ؛ ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ھۆ-
كۈمران مىللەتنىڭ ئىچىدىكى ئادەتتىكى چارۋىچىلارمۇ قۇل بو-
لاش ۋە قۇلغا ئىگە بولۇشقا قاتنىشىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىمۇ
ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىدۇ. بۇ ھۇن، تۈرك ۋە موڭ-
غۇللارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش ئىدى.

يۇقىرىدا بىز تۈركلەرنىڭ قۇللىرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى-
نىڭ خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت ئەسىرلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش-
تىن كەلگەنلىكىنى، شۇڭا خەنزۇلاردىن بۇلاپ كېتىلىپ قۇل
قىلىنغانلارنىڭ سانىنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئىكەنلىكىنى، ھالبۇكى
تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىدىن قۇل قىلىنغانلارنىڭ سانىنىڭ تارىخي
خاتىرىلەردە ئاران 700 ئادەم دەپ كۆرۈلگەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ
ئۆتكەنىدۇق. شۇڭا، قۇتلۇقنىڭ ئۆز خەلقىنى قۇلغا ئايلاندۇ-
رۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش بەلگىلىمىسى، ھەرگىزمۇ قۇللارنى
ئەمەلدىن قالدۇرۇش بولمىغاننىڭ ئۈستىگە، يەنە كېلىپ قۇللار
قانۇنىنىمۇ بىكار قىلىشى بولماستىن، قۇلدارلىق تۈزۈمنى ئە-
مەلدىن قالدۇرۇشى تېخىمۇ ئەمەس ئىدى. چۈنكى، تۈركلەرنىڭ
جەمئىيىتىدىكى كۆپلىگەن، ئاساسلىق يات مىللەتتىن بولغان
قۇللار كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىگەن، تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈ-
مىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغان، شۇڭا تۈركلەرنىڭ
ئۆز مىللىتىدىن بولغانلار قايتا قۇللارغا ئايلاندۇرۇلمىغان بولسى-
مۇ، لېكىن يات مىللەتلەردىن بولغان كەڭ قۇللار يەنە داۋاملىق
تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىنى ئۈزلۈكسىز تولۇق-
لاپ تۇرغان، تۈركلەرنىڭ ئۆز مىللىتىدىن بولغان خەلقلەرنىڭ
كەچۈرۈم قىلىنىشى بولسا تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ
ئەمەلدىن قالدۇرۇشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا قارىتا قىلچە ياردىمى
بولمىغانىدى، كېيىنكى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئاشۇ 700
ئادەم قۇللۇقتىن كەچۈرۈم قىلىنغاندىن كېيىن، دەرھال قۇللار-
نى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۇرۇشىغا ئاتلان-

غان، ھالبۇكى قۇتلۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بولسا كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنى قايتا قۇرۇش جەريانىدىكى بۇ «سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ماشىنىلىرى» دىن پايدىلىنىپ، ھەممىلا جايدا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت ئاھالىلىرىنى داۋاملىق بۇلاپ ئەسىر ئېلىپ قۇل قىلدى. مەسىلەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، ۋۇزېتيەننىڭ شىڭلى تۇنجى يىلى (مىلادى 698 ـ يىلى) بەگچۇر قاغان جاۋ، دىڭ قاتارلىق ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتا، بىر قېتىمدىلا خەنزۇ ئەر ـ ئاياللىرىدىن 80 ـ 90 مىڭ ئادەمنى بۇلاپ كەتكەنىدى، بۇ نەقەدەر زور سان ـ ھە! ئەگەر كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى راستتىنلا قۇللار قانۇنى بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، فېئوداللىق تۈزۈمگە ئۆتكەن بولسا نېمە ئۈچۈن 100 مىڭ نوپۇسقا يېقىن قۇلنى بۇلايدۇ؟ ئەگەردە كېيىنكى تۈرك جەمئىيىتى يەنىلا قۇلدارلىق تۈزۈم جەمئىيىتىگە مەنسۇپ بولماي، فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ 100 مىڭ نوپۇسقا يېقىن قۇلنى يىغىشنىڭ پۈتۈنلەي زۆرۈرىيىتىمۇ بولمىغان بولىدۇ.

چەت ئەل تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۆز مىللىتىنى قۇلغا ئايلاندۇرۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇشى تەرەققىي قىلىشىغا توسالغۇ بولمىغانىدى. مەسىلەن، قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تىپى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان قەدىمكى يۇنان بىلەن رىمنى ئالساق، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 594 ـ يىلى، قەرزدار قۇلدارلىق تۈزۈمنى بىكار قىلغان، ئافىنانىڭ سىياسىي ئىسلاھاتچىسى سولۇننىڭ ئۆز مىللىتىدىن بولغان خەلقلەرنى قەرزدار قۇللارغا ئايلاندۇرۇشنى يولغا قويۇشنى مەنئىي قىلىشى، دەل مۇشۇنداق ئىدى. مەسىلەن، يەنە قەدىمكى رىمدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىن بۇرۇن، دۆلەت ئىچىدە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر قەرزدارلىقتىن

قەرزدار قۇللارغا ئايلاندۇرۇلغانىدى. كېيىن ئاددىي خەلق بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈرىشىنىڭ نەتىجىسىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 326 ـ يىلى دىكتاتۇر بولغان پوتىلا پاپىرا قەرزدار قۇلدارلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ «پوتىلا پاپىرا قانۇننى»نى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ماقۇللىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەرزدار بولۇپ قېلىپ قۇللۇققا ئۇچرىغان رىملىقلار ئەركىنلىككە ئېرىشكەنىدى، بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى رىم دۆلىتىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى (ئاساسلىقى يات مىللەتلەرنى قۇل قىلىش ئاساسىدىكى رىمنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى) قىلچىمۇ تەسىرگە ئۇچرىمىغانىدى.

ماچاڭشۇ ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان ئىككىنچى سەۋەبكە بىر قەدەر ئاسان جاۋاب بەرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، بىلگە قاغان ئېلان قىلغان قانۇنلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئازراقمۇ مۇجمەل بولمىغان بىرەرمۇ ماددىنى تاپقىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بىلەن قۇللارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قانۇنى (فېئوداللىق قانۇننى تۇرغۇزۇشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى)نى باغلاش ئىنتايىن قىيىن ئىدى.

ماچاڭشۇ ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان ئۈچىنچى سەۋەبكە جاۋاب بېرىشمۇ تەس ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇرلار تۈركلەر بىلەن بىر مىللەت (يەنى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دېيىلگەن) بولغاچقا، تۈرك ھۆكۈمەرانلىرىنىڭ ئۇلارغا قاراتقان مۇئامىلىسى تەبىئىي ھالدا خەنزۇ ۋە باشقا قىتان، تاتابى قاتارلىق مىللەتلەرگە قاراتقان مۇئامىلىسىگە ئوخشاشمايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈرك ھۆكۈمەرانلىرىنىڭ يات مىللەتلەرگە قاراتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇرۇش جەريانىدا بەيئەت قىلىپ «قارا بۇدۇن»غا ئايلاندۇرۇلغانلار بىلەن ئەسىرگە ئېلىنىپ قۇل قىلىنىپ بەيئەت قىلغانلار بىر - بىرىدىن پەرق قىلاتتى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرى

ئۇيغۇرلارغا ئاشۇنداق مۇئامىلە قىلغان تۇرۇقلۇق، گەرچە بەزىدە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، «تەسلىم بولۇپ داۋاملىق قارا بۇدۇنلارغا ئايلاندۇرۇلغان» بىلەن بىراق «يەنە بىر قىسمى يەنىلا پۇتۇنلەي قەتلى قىلىنغانىدى» . بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى تۇرك جەمئىيىتىدە قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇشىغا، قىلچە تۇسالغۇ بولالمىدى.

(3) كېيىنكى تۇرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

بەگچۇر قاغان دائىم قوشۇن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانىدى. مىلادى 708-يىلى (جوڭزوڭنىڭ جىڭلوڭ 2 - يىلى) ئەتىياز مارتتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇفاڭ يولى باش بۇغى جاڭ رېنيۈەن خۇاڭخېنىڭ شىمالى، چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا، شەرقىي تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى، ئوتتۇرا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى، غەربىي تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى قۇردى (قەدىمكى ئورنى: شەرقىي رەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى خۇاڭخېنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا، ئوتتۇرا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى ھازىرقى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، غەربىي تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى ھازىرقى خاڭجىن خوشۇنىدىكى ئۈجىيا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) ، ئۈچ شەھەرنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 400 چاقىرىم كېلەتتى، ھەمدە 1800 ئورۇندا خەۋەرلىشىش تورى ياسالغان بولۇپ، سانغۇن لۇن گوگرېنى سۇفاڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سەپ چارلىغۇچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، چارلىغۇچى قوشۇنلار بىلەن چارلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە

ئېلىپ، چوغان ئېغىنىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كونترول قىلدى.①تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرگە قارىتىلغان مۇداپىئەنى كۈچەيتكەنلىكتىن، تۈرك مۆكۈمرانلىرى چوغاي ئېغىنىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالماي، بۆلاڭچىلىقنىڭ تىغ ئۇچىنى غەربىي يۇرت ۋە غەربىي تۈركلەرگە قاراتتى. مىلادى 714 ـ يىلى (شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 2 ـ يىلى) ئەتىياز 2. ئايدا، بەگچۇر ئوغلى توڭئا ئېگىن قاتارلىقلارنى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، قورۇقچى بەگ گوچىنگۈەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، توڭئا ئېگىن ئۆلتۈرۈلدى. مىلادى 715 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 3 ـ يىلى) ياز 4. ئايدا، بەگچۇر يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ، قارلۇق، قويلاۋ، چونس قاتارلىق (غەربىي تۈركلەرنىڭ سول بەش تۇغلۇق قەبىلىلىرىگە تەۋە) قەبىلىلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، تاڭ شۈەنزۇڭ پەرمان چۈشۈرۈپ بېشبالىق قورۇقچى بېگى تاڭ شىخۇي قاتارلىقلارنى قوشۇن بىلەن ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى.②

مىلادى 716 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 4 ـ يىلى) يازدا بەگچۇر شىمالدا بايىرقۇلارغا (ھازىرقى تۇغلا دەرياسى بويىدا) جازا يۈرۈش قىلىپ، قايتىشىدا ئۆلتۈرۈلدى، ئورنىغا ئوغلى كىچىك قاغان بۆگۈقاغان تەختكە چىقتى. قۇتلۇقنىڭ ئوغلى كۆل ئېگىن بۇرۇنقى قوۋمدىكىلىرىنى يىغىپ، كىچىك قاغان بىلەن بەگچۇرنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاكىسى مويۇنچۇرنى بىلگە قاغان قىلىپ تىكلەپ، ئۆزى سول قول بىلىكخان (تاردۇش شاد دېيىلىشى كېرەك) بولۇپ، ھەربىي قوشۇنلارنى باشقۇردى.②

بىلگە قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئۆزى

---

① «كونا تاڭنامە» 93 ـ جىلد «جاڭ رېنيۈەننىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

② ② «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى، «كونا تاڭنامە» 103 ـ جىلد «گوچىنگۈەننىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 211 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 3 ـ يىلى ياز 4. ئايدا، 5. ئايدا ۋە 4 ـ يىلى ياز 6. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

يېگىدىن تەختكە چىققاچقا كۆچى يېتىشمەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆچى كۆچلۈك بولغاچقا، كەييۈەننىڭ 2 ـ يىلى كەبىسە 2ـ ئايدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسى يەنە شىمالنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى يۈنجوگىدىكى كونا شەھەر (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسى) دىن ئوت-تۇرا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە يۆتكەپ، قو-شۇن تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچتى، بۇنىڭ بىلەن شىمالىي چېگرى-نىڭ مۇداپىئە كۈچى تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەنلىكتىن، تۈركلەر-گە پۇرسەت قالدۇرۇلمىدى. بۇ خۇددى دانىشمەن تونيوقۇق كۆر-سىتىپ ئۆتكەندەك ئىدى:

«تاڭ پادىشاھى دانىشمەن، باتۇر، پۇقرالىرى بىر يىلدا بەش نۆۋەت هوسۇل ئالىدۇ، پۇرسەت بولمىسا يېنىكلىك بىلەن ھەرى-كەت قىلىشقا بولمايدۇ. قوۋملىرىمىز ئەمدىلا توپلاندى، كۈچى يېتىشمەيدۇ، بىرقانچە يىل ئارام ئالدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ئاندىن ۋەزىيەتكە قاراپ ئىش قىلىساق بولىدۇ.»[1]مانا مۇشۇنداق سېلىشتۇرما ۋەزىيەت ئاستىدا، بىلگە قاغان هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (مىلادى 716 ـ 734 ـ يىللار) دىكى 20 يىل جەريانىدا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلى-ماي، ئەكسىچە ئىككى تەرەپنىڭ تىنچ بېرىپ كېلىشى ئۈزلۈكسىز قويۇقلاشتى.

كېيىنكى تۈرك قۇلدار ھاكىمىيىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاس-تىدىكى، هۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۈزلۈك-سىز ئىسيان كۆتۈردى، ھەمدە كۆپلەپ جەنۇبقا كۆچۈپ، تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلدى. مىلادى 714 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 2 ـ يىلى) كۈز 9ـ ئايدا قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر لياڭجۇ ئايمىقىغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى؛ قىش 10-

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى.

ئايدا، قويلاۋ قاتارلىق قەبىلىلەر بېشبالىقتا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. 715 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 3 ـ يىلى) نىڭ دەسلىپىگە كەلگەندە، تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، 10 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئېشىپ كەتتى. باھار 2 ـ ئايدا «ئون ئوقلارنىڭ كوراگانى» بولغان ۋېنجيەن بىلەن ئاتئېز تۇتۇقى سىتاي قاتارلىقلارمۇ تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. 716 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 4 ـ يىلى) ياز 6 ـ ئايدا بايىرقۇ، ئۇيغۇر، توڭرا، بارغۇت، ئەقىشىد قاتارلىق بەش قەبىلىنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى.[1] ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن بايىرقۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرۈشى تېخىمۇ كەسكىن بولدى. بىلگە قاغان «دانىشمەن، تەدبىرلىك» دەپ ئاتالغان تونيوقۇقنى ئۆزى ئۈچۈن تەدبىر كۆرسىتىشكە قويۇپ، ھەمدە ئۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە تاڭ سۇلالىسىدىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ ئارقىلىق ۋەزىيەتنى پەسەيتىپ، خەتەرلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇپ كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، بىراق بۇ خىل تەدبىر تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەنىدى.

تارىخنامىلەردە مىلادى 721 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 9 ـ يىلى) ئەتىياز 2 ـ ئايدا، بىلگە قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىدىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، شۈەنزوڭنىڭ مۇنداق جاۋاب مەكتۇپ يازغانلىقى خاتىرىلەنگەن:

«ئىلگىرى دۆلىتىمىز تۈركلەر بىلەن قۇدىلاشقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بەدىۋىلەر خاتىرجەملىككە ئېرىشىپ، ئۇرۇش توختىتىلغانىدى؛ دۆلىتىمىز تۈركلەرنىڭ قوي، ئاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، تۈركلەر بىزنىڭ كىمخاب ـ دارايىمىزغا ئىگە بولاتتى،

① «كونا تاڭنامە» 8 ـ جىلد «شۈەنزوڭ ھەققىدە خاتىرە»، «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئالدىنقىسى ۋە داۋامى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 ـ جىلدتىكى مۇناسىۋەتلىك يىل، ئايلاردىكى ماددىلارغا قاراڭ.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تۇرمۇشى ئۆكسۈپ قالمايتتى. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىكى ئەھۋال بۇرۇنقىغا ئوخشىماي قالدى، بەگچۇر ئىشەنچسىز بولۇپ، ئېغىزىدا قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، كۆڭلىدە ئىسيان قىلىشنى ئويلاپلا يۈرگەچكە، دائىم بۇلاڭچىلىق قىلىشقا قوشۇن ئەۋەتىپ، چېگرانى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇردى، ياخشىلىققا ئادەمنىڭ ئۆچمەنلىكىنى، تەڭرىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، ئۆز كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىش بىلەن جاۋاب قايتۇردى. بۇ يامانلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قاغاننىڭ ئۆزىمۇ كۆرۈپ تۇردى، ئەمدىلىكتە بولسا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى يولىدا مېڭىپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئايماقلىرىغا بېسىپ كىرەلمىگەندە، يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ قايتا قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. دۆلىتىمىز ئۆز قوۋملىرىنى ئاسرىغاندەك، دېڭىز دولقۇنلارنى قوينىغا ئالغاندەك، پەقەت سەممىيەتكىلا موھتاج، ئىلگىرىكى گۇناھلارنى سۈرۈشتۈرۈپ يۈرمەيدۇ. قاغان راستىنلا سەممىيەتلىك قىلىدىغان بولسا، بەختىنى ئورتاق قوغدىيالايدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن ئەلچىنى ھاردۇرغاننىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. مۇبادا چېگراغا بېسىپ كىرىدىغان بولسا، كېلىش يولى توسۇلىدۇ. قاغان بۇنى تەپسىلىي ئويلاپ بېقىشى لازىم.»①

بۇ بىر ئابزاس سۆز، ئەمەلىيەتتە كېيىنكى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈگەندىن بۇيانقى ئەھۋالىغا قارىتىلغان بىر خۇلاسىسى ئىدى. مەكتۇپتا دېيىلگەن بەگچۇر قاغاننىڭ ئۆلۈش سەۋەبىنى «تەڭرىنىڭ غەزەپلىنىشى»، «ياخشىلىققا ياخشىلىق، يامانلىققا يامانلىق» دەپ بەرگەن جاۋابىدىن بولغان دېگىنى فېئوداللىق خۇراپىي ئىدىيىگە تەۋە بولغاندىن سىرت، ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغان پوزىتسىيە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە قارىتىلغان مىللىي سىياسىتىنىڭ ئەينىكىدۇر.

① «كىتابلار جەۋھىرى» 980 - جىلد ھېلىن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 212 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيۈەن 9 - يىلى باھار 2 - ئايدىكى ماددىسى.

تاڭ سۇلالىسى قۇدۇلىشىشقا يول قويمىغانلىقتىن، بولۇپمۇ قۇدۇلىشىشنى تەلەپ قىلىشقا قوشۇلمىغانلىقتىن، بۇ بىلگە قاغانغا مەلۇم دەرىجىدە بېسىم پەيدا قىلغاچقا، ئۇنىڭ قۇدىلىشىشتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىغاندى. شۇڭا، بىلگە قاغان غەزەپلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى يۈەن جېڭگە مۇنداق دېگەنىدى:

«تۇبۇتلەر چۆەنرۇڭلار نەسلىدىن؛ قىتانلار بىلەن تاتابىلار ئەسلى تۈركلەرنىڭ قۇللىرى ئىدى، ھەممىسى مەلىكىگە ئېرىشتى، تۈركلەر ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ كۆپ قېتىم قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ماقۇللۇققا ئېرىشەلمىدى، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ . . . كۆپ قېتىم قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىپ، ماقۇللۇققا ئېرىشەلمىگەنلىك، ھەر قايسى ۋاسساللارنى كۆرۈشتىن بىزار بولغانلىق ئەمەستۇ - ھە! »①

دەل تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ خىل بېسىمى، تېخىمۇ مۇھىمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى، بىلگە قاغاننى مەلۇم چەك ئىچىدە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، كېيىن تۇبۇت ھۆكۈمرانلىرى بىلگە قاغانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، گۇاجۇغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلغاندا، بىلگە قاغان قۇلاق سالمىدى، ئەكسىچە ۋەزىر بۇيرۇقچورنى ئەۋەتىپ مەكتۇپنى تاڭ سۇلالىسىگە ھەدىيە قىلىپ بەردى. تاڭ شۈەنزوڭ بىلگە قاغاننىڭ ھەرىكىتىنى ماختاپ، ئالاھىدە غەربىي تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى تۈركلەر بىلەن سودا قىلىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركلەر ھەر يىلى تاڭ سۇلالىسىگە كۆپ مىقداردا چارۋا مال، بولۇپمۇ نەچچە ئون مىڭ تۇياق،

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى بىلەن «دۆلەت ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 212 - جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيۈەن 13 - يىلى ياز 4- ئايدىكى ماددىسى.

ئات سېتىپ بەردى، تاڭ سۇلالىسى بولسا ئۇنىڭ ئورنىغا كۆپلە-
گەن گەزمال رەخت ۋە يىپەك بۇيۇملارنى بەردى، ھەر يىلى نەچچە
ئون مىڭ تۇياق ياكى بىر قانچە يۈز مىڭ تۇياق ئات تاڭ سۇلالى-
سىگە توشۇلاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سېتىۋالغان ئاتلىرىنىڭ
كۆپ قىسمى «دۆلەتنىڭ چارۋىلىرى» ئىچىدىكى نەسىللىك جەڭ
ئاتلىرى ئىدى، تۈركلەرنىڭ نەسىللىك جەڭ ئاتلىرىنىڭ كىرىشى
ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش كۈچى بىلەن ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكنىڭ ئات سورتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىدى. بۇ ھال
شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئۇرۇشنى توخ-
تىتىپ، تىنچ سودا قىلىشنىڭ ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىلىق ئىكەن-
لىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كېيىنكى تۈرك ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدى-
كى زىددىيەت قاتمۇ قات بولۇپ، دائىم ئۆزئارا كۈرەشنى قانات
يايدۇراتتى، ئەڭ ئاخىرىدا قوراللىق توقۇنۇش پارتلاپ، بىر -
بىرىنى قەستلەش ۋە قىرغىن قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى.
مىلادى 734 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 22 ـ يىلى) قىش 12ـ ئايدا
بىلگە قاغان ۋەزىرى بۇيرۇقچۇر تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈ-
لۈپ، ئورنىغا ئوغلى تەختكە چىقىپ، ئىنان قاغان دەپ ئاتالدى.
تاڭ شۈەنزوڭ تۈركلەرگە ئەمەلدار ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈردى
ھەمدە بىلگە قاغانغا ئاتاپ بۇتخانا ياساپ، مەڭگۈ تاش تىكلىدى
(يەنى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى») . ئۇزاق ئۆتمەي ئىنان
ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنىسى تەختكە چىقىپ، تەڭرى قاغان دەپ
ئاتالدى. تەڭرى قاغاننىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىككى
تاغىسى قوشۇننى ئايرىپ ئىدارە قىلىپ، ئوڭ ۋە سول شاد دەپ
ئاتالدى. ئۇزاق ئۆتمەي تەڭرى قاغان ئوڭ شادنى ئۆلتۈرمەكچى
بولغاندا، سول شاد تەڭرى قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈردى.
شۇنىڭدىن كېيىن قاغانلارمۇ كەينى ـ كەينىدىن ئالمىشىپ،
ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەسلىدە كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا

قاراشلىق باسمىل، ئۇيغۇر، قارلۇق قاتارلىق ئۈچ قەبىلە، كې‐
يىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسى ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن
پايدىلىنىپ، مۇستەقىل بولدى. مىلادى 745- يىلى (تيەنباۋنىڭ
4 - يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى كۆل بويلا قوۋمىلىرىگە
باشچىلىق قىلىپ، كېيىنكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى،
بولمىش قاغاننى ئۆلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى تۈرك ھاكى‐
مىيىتى مۇنقەرز بولدى. تۈركلەرنىڭ كۆپ ساندىكى قەبىلىلىرى
ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە بەيئەت قىلدى؛ بىر قىسمى غەربكە‐
ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ باردى؛ يەنە بىر قىسمى بولسا جەنۇبقا
كۆچۈپ، لىڭخۇ (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى)، فېڭ‐
جو (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ غەربىي شىمالى)
قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بەيئەت
قىلدى.①

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى.

ئالتىنچى باب غەربىي تۈركلەر

(1) غەربىي تۈركلەرنىڭ بۈزرۈكۋار بوۋىسى ئىستەمى ۋە تاردۇش قاغاننىڭ غەربىي تۈركلەرنى قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەلتۈرۈشى

غەربىي تۈركلەرنىڭ بۈزرۈكۋار بوۋىسى ئىستەمى (مىلادى 562 ـ ، 576 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىدى. ئىستەمى يەنى ئاشنا تۇمەن (ئېل قاغان) نىڭ ئىنىسى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى نار تىلەك شادنىڭ نەۋرىسى تۈرك نامىدىكى ئۇلۇغ يابغۇ ئىدى. چوڭ ئوغلى تۇمەن ئېل قاغان، كىچىك ئوغلى ئىستەمى ئىدى، ئىستەمى سىتەمى دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، تاردۇش قاغان بۆكە قاغان دەپمۇ ئاتالغان، دەسلەپتە شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) نى پاسىل قىلغان بولۇپ، شەرقتە شەرقىي تۈركلەر بىلەن، غەربتە ئارال دېڭىزى بىلەن جەنۇبتا سۇلى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەشقەر ئەتراپى) بىلەن شىمالدا دەشتى ماكان (ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى چوڭ قۇملۇق) بىلەن تۇتۇشاتتى.»

شۇڭا، «كونا تاڭنامە» 194 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، «غەربىي تۈركلەر بىلەن شىمالىي تۈركلەر (يەنى شەرقىي تۈركلەر) نىڭ ئەجدادلىرى بىر» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. ھالبۇكى، تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»

دا تۇرك ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى تىلغا ئالغاندا، تۇمەن بىلەن ئىستەمىنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى تەڭ تىلغا ئالغاندى. مەڭگۇ تاشتا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئاتا ـ بوۋام تۇمەن (بۇمىن) قاغان ئىستەمى قاغان بولغاندىن كېيىن تۇرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۇزۇمىنى تۇزۇپ بېرىپتۇ.»

ئەمما «سۇينامە» 84 ـ جىلد «غەربىي تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ئېنىق ئايرىمايلا ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ «غەربىي تۇركلەرنىڭ ئەجدادلىرى مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى داروبىيەن (ئاپاقاغان) دۇر، ئۇ ئىشپارا بىلەن ئازارلىشىپ قالغاچقا، ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىپ، پەيدىپەي قۇدرەت تاپقان» دېيىلگەندى. بۇنىڭدا دارابىيەن (ئاپا قاغان) نى خاتا ھالدا غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى دەپ قارىغاندى.

ئىستەمىنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. تەخمىنەن VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇركلەر پارسلار بىلەن بىرلىشىپ، مىلادى 563 ـ ، 567 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئېفتالىتلارغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغاپ،① ئېفتالىتلارنىڭ پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالدى، ئوكسۇس دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى) تۇركلەر بىلەن پارسلارنىڭ ئېفتالىتلارنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغاندىن كېيىنكى چېگراسى ئىدى، ئەمما ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تۆمۈر قاپقا تۇركلەرنىڭ ئەڭ غەربىدىكى قورۇلى

① ئېفتالىتلار ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدە خۇاگو ئېلى دەپ ئاتالغان. «لياڭنامە» 54 ـ جىلد «ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 ـ جىلد «ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە ئېفتالىتلار قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە ئىرانغا يۈرۈش قىلىپ، مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق زېمىنغا ئىگە بولغانىدى. غەربىي يۇرتتىكى كانگىيە، ئۇدۇن، ئارساك ۋە باشقا 30 دىن ئارتۇق ئوششاق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا بەيئەت قىلغانىدى، ئۇلارنىڭ مەركىزى باھادىس شەھىرى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بەلىخ شەھىرى) ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافىدىكى ئېفتالىتلارغا ئائىت ئىزاھاتقىمۇ قاراڭ.

ئىدى. شۇڭا، كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالىي راھىبى شۈەن زاڭ «تۈمۈر قاپقا . . . تۈركلەرنىڭ قورۇلىدۇر»① دەپ كۆرسەتكەندى. ئەينى ۋاقىتتا تۈركلەر تېخى شەرق، غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا (مىلادى 583 - يىلى رەسمىي ئىككىگە بۆلۈنگەن) بۆلۈنمىگەن بولغاچقا، ئېلىمىز تارىخنامىلىرىدە (مەسىلەن، «سۈينامە» 84 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «مۇقان قاغان باتۇر ھەم دانىشمەن بولغاچقا، جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يوقاتتى، غەربتە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلدى، شەرقتە قىتانلارغا ھۇجۇم قىلدى، شىمالدا روڭ - دىلارنىڭ ھەممىسىنى بەيئەت قىلغۇزۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇردى» دەپ كۆرسىتىلىپ («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى» دىكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەرمۇ ئوخشاشمايدۇ)، ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلغانلىق تۆھپىنى مۇقان قاغانغا مەنسۇپ قىلىپ قويغانىدى. لېكىن، فرانسىيە ئالىمى چاۋانىسنىڭ دەلىللىشىگە ئاساسلانغاندا، ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىش تۆھپىسىنىڭ ئىستەمى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقى ئەمەلىيەت بولۇشى كېرەك.② دەرۋەقە «كونا تاڭنامە» 194 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا «ئىستەمى تەگرىقۇتقا ۋاكالىتەن ئون قەبىلە ئاقساقىلىغا قوماندانلىق قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇپ، دائىم غەربىي يۇرتلۇق غۇزلارنىڭ دۆلىتىنى تىنجىتىپ تۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەنى، ئەلۋەتتە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلىرىغا قارىتىلغانىدى.

ئېفتالىتلار تۈركلەر بىلەن پارسلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىن-

① تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىب خۇي لى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى مېھرى شەپقەتلىك ئىبادەتخانىنىڭ ئۈچ ئاشلىق نوم پىتىك ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» 2 - جىلد.

② چاۋانىس تۈزگەن، فېڭ چىڭجۈن تەرجىمە قىلغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى 1958 - يىل نەشرى) 4 - بۆلۈم 2. پاراگرافقا قاراڭ.

غاندىن كېيىن، پېرسىيە بىلەن تۈركلەرنىڭ چېگرىسى بىر - بىرىگە تۇتاشتى. بىراق، تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئوتتۇرا ئاسىدىياغا ئۈزلۈكسىز كېڭەيگەنلىكتىن، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىگە كۈندىن - كۈنگە تەھدىت بولدى، ھەر ئىككى تەرەپ غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا مەنپەئەتىنى كونترول قىلىشنى كۆزلىدى، شۇڭا، تۈركلەرنىڭ پېرسىيىگە ئەۋەتكەن دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ئەدەبسىزلىككە ئۇچراپلا قالماي، بەلكى بەزى ئەلچىلەر زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىمنىڭ بىرلىشىپ، پېرسىيىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشىغا تۈرتكە بولدى. شۇڭا، غەربىي تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىستەمى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ پېرسىيە ۋە شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىشلىرى قويۇقلىشىپ، ئۇيان - بۇيانغا بارىدىغان ئەلچىلەرنىڭ قەدىمى توختىماپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۇرۇشمۇ پارتلاپ تۇردى (تۈركلەر بىلەن پېرسىيىنىڭ ئۇرۇشى، تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىمنىڭ ئۇرۇشى).

ئىستەمى ئېفتالىتلارنىڭ زېمىنىنى تارتىۋېلىپ، «غەربىي يۇرتتىكى غوزلارنىڭ دۆلەتلىرى»نى بويسۇندۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان بايلىقلارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ ۋە توپلىغاچقا، تۇرمۇشى ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ئىدى. مىلادى 568 - يىلى شەرقىي رىم پادىشاھىنىڭ تۈركلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى زېماركۇس (Zemarchus) ئاق تاغدىكى[①] ئوردىدا ئىستەمى قاغان بىلەن كۆرۈشكەنىدى. قاغان بىر چېدىردا شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلغانىدى. قاغان بىر ئالتۇن ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان، ئورۇندۇقنىڭ ئىككى چاقى بولۇپ، ئۇيان - بۇيانغا ئۆرۈلمەكچى بولغاندا، بىر ئات ئۇنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ تۇرغان. ئەلچى قاغانغا

① بۇ تاغنى بىر بۆلۈم ئالىملار ھازىرقى ئالتاي تېغى دەپ ھۆكۈم قىلىشقانىدى، ئەمما جاۋانىس ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى تاغدىكى تېكەس دەرياسى ۋادىسى دەپ قارايدۇ.

ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىنغاندى. قاغاننىڭ
چەت ئەللەرنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىنى قوبۇل قىلىدىغان مەخسۇس
ئەمەلدارى بولغان. ئېھتىرامدىن كېيىن زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ،
پۈتۈن كۈن شاد ـ خوراملىقتا ئۆمدى. چېدىرنىڭ تۆت تېمىغا
ھەر خىل يىپەك رەختلەر ئېسىۋېتىلگەنىدى. قاغان ئەلچىنى
قىمىز ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى. قاغان ئىككىنچى كۈنى ئەلچىنى
باشقا بىر چېدىردا قوبۇل قىلدى، بۇ چېدىرمۇ ھەر خىل پوسۇندى-
كى چىرايلىق يىپەك رەختلەر بىلەن بېزەلگەنىدى، قاغان ئالتۇن
كارىۋاتتا ئولتۇرغان بولۇپ، چېدىرنىڭ ئىچىگە ئالتۇن لوڭقا،
ئالتۇن قەدەھ قاتارلىق جابدۇقلار تىزىپ قويۇلغانىدى. يەنە زىيا-
پەت ئۆتكۈزۈلۈپ كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قاغان ئەل-
چىنى قوبۇل قىلغاندا يەنە بىر چېدىردا قوبۇل قىلدى، چېدىرغا
ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان بولۇپ، چېدىرنىڭ تورىسى پۈتۈن-
لەي ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەنىدى. چېدىرنىڭ ئىچىدە ئالتۇندىن
ياسالغان بىر تەخت بولۇپ، تۆت پۇتى ئالتۇندىن ياسالغان تۆت
دانە تۇزنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغانىدى. چېدىرنىڭ ئالدىغا قويۇپ
قويۇلغان ھارۋىلارنىڭ سانى يوق بولۇپ، ھارۋىلارنىڭ ئىچىگە
كۈمۈشتىن ياسالغان سان ـ ساناقسىزلىغان، پەتنۇسلار قويۇپ
قويۇلغان، نەقىشلىرى شەرقىي رىمنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ①.
غەربىي تۈركلەر ئىستەمىنىڭ دەۋرىدىلا ئاللىقاچان بىر مۇس-
تەقىل سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. شۇڭا، ئىستەمى
تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي قاغانىنىڭ
رۇخسىتىنى ئالمايلا يەنى ئۆز ئالدىغا پېرسىيە ئىمپېرىيىسى بە-
لەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ۋە

① «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 4 ـ بۆلۈم 2 ـ پاراگراف بىلەن چاڭ شىڭلاڭنىڭ تۈزۈپ كىرگۈزگەن «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ماتېرىياللار» (جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى 1978 ـ يىل نەشرى) 4 ـ كىتاب 5 ـ بابتىكى قوشۇمچە «شەرقىي رىم بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشى»گە قاراڭ.

چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە شەرقىي رىم بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، ئۆز ئالدىغا چەت ئەل بىلەن ئۇرۇش ئېلىپ باردى. مىلادى 576 ـ يىلى ئىستەمى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تاردۇش ئەڭ ئالىي قاغاننىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا ئۆز ئالدىغا تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى تاردۇش قاغان دەپ جاكارلىغاندى. تاردۇش قاغان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، ھەتتا ئۇ ئاپا قاغان (مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى داروبيەن) ۋە تېگىن شاد (ئىشپارا قاغاننىڭ ئىنىسى) قاتارلىقلارنىڭ كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئەڭ ئالىي قاغان ئىشپاراغا ئۇرتاق قارشى تۇرۇپ، غەربتە مۇستەقىللىق جاكارلىغانىدى، بۇنىڭ بىلەن تۈركلەر غەرب، شەرق دەپ رەسمىي ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى (مىلادى 583- يىلى).

مىلادى 599 ـ يىلى (سۈي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى) قىش 12- ئايدا، شەرقىي تۈركلەرنىڭ دولان قاغانى قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، تاردۇش قاغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئۆزىنى بۆكە قاغان دەپ جاكارلىغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي قاغانى بولغانلىق ئىدى. بۇ چاغدىكى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تارقىلىشى مۇنداق ئىدى: غەربىي تۈركلەر شەرقتە ئالتاي تېغىغىچە بولغان جايلارنى كونترول قىلغانىدى؛ ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدە چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاپا قاغان مىلادى 587- يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى) شەرقىي تۈركلەر تەرىپىدىن يوقۇتۇلغانىدى؛ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇپ، دولان قاغان بىلەن تىركەشكەن تولى قاغان (يەنى چىمەن قاغان) بولسا، جەنۇبقا كۆچۈپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئەمدىلىكتە دولان قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، تاردۇش قاغاننىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنى

ئىشغال قىلىشى بولسا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتۈن
زېمىنىنىڭ تاردۇش قاغانىنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتۈشى بولۇپ،
ئەمەلىيەتتە تاردۇش قاغان تۈركلەرنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى كونت-
رول قىلغانىدى. ئەمما بۇ خىل بىرلىك مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە
ئەمەس بولۇپ، كۆرۈلۈپلا يوقاپ كەتكەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي
تاردۇش قاغان سۈي سۇلالىسىنىڭ چېگراسىغا ھۇجۇم قىلغاندا،
قايتۇرما زەربىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ چىمەن قاغانغا ھۇجۇم قىلىشقا
ئەۋەتكەن قوشۇنىمۇ سۈي قوشۇنلىرىنىڭ توسۇپ زەربىسىگە ئۇچ-
رىدى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرك چارۋىچىلىرى بىلەن
تۈركلەر تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان تېلى قەبىلىلىرىنىڭ
كەينى ـ كەينىدىن تاردۇش قاغاندىن يۈز ئۆرۈپ، چۆللۈكنىڭ
جەنۇبىدىكى چىمەن قاغانغا بەيئەت قىلىشى، تاردۇش قاغاننى
ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم قىلغاچقا، ئۇ تۈرك-
لەر رايونىدا پۇت دەسسەپ تۇرالماي، نائىلاج مىلادى 603 ـ يىلى
(رېنشۇنىڭ 3 ـ يىلى) چىمەن قاغانغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر
بولدى، كېيىن تاردۇش قاغاننىڭ قوۋملىرى تارمار بولۇپ تارقى-
لىپ كەتكەچكە، غەربتە تۇيخۇن (ھازىرقى چىڭخەي ئەتراپىدا
چارۋىچىلىق قىلىدىغان سىيانپىلارنىڭ بىر تارمىقى) لارنىڭ ئارى-
سىغا قېچىپ بېرىپ، كېيىنكى ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقى
مەلۇم بولمىدى.① تاردۇش قاغان شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي
تۈركلەرنى ئاران تۆت يىللا (599 ـ 603 ـ يىللار) بىرلىككە
كەلتۈرەلىگەنىدى. لېكىن، غەربىي تۈركلەر (ئالتاي تېغىنىڭ
غەربىنى كونترول قىلىپ تۇرغانلار) نىڭ تەسىر كۈچى ئىستەمى-
دىن بۇيان مۇستەھكەم ئۇرناپ كەتكەچكە، تاردۇش قاغاننىڭ
چۆللۈكنىڭ شىمالىدا مەغلۇپ بولۇپ، غەربكە قېچىپ كېتىشى،

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 179 ـ جىلد، سۈي ۋېندىنىڭ رېنشۇ 3 ـ يىلىدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

بۇنىڭغا ئانچە ئەسىر كۆرسىتىلمىگەنىدى.

(2) غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلىنىشى

دەسلەپتە، مىلادى 587 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 7 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان ئاپاقاغان (ھازىرقى ئالتاي ئېغىنىنىڭ شەرقىدە چارۋىچىلىق قىلغان بولۇپ، زېمىنى غەربىي تۈركلەرنىڭ چېگرىسىغا يېقىن ئىدى)، يابغۇ قاغان تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنغاندا، جەمەتىدىكىلەر تاردۇش قاغاننىڭ نەۋرىسى ياڭسۇ تېكىنىنىڭ ئوغلىنى ئاپانىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىرىپ، نىيلات قاغان (كىچىك قاغان) دەپ ئاتىدى. نىيلات ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى تارمان تەختكە چىقىپ، نىيۋات چۇرلۇق قاغان دەپ ئاتالدى. چۇرلۇق قاغاننىڭ مۇقىم تۇرالغۇسى يوق بولۇپ، كۆپرەك ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) دا تۇردى. كېيىن تاردۇش قاغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدا مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ كەتكەندىن كېيىنلا، چۇرلۇق ئاندىن غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولدى. چۇرلۇقنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بوش بولغاچقا، قول ئاستىدىكىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، يەنە تېلىلارنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالدى. مىلادى 605 ـ يىلى (دايېنىڭ تۇنجى يىلى)، چۇرلۇق قوشۇن باشلاپ تېلى قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى تالان ـ تاراج قىلدى، سىرتاردۇشلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن يۈز نەچچە كىشىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى، بۇنىڭ بىلەن تېلى قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئېلتەبىر ئېركىن قىبئارغالىنى باغا قاغان قىلىپ تىكلەپ، يەنە سىرتادۇشلاردىن بولغان ئېركىن ئېلىكنى كىچىك قاغان قىلىپ، چۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلدى، چۇرلۇق ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى. چۇرلۇقنىڭ ئانىسى شاڭ خانىم ئەسلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بولۇپ، نىيلات-

ـنىڭ ئىنىسى پوش تېكىنگە قايتا ياتلىق بولغانىدى، كەيخۇاڭنىڭ ئاخىرقى يىلى پوش تېگىن بىلەن بىرگە ئوردىنى تاۋاپ قىلغىلى بېرىپ، تاردۇش قاغاننىڭ توپىلىڭىغا يولۇقۇپ، چاڭئەندە تۇرۇپ قالغانىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى فېي جۇي چۇرلۇقنىڭ ئانىسىنى ياد ئېتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى دالالەت قىلىشنى تەكلىپ قىلدى، سۇي ياڭدى سۇي جۇنـ ـسۇنى يارلىق بىلەن ھال سوراشقا ئەۋەتتى، چۇرلۇق يارلىقنى كۆرۈپ بەيئەت قىلىپ، سۇي جۇنسۇغا قوشۇپ، سۇي سۇلالىسىـ ـگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇلپار تەقدىم قىلدى.

مىلادى 609 ـ يىلى (دايىنىڭ 5 ـ يىلى) سۇي ياڭدى غەربنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، چۇرلۇق قاغان بىلەن دادۇبا جىلـ ـغىسى (ھازىرقى گەنسۇدىكى مىنلې ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇـ ـبىدا) دا كۆرۈشمەكچى بولغان، ئۇنى ئۇقتۇرغاندا، چۇرلۇق قولاق سالمىغاچقا، سۇي ياڭدى قاتتىق غەزەپلەندى. بۇ چاغدا غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاقساقىلى شېگۇي (تاردۇشنىڭ نەۋرىسى، چۇرلۇقنىڭ تاغىسى) سۇي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى، فېي جۇي چۇرلۇقنى ئوردىغا بويسۇنماي، كۈچىيىپ كېتىدۇ دەپ قاراپ، ئوردىدىن ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىنى پارچىلاپ، شۇ ئارقىـ ـلىق ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىشنى تەكلىپ قىلدى. سۇي ياڭدى شېگۇينىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا چۇرلۇقنىڭ ئورـ ـدىغا بويسۇنماسلىق ئەھۋالىنى، شېگۇي بىلەن ياخشىچاق بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئۇنى چوڭ قاغان قىلماقچى بولغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنىڭغا قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، چۇرلۇقنى ئۆلتۈرۈشكە ئەمر قىلغانلىقىنى، ئاندىن قۇدىلاشماقچى بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ، سۇي ياڭدى ھال رەڭ بامبۇكقا ئاق پەي قىستۇرۇلۇپ ياسالغان يا ئوقىدىن بىرنى ئەلچى ئارقىلىق شېگۇيـ ـغا تەقدىم قىلىپ، ئەلچىگە «بۇ ئىش تېز بولۇشى كېرەك، تېز

بولغاندىمۇ يا ئۇقىدەك تېز بولۇشى كېرەك» دېدى. ئەلچى قايتىپ بارغاندىن كېيىن شېگۈي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، چۇرلۇققا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، چۇرلۇق مەغلۇپ بولۇپ بىر قانچە مىڭ ئاتلىقلىرى بىلەن شەرققە قاچتى، يولدا بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ، قوچۇدا تۇرۇپ قالدى. سۇي ياڭدى قېي جۇينى شالڭ خانىمنى ئېلىپ يۇمىنگۇەندىكى جىنچاڭ قەلئەسى (ھازىرقى گەنسۇدىكى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) گە بېرىپ، ئۇنى ئوردىغا بەيئەت قىلىشقا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتتى. مىلادى 611 ـ يىلى (دايېنىڭ 7 ـ يىلى) قىش 12ـ ئايدا چۇرلۇق چاڭئەنگە كەلدى، سۇي ياڭدى ئۇنى ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدى، جاھاندىكى قىممەتلىك يېمەكلىكلەرنى تەييارلاپ، ئۇسسۇلچى قىزلار قاتناشقان كاتتا بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، مۇزىكا ئورۇنلىغۇزۇپ كۈتتى.

مىلادى 612 ـ يىلى (دايېنىڭ 8 ـ يىلى) باھار 1ـ ئايدا، سۇي سۇلالىسى چۇرلۇق قاغانىنىڭ قوۋملىرىنى ئۈچ قىسىمغا ئايرىدى: ئۇنىڭ ئىنىسى كۆلدات شاد ئاجىز ـ ئورۇق 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئېلىپ، خۇيىنىڭ ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ جېڭيۈەن ناھىيىسىدە) گە ئورۇنلاشتى؛ يەنە دانيات تېگىن ئۆزىنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى ئېلىپ، لوفەن ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ جىڭلې ناھىيىسىدە) گە ئورۇنلاشتى؛ ھالبۇكى چۇرلۇق بولسا 500 نەپەر ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، دائىم سۇي ياڭدىنىڭ يېنىدىن نېرى كەتمەي چارلاپ يۈرگەچكە، ئۇنىڭغا قاشانا قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامى بېرىلىپ، مول ئىنئام ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەنىدى.[①]

مىلادى 617 ـ يىلى (گوڭدىنىڭ يىنىڭ تۇنجى) يىلى كۈز 7ـ ئايدا، لى گۈي سۇي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ،

---

① يۇقىرىقىلارنى «سۇينامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ.

ۋۇۋېي (ۋىلايەت ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسىدە) نى ئىگىلەپ، ئۆزىنى خېشى دالياڭ خانى دەپ جاكارلىدى. كۆلدات شاد خۇيىنىڭدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، لى گۇيغا بەيئەت قىلدى. كېيىن سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي روڭلار ئەلچىسى ساۋچيوڭ جاڭيىنى ئىگىلەپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، كۆلدات شاد يەنە ساۋچيوڭغا بەيئەت قىلىپ، لى گۇيغا قارشى تۇردى، بىراق لى گۇي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، دادۇبا جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ، تۇيغۇنلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. مىلادى 618 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ يىنىڭ 2 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې تۇنجى يىلى) ياز 5ـ ئايدا، لى يۈەن سۇي گوڭدىنى تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇرلاپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى. كۈز ئەيۇلدا كۆلدات قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي لى گۇي تەرىپىدىن يوقۇتۇلدى.

مىلاتى 617 ـ يىلى كۈز 7ـ ئايدا لى يۈەن تەييۈەن (ۋىلايەت ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ تەييۈەن شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، تېگىن دايناتمۇ قوۋملىرىنى ئېلىپ ھەمدەمدە بولدى، كېيىن قوشۇندا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇغاتىغا ئېرىشىپ، دۇ بەگلىكىگە كۆچۈپ بېرىپ بەگ بولۇپ، شى فامىلىسى ھەدىيە قىلىندى.

مىلادى 618 ـ يىلى باھار 3ـ ئايدا سۇي ياڭدى جياڭدۇدا (ھازىرقى جياڭسۇنىڭ ياڭجۇ شەھرى) يۈۋېنخۇا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، قاشانا قاغان نامىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەرلەردە يوشۇرۇنۇپ يۈردى، قىش دېكابىردا چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئەدەبكە قايتقان بەگ دېگەن ئوتتۇغاتنى بەردى.①

چۈرلۈق قاغان (قاشانا) سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

كېيىن قوۋمدىكىلىرى ئۇنىڭ تاغىسىنى قاغان قىلىپ تىكلەپ، نامىنى شېگۇي قاغان (يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شېگۇي) دەپ ئاتىدى. شېگۇي قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، غەربىي تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى كۈچىيىشكە باشلىدى، شەرقىي تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇپ، زېمىنىنى غەربتە كاسپىي دېڭىزدىن شەرقتە ئالتاي تېغىغىچە كېڭەيتىپ، ئوردىسىنى كۈسەننىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز تېغىدا قۇردى. مىلادى 619 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 2 ـ يىلى) كۈزدە، شېگۇي ئۆلۈپ، ئورنىغا ئۇغلى تونيابغۇ تەختكە چىقتى. تونيابغۇنىڭ دەۋرىدە، غەربىي تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى تازا قۇدرەت تېپىپ، شىمالدا تېلىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىلكىدە تۇتۇپ، ئوسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) نى ئىگىلەپ، كېيىن خانلىق ئوردىسىنى شاش (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت) نىڭ شىمالىدىكى مىڭ بۇلاققا كۆچۈردى. مىڭ بۇلاق تونيابغۇنىڭ شىمالىي ئوردىسى بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي ئوردىسى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى بەلىخنىڭ ئەتراپىدا ئىدى. «ئالىي راھىبلار تەرجىمىھالىنىڭ داۋامى» 4 ـ جىلد «شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«بەلىخ دۆلىتىگە يېتىپ كەلدۇق، زېمىنى ئىنتايىن باياشاد ئىكەن، يەنە بىر نامى راجاگراخا بولۇپ، بۇ ئەلنىڭ ئەتراپىدا تونيابغۇ قاغاننىڭ جەنۇبىي ئوردىسى بار ئىكەن. تۈركلەرنىڭ ئادىتىدە يازدا ئوت ـ چۆپلەر ئۆسۈپ، مال ـ يايلاقلىق بولغاندا شىمالدىكى ئوردىدا تۇرىدىكەن؛ قىش كەلگەندە تاغنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ، سوغۇقتىن ساقلىنىدىكەن، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئىككى ئوردىسى باردۇر.»

ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدىكى جايلار بىلەن ئېلە-

مىزنىڭ غەربىي يۇرتىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ھۆكۈمى-
رانلىقىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا باج - سېلىق تاپشۇراتتى، تونيابغۇ
قاغان تۇدۇنلارنى ئەۋەتىپ، باج - سېلىق يىغىش ئىشلىرىغا
نازارەتچىلىك قىلغۇزاتتى.①

ئېلىنىدىغان باج - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، كۆپلەپ قاق-
تى - سوقتى قىلغاچقا، تونيابغۇ قاغان بىلەن غەربىي تۈركلەر-
نىڭ باشقا ئاقسۆڭەكلىرى نۇرغۇن بايلىق توپلاپ، ئىنتايىن ھە-
شەمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. مىلادى 628 - يىلى (تەيزوڭ-
نىڭ جېنگۇەن 2 - يىلى) . ئېلىمىزنىڭ داڭلىق ئۇچ ئاغىلىق
نوم بىتىگ ئۇستازى شۈەن زاڭ سۈياب شەھىرى (قەدىمكى ئورنى
ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق
شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا) دە، تونيابغۇ قاغاننىڭ شىكار قىلىۋاتقان
ۋاقتىدىكى ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى: قاغان ئۇچى-
سىغا يېشىل رەڭدىكى كەشتىلەنگەن تون كىيگەن بولۇپ، پېشا-
نىسىنى بىر غۇلاچچە كېلىدىغان شايى بىلەن باغلىۋالغانىدى،
ئەتراپىدا كىمخاب تون كىيگەن 200 دىن ئارتۇق يۇقىرى دەرىجى-
لىك ئەمەلدار ھەمراھ بولۇپ يۈرەتتى، قوشۇنلىرى ئىنتايىن
كۆپ بولۇپ، ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى تۆلكە تېرىسىدىن تىكىل-
گەن جۇۋا كىيىپ، كامالەك ئېسىپ يۈرەتتى. قاغان چوڭ چې-
دىردا تۇراتتى، چېدىرنىڭ سىرتىدا سانجاق - سانجاق تۇرۇپ
كەتكەن مۇھاپىزەتچىلەر بولاتتى، چېدىرنىڭ ئىچى ئالتۇن كۇ-
مۇشلەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ئىدى،
كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى.②

مىلادى 625 - يىلى (ۋۇدىنىڭ 8 - يىلى) ياز 3- ئايدا،

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

② تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىب خۇي لى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى مېھرى شەپقەتلىك ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىگ ئۇستازى ئاچارياننىڭ تەرجىمىھالى» 2 - جىلد.

تونيابغۇ قاغان تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىلىك چىبىگ-راغا داۋاملىق ھۇجۇم قوزغاپ تۇرغاچقا، تاڭ گاۋزۇ ۋەزىر فېي جۈينىڭ «يىراقتىكىسى بىلەن دوست بولۇپ، يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش» تاكتىكىسىنى قوبۇل قىلىپ، تونيانغۇ قاغاننىڭ قۇدىلىشىش تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئارقىلىق ئىلىك قاغاننى ئىسكەنجىگە ئالماقچى بولدى، ھەمدە گاۋپىڭ بېگى لى داۋلىنى غەربىي تۈركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. تونيابغۇ قاغان قاتتىق خۇرسەن بولۇپ، مىلادى 627 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى) قىش 12ـ ئايدا ئۇنچە تۇڭشائىبىركىننى لى داۋلى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بېرىپ، گۆھەر ۋە تىللا ھەم بەش مىڭ ئات تەقدىم قىلىپ، مەلىكىنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. ئىلىك تاڭ سۇلالە-سىنىڭ غەربىي تۈركلەر بىلەن قۇدىلىشىشىنى خالىماي، كۆپ قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇجۇم قوزغىدى، ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ تونيابغۇ قاغانغا تەھدىت سېلىپ توسقۇنلۇق قىلغاچقا، شۇڭا قۇدى-لىشىش ئەمەلگە ئاشمىدى.[①]

مىلادى 628 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 2 ـ يىلى) قىشتا، تونيابغۇ قاغان تاغىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، تاغىسى تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى باغادۇر كۆل بىلگە قاغان دەپ جاكارلىدى. باغادۇر ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ كىچىك قاغانى بولغاچقا، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئۆزىنى چوڭ قاغان دەپ جاكارلىشىغا غەربىي تۈركلەر تازا قايىل بولمىدى. ساداقلىقلار قەبىلىسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دىكىلەر نىشۇ باغادۇر شادنى قاغان قىلىپ سايلىغاندا، نىشۇ قوبۇل قى-لىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇ چاغدا تونيابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى تۇراتېگىن باغادۇرنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قورقۇپ، كانگ-

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

يه (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا) گە قېچىپ بارغاندا، ئىشۇ ئۇنى قارشى ئېلىپ، ئىشپارا ئىزيابغۇ قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئىزيابغۇ قاغان بىلەن باغادۇر بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ پۇرسەت بەرمىگەچكە، تەڭلا تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قوللىشىنى تەلەپ قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئورنى ۋە كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى كۆزلىدى. تاڭ تەيزۇڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەتى داۋالغۇش ئىچىدە، قاغانلىرى بېكىتىلمىدى دەپ، قوللىشىشقا قوشۇلمىدى؛ شۇنىڭدەك «ھەرقايسىسىنى ئۆز قوۋملىرىنى قوغداپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلماسلىق» قا ئەمر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن تېلى قەبىلىلىرى ئاۋۋال غەربىي تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتۈردى. غەربىي تۈركلەردىن ئىۋىرغول (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قۇمۇل ناھىيىسى) دا تارقىلىپ يۈرگەنلىرىگە، تاڭ سۇلالىسى بىر مەھەل غەربىي شىمال يولى دالالەت ئەلچىسىنى ئالاھىدە تەيىن قىلىپ، ئىۋىرغولنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقتا ئاشلىق ساقلاپ، بەيئەت قىلىشقا كەلگەنلەرگە ئاشلىق تارقىتىپ بەردى، ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ ھال سورىدى.[1]

ئىزيابغۇ قاغان ئاۋۋالقى قاغاننىڭ ئوغلى بولغاچقا، غەربىي تۈركلەرنىڭ قوۋملىرى بىلەن باغادۇرنىڭ قول ئاستىدىكى ئاقساقاللارنىڭ كۆپ قىسمى، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. مىلادى 630-يىلى (جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى) قىشتا ئىز يابغۇ باغادۇرغا ھۇجۇم قىلدى، باغادۇر مەغلۇپ بولۇپ ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) غا قېچىپ بارغاندا، ئىشۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قوۋمدىكىلىرى ئىز يابغۇنى چوڭ قاغان قىلىپ سايلىدى.

[1] «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

ئىز يابغۇنىڭ تەبىئىتى گۇمانخور، ئىچى تار بولغاچقا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئىشەنمەيدى. ئىل قاغان (كىچىك قاغان) نىڭ تۆھپىسى زور ئىدى، ئىزيابغۇ ئۇنى ئۆزى بىلەن بىر جەمەتتىن ئەمەس دەپ قاراپ ئۇنى ئۆلتۈرگەچكە، قوۋمدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئىز بايغۇ يەنە نىشۇنىمۇ يوقاتماقچى بولغاندا، نىشۇ ئاگنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى) گە قېچىپ كەتتى. كېيىن بى تارقان ۋە ساداقلىقلار قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئىز يابغۇغا ھۇجۇم قىلدى، ئىز يابغۇ كانگىيىگە قېچىپ كەتتى، ئۇزاق ئۆتمەي شۇ يەردە دەككە-دۈككە ئىچىدە ئۆلدى.① غەربىي تۈركلەرنىڭ قوۋمدىكىلىرى ئاگنىدا نىشۇنى قاغان قىلىپ تىكلەپ، تۇغلۇق قاغان (تاردۇش قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتىدى. تۇغلۇق قاغان ۋۇدې يىللىرىدىن ئىلگىرىلا چاڭئەنگە بېرىپ، چىن بېگى (يەنى تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن) بىلەن ئاكا - ئۇكا بولۇشقانىدى، ئەمدىلىكتە چوڭ قاغان بولغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. مىلادى 632 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى) كۈز 9- ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ تۇغلۇق قاغانغا ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.②

① فرانسىيىلىك چاۋانىس يازغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دا «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى، «ئىلگىرى تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ ئوغلى ئىزيابغۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، ئىبادەتخانىغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىبادەتخانىدىكى ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى بۇلىماقچى بولغانىدى. ئۇ قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە بۇ ئىبادەتخانىدىن ئانچە يىراق بولمىغان دالىدا تۇرغانىدى. ئۇ شۇ كۈنى چۈش كۆرگەن، چۈشىدە سىرامانلار ئۇنىڭدىن سەن نېمەگە سەۋرى قىلالماي، بۇ ئىبادەتخانىنى ۋەيران قىلىشقا جۈرئەت قىلدىڭ؟ دەپ ئۆزىنىڭ سايلىق نەيزە بىلەن ئۇنىڭ كۆكرىكىدىن تۆشۈك ئېچىۋەتكەن. قاغان ئويغىنىپ ناھايىتى ئازابلانغان. شۇنىڭ بىلەن ئەتىسى قول ئاستىدىكىلىرىنى يىغىپ ئۆزىنىڭ چۈشىدە كۆرگىنىنى ئۆز گۇناھىنىڭ سىمۇۋولى دەپ بىلىپ، تىزلىنىپ بىلەن راھىبلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، گۇناھىغا تەۋۋا قىلىپ، كۆڭلىنى بىلدۈرگەن. بىراق، ئۇنىڭ راھىبلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى قايتىپ كېلە - كەلمەيلا، قاغاننىڭ جېنى دىل جايىدىلا چىقىپ كەتكەنىدى» دېگەن خاتىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «ئىز يابغۇ كانگىيىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە دەككە - دۈككە ئىچىدە ئۆلگەن» دېگەن دەلىلنى توغرا ئەمەس دەپ قارىغان (فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخا، 175 - بەت).

② «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى بىلەن 198 - جىلد «ئاگنى تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

مىلادى 634 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 8 ـ يىلى) قىش 12 ـ ئايدا، تۇغلۇق قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنىسى تۇڭنىشاد تەختكە چىقىپ، ئىشپارا ئىلتېرىش قاغان دەپ ئاتالدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلىدە ئون ئاساسلىق قەبىلىسى بار بولۇپ، يەنى سۇياب دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى) نىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان سول ئوق بەش تۇغلۇقلار بىلەن سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان ئوڭ ئوق بەش ساداقلىقلار قەبىلىسى ئومۇملاشتۇرۇپ ئون ئوقلار دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۆپ قېتىم قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەچكە، بۇ ئون قەبىلىنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ پەيدىنپەي بوشىشىپ كەتتى، مىلادى 638 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 12 ـ يىلى) گە كەلگەندە، ئىلتېرىش قاغان بۇ ئون قەبىلىنى يېڭىباشتىن تەرتىپكە سېلىپ، بەش تۇغلۇقلارنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن چور، بەش ساداقلىقلارنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئېركىن تەيىن قىلىپ، بۇ ئون قەبىلىگە بولغان باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى.①

ئىلتېرىش قاغان قوۋملىرىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، شۇ يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەزىرى تۇڭنىتۇدۇننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئىلتېرىشنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئىنىسى بۆرى شادنى ئاگىنىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. تۇڭنىتۇدۇن يوقۇق شادنى چوڭ قاغان قىلىپ تىكلىمەكچى بولغاندا، ئۇنىڭ ئۆزى قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىلتېرىش قاغان بۇرۇنقى زېمىنلىرىغا قايتا ئىگە بولدى. ئەمما بۇ چاغدا غەربىي قىسمىدىكىلەر يوقۇق شادنى ئاللىقاچان ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان قىلىپ تىكلىگەنىدى، ئېل بىلگە تۇغلۇق بىلەن ئىلتېرىش

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى بىلەن ئالتىنچى پاراگرافتىكى «غەربىي تۈركلەرنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىل تېپىشى»غا قاراڭ.

ئۇرۇش قىلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرىدىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولغاچقا، ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈشۈۋالدى، ئىلى دەرياسىنىڭ شەرقىي ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا، غەربىي ئېلتىرىش قاغانغا تەۋە بولدى.① شۇنداق قىلىپ غەربىي تۈركلەرمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

مىلادى 639 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى) ئېلتىرىش قاغاننىڭ ۋەزىرى ئېلتەبىر ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ قوزغىدى، ئېلتىرىش قاغان تەڭ كېلەلمەي، پەرغانىگە قېچىپ بېرىپ ئۆلدى. بەش ساداقلىقلار قەبىلەدىكىلەر ئۇنىڭ ئوغلى بوب تېكىننى تەختكە چىقىرىپ، ئېل بىلگە ئىشپارايابغۇ قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئىشپارا يابغۇنىڭ ئوردىسى سۇياب دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، جەنۇبىي ئوردا دەپ ئاتىلاتتى، پىشامشان، ئاگنى، كۇسەن، چۇرچانلاردىن تارتىپ، توخار، كېش، شەھىرى سەبىز، خىۋە، مەرۋى، كانگىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغانىدى. ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان ئوردىسىنى قىرغىز تېغى (ئورنى ئېنىق ئەمەس، بەزىلەر ھازىرقى قىرغىز تېغى دەپ قارايدۇ) نىڭ غەربىگە قۇرغان بولۇپ، شىمالىي ئوردا دەپ ئاتىلاتتى. كۇمۇش، باسمىل، كوراگان، قىرغىز، قوشۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغانىدى، غەربتە ئىلى دەرياسى بىلەن چېگرىلىناتتى.②

(3) غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان بىلەن ئىشپارا يابغۇ قاغان ئۆز

---

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا خاتا ھالدا «ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىي ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا، شەرقىي ئېلتىرىش قاغانغا تەۋە» دەپ يېزىلغان. ئىسلى تۈزىتىۋېلىنىشى كېرەك. چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دا بۇ توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان (فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخا 33 -، 34 - بەتلەر).

② كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

ئارا بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلدى، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان بىر قەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. مىلادى 641 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 15 ـ يىلى) كۈزدە، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان شاشقا تۇدۇن ئەۋەتىپ، ئىشپارا يابغۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇپ ئۆلتۈردى، ھەمدە ئۇنىڭ قوۋملىرىگە ئىگە بولدى. ياندۇرقى يىلى (جېنگۇەننىڭ 16 ـ يىلى) كۈزدە، يەنە توخارستان (ھازىرقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمقى باكتېرىيە ئېلىنىڭ زېمىنىدا) غا ھۇجۇم قىلدى. ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، بارغانسېرى ھاكاۋۇرلىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى قاماپ قويۇپ، غەربىي يۇرتتا زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلدى. 9ـ ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىۋىرغول ئايمىقى (ئايماق ئورنى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىدە) غا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى قورۇقچى بېگى گاۋشياۋكى يېنىك ئاتلىقلار بىلەن مەغلۇپ قىلدى. ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان كېيىن يەنە چېگىللەر بىلەن چۇمۇللاردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنى تىيانشان ناھىيىسى «ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبى) گە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، يەنە گاۋشياۋكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، گاۋشياۋكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېگىللەرنىڭ ئېركىنى تۇرۇشلۇق شەھەر (ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) گىچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىكى تاغقىچە قوغلاپ بېرىپ، چۇمۇل (ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ماناس دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدا) لارنى ئەل قىلدۇرۇپ قايتتى.[1]

ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان غەربتە كانگىيىگە ھۇجۇم قىلىپ،

---

[1] «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

مەرۋى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالى-
دا) دىن ئۆتكەندە، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، نوغۇنلىغان «ئاھالە
ۋە مال ـ مۈلۈكلەر» گە ئىرىشكەن بولۇپ، ئۇنى قول ئاستىدىكى-
لەرگە بۆلۈپ بەرمەي، تۈرك جەمئىيىتىنىڭ «بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلىنغان مال-مۈلۈكلەر، ئەسكەر ۋە سانغۇنلارغا تەڭ بولۇش»،
«بۇلاڭ ـ تالاڭدا ئېرىشىلگەن ئاھالىلەر دۆلەتمەندىكلەرگە مەن-
سۇپ بولۇش»①دەيدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتىگە خىلاپلىق قىلدى،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەڭ ئالىي بىر ھۆكۈمرانىنىڭ قول
ئاستىدىكىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان ۋاسىتىسىدىنمۇ
ئايرىلىپ قالدى، شۇڭا قول ئاستىدىكى سانغۇن نىشۇ چورنىڭ
نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، ئۇ ئۇنىڭ مال ـ مۈلۈكى
بىلەن ئاھالىلىرىنى تارتىۋالدى. ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان قاتتىق
غەزەپلىنىپ، نىشۇچۇرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، بۇ ئۇنىڭ قول ئاستى-
دىكىلىرىنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى. نىشۇ چورنىڭ قول
ئاستىدىكى سانغۇن قويلاۋ ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا تۇيۇقسىز
ھۇجۇم قىلدى، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانىنىڭ قوۋملىرى تارقىلىپ
كېتىپ، ئۆزى ئىسفىجاپ شەھىرى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
تاشكەنتنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نى ساقلاپ ياتتى. بۇنىڭ بىلەن
ساداقىلىقلار قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانىنىڭ
قول ئاستىدىكى قويلاۋچور قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قايى-
تىدىن قاغان تىكلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ تەيزوڭ ئەلچى
ئارقىلىق يارلىق ئەۋەتىپ، ئىلگىرىكى باغادۇر كۆل بىلگە قاغان-
نىڭ ئوغلىنى ئېل بىلگە شېگۈي قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئېل
بىلگە شېگۈي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئېل بىلگە تۇغلۇق

① «كونا تاڭنامە» 62 ـ جىلد «جۇڭگو يۈەنشۇنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 94 ـ جىلد.

قاغان قاماپ قويغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى ئەدەپ بىلەن ئۇزۇتۇپ قويدى، ئۆزى قوشۇن بىلەن ئىسفىجاپ شەھىرىدىكى ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغانغا ھۇجۇم قىلدى، بىراق نەتىجىدە ئۆزى ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان گەرچە غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەلچى ئەۋەتىپ كونا قوۋمىلىرىنى دالالەت قىلىشقا دەۋەت قىلغاندا، بۇرۇنقى قوۋمىلىرىنىڭ ھەممىسى بەيئەت قىلىشنى خالىمىدى. ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان قوۋمىلىرىنى بەيئەت قىلدۇرالمىغاچقا، نائىلاج غەربتە توخرى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى.①

مىلادى 646 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 12 - يىلى) ياز 6-ئايدا، ئىل بىلگە شېكۈي قاغان تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى ۋە قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ تەيزوڭ ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، جۇجوپ(خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لىچخەۋىر بەگلىكى)، كۆكئارت (يۇقىرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا) قاتارلىق جايلارنى توي سوۋغىسى قىلىپ ئايرىپ بېرىشنى ئەمر قىلدى (بىراق بۇ ئىشنىڭ نەتىجىسى بولمىغاچقا، يەر كېسىپ بېرىش ئەمەلگە ئاشمىغاننىڭ ئۈستىگە توي ئىشىمۇ ئەمەلگە ئاشمىغان).②

ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان دەسلەپتە ئاشىنا قۇلنى (ئىستەمىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى) يابغۇ قىلىپ تەيىنلەپ، تالاس دەرياسى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى قارا ئېرتىش دەرياسى) نىڭ بويىدا چىگىل، چۇمۇل، قۇس، قارلۇق، بەش سادا قلىقلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى. ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان توخرى بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەندە، ئىل بىلگە شېكۈي قاغان قو-

① كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.
② كونا - يېڭى «تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

شۇن ئەۋەتىپ ئۇنى قوغلىغاچقا، ئىبل بىلگە تۇغلۇق قاغاننىڭ
قوۋملىرى تارقىلىپ كەتكەنىدى. ئاشىنا قۇل مىلادى 648 - يىلى
(جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى) ياز 4- ئايدا، بىر قانچە مىڭ ئۆيلۈك-
تىن ئارتۇق قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە
بەيئەت قىلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنى بېشبالىقتىكى باغا قەلئەسى
(مازىرقى شىنجاڭدىكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ غەربىدە)گە گو-
رۇنلاشتۇرۇپ، سول قول باسقاق پەخرى سانغۇن قىلىپ تەيىنلە-
دى. دەسلەپتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئاگنىغا جازا يۇ-
رۇش قىلغاندا، كۇسەن بېگى سۇفادې قوشۇن ئەۋەتىپ، ئاگنىغا
ياردەم بەرگەنىدى. سۇفىدې ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى
خېلى بۇشىبى تەختكە چىقتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ قوشنا بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قوزغاپ، تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ نەزەرىدىن تېخىمۇ چۈشۈپ كەتتى، تاڭ تەيزوڭ قاتتىق
غەزەپلىنىپ، ئاشىنا شىر، قىبىئارغالى ۋە گاۋ شياۋكې قاتارلىق-
لارنى قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا جازا يۇرۇش قىلىشنى ئەمر قىلغانى-
دى.① ئاشىنا قۇل تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۇسەنگە جازا
يۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، تۇرشاۋۇل بولۇپ بېرىشنى تە-
لەپ قىلدى، تاڭ - تەيزوڭ ئۇنى كۇنچيۇ ھەربىي يۇرۇش يولد-
نىڭ باشبۇغى قىلىپ تەيىنلىدى. تاڭ سۇلالىسى كۇسەنى تىنى-
جىتقاندىن كېيىن، تاڭ تەيزوڭ ئاشىنا قۇلنى نىبەگ ئىشپارا يابغۇ
قىلىپ تەيىنلەپ، تۇغ - ئەلەم بېرىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ
بەيئەت قىلمىغان قوۋملىرىنى دالالەت قىلىشقا بۇيرۇدى. مىلادى
649 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 23- يىلى) باھار 2- ئايدا، تاڭ
سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ
قارىمىقىدا تىنىقنۇر تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئاشىنا

① «كونا تاڭنامە» 198 - جىلد بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد «كۇسەن تەزكىرى-
سى»گە قاراڭ.

قۇلنى تىنىقنۇر تۇتۇقى قىلىپ بەلگىلىدى. ئاشىنا قۇل غەربىي تۈركلەرنىڭ تارقىلىپ كەتكەن قوۋملىرىنى يىغىپ، كۈچىنى كۈندىن - كۈنگە زورايتتى. تاڭ تەيزوڭنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى (ياز مايدا ئۆلگەن) نى ئاڭلىغاندىن كېيىن غەربىي ئايماق بىلەن بېشبالىقتىن ئىبارەت ئىككى ئايماق (غەربىي ئايماقنىڭ ئورنى هازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دەقيانۇس شەھەرىدە، بېشبالىق ئايمىقىنىڭ ئورنى هازىرقى شىنجاڭدىكى جىمىسار ناھىيىسىدە) نى قولغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولدى. بېشبالىقنىڭ ئايماق بېگى لوخوگېي بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئوردىغا مەكتۇپ يوللىدى، مىلادى 651 - يىلى (يوڭخۇينىڭ 2 - يىلى) باھار 1- ئايدا، تاڭ گاۋزۇ ئەلچى بىلەن يارلىق ئەۋەتىپ ھال سوراپ، ئاشىنا قۇلنىڭ ئوغلى كۆيىۈننى ئوردىغا كېلىپ مەرھۇم بولۇشنى ئۇقتۇردى. تاڭ گاۋزۇ ئۇنىڭغا سول قول باسقاق پەخرى نۆۋكەرلىك ۋەزىپىسىنى بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي قايتۇردى. كۆيىيۈن ئۆز ئاتىسىنىڭ قوۋملىرىنى ئېلىپ غەربكە يۆتكىلىپ، ئېل بىلگە شېكۈي قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، ھەممە ئۇنىڭ قوۋملىرىنى قوشىۋالغانلىقىنى، قوش دەرياسى (هازىرقى شىنجاڭدىكى بۆرتالا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى بۆرتالا دەرياسى) بىلەن مىڭبۇلاق (هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنتنىڭ شىمالىدا) دا ئوردا قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىشپارا قاغان دەپ ئاتىغانلىقىنى، بەش تۇغلۇقلۇقلار بىلەن بەش سادا قىلىقلارغا باشچىلىق قىلىپ، نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولغانلىقىنى، چىگىل، چۇمۇل ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇنىڭغا بېقىنەت قىلغانلىقىنى ئېيتقانىدى. كېيىن كۆيىيۈن باغادۇر يابغۇلۇققا تەيىنلەندى.①بۇ مەزگىلدە ئاشىنا قۇل غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى كونترول قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ بىردىنبىر چوڭ

① «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى

قاغانىغا ئايلاندى.

كۆز 9- ئايدا، ئىشپارا قاغان بېشبالىققا ھۇجۇم قىلىپ، جىنلىڭ قەلئەسى بىلەن بارسكۆل ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىپ، نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرغىن قىلدى، تاڭ گاۋزۇ 30 مىڭ قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى ئۇنى جازالاشقا ئەۋەتتى. چىگىل قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بارىكۆل كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىكى قۇتچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالالەت قىلىشقا كەلگەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىشپارا بىلەن تىل بىرىكتۈردى، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي قۇتچۇر تاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلدى، تاڭ سۇلالىسى چىگىل قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا بېشبالىق ئايمىقى (بۇ دەل يۇڭخۇينىڭ 5 - يىلى ياز كەبىسە 4- ئاي ئىدى، كېيىن بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە تەۋە قىلىندى) نى تەسىس قىلدى.[①]

مىلادى 653 - يىلى (يوڭخۇينىڭ 4 - يىلى) ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان ئۆلدى (توخار بەگلىكىدە)، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇنچە يابغۇ (ئىلتىرىش بىلگە تاردۇش شاد) نىڭ ئىلگىرى ئىشپارا بىلەن ئاداۋىتى بولغاچقا، بەش ساداقلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىشپاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئۇنچە يابغۇ تاڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئىشپاراغا جازا يۈرۈش قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، مىلادى 655- يىلى (يوڭخۇينىڭ 6 - يىلى) قىش 11- ئايدا، تاڭ گاۋزۇ يۈەن لىچىننى ئۇنچە يابغۇغا قاغانلىق ئوتۇغاتىنى بېرىشكە ئەۋەتتى. يۈەن لىچىن سۇياب شەھىرى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا) دە ئىشپارانىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن توسۇلۇپ قېلىپ ئالدىغا ما-

---

① كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

ئالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈنچە يابغۇنىڭ قەبىلىلىرى ھەدەپ ئىشپارا تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغاچقا، يۈەن لىچىن ئۇنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ كۈچسىز ئاجىزلىقى بىلەن باشقا جەمەتتىكىلەرنىڭ بېيئەت قىلمايۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قاغانلىق ئۇتۇغاتىنى بەرمەي قايتتى، كېيىن ئۈنچە يابغۇ مىلادى 659 ـ يىلى (شيەنچىڭنىڭ 4 ـ يىلى) ئاشىنا مىش بىلەن قوش دەرياسى بويىدا ئۇرۇش قىلىپ، ئاشىنا مىش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.①

مىلادى 657 ـ يىلى (شيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى) قىش 12- ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇدىڭفاڭ زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، ئىشپارا قاغانغا ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىدە زەربە بەردى، ئىشپارا قاغان ئون ئوقلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى. ئىشپارا مەغلۇپ بولدى، تاڭ قوشۇنلىرى 30 چاقىرىمچە قوغلاپ بېرىپ، نەچچە ئون مىڭنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى. ئىشپارا نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن غەربكە قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ئاشىنا بۇكىن جەنۇبىي يولدىن يۈرۈش قىلغانىدى، بەش تۇغلۇقلارنىڭ قەبىلىلىرى ئىشپارانىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەممىسى ئاشىنا بۇكىننىڭ ئالدىغا بېرىپ بېيئەت قىلدى، سۇدىڭفاڭ سۇسىيې قاتارلىقلارنى قوشۇن بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئىشپارانى قوغلاشقا بۇيرۇدى، سۇدىڭفاڭنىڭ ئۆزى بولسا يېڭىدىن بېيئەت قىلغان قوۋملەرنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتاتتى. بۇ چاغدا چوڭ جۇدۇن بولۇپ كېتىپ يەرگە ئىككى گەز قېلىنلىقتا قار چۈشۈپ كەتكەنىدى. سۇدىڭفاڭ «دۈشمەن قار قېلىن، بىزنى ھۇجۇم قىلمايدۇ دەپ چوقۇم ئەسكەرلىرىنى ئارام ئالغۇزىدۇ، بىز تېزدىن قوغلىساق ئۇلارغا يېتىشىۋالالايمىز» دەپ قارىدى. نەتىجىدە

① كونا ـ يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

قارلىق كېچىدىلا يولغا چىقىپ، ئۇنىڭ قوۋملىرىنى قولغا چۈشۈ-
رۈپ، قوش دەرياسى بويىغا بارغاندا، ئاشنا مىش ۋە ئاشنا بۇكىنى-
لەر بىلەن ئۇچراشتى، ئىشپارانىڭ تۇرالغۇسىغا 200 چاقىرىم
قالغاندا سەپ بولۇپ، ئۇنىڭ چېدىرىغا يېقىنلاشتى. ئىشپارا مۇدا-
پىئەگە ئۈلگۈرەلمىگەچكە، تاڭ قوشۇنلىرى تۇشمۇ - تۇشتىن
باستۇرۇپ كېلىپ، نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ۋە
ئۆلتۈردى. ئىشپارا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى كۆيىيۇن ۋە كۆيئوغلى
يانچۇر قاتارلىقلار جېنىنى ئېلىپ شاشقا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا
ئون ئوق رايونىدا ئۈزۈلدۈرمەي ئۇرۇش بولۇپ تۇرغانلىق سەۋەبى-
لىك، ھەممىلا جاينى خارابىلىق قاپلاپ كەتكەنىدى. شۇڭا سۇ-
دىڭفاڭ قوشۇننى ئارام ئالدۇرۇپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنى ئۆزى-
نىڭ تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىغا قايتىشنى بۇيرۇدى، يول ياساپ،
ئۆتەڭ تەسىس قىلىپ، ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىڭ جەسەتلىرىنى كۆمە-
دۈرۈپ ياردارلاردىن ھال سوراپ، كېسەللەرگە رايون بەلگىلەپ
بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئىشپارا تەرىپى-
دىن بۇلاپ كېتىلگەن مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي
ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئون ئوقلارنى خاتىرجەم قىلدى.
شۇنىڭدەك سۇ سىيېنى قوشۇن بىلەن ئىشپارانى قوغلاشقا بۇيرۇ-
دى.

ئىشپارا شاشنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سۇدۇ شەھىرىگە قې-
چىپ بارغاندا، ئادەم ۋە ئاتلىرى ئاچ قالغاچقا، شەھەرگە ئۈنچە-
مەرۋايىتلار بىلەن ئات سېتىۋېلىشقا ئادەم كىرگۈزگەندە، شەھەر-
نىڭ ھۆكۈمرانى ئىنال تارقان تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ، شاشقا
ئەۋەتىپ بېرىلدى. سۇسىيې شاشقا بارغاندا، شاشتىكىلەر ئىشپا-
رانى تاپشۇرۇپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ھاكى-
مىيىتى مۇنقەرز بولدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ
پۈتكۈل زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەسلىدە ئىشپارا (ئاشنا

قول) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون ئوقلار رايونى (يەنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بىلەن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى) دا كۈنلىڭ ۋە تىنىقنۇردىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى قۇردى. كۈنلىڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى سۇياب دەرياسىنىڭ شەرقىدە، تىنىقنۇر قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىدە ئىدى. تۈرك ئاقسۆڭەكلىكى ئاشنا مىشىنى سول قول باسقاق باش سانغۇنى، كۈنلىڭ قورۇقچى بېگى، شىڭ شىمالىڭ قاغانى قىلىپ تەيىنلەپ، بەش تۇغلۇقلارنى باشقۇرۇشقا قويدى؛ ئاشنا بۇكىنىنى ئوڭ قول باسقاق باش سانغۇنى، تىنىقنۇر قورۇقچى بېگى، جى ۋاڭجۇ قاغانى قىلىپ تەيىنلەپ، بەش ساداقلىقلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاشنا مىشىنى بىلەن ئاشنا بۇكىنىگە بەيئەت قىلغان ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرى- تۆۋەنلىكىگە ئاساسەن ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئايماق باشلىقىدىن تۆۋەن مەرتىۋىلەرنى بېرىشنى بەلگىلىدى.①

ئاشنا قۇل قولغا چۈشكەندە، سۇسىيېگە «مەن ئەسلىدە بىر ئۆلۈشكە تېگىشلىك ئەسىر ئىدىم. تەيزوڭ ئالىيلىرى ماڭا كەچۈرۈم بەرگەنىدى، ھالبۇكى مەن بولسام خىلاپلىق قىلدىم. مېنىڭ بۈگۈنكى مەغلۇبىيىتىم تەڭرىنىڭ ماڭا بەرگەن جازاسىدۇر، مەن جاۋلىڭ قەبرىستانلىقىنىڭ ئالدىدا ئۆلۈپ، تەيزوڭ ئالىيلىرىدىن گۇناھىمنى تىلەشكە رازىمەن» دېگەنىدى، تاڭ گاۋزۇڭ بۇنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا بەكلا ئىچ ئاغرىتىپ ئۇنى كەچۈرۈم قىلغانىدى. مىلادى 658 - يىلى (شيەنچىڭنىڭ 3 - يىلى) قىش 11- ئايدا،

---

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى، «كونا تاڭنامە» 83 - جىلد بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 111 -جىلد «سۇدىڭفاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «كونا تاڭنامە» 4 - جىلد بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 3 - جىلد «گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»، «قانۇنلار قامۇسى» 155 - جىلد بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 297 -، 428 -، 968 - جىلدلىرىغا قارالىڭ.

ئاشنا قول چاڭئەنگە يالاپ كەلتۇرۇلدى، ئۇ ئۆلۈم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىندى. ئۇنىڭ قوۋملىرىنى ئالتە تۇتۇق مەھكىمىگە بۆلۈپ،[①] ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى غەربتە ئىرانغىچە بولغان جايلاردىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسىدە ئايماق تەسىس قىلىنىپ، ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق قىلىندى. ئۇزاق ئۆتمەي ئاشنا قول ئۆلۈپ، ئىلىك قاغاننىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى.

(4) ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى غەربىي تۈرك-لەر - تۈرگەشلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئاشنا ئۇرۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى

غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى بىر-قانچە يىل ئىچىدە، غەربىي تۈركلەر ۋەقە سادىر قىلماي خاتىرجەم ئۆتكەندى. مىلادى 662 - يىلى (گاۋزۇڭنىڭ لوڭسو 2 - يىلى) قىش 12- ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى سۇخەيجىڭ يارلىققا بىنائەن كۇسەنگە جازا يۈرۈش قىلغاندا، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاشنا مىش بىلەن ئاشنا بۇكىننى قوشۇن بىلەن سۇخەيجىڭغا ھەمدەم بولۇشقا بۇيرۇغاندى. سۇخەيجىڭ ئاشنا مىشنىڭ چېگراسىغا يېتىپ بارغاندا، ئاشنا بۇكىن ئاشنا مىش بىلەن بولغان ئاداۋىتىدىن پايدىلىنىپ، سۇ خەيجىڭنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئاشنا مىشنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش نىيىتى بار دەپ چاققاندا، سۇخەيجىڭ ئاشنا مىشنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بۇنىڭ بىلەن قوۋمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئاشنا مىشقا قاراپ تۇرۇپ ئۇۋال قىلىنغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆڭلىدە قاتتىق غۇم ساقلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي (چيەنفېڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، مىلادى 666-، 667- يىللار) ئاشنا بۇكىن ئۆلدى، بۇنىڭ بىلەن ئون ئوقلار ئىگىسىز قىلىپ،

---

① ئالتە تۇتۇق مەھكىمە يەنى بەگيان تۇتۇق مەھكىمىسى، ۋېنلو تۇتۇق مەھكىمىسى، جىشىن تۇتۇق مەھكىمىسى، قوش دەريا تۇتۇق مەھكىمىسى، يۇلتۇز تۇتۇق مەھكىمىسى، تۇز كۆل تۇتۇق مەھكىمىسىدىن ئىبارەت. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ. ئۈنىگدىن باشقا مۇشۇ كىتابنىڭ يەتتىنچى باب، ئۈچىنچى پاراگرافىغىمۇ قاراڭ.

قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا تۈرك ئاقسۆڭەكى ئاشىنا تۇرچى بىلەن لى تابەگ غەربىي تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى يىغىپ، تۈبۈتلەرگە بەيئەت قىلدى. بۇ مەزگىلدە تۈبۈتلەر قۇدرەت تاپقان بولۇپ، كۆپ قېتىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگراسىغا ھۇجۇم قوزغىغانىدى، مىلادى 670- يىلى (شيەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى) ياز 4- ئايدا، غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى ئىشغال قىلىۋالدى. ياندۇرقى يىلى (شيەنخېڭنىڭ 2- يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئاشىنا تۇرچىنى سول قول پەخرى ئۇلۇغ سانغۇن قوشۇمچە بەگيان تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلەپ، بەش تۇغلۇقلارنى ئەمىن تاپقۇزۇشقا قويدى. ئەمما، ئاشىنا تۇرچى ئۆزىنى ئون ئوق قاغانى دەپ جاكارلاپ، لى تابەگ ۋە تۈبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەنشى (بۇ چاغدا ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى غەربىي ئايماقتا ئىدى، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) گە قىستاپ باردى، بۇ مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسى تۈبەتلەرنىڭ بىسىپ كىرگەنلىك سەۋەبى ۋە ھەر يىلى ئۈزۈلدۈرمەي ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، قايتا يەنە يىراققا جازا يۈرۈش قىلىشقا قوشۇن چىقىرىشنى خالىماي، مەنسەپ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ياندىشى بېگى فېي شىڭجيەننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، فېي شىڭجيەننى غەربىي ئايماققا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، فېي شىڭجيەن شىكار قىلىش باھانىسى بىلەن ئاشىنا تۇرچىنىڭ قەبىللىرى ئارىسىغا كەلدى، مىلادى 679 - يىلى (دياۋلۇنىڭ تۇنجى يىلى) كۈزدە، ئاشىنا تۇرچى بىلەن لى تابەگنى پەم بىلەن قولغا چۈشۈردى. فېي شىڭجيەن نائىب ئەلچى ۋاڭ فاڭيىنى ئەنشىدە قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى سۇياب شەھىرىنى بىنا قىلدۇرۇپ قايتتى.①

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى، 43 - جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» VI، 216 - جىلد «تۈبۈتلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى، 108- جىلد «فېي شىڭجيەننىڭ تەرجىمىھالى»، بىلەن 111 - جىلد «ۋاڭ فاڭيىنىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ.

مىلادى 685 ـ يىلى (ۋۇزېتيەننىڭ چۇيگوڭ تۇنجى يىلى) قىش 11ـ ئايدا، ۋۇزېتيەن ئاشنا مىشنىڭ ئوغلى ئاشنا يالچىننى سول قانات يۇچيەن قورغىنىنىڭ سانغۇنى، قوشۇمچە كۇنلىڭ قورۇقچى بېگى قىلىپ، ئاشنا مىشنىڭ ئورنىغا قاغانلىققا ۋارىسلىق قىلغۇزۇپ، بەش ئوغلۇقلارنى باشقۇرۇشقا قويدى؛ ياندۇرقى يىلى (چۇيگوڭنىڭ 2 يىلى) كۈز 7ـ ئايدا، يەنە ئاشنا بۇكىننىڭ ئوغلى قۇبئارنى ئوڭ قانات يۇچيەن قورغىنىنىڭ سانغۇنى قوشۇمچە تىنىقنۇر قورۇقچى بېگى قىلىپ، ئاشنا بۇكىننىڭ ئورنىغا قاغانلىققا ۋارىسلىق قىلغۇزۇپ، بەش ساداقلىقلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. لېكىن، بۇ چاغدا دەل قۇتلۇق باشچىلىقىدىكى كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى قۇدرەت تاپقان بولغاچقا، ئون ئوق قەبىلىلىرى كەينى ـ كەينىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ، قوۋملىرى پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتكەندى، شۇڭا قۇبئار ئۇلارنى باشقۇرۇشقا ئامال قىلالماي، مىلادى 690 ـ يىلى (تيەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى) قىش 10ـ ئايدا 60 ـ 70 مىڭچە ئادەمنى توپلاپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ باردى، ۋۇزېتيەن ئۇنى ئوڭ قول باسقاق باش سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، ئىخلاسمەن قاغان دېگەن ئۇنۋانىنى نامىنى بەردى. مىلادى 700 ـ يىلى (جيۇشىنىڭ تۇنجى يىلى) 12ـ ئايدا، قۇبئارنى قايتا غەربىي تىنجىتىش ئۇلۇغ باشبۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، سۇياب قورغىنىغا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا غەربىي تۈركلەرنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى بولغان تۈرگەشلەر (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان) بىلەن ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئۇچېلى دەسلەپتە باغا تارقان دېگەن نام بىلەن قۇبئارغا بەيئەت قىلغانىدى. قۇبئار شەپقەتسىز جازالارنى قوللانغاچقا، غەربىي تۈركلەرنىڭ قوۋملىرى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشنى خالىمىدى، ئەكسىچە ئۇچېلى ئۆز قوۋملىرىنى دالالەت قىلىشقا ماھىر بولغاچقا، يىراق ـ يېقىندىكى قوۋملەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلـ

دى، قۇبئار ۋەزىيەتنى كونترول قىلالمىدى. ئۆجىبېل ئۆزىنىڭ تۆۋەنىدە 20 نەپەر تۇتۇق تەسىس قىلىپ، ھەر بىرىنى 7 مىڭ ئەسكەرگە باش قىلىپ، سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىغا ئورۇنلاشتۇردى، كېيىن سۇياب شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئوردىسىنى شۇ يەرگە كۆچۈرۈپ، سۇياب دەرياسى بويىنى چوڭ ئوردا، ئىلى دەرياسى بويىدىكى گوڭيۇ شەھىرىنى كىچىك ئوردا قىلدى. قۇبئارنىڭ قوشۇنلىرى تارقىلىپ كەتكەچكە، تاڭ سۇلالىسىغا كېتىپ، قايتا كېلىشكە جۈرئەت قىلالمىدى، ئۆجىبېل ئۇنىڭ زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.①

مىلادى 704 - يىلى (چاڭئەننىڭ 3 - يىلى) باھار 1- ئايدا، ۋەزىيەتتىن قۇبئارنىڭ ئوغلى ئوڭ قول بەھەيۋەت باسقاق سانغۇن ئاشنا ھىمايەتكە ئون ئوق قاغانى دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. مىلادى 706 - يىلى (جوڭزوڭنىڭ شېنلوڭ 2 - يىلى) كەبىسە 1- ئايدا ئۆجىبېلغا پەزىلەتلىك ئىنانچىخان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. قىش 12- ئايدا ئۆجىبېل ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى شاھكۆل ۋارىسلىق قىلىپ، ئاتىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى ۋاكالىتەن باشقۇردى. ئۆجىبېلنىڭ قول ئاستىدىكى بۆرۈتقى سانغۇنى كۆلچۇر سادىق قايىل بولماي، ئۆز ئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلدى. كۆلچۇر سادىقنىڭ كۈچى ئاجىز بولغاچقا، قوللاشقا ئېگە بولالماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكىرى پىرقە دىۋان بېگى زوڭ چۇكېغا پارە بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئەنشىدىكى قوشۇنلار بىلەن شاھكۆلگە جازا يۈرۈش قىلىشنى ھەمدە ئاشنا شيەن (ئاشنا يالچىننىڭ ئوغلى) نى قاغان قىلىپ، ئون ئوقلارنى دالالەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. زوڭ چۇكې فېڭ جيابىننى كۆلچۇر سادىقنى دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى، ھەمدە گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى قوشۇنلارنى قوزغاپ، شاھكۆلگە جازا يۈرۈش قوزغىدى. بۇ چاغدا شاھكۆلنىڭ

① كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

ئات تەقدىم قىلىشقا كەلگەن ئەلچىسى پايتەختتە ئىدى، ئۇ بۇ سۇيىقەستنى ئۇقۇقاندىن كېيىن، تېزلىك بىلەن يول يۈرۈپ، شاھكۆلگە خەۋەر يەتكۈزدى. مىلادى 708 - يىلى (جىڭلوڭنىڭ 2 - يىلى) قىش 11- ئايدا، شاھكۆل ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، ئىنىسى تانۇنى قوۋمىلىرىنى ئېلىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، كۆلچۇر سادىقنى قولغا چۈشۈرۈپ، فېڭ جيابىننى ئۆلتۈرۈپ، ئەنشى (بۇ چاغدا ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى كۈسەندە ئىدى) نى ئىشغال قىلىپ، تۆت قورغاننىڭ يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شاھكۆل ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ، زوڭ چۇكېنى جازالاشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما زوڭ چۇكې بولسا ئاشنا شيەننى ئون ئوق قاغانى قىلىپ تەيىنلەپ، ئاگىنىدا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، شاھكۆلگە جازا يۈرۈش قوزغىدى. شاھكۆلنىڭ بۇ قېتىمقى توپىلىڭىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى زوڭ چۇكېنىڭ پارىخورلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى، خۇددى ئەينى ۋاقىتتا شاھكۆلنىڭ ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قورۇقچى بېگى گويۇەنجىنگە ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا «مېنىڭ دەسلەپتە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ھېچقانداق ئاداۋىتىم يوق ئىدى، پەقەت كۆلچۇر سادىق بىلەنلا ئاداۋىتىم بار ئىدى. زوڭ دىۋان بەگ كۆلچۇرنىڭ پارىسىنى ئالغاندىن كېيىن مېنىڭ قوۋمىلىرىمگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدى، ياردەمچى تەپتىش فېڭ جيابىن، قورۇقچى بەگ نيۇلار كەلگەندە، ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇرسام بولامتى! ئاڭلىشىمچە يەنە ئاشنا شيەنمۇ كېلىدىكەن، ئۇ كەلسە ئايماق، قورۇللار پاراكەندە بولۇپ، تىنچلىق بولمىغۇدەك. شۇڭا، ئەلچى جانابلىرى ئويلاپ بىر ئىش قىلغايلا» دەپ ئېيتقىنىدەك ئىدى. گويۇەنجىن شاھكۆلنىڭ مەكتۇپىنى ئوردىغا يەتكۈزۈپ بەرگەچكە تاڭ جۇڭزوڭ شاھكۆلنىڭ گۇناھىدىن ئۆتتى ھەمدە ئۇنىڭغا ئون تۆت ئوق قاغانى (غەربىي تۈركلەر ئەسلىدە ئون قەبىلە ئىدى، قارلۇق، يەنمىيەن،

باغا تارقان، دومىچ قەبىلىلىرىنى قوشۇۋېلىپ، جەمئىي 14 قەبىلە بولغانىدى) دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. ياندۇرقى يىلى (جىڭلوڭنىڭ 3 - يىلى) كۈز 7 - ئايدا، شاھكۆل تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىنى تاۋاپ قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتتى، تاڭ جوڭزوڭ ئۇنىڭغا ئىتائەتمەن قاغان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بېرىپ، سادىق دېگەن ئىسمىنى ھەدىيە قىلدى.①

مىلادى 711 - يىلى (رۇيزوڭنىڭ جىڭيۈن 2 - يىلى) قىش 12 - ئايدا، تاڭ سۇلالىسى شىڭشىماڭ قاغان ئاشىنا شيەننى ئون ئوقلارنى دالالەت قىلىشقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. 714 - يىلى (شۇەنزوڭنىڭ كەييۈەن 2 - يىلى) ئون ئوقلارنىڭ ئاقساقىلى دۇتەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. باھار مارتتا، ئاشىنا شيەن سۇياب قورغىنىنى ئىشغال قىلىپ، دۇتەننى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرۈپ، 20 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى بەيئەت قىلدۇردى. قىش 12 - ئايدا، ئون ئوقلارنىڭ ئىچىدىكى قويلاۋ قاتارلىق قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشبالىق②قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە كېلىپ، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، كېيىن ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى جى باڭجى قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىگە بېرىپ ئوردىنى تاۋاپ قىلدى. بۇ چاغدا ئون ئوقلاردىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن ئېشىپ كەتتى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى خۇاڭخې دەرياسىدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاغا ئورۇنلاشتۇردى.

شۇ يىلى (شۇەنزوڭنىڭ كەييۈەن 2 - يىلى) تۈرگەشلەرنىڭ

---

① يېڭى - كونا «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى، يېڭى تاڭنامە 4 - جىلد، كونا تاڭنامە 7 - جىلد «جوڭزوڭ ھەققىدە خاتىرە»، يېڭى تاڭنامە 122 - جىلد، كونا تاڭنامە 97 - جىلد «گوۋۇەنجېننىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 209 - جىلد، تاڭ جوڭزوڭنىڭ جىڭلوڭ 2 - يىلى قىش 11 - ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

② بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ۋۇزېتيەننىڭ چاڭئەن 2 - يىلى (مىلادى 702 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئايماق ئورنى بېشبالىقتا ئىدى.

قاغانى سادىقنىڭ ئىنىسى تائۇ ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن قەبىلىنى ئاز كۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ كېيىنكى تۈركلەرگە بېقىنىپ، بەگچور قاغانىنىڭ سادىق (شاھكۆل) گە جازا يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈن يول باشلىغۇچى بولدى. بەگچور 20 مىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ شاھكۆلگە زەربە بېرىپ، ئۇنى ئەسىر ئېلىپ قايتتى، ھەمدە تائۇنىڭ ئاكىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىمۇ ئۆلتۈردى. بەگچۈر يەنە ئارقا - ئارقىدىن قوشۇن ئەۋەتىپ، قويلاۋ (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىخۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا) ، چونىس (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يۇلتۇز دەرياسى ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا) ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلدى، تاڭ سۇلالىسى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى قوشۇن ئەۋەتىپ قۇتقۇزۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئاشنا شيەنگىمۇ ئۆزئارا ماسلىشىشنى ئۇقتۇردى.

تۈرگەشلەرنىڭ قاغانى سادىق (شاھكۆل) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قاغانى بەگچۈر قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى، سادىقنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇن قالدۇق قەۋملىرىنى يىغىپ، ئۆزى قەبىلە ئاقساقىلى بولدى. سۇلۇ قول ئاستىدىكىلىرىنى باشقۇرۇشقا ماھىر بولغاچقا، ئۇن ئوقلارمۇ پەيدىنپەي ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ، 200 مىڭ قوۋمگە ئىگە بولۇپ، غەرب تەرەپنى ئىگىلەپ تۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىنى تاۋاپ قىلدى. مىلادى 715- يىلى (كەييۈەنىڭ 3- يىلى) قىش 12- ئايدا، تاڭ شۈەنزوڭ سۇلۇنى سول قانات قىسملار باش سانغۇنى، غەربىي يولنى باشقۇرغۇچى ئەلچى قىلىپ تەيىنلىدى. 719 - يىلى (كەييۈەنىنىڭ 7 - يىلى) قىش 12- ئايدا، دەرىجىسىنى ساداقەتمەن قاغان دېگەن نامغا كۆتۈردى ھەمدە ئۇنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ سۇيابتا تۇرۇشىغا قوشۇلدى. 722 - يىلى (كەييۈەنىنىڭ 10 - يىلى) قىش

12ـ ئايدا، يەنە ئاۋۋالقى ئون ئوق قاغانى ئاشنا ھىدايەتنىڭ قىزىنى يارغول مەلىكىسى قىلىپ سۇلۇغا ياتلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە سۇلۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئىناق ئۆتتى.①

سۇلۇ ئىلگىرى ئۇرۇشتا قولغا كەلتۈرگەن ئولجىلىرىنى قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، قوۋملىرى ئۇچۇن ئىشلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن كېيىنكى تۈرك ۋە تۈبۈتلەر بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈرۈپ، كېيىنكى تۈركلەر بىلەن تۈبۈتلەرنىڭ مەلىكىلىرىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. سۇلۇ بۇ ئۈچ مەلىكىنى ئوخشاشلا «خاتۇن» (تۈرك تىلىدا خانىم دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىدى، ھەمدە بىر نەچچە ئوغلىنى يابغۇ قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر كېتىدىغان خىراجەتمۇ زورىيىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئولجا ئالغان غەنىيمەتلەرنى قايتا قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەرمىگەچكە، قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ كۆڭلى بۆلۈنۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن باغاتارقان بىلەن دومىجىنىڭ قەبىلىلىرى ئەڭ كۈچلۈك ئىدى، سۇلۇنىڭ ئۆزىنىڭ قەبىلىسىمۇ ئىچكى قىسمىدا سېرىق ۋە قارا جەمەت دەپ ئىككى جەمەتكە ئايرىلغاچقا، ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن پۈت تېپىشتى. مىلادى 738 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 26 ـ يىلى) ياز 7ـ ئايدا، باغا تارقان قوشۇن بىلەن سۇلۇغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. دۇمىچ دەسلەپتە باغاتارقان بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنىدى، كېيىن ئۇنىڭ پىكرى باغاتارقاننىڭ پىكرى بىلەن بىر يەردىن چىقمىغاندىن كېيىن، سۇلۇنىڭ ئوغلى قۇتچۇرنى تۇغشاد قاغان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى توپلاپ، باغا تارقانغا ھۇجۇم قىلدى. باغاتارقان تاڭ سۇلالىسىگە

---

① كونا ـ يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرز قىلدى، تاڭ شۆەنزۇڭ غەربىي قۇملۇقنىڭ ھىمراۋۇلى گەيجىيايۈننى تۈرگەشلەرنى يىغىپ دالالەت قىلىش بىلەن پەرغانىنىڭ غەربىدىكى بەگلىكلەرنى دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. ئەمما تۇغشاد بىلەن دومىچ سۈياب شەھىرىدە تۇرۇپ، قارا تۈرگەشلەرنىڭ قاغانى ئىرۋاتېگىن تالاس شەھىرىدە تۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى.① مىلادى 739 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 27 ـ يىلى) كۈز 8- ئايدا، گەي جىيايۈن قوشۇن بىلەن سۈياب شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، تۇغشادنى تىرىك تۇتتى، سۇلى قورغىنىنىڭ تۇرغاق ئەلچىسى بىلەن پەرغانە بېگىنى تالاس شەھىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، قارا تۈرگەشلەرنىڭ قاغانى ئىرۋا تېگىننى تۇتۇپ، ئېلكەنت شەھىرىگە كىرىپ، يارغۇل مەلىكىنى قۇتۇلدۇرۇپ، تارقىلىپ كەتكەن قوۋملەردىن نەچچە ئون مىڭ ئاھالىنى يىغىپ، پەرغانە بېگى ئارسلان تارقانغا تاپشۇرۇپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسى غەربىي چېگرانى تېخىمۇ زىلزىلىگە سالدى.② چۇمۇكۇن، چونىس، قويلاۋ قاتارلىق قەبىلىلەر ئىلگىرى تۈرگەشلەرگە قارايتتى، ئەمدىلىكتە بولسا ئۇلارنىڭ ھەممىسى قوۋملىرىنى ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلدى.

تۇغشاد چاڭئەنگە يالاپ ئېلىپ بېرىلغاندا، تاڭ شۆەنزۇڭ ئۇ-

---

① كونا ـ يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

② ئارسلان تارقان تۇغشاد بىلەن ئىرۋا تېگىننى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان شاھزادە دېگەن گوتوغات نامىنى بەرگەنىدى، تيەنباۋنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادى 744 ـ يىلى) ئۇنىڭغا خې بى مەلىكىنى ياتلىق قىلدى، ھەمدە ئۇ مەكتۇپ يېزىپ ئۆز ئېلىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ شۆەنزۇڭ پارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئېلىنىڭ نامىنى «نىڭيۈەن» دەپ ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ شىرەم توغقانلىرىنىڭ فامىلىسى بولغان «دۇ» فامىلىسىنى تەقدىم قىلدى («يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ داۋامىدىكى نىڭيۈەن بەگلىكى بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 999. جىلدىغا قاراڭ). «تاڭ مەكتۇبلىرى»دا تاڭ شۆەنزۇڭنىڭ خې بى مەلىكىنى ئارسلان تارقانغا ياتلىق قىلىش توغرىسىدا يېزىلغان پەرمانىمۇ بار.

نىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىپ، ئۇنى سول ياساۋۇلخانا سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادى 740 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 28 ـ يىلى) باھار 3ـ ئايدا، تاڭ شۈەنزوڭ گەي جيايۈننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئاشىنا ھەدايەتنىڭ ئوغلى ئاشىنا فۇئاتنى ئون ئوق قاغانى قىلىپ تىكلەپ، غەربىي تۈركلەرنى دالالەت قىلىشقا قويدى. ئاشىنا فۇئاتنىڭ ئايالى لى خانىمنى يارغۇل مەلىكىسى قىلىپ تەيىنلىدى. باغا تارقان ئاشىنا فۇئاتنىڭ قاغان بولغانلىقىنى ئاڭلى-غاندىن كېيىن غەزەپلىنىپ، «سۇلۇنى ئۆلتۈرۈشنى مەن پىلانلى-غاندىم. ھازىر ئاشىنا فۇئات قاغان قىلىپ تىكلەندى، ماڭا قاندـ داقىسىگە ئىنئام بېرىلمەيدىكەن» دەپ، قوۋمىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ئىسيان كۆتۈردى. تاڭ شۈەنزوڭ بۇنىڭ بىلەن باغا تارقاننى قاغان قىلىپ تىكلەپ، تۈرگەشلەرنىڭ باشقۇرۇشقا قويـ دى ھەمدە گەي جيايۈننى يارلىق بىلەن يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. قىش دېكابىردا، باغا تارقان قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. مىلادى 742 ـ يىلى (تيەنباۋنىڭ تۇنجى يىلى) باھار 3ـ ئايدا، تاڭ شۈەنزۇڭ ئون ئوق قاغانى ئاشىنا فۇئاتنى قوشۇن بىلەن قوغداپ، سۈياب شەھىرىنىڭ غەربىدىكى قۇلان شەھىرىگە يولغا سالغاندا، باغا تارقان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، يارغۇل مەـ لىكە بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئاشىنا سادىق تاڭ سۇلالىسىگە قېچىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركلەردە ئاشىنا جەمەتى ئاخىرلاشـ تى.

مىلادى 744 ـ يىلى (تيەنباۋنىڭ 3 ـ يىلى) ياز 5ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېشىدىكى ھىراۋۇلى تۈرگەشلەرگە جازا يۈـ رۈش قىلغاندا، باغاتارقاننى ئۆلتۈرۈپ، قارا تۈرگەشلەردىن بولـ غان ئېل ئىتمىش قۇتلۇق بىلگە قاغاننى قاغان قىلىپ تىكلىدى. 6ـ ئايدا تاڭ شۈەنزوڭ قۇتلۇق بىلگە قاغانغا ئون ئوق قاغانى دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى. قۇتلۇق بىلگە قاغان تەختتە ئولـ

تۇرغان 12 يىل ئىچىدە، تاڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. مىلادى 753 ـ يىلى (تيەنباۋنىڭ 12 ـ يىلى) كۈز 9 ـ ئايدا، قارا تۈرگەشلەرنىڭ قاغانى ئالماشقاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا (قارا تۈرگەشلەردىن بولغان تەڭرىدە ئەل ئىتمىشكە ئوتۇغات نامىنى بېرىپ، تۈرگەش قاغانى قىلدى) ئوتۇغات نامىنى بەردى. سۈزۈڭنىڭ جىدى يىللىرى (756 ـ، 757 ـ يىللار) دىن كېيىن، تۈرگەشلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىدى، قارا تۈرگەشلەر بىلەن سېرىق تۈرگەشلەرنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۆز ئالدىغا قاغان تىكلەپ، ئۆز ئارا بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بىراق، تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ۋەقە كۆپ يۈز بېرىپ، ۋاسساللارنىڭ تويلاڭلىرىغا پېتىپ قالغاچقا، ئەمدىلىكتە غەربىي چېگرىغا چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى.①

(5) غەربىي تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى

ئەسلىدە شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بىر ئىدى، ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركلەردىن بۆلۈنۈشى بولسا يەنىلا تۈركلەرنىڭ سىياسىي تەسىرىنىڭ شەرق ۋە غەربكە كېڭەيىشى بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ھەرگىزمۇ تۈركلەرنىڭ مىللىي تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەمەس ئىدى. يازما مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتى تەخمىنەن 100 يىل (مىلادى 562 ـ، 657 ـ يىللار) غىچە مەۋجۇت بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى شەرقىي تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش، باشتىن ـ ئاياغ قۇلدارلىق تۈزۈم ئىدى. تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسى يات مىللەتتىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سېلىش بولغاچقا، چوقۇم يات مىللەت

① «كونا تاڭنامە» 8 ـ، 9 ـ جىلد «شۈەنزوڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ ئالدىنقى ۋە تۆۋەنكى قىسمى، «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 214 ـ جىلد «تاڭ خاتىرىلىرى» غا قاراڭ.

ئاھالىلەرنى كۆپلەپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندىلا، ئاندىن قۇلدار-لىق تۈزۈمنىڭ داۋاملىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغى-لى بولاتتى، شۇڭلاشقا ئاھالىلەرنى بۇلاش، بولۇپمۇ ئاھالىلەرنى كۆپلەپ بۇلاش، قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ شەر-تى ۋە ئالدىنقى شەرتىگە ئايلانغانىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ياكى رەسمىي شە-كىللىنىشىنىڭ بىر خىل ئىنىكاسى ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى شۈەنزاڭ يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ بىرىنچى جىلدىدا خاتى-رىلىنىشىچە، شۈەنزاڭنىڭ ئۆزى جېنگۇەننىڭ 2 ـ يىلى (مىلادى 628 ـ يىلى) تالاس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن ئون نەچچە چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايغا يېتىپ بارغاندا، «بىر يالغۇز شەھەرنى كۆرگەن، شەھەردە ئۈچ يۈز تۈتۈندىن ئارتۇق ئاھالە تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتىن كەلگەنلەر بولۇپ، دەسلەپتە ئۇلارنى تۈركلەر بۇلاپ ئېلىپ كەلگەن، كېيىن تۈركلەرنىڭ دۆلىتىدىكىلىرى بىلەن بىر-لىكتە بۇ شەھەرنى ئىگىلەپ، ئۆي ـ ئىمارەت سېلىپ ئولتۇرغان. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى تۈركلەرنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدى-كەن، بىراق تىل، شىۋە، قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا ساقلاپ قالغانى-دى.»

تالاس دەرياسى ۋادىسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازا-قىستاندا) غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش ساداقلىقلار قەبىلىسىنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ، ئۇ يەردە غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن بۇلاپ كېلىنىپ قۇل قىلىنغان 300 تۈتۈندىن ئارتۇق خەنزۇ ئاھالىسى بولسىمۇ، كېيىن ئۇلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن قۇللۇقتىن قۇتۇلۇپ، بىر كىچىك شەھەردە ماكانلاشقانلىقىنى بىلگىلى بول-

مايتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ دەسلەپتە قۇللۇق ئورنىدا تۇرغانلىقى ئىنايىن ئېنىق ئىدى. بۇ ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق تۇتۇننىڭ، ھەر بىر تۇتۇنىدە بەش جاندىن ئارتۇق نوپۇس بار دەپ ھېسابلانسا، ئادەم سانى 1500 دىن 2000 غىچە يېتىدۇ. بۇ بىر ـ ئىككى مىڭ ئادەم، غەربىي تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بولاپ قۇل قىلغان ئاھالە نوپۇسىنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، بولاپ كېلىنىپ كېيىن قۇللۇقتىن بوشىتىلمىغانلارنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىكىنى تېخى بىلىپ بولغىلى بولمايتتى.

ئۇنىڭدىن سىرت، تيەنباۋنىڭ 10 ـ يىلى (مىلادى 751 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربنى تىنجىتقۇچى ھىراۋۇلى گاۋشيەنجى بىلەن بىرلىكتە يىراققا يۈرۈش قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان دۇخۇەنمۇ تالاس دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىدا شۇ جايدىكى غەربىي تۈركلەر بىلەن يات مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى بولاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئەسىرلەرنى قۇللارغا ئايلاندۇرغانلىق ئەھۋالىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەنىدى:

«دەريا بويىدا غەيرىي پەمىلىلىك قەبىلىلەر بىلەن غەيرىي پەمىلىلىك تۈركلەر بار، ھەر قايسىسىنىڭ مىڭلاپ قوشۇنى بار. شەھەردە ئارىلاش ئولتۇراقلاشسىمۇ بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىنىلا كۆزلەيدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېكىنچىلاردىن بولۇپ، ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلىرىنى كىيىشىپ بىر ـ بىرىنى ئەسىر ئېلىپ، قۇل ـ دېدەك بولايدۇ.»①

بۇ دەل غەربىي تۈركلەرنىڭ يات مىللەتلەرنى كۆپلەپ بولاڭ قىلىپ قۇل قىلىدىغانلىقىنىڭ ئوچۇق دەلىلىدۇر. ئەگەردە ئەينى

① «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ داۋامىدىكى كانگىيە مادىسىدىمۇ «سۇياب دەرياسى نەچچە مىڭ چاقىرىمغا سوزۇلىدۇ، ئۇ يەردە غەيرى پەمىلىلىك تۈركلەرنىڭ نەچچە ئون مىڭ قوشۇنى بار. ئېكىنچىلىرىمۇ ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ، ئۆزئارا قۇل ـ دېدەك بولايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ۋاقىتتىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق جەمئىيەت بولمىسا، ئۇنداقتا بۇنچىۋالا كۆپ ئەسىرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ قۇل قىلىشنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بولسۇن؟

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرىدا بىز جىنگۇەننىڭ 16 ـ يىلى (مىلادى 646 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغانى كانگىيىگە ھۇجۇم قىلىشىدا، «مەرۋىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئاھالىلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، زىلولىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، (مال ـ مۈلۈكلەر بىلەن ئاھالىلەرمۇ قۇل دەپ قارالغان، ھۇنلار قۇللارنى زىلو دەپ ئاتايتتى) قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەرمىگەن. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنى نىشۇچور بايلىقلارنى تارتىۋالغان، تۇغلۇق قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. نىشۇچورنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنى قويلاۋ ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق قاغانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان، بۇنىڭ بىلەن كۆپلەپ قىرغىنچىلىق يۈز بېرىپ، دۆلىتى مالىمانچىلىق ئىچىگە چۈشۈپ قالغان»[①] دەپ تىلغا ئالغاندۇق، بۇ تارىخىي پاكىت غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دائىم ۋە ھەمىشە يات مىللەتلەردىن بولغان ئاھالىلەرنى كۆپلەپ قۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قۇللارنى مونوپول قىلىش ۋە تالىشىش ئۈچۈن بىر ـ بىرى بىلەن قىرغىنچىلىق قىلىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن قۇللارنىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدە ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەردە غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق جەمئىيەت بولماي، قۇللار غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدىكى ئاساسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ مەۋجۇت بولمىغاندا، بۇ قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر يەنە قانداقسىگە قۇللارنى تالىشىپ «دۆلەتنى مالىمانچى-

① يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى.

لىق»قا گىرىپتار قىلىدۇ؟

نىھايەت، شيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 647 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىشپارا قاغانى (ئاشىنا قۇلى) قولغا چۈشكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇدىڭفاڭ «ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىغا قايتىشنى بۇيرۇدى، يول ياساپ، ئۆتەڭ تەسىس قىلىپ، ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىڭ جەسەتلىرىنى كۆمدۈرۈپ، كېسەللەرگە دائىرە بەلگىلەپ بېرىپ، ئىشپارا تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن مال - مۈلۈكلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ، غەربىي يۇرتنى تىنجىتتى.①ئاشىنا قۇلى «بۇلاپ كەتكەن مال - مۈلۈكلەر» بەلكىم بۇلاپ كېتىلگەن مال - مۈلۈكلەرنى ھەم بۇلانغان ئاھالىلەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. «ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىش» دېگەنلىك بۇلانغان مال - مۈلۈكلەرنى ئەسلى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ھەم بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىپ قۇل قىلىنغان ئاھالىلەرنى قايتىدىن ئاددىي خەلقلەرگە ئايلاندۇرماسلىق دېگەنلىك ئەمەس ئىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرىگە دائىر ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىدىكى خاتىرىلەر غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىنىڭ يەنىلا قۇلدارلىق تۈزۈمگە تەۋە ئىكەنلىكىنى قىسقىچە بولسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. ئەكسىچە كونا - يېڭى «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بىلەن باشقا ماتېرىياللار (مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى تەكشۈرسەك، غەربىي تۈركلەرنىڭ فېئوداللىق جەمئىيەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

ماچاڭشۇ ئەپەندى «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»②ناملىق ئە-

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى.
② شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1975 - يىل نەشرى.

سىرى بىلەن «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيەت ئۆزگىرىشى»[①] ناملىق ماقالىسىدە، غەربىي تۈركلەر ئەسىرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ قۇل قىلغان بولسىمۇ، شۇنىڭدەك قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇق فورماتسىيىلىرى بار بولسىمۇ، لېكىن غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە، قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرمەي، ئىپتىدائىي جامائەدىن بىۋاسىتە فېئودالىزىم جەمئىيەتكە ئۆتكەن دەپ قارىغانىدى. ماچاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: چۈنكى غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەربىي يۇرتتىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت سەۋىيىسى، غەربىي تۈركلەرنىڭ سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى، ھەمدە خېلى بالدۇرلا فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغانىدى، شۇڭا غەربىي تۈركلەر دەسلەپتە (VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە) قوللانغاندەك، مەسىلەن، كۇسەن بەگلىكىگە قاراتقانغا ئوخشاش ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقنى قوللىنىپ، كۇسەن بەگلىكىنى «چوڭ-كىچىك قېرى ياشلارنى پۈتۈنلەي قىرغىن قىلىپ، لام - جىم دېيەلمەيدىغان قىلىپ قويۇش» ئۇسۇلى، ئەمەلىيەتتە ئاقماس بولۇپ قالدى. مىلادى 619 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى خۇاڭ تەينىڭ 2-يىلى) گە كەلگەندە، تونيابغۇ قاغان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە قارىتا بىر خىل يەنى «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىكلىرىگە ئېلتەبىرلىك ئۇتۇغاتىنى بېرىش، ھەمدە بىر نەپەر تۇدۇننى ئەۋەتىپ، باج - سېلىق يىغىشقا نازارەتچىلىك قىلىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى. ماچاڭشۇ ئەپەندى ئاخىرىدا يەنە مۇنداق دەيدۇ، بۇ خىل شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تەشكىلىنى ئۆزگەرتمەي، پەقەت ھەر-قايسى بەگلىكلەرنىڭ مۇستەقىل بەگلىك نامىنى ئېلىپ تاشلاپ،

① «تاريخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1958 - يىل 3 -، 4 - بىرلەشمە سانى.

«ئېلتەبىر» گە ئۆزگەرتىشى، ئۇلارنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەر-
بىي تۈركلەرنىڭ بىردىن «تۇدۇن» نامىدىكى ئەمەلدارلارغا نازا-
رەت قىلىشقا ۋە باج ـ سېلىق يېغىشقا ئەۋەتىش ئۇسۇلى بولسا،
فېئوداللىق ئۇسۇل ئىدى.
لېكىن مەن بۇ خىل ئۇسۇلنى غەربىي تۈركلەر بارلىققا
كەلتۈرگەن ئەمەس، ھەم پەقەت فېئوداللىق جەمئىيەتتىلا قوللە-
نىلغان ئۇسۇل دەپ قارىمايمەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 92- يىلى
(خەن ۋۇدىنىڭ جېڭخې تۇنجى يىلى) دىلا، ھونلارنىڭ غەربىدىكى
باتىسقانى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن چاكارلار كاھىبە-
گىنى تەسىس قىلىپ، دائىم ئاگنى، ۋائىرىيە، لوپنۇر ئارىلىق-
لىرىدا تۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرىنى
نازارەت قىلغان ۋە باج ـ سېلىق يىغقانىدى.[①] ئەينى ۋاقىتتا
ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان بۇ خىل ئۇسۇلى بىلەن
غەربىي تۈركلەرنىڭ تۇدۇن ئەۋەتىپ نازارەتچىلىك قىلىش ئۇسۇ-
لىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش ئىدى. ماچاڭشۇ ئەپەندى ئۆزىنىڭ
«ھۇن قەبىلە دۆلىتىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمى» ناملىق ماقالىسىدە
ھۇنلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىكەنلىكى بىلەن غەر-
بىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا قوللانغان ئۇسۇلنى قۇلدارلىق
تۈزۈمدىكى ئۇسۇل دەپ مۇقىملاشتۇرغان ئىكەن، نېمە ئۈچۈن
غەربىي تۈركلەرنىڭ تۇدۇن ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىن باج ـ
سېلىق ئېلىشى، فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ئۇسۇلى بولۇپ قالىدۇ؟
ئۇنىڭدىن سىرت غەربىي تۈركلەر VII ئەسىرنىڭ باشلىرى (تونياب-
غۇ قاغان تەختتە ئولتۇرغان 619 ـ يىلىدىن كېيىن) دا ئاللىقا-
چان فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ئىكەن، ئۇ ھالدا
قۇللارنى ئارقا ـ ئارقىدىن بىكار قىلىپ قۇل بولاشنى ئەڭ تۆۋەن

① «خەننامە» 96 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

دەرىجىدە بولسىمۇ چەكلىشى كېرەك ئىدى؛ نېمە ئۈچۈن ئېلى بىلگە تۇغلۇق قاغان VII ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن 40 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنى كۆپلەپ قۇل بولايدۇ؟ ھەتتا VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىمۇ (يەنى مىلادى 619 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا 130 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن)، غەربىي تۈركلەر يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپلەپ قۇل بولايدۇ؟ ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ يۇقىرىدىكى پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان «غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەللەردە ساقلىنىپ قالغان ئەسلىدىكى فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسى، غەربىي تۈركلەرنى فېئوداللىزم يولىغا مېڭىشقا تۈرتكە بولغان» دېگەن يەكۈنگە كەلسەك، ئۇ ئەسىرىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ فېئوداللىزم يولىغا قانداق ماڭغانلىقى بىلەن غەربىي تۈرك جەمئىيىتىنىڭ فېئوداللىزمنىڭ قانداق كونكرېت شەكىلگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگەنىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ماچاڭشۇ ئەپەندى غەربىي تۈركلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە قاراتقان باج يىغىش رەسمىيەتلىرى بىلەن باجنىڭ نورمىسىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولمايدۇ دەپ قاراپ، تۆۋەندىكى ئىككى پاكىتنى ئىسپات كەلتۈرگەنىدى. بىرىنچى، «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ قوچۇ بەگلىكى ماددىسىدا «دەسلەپتە چۈۋېنتەي غەربىي تۈركلەرنىڭ يوقۇق شادىغا ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى كۆپلەپ بېرىپ، جىددىي پەيتتە غەربىي تۈركلەرنىڭ سىرتتىن ماسلىشىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ماچاڭشۇ ئەپەندى بۇنى قوچۇ بەگلىكىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە تاپشۇرغان فېئوداللىق خاراكتېرىدىكى پۇل بېجى دەپ چۈشىنىش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. ئىككىنچى، «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى مېھرى ـ شەپقەتلىك ئىبادەتخانىدىكى ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىك ئۇستازى

ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» دا قوچو بېگى چۈۋېنتەينىڭ تاڭ سۇلالى-
سىنىڭ راھىبى شۈەن زاڭنى غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى تونيابغۇ
قاغاننىڭ ئوردىسىغا قوغداپ ئەۋەتكەنلىكى بىلەن مەكتۇپ ئەۋە-
تىپ، قاغاندىن شۈەن زاڭنىڭ غەربكە سەپەر قىلىپ، بۇددا نوم-
نى ئەكىلىشكە ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ھەمدە قاغانغا
500 توپ شايى، ئىككى ھارۋا مېۋە تەقدىم قىلغانلىقى خاتىرىلەن-
گەن. ماچاڭشۇ ئەپەندى بۇنىمۇ بېقىندى بەگلىك بىلەن غەربىي
تۈرك خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەپ، فېئوداللىق
مۇناسىۋەتنىڭ دەلىلى قىلىپ قارىغان. مەن بۇ ئىككى پاكىتنى
پۇت دەسسەپ تۇرالمايدۇ دەپ قارايمەن. چۈنكى بىرىنچىدىن «يې-
ڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى قوچو بەگلىكىگە
دائىر مەزمۇنلار بىلەن «كونا تاڭنامە» 69 ـ جىلد «خوجۇنجى-
نىڭ تەرجىمىھالى» نى تولۇق كۆرۈپ چىقساق، ئەينى ۋاقىتتا
قوچو بېگى چۈۋېنتەينىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، غەربىي
تۈركلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىنى، تاڭ سۇلالىسى خوجۇن-
جىنى زور قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشكە ئەۋەتكەندە، چۈۋېنتەي
قورقۇپ كېتىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ يوقۇق شادىغا كۆپلىگەن
ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى بېرىپ، جىددىي پەيتتە ئۇنىڭ ھەربىي
جەھەتتە ياردەم بېرىپ، سىرتتىن ماسلىشىپ، تاڭ قوشۇنلىرىغا
قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى، قانداقسىگە قوچو بەگلىكى-
نىڭ غەربىي تۈركلەرگە قەرەللىك مۇددەتتە تاپشۇرۇلىدىغان فېئو-
داللىق خاراكتېرىدىكى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان بىجى دېگىلى
بولسۇن؟ «خوجۇنجىنىڭ تەرجىمىھالى» دا ناھايىتى ئوچۇق خاتى-
رىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «دەسلەپتە چۈۋېنتەي غەربىي تۈركلەر-
نىڭ يوقۇق شادى بىلەن تاڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە، سىرت-
تىن ماسلىشىشقا كېلىشكەنىدى. بىراق خوجۇنجى قوشۇنلىرى
بىلەن يېتىپ كەلگەندە، يوقۇق شاد قورقۇپ كېتىپ غەربكە مىڭ

چاقىرىلىق يىراقلىقتىقا قېچىپ كەتتى» دېيىلگەن. ئىككىنچى، چۇۋېنتەي تونيابۇقۇ قاغانغا ھەدىيە قىلغان شايى بىلەن مېۋە - چېۋە نوقۇل خۇسۇسىي خاراكتېرىدىكى سوۋغا - سالام بولۇپ، بۇنى «ئۇچ ئاغىلىق نوم بىتىك ئۇستازى ئاچارياننىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ 1 - ۋە 2 - جىلدىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى بىر كۆرۈپلا بىلگىلى بولىدۇ. چۈنكى، تونيابۇقۇ قاغاننىڭ ئوغلى تاردۇشاد قوچۇ بېگى چۇۋېنتەينىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا ئۇرۇق - تۇغقان ئىدى، شۇڭا قوچۇ بېگى سوۋغا - سالاملارنى ھەدىيە قىلىپ، ياردەم سورىغان بولۇپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى ھەرگىز بېقىندى ئەل بىلەن قاغانلىق دۆلىتىنىڭ فېئوداللىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاچقۇچى دېگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىنى فېئوداللىق جەمئىيەت دېگەن قاراشنىڭ پۈت دەسسەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.①

(6) غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىل تېپىشى ۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تارقالغان جايلىرى

غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىل تېپىشى (يەنى جەمەتنىڭ ئىچكى قىسمىنى تەشكىل قىلغان قەبىلەر)، ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلىقلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئاساسلىق قەبىلە بولۇپ، بۇ ئىككى چوڭ قەبىلىنىڭ ھەر بىرىدە بەشتىن كىچىك قەبىلە بار ئىدى. بۇ ئون قەبىلىنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكى

① مەرھۇم ماجاڭشۇ ئەپەندى ئازادلىقتىن كېيىن، قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بىر قەدەر بالدۇر تەتقىق قىلغان تەرەققىيپەرۋەر ئالىم ئىدى، ھەم مەن بەكلا قەدىرلەيدىغان دوست بۇرادىرىم ئىدى. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى مەن ئۇنىڭدىن كۆپ قېتىم تەلىم ئېلىپ، خېلى كۆپ نەپكە ئېرىشكەنىدىم. بەزىدە مېنىڭ پىكىرلىرىم ئۇنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىنى قوزغايتتى. مۇشۇ پاراگراف بىلەن ئالدىنقى مەزمۇندىكى «كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قولدارلىق تۈزۈمى» دېگەن پاراگرافتىكى ئۇنىڭ قاراشلىرى بىلەن مېنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىم، مېنىڭ ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى بۇ ھەقتە مۇزاكىرە قىلغاندىكى خاتىرىلىرىم بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇنىڭغا بولغان سېغىنىشىمنى بىلدۈرىمەن.

توغرىسىدا، تارىخنامىلەردە ئېنىق دەلىل بولمىسىمۇ، لېكىن خېلى بۇرۇن ئىستەمى (مىلادى 562 ـ، 576 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ دەۋرىدە مەۋجۇت ئىدى. «كونا تاڭنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«دەسلەپتە ئىستەمى تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن ئون چوڭ قەبىلە باشلىقىنى ئىدارە قىلغان، ئون تۈمەندىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى، غەربىي يۇرتتىكى غۇزلارنىڭ دۆلەتلىرىنى دائىم تىنجىتىپ تۇرغان، ئۆزىنى ئون قەبىلىلىك قاغان دەپ ئاتىغان، ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز قوۋمىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەن.»

بۇ ئون قەبىلە يۇقىرىدىكى ئون قەبىلە ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۆپلەپ ئىختىلاپ يۈز بەرگەنلىكى، بولۇپمۇ مىلادى 628 ـ يىلى (تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۇەن 2 ـ يىلى) تونيانغۇ قاغان تاغىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، تاغىسى ئۆزىنى باغادۇر كۆل بىلگە قاغان دەپ ئاتىغاندا، قوۋمدىكىلىرى قايىل بولماي، ساداقلىقلار قەبىلىسىدىكىلەر نىشۇ باغاشادنى قاغان قىلىپ تىكلىدى، بۇنىڭ بىلەن ساداقلىقلار قەبىلىسىدىكىلەر ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشكە ئارىلاشقاچقا، قوۋملىرى كۆپلەپ تاراپ كەتتى. مىلادى 632 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 6 ـ يىلى) يەنە ئىزىيابغۇ قاغان ئۆزى بىلەن باشقا جەمەتتىن بولغان ئېل قاغان (كىچىك قاغان) نى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە، قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىدىن ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغاچقا، بىي تارقان بىلەن ساداقلىقلاردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئىزىيابغۇ قاغان كانگىيىگە قېچىپ كەتتى. كېيىن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن نىشۇ باغادۇر شادنى ئىشپارا تۇغلۇق قاغان قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىنلا، غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمى

ئاندىن تىنجىدى،[1] شۇڭا مىلادى 634 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 8 ـ يىلى) تۇغلۇق قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنىسى توڭئاشاد تەختكە چىقىپ، ئىشپارا ئېلتىرىش قاغان دەپ ئاتالغان مەزگىلدە، ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ تۇغلۇقلار بىلەن ساداقلىقلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق مۇناسىۋىتى ئىنتايىن بوشىشىپ كەتكەنىدى، ھەتتا بەزىدە تەستە كونترول قىلاتتى. شۇڭا ئىشپارا ئىلتىرىش قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، بۇ ئون قەبىلىگە بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە تىزگىنلەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، مىلادى 638 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 12 ـ يىلى) يەنە بۇ ئون قەبىلىنى قايتا تەرتىپكە سالدى. «كونا تاڭنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئېلى ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەن، ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ھۆكۈمران قويۇلۇپ، نامى ئون شاد دەپ ئاتالدى. ھەر بىر شادقا بىردىن ئوق تارقىتىپ بېرىلگەچكە، شۇڭا ئۇلار ئون ئوق دەپمۇ ئاتالدى. يەنە كېلىپ ئون ئوقنى سول ۋە ئوڭ شادقا ئايرىپ، ھەر بىر شادنىڭ قارىمىقىدا بەشتىن ئوق تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭدىكى سول شادنىڭ نامى بەش تۇغلۇقلار بولۇپ، بەش چور تەسىس قىلىنىپ، ھەر بىر چور بىردىن ئوقنى باشقۇردى. ئوڭ شادنىڭ نامى بەش ساداقلىقلار بولۇپ، بەش ئېركىن تەسىس قىلىنىپ، ھەر بىر ئېركىن بىردىن ئوقنى باشقۇردى، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئون ئوق دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر بىر ئوق بىر قەبىلە دەپ ئاتالدى، باش ئوق بېشى باش ئاقساقالغا ئايلاندى. بەش تۇغلۇقلار سۈياب دەرياسىنىڭ شەرقىگە، بەش ساداقلىقلار سۈياب دەرياسىنىڭ غەربىگە ئولتۇراقلاشقانىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئون ئوق قەبىلىسى دەپ ئاتالدى.»

---

[1] «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

بۇ ئابزاس خاتىرىدە ئىككى ئورۇندا خاتالىق بار، جەزمەن ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك: بىرىنچى، «شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئېلى ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەن» دېگىنى غەربىي تۈركلەردە ئەسلى بۇ ئون قەبىلە يوق بولۇپ، ئېلتېرىش قاغاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئاندىن ئون قەبىلىگە ئايرىلغان دېگەنلىكتۇر. بۇ تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى، تۇغلۇق ۋە ساداقلىقلار دېگەن نام تارىخنامىلەردە ئەڭ دەسلەپ، جېنگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، يېڭى - كونا «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا جېنگۇەننىڭ 2- يىلى «ساداقلىقلار قەبىلىسىدىكىلەر نىشۇ باغا شادنى قاغان قىلىپ سايلىدى»، جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى «بىي تارقان بىلەن تۈركلەرنىڭ ساداقلىقلار قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئىزيابغۇ قاغانغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى ئىككى «تاڭنامە. ئاگنى تەزكىرىسى» دە يەنە جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى «غەربىي تۈركلەرنىڭ باغاشادى تۇغلۇق ۋە ساداقلىقلار قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن كېلىشەلمىگەچكە، ئاگنىغا قېچىپ باردى، تۇغلۇقلار بىلەن ساداقلىقلار ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى»① دەپ خاتىرىلەنگەن، ۋەھاكازالار. ئىككىنچى، «ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ھۆكۈمران قويۇلۇپ، نامى ئون شاد دەپ ئاتالدى. ھەر بىر شادقا بىردىن ئوق تارقىتىپ بېرىلگەچكە، شۇڭا ئۇلار ئون ئوق دەپمۇ ئاتالدى» دېگەندىكى شاد خاتا بولۇپ قالغان، چۈنكى ئون ئوق قەبىلىسىنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن شاد تەيىن قىلىنغان، ئەمما ئۇلارپلا بەش تۇغلۇقلارنىڭ ھەر بىر قەبىلىسىدە بىردىن چور، بەش ساداقلىقلارنىڭ ھەر بىر قەبىلىسىدە بىردىن ئېركىن

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 94 - جىلدىكى ئىشپارا ئېلتېرىش قاغاننىڭ بۇ ئون قەبىلىنى تەرتىپكە سالغان مەزگىلگە ئائىت خاتىرىسىدىمۇ ئوخشاشلا خاتالىق بار، سېن جوڭمىيەن «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما» ناملىق ئەسىرىدە بۇنى ئاللىقاچان كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

بار دېيىلگەن. شاد، چور، ئېركىن دېگەن نامغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسۇپ نامىلىرى ئىدى،[①] ئون قەبىلىنىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر قەبىلىدە ئىككىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بار بولۇپ، بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلىقلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى، يەنى بەش تۇغلۇقلارنىڭ ھەر بىر قەبىلىسىدە بىردىن شاد بىلەن چور، بەش ساداقلىقلارنىڭ ھەر بىر قەبىلىسىدە بىردىن شاد بىلەن بىردىن ئېركىن بار ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇنداق ئىككى باشلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى يوق ئىدى، شۇڭا «نامى ئون شاد دەپ ئاتالدى، ھەر بىر شادقا بىردىن ئوق تارقىتىپ بېرىلدى» دېگەندىكى «شاد» شۈبھىسىزكى خاتا بولۇپ قالغان. ئەمما «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «قاغان ئۆز ئېلىنى ئون قەبىلىگە ئايرىپ، ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ئادەمنى ھۆكۈمران قىلىپ، بىردىن ئوق تارقىتىپ بەردى، نامى ئون شاد ياكى ئون ئوق دەپ ئاتالدى» دېگەندىكى «ئون ئوق» دېگەنمۇ ئوخشاشلا خاتا بولۇپ قالغان. پەقەت «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» (94 ـ جىلد) دە خاتىرىلەنگىنى توغرا بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«(جېنگۇەننىڭ) 12 ـ يىلى 12. ئايدا (دەسلەپتە) غەربىي تۈركلەر ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەندە، ھەر بىر قەبىلە ئاقساقىلىغا

---

① «قانۇنلار قامۇسى» 197 ـ جىلد «تۈركلەر» دە «قاغاننىڭ پەرزەنت، ئىنىلىرى تېگىن دەپ ئاتىلاتتى، باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوماندانلىرى شاد دەپ ئاتىلاتتى. چوڭ ئەمەلدارلاردىن يەنە كۆلچور، ئۇنىڭدىن قالسا ئېركىن بار ئىدى» دېيىلگەن. بىراق جاڭ شىڭلياڭ «ئاتالمىش چور بىلەن ئېركىن دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى قەبىلىلەردۇر» دەپ قارايدۇ («جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخنى ماتېرىياللار» 4 ـ كىتاب 210 ـ بەتكە قاراڭ). مەن ئۇنداق ئەمەس دەپ قارايمەن. چۈنكى «چور» بىلەن «ئېركىن» نىڭ ئەمەل نامى سۈپىتىدە كۆرۈلۈشى، تارىخنامىلەردە ئاز كۆرۈلىدۇ، قەبىلە نامى سۈپىتىدە كۆرۈلۈشى بولسا مۇتلەق چىقمايدۇ. لېكىن تارىخنامىلەردە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «بىر چور بىر ئوق (يەنى بىر قەبىلىنى) نى باشقۇرىدۇ»، «بىر ئېركىن بىر ئوقنى (يەنى بىر قەبىلىنى) باشقۇرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن بولۇپ، چور بىلەن ئېركىننىڭ ھەر بىرىنىڭ بىردىن قەبىلىنى باشقۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ؛ ئەگەر چور بىلەن ئېركىن قەبىلە نامى بولسا، ئۇنداقتا «بىر قەبىلە بىر قەبىلىنى باشقۇرغان» بولۇپ قالىدۇ-دە، ئۇنى چۈشەندۈرگىلىمۇ بولمايدۇ.

بىردىن ئوق تارقىتىپ بېرىلىپ، ئون ئوق قەبىلىسى دەپ ئاتال-
دى. كېيىن يەنە ئوڭ- سول شادقا ئايرىلدى: سول شادتىكىلەر-
نىڭ نامى بەش تۇغلۇقلار بولۇپ، بەش چور تەسىس قىلىنغان؛
ئوڭ شادتىكىلەرنىڭ نامى بەش ساداقلىقلار بولۇپ، بەش ئېركىن
تەسىس قىلىنغان: ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئون قەبىلە دەپ ئاتىلىدۇ.»

بۇ يەردە «ئون شاد» تىلغا ئېلىنماي، پەقەت «ھەر بىر قەبىلە ئاقساقىلىغا بىردىن ئوق تارقىتىپ بېرىلىپ، ئون ئوق دەپ ئاتالدى» دېگەندىكى «قەبىلە ئاقساقىلى» يەنى چور بىلەن ئېركىنلەرگە قارىتىلغانىدى. چۈنكى، ئېلتىرىش قاغان بۇ ئون قەبىلىنى قايتا رەتكە سالغاندا، ئاساسەن ئون قەبىلىگە بولغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى تەڭشەشنى مەقسەت قىلغاچقا، ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئەۋەتكەن ياكى ھەر بىر قەبىلىنى ئىچىدىن ئۆزىگە سادىق ئاقساقاللارنى تاللاپ، ھەر بىر قەبىلىنىڭ چورى ۋە ئېركىنى قىلىپ، قەبىلىلەرنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى باشقۇرۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇپ، بۇ ئون قەبىلىگە بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن، ئەكسىچە ھەرگىزمۇ چور ياكى ئېركىنلەرنىڭ ئۈستىگە بىردىن شادنى ئەۋەتىپ، بىر خىل ئىككى باشلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئەمەس.

يۇقىرىدىكى بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلىقلارنىڭ كونكرېتنى ناملىرىنى يېڭى - كونا «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدىن ئۇچراتقىلى بولىدۇ، يەنى سول شادقا تەۋە بولغان بەش تۇغلۇقلارنىڭ بەش قەبىلىسى:

(1) چۇمۇكۇن قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي ئەتراپىدا)؛

(2) قويلاۋچور قەبىلىسى «ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ماناس دەرياسىنىڭ غەربىدە)؛

(3) ئېستەتون قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بورتالا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى بورتالا دەرياسى ۋادىسىدا)؛

(4) تۈرگەش قالاش قەبىلىسى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا)؛

(5) چونىس چۇبەن قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز دەريا ۋادىسىدا)؛

ئوڭ شادقا تەۋە بولغان بەش ساداقلىقلارنىڭ بەش قەبىلىسى:

(6) ئاسكىل چور قەبىلىسى؛

(7) قوشۇچور قەبىلىسى؛

(8) باسايغان تۇن، شانبۇل قەبىلىسى؛

(9) ئاسكىل نىشۇ قەبىلىسى؛

(10) قوشۇ چۇبەن قەبىلىسى؛

بەش تۇغلۇق قەبىلىسگە بەش چور تەيىن قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر چور بىردىن قەبىلىنى باشقۇرغانىدى، بەش ساداقلىقلار قەبىلىسگە بەش ئېركىن تەيىن قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر ئېركىن بىردىن قەبىلىنى باشقۇرغانىدى، شۇلارنىڭ نامى-رى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

(1) چۇمۇكۇن لۇچۇر؛

(2) قويلاۋ كۆل چۇر؛

(3) ئېستى تونچور؛

(4) تۈرگەش قۇۋلاس چور؛

(5) چونىس چۇبەن چور؛

(6) ئاسكىل كۆل ئېركىن؛

(7) قوشۇ كۆل ئېركىن؛

(8) باسايغان تون شانبۇل ئېركىن؛

(9) ئاسكىل نىشۇ ئېركىن؛

(10) قوشۇ چۇبەن ئېركىن.

يۇقىرىدىكىلەر دەل ئىشپارا ئېلتېرىش قاغان تەرتىپكە سالـ.
غان ئون قەبىلە ئىدى. لېكىن، غەربىي تۈركلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان قەبىلىلەر ئون قەبىلە بىلەنلا چەكلەنمەيتتى، ئۇلاردىن سىرت يەنە تۆۋەندىكى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى:

(11) تۈرگەش سۇغا باغا قەبىلىسى (ھازىرقى ئىلى دەرياـ.
سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا)؛

(12) قارلۇق بۇلاق قەبىلىسى (ھازىرقى زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا)؛

(13) قارلۇق چىگىل قەبىلىسى (بۇلاق قەبىلىسىنىڭ شەرـ.
قىي جەنۇبىدا)؛

(14) قارلۇق توخسى قەبىلىسى (بۇلاق قەبىلىسىنىڭ غەرـ.
بىي جەنۇبىدا، جەنۇبتا چۇمۇكۇن قەبىلىسى بىلەن تۇتىشىدۇ)؛

(15) يانمىيەن قەبىلىسى؛

(16) باغا تارقان قەبىلىسى؛

(17) دومىج قەبىلىسى؛

(18) چۇمۇل قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛

(19) چۇنۇدا قەبىلىسى (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)؛

(20) چۆل تۈركلىرى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بارىكۆل كۆلىنىڭ شەرقىدە)؛

(21) قازار قەبىلىسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسـ.
پىي دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدا).

مىلادى 708ـ يىلى (جوڭزوڭنىڭ جىڭلوڭ 2ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى تۈرگەشلەرنىڭ ئاقساقىلى شاھكۆلگە ئون تۆت قەبىلە

قاغانى دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى.① بۇ ئون تۆت قەبىلە بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلىقلاردىن سىرت (ئون قەبىلە)، قالغان تۆت قەبىلە يەنى قارلۇق، يەنمىيەن، باغا تارقان، دومىجدىن ئىبارەت تۆت قەبىلە ئىدى. ھەر قايسى قەبىلىلەردە كېيىن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن كۆپىنچە ئايماق، مەھكىمە تەسىس قىلىندى.②

چۆل تۈركلىرى ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ چۇنۇدا قەبىلەسى بولۇپ، غەربىي تۈركلەر قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە، غەربىي تۈركلەرنىڭ باشقا قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى ئىگىلىگەنىدى، كېيىن غەربىي تۈركلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا، چۇنۇدالار بارسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بارىكۆل كۆلى) نىڭ شەرقىگە كۆچۈپ باردى، ئۇ جايدا زور قۇملۇق (چۆللۈك) بولغاچقا، چۆللۈكلەر دەپ ئاتىلىپ، چۆل تۈركلىرى دەپ ئاتالدى. گاۋزۇڭنىڭ يوڭخۇي 5 – يىلى (مىلادى 654 – يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ئالتۇنبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلدى. لوڭشو يىللىرى (661–663 – يىللار) دا ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى جۇشېجېنشەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جازا يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەچكە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغاتىغا ئېرىشتى، كېيىن بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ، بىرقانچە قېتىم كۆچتى. ئۇنىڭ ئەۋلادى جى يى ۋېنزوڭنىڭ تەيخې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرى (827 – 835) دا سەددىچىنىنىڭ تۆۋەنكى تەرىپىدىكى يۇنجو بىلەن سۇجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىنىنىڭ سىرتى) غا كۆ-

---

① سېن جوڭمىيەن «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما» (80– بەت) دا «ئون تۆت» دېگەن سۆزدىكى «تۆت» سۆزى ئارتۇق بولۇپ قالغان دېيدۇ، مەن ئارتۇق ئەمەس دەپ قارايمەن.

② «كونا تاڭنامە» 79 – جىلد «گويۇمىجېنىنىڭ تەرجىمىھالى»، «يېڭى تاڭنامە» 43– جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» VI، «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 209– جىلد تاڭ جوڭزوڭنىڭ جىڭلوڭ 2 – يىلى مادىسىدىكى خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھى بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ VI باب 3 – پاراگرافىغا قاراڭ.

چۈپ كېلىپ، چوغاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بەيئەت قىلدى. جى يىنىڭ ئوغلى چىشەن خىزمەت كۆرسەتكەچكە داتۇڭ-نىڭ ھىراۋۇللىقىغا ئېرىشىپ، لى فامىلىسى ھەدىيە قىلىنىپ، ئىسمى گوچاڭغا ئۆزگەرتىلدى. گوچاڭنىڭ ئوغلى لى كېيوڭ خېدوڭنىڭ ھىراۋۇللىقىغا ئېرىشىپ، جىن بېگىلىك ئوتۇغاتى بېرىلگەنىدى، ئۇنىڭ ئوغلى لى سۇنجۇ يەنى مىلادى 923 - يىلى كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، كېيىنكى تاڭ پادىشاھ-لىقىنى قۇرغان جۇاڭزوڭ ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خەن پادى-شاھلىقىدىكى ليۇ جىيۇەنمۇ چۆل تۈركلىرىدىن ئىدى.①

قازارلارنىڭ يەنە بىر نامى ھەزەرلەر بولۇپ، ئۇلار «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە كۆرۈلگەندىن تاشقىرى، يەنە «پىرسىيە تەزكىرىسى» بىلەن «فەرەڭ تەزكىرىسى» دىمۇ تىلغا ئېلىنغان غەربىي تۈركلەرنىڭ ئايرىم بىر تارمىقى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ داۋامىدىكى كانگىيە بەگلىكى قوشۇمچە خارازىم بەگلىكى ماددىسىدا مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«خارازىم بەگلىكى ئوكسۇس دەرياسىنىڭ كۇنگەي تەرىپىدە (جەنۇب تەرىپىدە)، غەربتە پىرسىيە بىلەن چېگرىداش، غەربىي شىمالدا تۈرك قازارلىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ...»

چۈنكى قازارلار تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى، شۇڭا «يې-ڭى تاڭنامە» دە ئۇلارنىڭ تۈرك نامى بىلەن «تۈرك قازارلىرى» دەپ ئاتىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ يىللىرىنىڭ ئوتتۇر-لىرىدا تەخمىنەن مىلادى 750 - يىلىنىڭ ئەتراپىدا، قازارلار ھازىرقى رۇسىيىنىڭ جەنۇبىدا چوڭ بىر دۆلەت قۇردى، ئۇنىڭ زېمىنى غەربتە دوناي دەرياسىنىڭ ئېغىزىدىن، شەرقتە كاسپىي

① «يېڭى تاڭنامە» 218 - جىلد «چۆل تۈركلىرى ھەققىدە قىسسە» بىلەن «بەش دەۋر تارىخى» دىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرە، قىسسەلەرگە قاراڭ.

دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە يېتىپ باراتتى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، شەرقىي رىم ۋە ئارساك (ئەرەبلەر) بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇراتتى. كېيىن قازارلار ئەتراپتىكى دۆلەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچ-راپ، پەيدىنپەي ئەسلىدىكى كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى ئۆزگەر-تىپ، دېھقانچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللاندى، ھەمدە كۆپلىگەن شەھەرلەرنى قۇرۇپ، ھازىرقى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقى-مىدىكى ئېدىل شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. فرانسىيىلىك مارتىن (St. Martin) نىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەرمىنىيىلىكلەرنىڭ كاسپىي دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى تۈرك قازارلىرىنى جۇڭگولۇقلار دەپ ئاتىشى، تاڭ شۆەنزۇڭ بىلەن تاڭ سۇزۇڭنىڭ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى «ئۆگلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى» نى تىنجىتىش ئۈچۈن يۆتكەپ ئاپارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.①

(7) غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىن ۋە تەۋە بەگلىكلىرى

غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىنلىرى، تۈركلەر غەرب ۋە شەرق دەپ ئىككى قىسىم (مىلادى 583 - يىلى) غا بۆلۈنۈشتىن ئاۋۋال-لا، يەنى مىلادى 567 - يىلى (جۇۋ ۋۇدىنىڭ تيەنخې 2 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە تۈركلەر بىلەن پېرسىيە، ئېفتالىتلارنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشىۋالغاندىن كېيىن ئوكسۇس دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى) غا يېتىپ بارغانىدى، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تۆمۈرقاپقا ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو تۈرك-لىرى بىلەن پېرسىيىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى ئىدى. «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا «شۇ يىلى ئەجدادلىرىم بىلەن تۈركلەر تېگىپ باقمىغان تۆمۈر قاپقىغا يېتىپ باردۇق» دەپ

---

① جاڭ شىڭلىياڭ تۈزگەن «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىغا دائىر ماتېرىيال-لار» 4 - كىتاب 293 - بەتتىكى تونۇشتۇرۇشقا قاراڭ.

تىلغا ئېلىنغانىدى. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» دىمۇ ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇمەن قاغان (بۇمىن قاغان) بىلەن ئىستەمى قاغانلارنىڭ «تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، . . . . . . شەرقتە قادىرقان تاغلىرىدىن غەربتە تا تۆمۈر قاپىقىغىچە بولغان جايلارغىچە ئولتۇراقلاشتۇرغان» لىقى بىردەك تىلغا ئېلىنغانىدى. VII ئەسىرنىڭ ئالدى مەزگىلىدە تەختتە ئولتۇرغان كېيىنكى تۈركلەرنىڭ بىلگە قاغانىمۇ ئۆزىنىڭ «قوشۇن تارتىپ غەربتە ئىنچۇ دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) بىلەن تا تۆمۈر قاپىقىغىچە يېتىپ بارغان»①لىقىنى كۆرسەتكەنىدى. مىلادى 628 - يىلى (تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۇەن 2 - يىلى) شۈەن زاڭ غەربكە سەپەر قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغاندا، تۆمۈر قاپىقنىڭ ھەقىقەتەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ غەربتىكى چېگرىسى ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدى. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب خۇي لى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋردىكى مېھرى شەپقەتلىك ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىگ ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ II جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«تۆمۈر قاپقا، . . . . . . يەنى تۈركلەرنىڭ چېگرا، ئۆتكەلىدۇر».

«يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ داۋامىدىكى كانگىيە بەگلىكى قوشۇمچە كېش دۆلىتى ماددىسىدىمۇ مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كېش بەگلىكى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كېش شەھىرى) دە تۆمۈر قاپقا دەيدىغان بىر تاغ بار، ئۇنىڭ ئوڭ- سول تەرەپلىرى تىك ھالدا، تاشلىرىنىڭ شەكلى تۆمۈرگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇ ئىككى ئەلنىڭ چېگراسىدۇر (جۇڭگونىڭ غەربىي تۈركلىرى بىلەن پېرسىيىنىڭ)».

① «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى».

تۆمۈر قاپقىنىڭ غەربىي يەنە پېرسىيىنىڭ زېمىنى ئىدى، «تۈركلەر ئۇلارنىڭ زېمىنىغە ئىچكىرىلەپ بارالمايتتى».①

تاردۇ قاغان (مىلادى 576 ـ ، 603 ـ يىللار) بىلەن چۇرلۇق قاغان (587 ـ 611 ـ يىللار) نىڭ دەۋرىدە، ئاساسەن ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى) دا ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن چۇرلۇق قاغان قايتىدىن ئىككى نەپەر كىچىك قاغاننى ئۆز قوۋملىرىنى ئايرىپ باشقۇرۇشقا قويىدى، بىرى شاش (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا) تا، يەنە بىرى كۇسەننىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز دەرياسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز دەرياسى) ۋادىسىدا تۇردى.②ئۇنىڭدىن كېيىن شېگۇي قاغان (611 ـ ، 619 ـ يىللار) زېمىننى شەرقتە ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) دىن غەربتە غەربىي دېڭىز (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسپىي دېڭىز) غىچە كېڭەيتىپ، قاغان ئوردىسىنى كۇسەننىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا قۇردى، ئۇنىڭ ئوغلى تونيابغۇ قاغاننىڭ دەۋرى (619ـ، 628ـ يىللار) دە، قاغان ئوردىسىنى شاشنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاققا كۆچۈردى. بۇنىڭدىن چۇرلۇق قاغاندىن باشلاپ، تۆمۈر قاپقىنىڭ شىمالىدىكى ياكارتىس دەرياسى (ھازىرقى سىر دەرياسى) ۋادىسىنىڭ غەربىي تۈرك قاغانىنىڭ ئوردىسى تۇرۇشلۇق جايغا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«كانگا (ھازىرقى سەمەرقەند) بەگلىكىنىڭ خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى ۋېن، ئۇلار توخرىلار نەسلىدىن، دەسلەپتە چىلىن تېغىنىڭ شىمالىدىكى چاۋۇپ شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان. . . .

---

① «سۇينامە» 83 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» پېرسىيە دۆلىتى ماددىسى.
② «سۇينامە» 84 ـ جىلد «غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

سۇي دەۋرى (589 ـ ، 618 ـ يىللار) دا ئۇلارنىڭ خانى چۇمۇ-جى غەربىي تۈركلەرنىڭ مەلىكىسىنى ئەمرىگە ئالدى. ھەممە تۈركلەرگە بەيئەت قىلدى. »①

«شاش بەگلىكى ياكسارت دەرياسى بويىغا جايلاشقان، . . . . . ئۇلار ئۇرۇشقا ماھىر بولغاچقا، تۈركلەرگە بويۇنتاۋلىق قىلغانىدى. شېگۈي قاغان قوشۇن بىلەن ئۇلارنى باسقىن قىلىپ، تېگىن بەگنى شاش ئېلىنىڭ ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. »②

«شۇياب دەرياسى (يەنى سۇياب دەرياسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى) نىڭ ئۇزۇنلۇقى نەچچە مىڭ چاقىرىمغا يېتىدۇ، دەريا بويىدا نەچچە ئون مىڭ غەيرى فامىلىلىك تۈركلەر بار، تېرىقچىلىق قىلغانلارنىڭ ھەممىسى ساۋۇت ـ دوبۇلغا كىيگەنلەر بولۇپ، ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى بۇلاپ قۇل ـ دېدەك قىلىدۇ. تۈركلەر غەربتىكى قارام شەھەرلەردىن تالاس شەھىرى بىلەن شاش بەگلىكىدە ئايرىم ـ ئايرىم قوشۇن تۇرغۇزۇپ مۇداپىئەدە تۇرغۇزدى، بۇنىڭ بىلەن تۈركلەر كاسپىي دېڭىزغىچە يېتىپ باردى. »③

ھالبۇكى غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىنى تۆمۈر قاپقا ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جايلار بىلەن چەكلىنىپ قالمىغانىدى، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا ساسانىلار خانلىقىنىڭ زاۋاللىغا يۈز تۇتقان (VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن باشلاپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان) لىقتىن پايدىلىنىپ، زېمىنىنى ھىندى دەرياسىغىچە كېڭەيتتى، ھەممە ئېفتالىتلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى (ھازىرقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن ھىندى دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلار) نى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىۋالدى. «سۇينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرى-

① «يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ داۋاملىدىكى كانگا بەگلىكى ماددىسى.
② «سۇينامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» شاش بەگلىكى ماددىسى.
③ «يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ داۋامىدىكى كانگا دۆلىتى ماددىسى.

سى» نىڭ ئېنتالىت بەگلىكى ماددىسىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
«ئېفتالىتلار ئېلىنىڭ مەركىزى ئوكسۇس دەرياسىنىڭ جە-
نۇبىدىن 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا، توخرىلار
نەسلىدىن؛ دەسلەپتە ئۇلارنىڭ ئېلىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەر-
گەندە، تۈركلەر ئۆز شادىنى ئەۋەتىپ، ئىشغال قىلىۋالدى، تۆ-
مۇر قاپقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان توخرىلارمۇ ئەينى
ۋاقىتتا غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بەيئەت قىلغاند-
دى.» شۈەنزاڭ يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت
خاتىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
«تۆمۈر قاپقىدىن چىقىپ، توخرى دۆلىتىگە بارغىلى بولى-
دۇ، ئۇ يەرنىڭ شەرقىي . . . . تەرىپى كۆكئارت بىلەن
ياندىشىپ تۇرىدۇ، غەربىي تەرىپى پېرسىيە بىلەن تۇتۇشىدۇ.
جەنۇب تەرىپى چوڭ قارلىق تاغقا يېتىپ بارىدۇ. شىمال تەرىپى
تۆمۈر قاپقىنى توساق قىلىدۇ. بىرقانچە يۈز يىلدىن بۇيان خان
جەمەتىدىكىلەر ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاق-
ساقاللىرى بىلەن يەرلىك زوراۋانلار ئۆزئارا ھاكىممۇتلەقلىق
تالىشىپ، ئۆز ئالدىغا خان ۋە ئاقساقاللارنى تىكلەپ، تاغ ـ دەريا
ۋە خەتەرلىك جايلارنى توساق قىلىپ، بىر تەرەپنى ئىگىلىدى،
بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ زېمىنى 27 بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتتى.
گەرچە ھەرقايسى زوراۋانلار ئۆزلىرىنىڭ سۇيۇرغاللىقىنى ئايرى-
شىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما پۈتۈنلەي تۈركلەرگە بەيئەت قىلغاند-
دى.»
تۆمۈر قاپقىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى كىچىك بەگلىكلەر،
ئىلگىرى توخرىلارغا بەيئەت قىلغانىدى، كېيىن توخرىلار غەربىي
تۈركلەرگە بەيئەت قىلغاندا، بۇ كىچىك بەگلىكلەرمۇ ئۆزلۈكىدىن
غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بەيئەت قىلغانىدى. شۇڭا،
«ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 12 ـ

جىلدىدا يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«قۇندۇز بەگلىكى ئىلگىرى توخرى دۆلىتىنىڭ زېمىن دائىرىسىدە ئىدى. ... بۇ بەگلىكنىڭ مۇستەقىل پادىشاھى يوق، تۈركلەرگە تەۋە. ... ئۇلارنىڭ پادىشاھى تۈركلەردىن، تۆمۈر قاپقىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى كىچىك بەگلىكلەرنى ئىدارە قىلىدۇ.» قۇندۇز بەگلىكى يەنى تونيابغۇ قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى تاردۇش شادنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاردۇش شاد قوچۇبېگى چۈۋېنتەينىڭ كۈيئوغلى ئىدى. تونيابغۇ قاغان بىلەن چۈۋېنتەينىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، شۈەن زاڭ غەربكە سەپەر قىلغاندا، قوچۇ بېگى ئۇنىڭ قولىغا تونۇشتۇرۇش يېزىپ بەرگەنىدى، شۇڭا تونيابغۇ قاغاننىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىگە ئېرىشكەنىدى، ھەمدە مەخسۇس ئادەم قوشۇپ، ئۇنى سۇياب شەھىرىدىن تاكى ھىندى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كاپىلاۋاستۇ بەگلىكىگىچە ئۇزىتىپ قويغانىدى.[①] بۇ غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى بىر قارام بەگلىك ئىدى.

بۇ چاغدا غەربىي تۈركلەرنىڭ چېگرىسى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي بىلەن ھىندى دەرياسىنىڭ ئەڭ غەربىي چېتىگىچە يېتىپ بارغانىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن كورىيىلىك راھىب خۇي چاۋ يازغان «ئەنەتكەكتىكى بەش دۆلەت ھەققىدە خاتىرە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«كەشمىر ئېلىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ يەتتە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن جاغۇدا ئېلىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ... يەرلىك ئاھالىلىرى غۇزلاردىن بولۇپ، خان ۋە ئەسكەرلىرى تۈركلەردۇر. ئۇلارنىڭ خانى ... بىلەن قەبىلە ۋە ئەسكەرلىرىمۇ

① تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇي لى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى مېھرى شەپقەتلىك ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈچ ئامىلىق نوم بەتبەگ ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» 5 - جىلد، بىلەن يەنە چاۋانىسىنىڭ كاپىلاۋاستۇ يەنى كەشمىردۇر دېگىنىگە قاراڭ. «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخا 121 - بەتتىكى بىرىنچى ئىزاھ.

مۇشۇ بەگلىكتە تۇرىدۇ.»

غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىشغالىيىتىدىكى يۇقىرىقى چېگرا – زېمىنلار، دەل تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى غەربىي تۈركلەرنى تىنجىتقاندىن كېيىن (مىلادى 657 – يىلى)، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدا تەسىس قىلىنغان چوڭ – كىچىك ئايماق مەھكىمىلىرىنىڭ ئاساسى ئىدى. ئايماق مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىشتىن ئاۋۋال، تاڭ گاۋزۇڭ يەنە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى. «يېڭى تاڭنامە» 58 – جىلد «ئەدەبىيات ۋەسىقىلىرى تەزكىرىسى» I دە خاتىرىلەنگەن «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر تەزكىرىسى 60 – جىلد»نىڭ داۋامىغا بېرىلگەن ئىزاھتا مۇنداق دېيىلگەن:

«تاڭ گاۋزۇڭ كانگىيە، توخرى بەگلىكلىرىگە ئايرىم – ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ – ئادەتلىرى بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى تەكشۈردى. ئوردا تارىخچىلىرىنى تارىخ پۈتۈشكە بۇيرۇپ، ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىنى ئۇلارغا بىلدۈرۈپ قويۇشقا كۆرسەتمە بېرىپ، شيەنچىڭنىڭ 3 – يىلى (مىلادى 658 – يىلى) تاماملاشنى ئېيتتى.»

بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن خەرىتىسىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەربىي تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ كەڭ تېررىتورىيەنىڭ ئىچىدە، قاغان ئوردىسى ھاكىمىيەتنىڭ تۈگۈنى، ئاساسلىق سىياسىي مەركىزى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر قانچە مۇھىم مەركىزى بار ئىدى، مەسىلەن، توخار دەل شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ گاۋزۇڭنىڭ دەۋرىدە، لوڭجۇ ئايمىقىدىكى نەنيونىڭ ئامبىلى ۋاڭ مىڭيۈەننى توخاردا ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىشنىڭ ئەلچىسى قىلىپ تەيىن-

لىدى، ئۇدۇننىڭ غەربىي، پېرسىيىنىڭ شەرقىي قاتارلىق 16 بەگلىكنىڭ، خانلىق مەھكىمىسىنى تۇتۇق مەھكىمە، ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى قەبىلىلەرنى ئايماق، ناھىيە قىلدى، جەمئىي توق- قۇز تۇتۇق مەھكىمە، 76 ئايماق، 111 ناھىيە، 126 ھەربىي مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ، خاتىرىلەش ئۈچۈن توخاردا خاتىرە تاش ئورناتتى.① مانا بۇ توخارنىڭ ئەسلىدە مەركەز بولغانلىقى بولۇپ، ئەمدىلىككە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەر بەيئەت قىلغانلىقتىن، بۇ خاتىرە تاش ئورنىتىلغانىدى، يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىناۋىتىنىڭ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى قاپلىيالى- شىدىكى سەۋەب ئىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەنە بىر مۇھىم مەركىزىي سۇياب شەھىرى ئىدى. شۆەن زاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرى- دىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»نىڭ I جىلدىدا ئۇ توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى:

«شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 6 ـ 7 چاقىرىم كېلىدۇ، ھەر قايسى ئەللەرنىڭ غوز سودىگەرلىرى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. يەر شەكلى تېرىق، بۇغداي، ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدۇ، دەل ـ دەرەخلىرى شالاڭ. كىلىماتى قاتتىق سوغۇق، شامال كۆپ چىقىدۇ، ئاھالىلىرى ھايۋاناتلارنىڭ يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىگىز ۋە قوپال ئىشلەنگەن كاناپ رەخت بىلەن سوغۇقتىن دالدىلىنىدۇ.»

سۇياب ئەسلىدە ئون ئوق قەبىلىسىنىڭ ئوڭ قانىتى بولغان بەش ساداقلىقلارنىڭ مەركىزى ئىدى، كېيىن تاڭ سۇلالىسى ئۇنى ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى قىلغاچقا، ئورنى تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئون ئوقلارنىڭ (ئوڭ قانات بەش ساداقلىقلار بىلەن سول قانات بەش تۇغلۇقلار) مەركىزى بولۇپلا قالماستىن،

---

① «كونا تاڭنامە» 40 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» II ، «يېڭى تاڭنامە» 43 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» VI بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200 ـ جىلد تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لوڭشو تونجى يىلى ماددىسىغا قاراڭ.

بەلكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىدىكى سىياسىي، ھەربىي قورغىنى ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىكى ئالاقىلىشىش پونكىتى ئىدى. شۇڭا ئۇ يەردە «قورغان» تەسىس قىلىنغان (مىلادى 579 - يىلى) دىن تارتىپ «قورغان» ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان (مىلادى 619 - يىلى) دىن كېيىنمۇ، ئون ئوق قاغانى ھەمىشە بۇ جايدا تۇردى، غەربىي چېگرىدا ھەر قېتىم بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بەرسە، سۇياب ئۇرۇشتا ئاۋۋال تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سىياسىي ئورنى بىلەن ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سۇياب شەھىرىنىڭ غەربىدىن 5 - 6 چاقىرىم كېلىدىغان تالاس شەھىرى مۇھىم بىر مەركەز ئىدى. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 1- جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «تالاس شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى 8 - 9 چاقىرىم كېلىدۇ، شەھەر ئىچىدە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. بۇ يەرنىڭ يەر شەكلى ۋە ھاۋا كىلىماتى سۇياب شەھىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.» IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئىبىن خۇردادبېھ (Ibn Khurdadbih) بىلەن X ئەسىردە ئۆتكەن ھەيكەل (Ibn Haukal) نىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، تالاس شەھىرى ئەينى ۋاقىتتا تۈركلەر بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز ئارا سودا قىلىدىغان مۇھىم جايى ئىدى.①

سۇياب بىلەن تالاسنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان مىڭبۇلاق، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، تونيابغۇ (مىلادى 619 - ، 628 -

① جاڭ شىڭلياڭ «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 4 - كىتاب 94 - بەتتىكى تونۇشتۇرۇشقا قاراڭ.

يىللار) ، ئىشپارا ئىلتىرىش (توڭئاشاد، 634 ـ ، 639 ـ يىللار) ۋە ئىشپارا (ئاشنا قول، 651 ـ ، 657 ـ يىللار) دىن ئىبارەت ئۈچ قاغاننىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئورۇن يەنى قاغان ئوردىسى جايلاشقان بولغاچقا، ئەلۋەتتە غەربىي تۈركلەرنىڭ هۆ- كۈمرانلىقىدىكى پۈتكۈل رايوننىڭ سىياسىي مەركىزى ئىدى. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 1- جىلدىدا سۈياب شەھىرىدىن غەربكە 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرگەن- دە يەنى مىڭبولاققا يېتىپ بارىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەندى:

«مىڭبولاقتىن ئىبارەت بۇ جاينىڭ دائىرىسى 200 چاقىرىم- دىن ئاشىدۇ، جەنۇبىدا قارلىق تاغ بار، باشقا ئۈچ تەرىپى تۈز- لەڭلىك. بۇ جاينىڭ سۈيى ئەلۋەك، تۇپرىقى مۇنبەت، دەل- دەرەخلىرى باراقسان، باهار پەسلىدە گۈل ـ گىياهلار هۆپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ. بۇلاق سۇلىرىدىن هاسىل بولغان كۆللەر مىڭدەك جايدا بولغاچقا، شۇڭا مۇشۇنداق نام بىلەن ئاتالغان.»

مىڭبولاق مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولغاچقا، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇ جايىنى ئوردا قىلىپ تاللىۋېلىشى هەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

يەتتىنچى باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاتارلىق رايونلاردا تەسىس قىلغان مەھكىمە، ئايماق، قورغانلىرى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتى بىلەن سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىمۇ ئۆزگەرتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، تاڭ سۇلالىسى چوڭ چۆللۈنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئەمەلدار تۇرغۇزۇپ، مەھكىمە تەسىس قىلىپ، مەمۇرىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى. بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي سۇلالىلەرنىڭ تۇنجى قېتىم ئەمەل مەھكىمىسىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا تەسىس قىلىشى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىچە كېڭەيگەن (غەربىي يۇرتتا ئەمەل مەھكىمە تەسىس قىلىش خەن دەۋرىدە باشلانغانىدى) لىكىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

(1) شەرقىي تۈرك رايونىدا تەسىس قىلىنغان تەخرىقۇت، ئەنبىي قاتارلىق مەھكىمە ئايماقلار

تاڭ سۇلالىسى تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) باھاردا، شەرقىي تۈركلەرنى تىنجىتقاندىن كېيىن ياز 4- ئايدا ئىلگىرى ئېلىك قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار (چۆكلۈكنىڭ جەنۇبىي) نى ئالتە ئايماققا ئايرىپ، سول تەرەپتە

دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسى (ئورنى نىڭسۇ ناھىيىسىدە، ھازىرقى شەنشىنىڭ جىڭبيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نى، ئوڭ تەرەپتە يۈنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسىنى (ئورنى سۇفاڭ ناھىيىسىدە، ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بەيچىڭزىدا) تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ قوۋملىرىنى باشقۇردى. جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى (649 - يىلى) 10- ئايدا يەنە ئىلگىرى ئېلتەبىر بىلگە قاغان (ئاشنا سىماۋ) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى، كېيىن شىڭ ۋە شياۋدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنىڭ ئارىلىقى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبىي بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي شەنشىدىكى بۆلىكىنىڭ غەربىدىكى جايلار) غا كېلىپ ماكانلاشقان قوۋملەرنىڭ يايلاقلىرىدا، سارىرا قاتارلىق بەش ئايماقنى تەسىس قىلىپ،① يۈنجوڭ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق قىلدى، سۇنوڭ قاتارلىق ئالتە ئايماق② دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق قىلىنغانىدى.

گاۋزۇڭنىڭ يوڭخۇي تۇنجى يىلى (مىلادى 650 - يىلى) كۈز 9- ئايدا گاۋكان چۇبە قاغاننى تىنجىتقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى چۇبەلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى ئۆتۈكەن تېغى (ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ) غا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۆرى تېغى تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى باشقۇردى. چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىدا تەگىرقۇت، دەشت ماكاندىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى مەھكىمە تەسىس قىلدى: تەگىرقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بۆرى تېغى، يۇنجۇڭ، ساڭگەندىن ئىبارەت ئۈچ تۇتۇق مەھكىمە، سۇنوڭ قاتار-

① «گەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 199 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 23 - يىلىدىكى قىش 12- ئايدىكى ماددىسىغا خوسەنشىگىنىڭ بەرگەن ئىزاھىدا «بەش ئايماق، سارىرا ئايمىقى، سىبى ئايمىقى، ئاشنا ئايمىقى، جوجۇ ئايمىقى، بەيدەڭ ئايمىقى» دەپ كۆرسىتىلگەن.

② خوسەنشىگىنىڭ بەرگەن ئىزاھىدا «تارىخنامىلەردە يېقىت، سۇنوڭ، ئادې، جىشى، بايان ئايماقلىرىلا خاتىرلەنگەن بولۇپ، قالغان ئىككى ئايماق چۈشۈپ قالغان» دەپ كۆرسىتىلگەن.

لىق 24 ئايماق[1] نى باشقۇردى؛ دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەشت ماكان، جىنۋي، شىنلى قاتارلىق يەتتە تۇتۇق مەھكىمە، سىلىنگا قاتارلىق سەككىز ئايماقنى باشقۇردى؛[2] ھەر قايسى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى تۇتۇق، ئاقماق بېگلىك[3] ۋەزىپىلە- رىنى ئۈستىگە ئالدى.

تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن 21 - يىلى (مىلادى 647 - يىلى) ياز 4- ئايدا (چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى- نى يوقاتقاندىن كېيىن)، يەنرەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (ئورنى بۇرۇنقى تەگرىقۇت مەھكىمىسىدە، يەنى تاڭ سۇلالىسى- نىڭ غەربىي تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى، شەھەر ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى كاڭمىيەن خوشۇنىنىڭ دائى- رىسىدىكى ئۇجا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) نى تەسىس قى- لىپ، دەشت ماكان قاتارلىق ئالتە تۇتۇق مەھكىمە بىلەن گاۋلى- يەن قاتارلىق يەتتە ئايماق (تەپسىلاتى تۆۋەندە) نى باشقۇردى. گاۋزۇڭنىڭ لوڭسو 3 - يىلى (663 - يىلى) باھار 2 - ئايغا كەلگەندە، يەنرەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئۇيغۇرلار رايونىغا يۆتكىلىپ، نامى دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆز- گەرتىلدى، ئەمما يوڭۋېينىڭ تۇنجى يىلى تەسىس قىلىنغان دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا) يۇن-

---

① خۇسەنشىننىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 199 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ يوڭخۈي تۇنجى يىلى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسىغا بەرگەن ئىزاھىدا: «تەگرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئايماقلار تارىخنامىلەردە چېلىقمىدۇ، سۇنۇلىڭ قاتار- لىق تۆت ئايماق، سارىرا قاتارلىق بەش ئايماق ۋە ساڭگىن مەھكىمىسىگە قاراشلىق يۇشى، يەشى، بىشى، جىلى قاتارلىق تۆت ئايماق، قويان مەھكىمىسىگە قاراشلىق قالا، قارلۇق، ئاتىبز قاتارلىق ئۈچ ئايماقلا 19 ئايماقنى تەشكىل قىلىدۇ. قالغان بەش ئايماق چۈشۈپ قالغان، دەلىلىلىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دېگىنىڭ، قۇياندىن ئىبارەت ئىككى تۇتۇق مەھكىمە بىلەن بۆرى تۇتۇق مەھكىمىسىمۇ يوق، بەلكىم ئۇلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئورنى ئېنىق ئەمەس» دەپ كۆرسىتىلگەن. خۇسەنشىڭنىڭ كۆرسەتكەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، 19 ئايماققا توشمايدۇ.

② خۇسەنشىڭنىڭ يۇقىرىدىكى يوڭخۈينىڭ تۇنجى يىل 9- ئاي ماددىسىغا بەرگەن ئىزاھىدا: «دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەشت ماكان، جىنۋي، شىنلى، يولىڭ، چيۇلىن، خاككەستىن ئىبارەت ئالتە تۇتۇق مەھكىمىنى، بىرى قىپ قالغان، سىلىنگا، جۇنجى، يۇۋۇ، جىلو، قويان، جىنيان، توشى، جۇلۇڭ قاتارلىق سەككىز ئايماقنى باشقۇراتتى» دېيىلگەن.

③ «كونا تاڭنامە» 194 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

جوڭ قەدىمىي شەھىرىگە كۆچۈرۈلۈپ، يۈنجوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (تۇرۇشلۇق ئورنى يەنى خەن دەۋرىدىكى يۈنجوڭ قەدىمىي شەھىرى، شەھەر ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسىدە) دەپ ئاتالدى، چۆللۈكنى پاسىل قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى مەھكىمە، ئايماقلار دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى مەھكىمە، ئايماقلار يۈنجوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا قاراشلىق قىلىندى. ياندۇرقى يىلى (لىندىنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادى 664- يىلى) باھار 1- ئايدا يەنە يۈنجوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەڭرىقۇت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى. زوڭجاڭنىڭ 2 - يىلى (669 - يىلى) كۈز 8- ئايدا دەشت ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى ئەنبىي باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى. شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 2 - يىلى (714 - يىلى كەبىسە 2- ئايدا كېيىنكى تۈركلەرنىڭ كۈچىدىن مۇداپىئە كۆرۈشنى كۆچەيتىش ئۈچۈن ئەنبىي باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى ئوتتۇرا يولدىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىي) گە كۆچۈرۈپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بوز يەر ئاچقۇزدى. كەييۈەننىڭ 9 - يىلى (721 - يىلى) يەنە سۇفاڭ ھىراۋۇلىنى تەسىس قىلىپ، تەڭرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى، شيا، يەن قاتارلىق ئالتە ئايماقنى، دىڭيۈەن، فىڭئەندىن ئىبارەت ئىككى ھەربىي راباتنى ۋە ئۈچ جايدىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (شەرق، ئوتتۇرا، غەربتىكى ئۈچ شەھەر) نى باشقۇردى.①

---

① يۇقىرىقىلارنى «كونا تاڭنامە» 39 - جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» I ، «يېڭى تاڭنامە» 43 - جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» VI نىڭ داۋامى بىلەن «گەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193 - جىلدنىڭ داۋامىدىكى مۇناسىۋەتلىك يىل، ئاي كۈنلەردىكى خاتىرىلەرگە قاراڭ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەھكىمە، ئايماق تۈزۈمى ئۈچ دەرىجە بويىچە تۈزۈلگەنىدى، يەنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدىكى قورۇقچى ۋە باش قورۇقچى بىرىنچى دەرىجە، تۇتۇق ۋە ئايماق بېگى بولسا ئىككىنچى دەرىجە ئىدى، كېيىن يەنە قورۇقچى بەگنىڭ ئۈستىگە ھىراۋۇل دەيدىغان بىر دەرىجە قوشۇلدى، ئۇنىڭ بىلەن پەيدىنپەي ھىراۋۇل — قورۇقچى بەگ، تۇتۇق بەگ، ئايماق بېگىدىن ئىبارەت مەمۇرىي جەھەتتە بىر - بىرىگە تەۋە بولغان ئۈچ دەرىجىلىك مۇناسىۋەت شەكىللەندى. ھالبۇكى ئۇ ئۈچ دەرىجىدىكى كىشىلەرنىڭ تەيىنلىنىش ۋە ئېلىپ تاشلىنىش ھوقۇقى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

«كونا تاڭنامە» 44 - جىلد «ئەمەل مەنسەپ تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، كەييۇەن، تيەنباۋ يىللىرىدىن بۇيان مۇداپىئە قىلىنىدىغان چەت ياقا جايلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ھەممىسىدە ھىراۋۇل تەسىس قىلدى. ھىراۋۇل چېگرا رايونلاردىكى ئايماق مەھكىمىلەرنىڭ باش بۇغى ئىدى، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولغاچقا، شۇڭا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندە، ئوردا ئۇنىڭغا بەرگەن دەستەككە ئاساسەن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغانىدى. قورۇقچى ياكى باش قورۇقچى بەگنىڭ ھوقۇقى ئۇ باشقۇرۇۋاتقان دائىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسى، مەمۇرىي ئىشلىرى بىلەن ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى، كونكرېتنى قىلىپ ئېيتقاندا، يەنى «ۋاساللارنى ئەمىن تاپقۇزۇش، تاشقىي دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش، بەگلەرنى نازارەت قىلىپ، ئاسىيلىق قىلغۇچىلارنى جازالاش»[①] ۋەزىپىسى بار ئىدى.

(2) سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇشلار رايونىدا تەسىس قىل-

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى» 30 - جىلد.

غان يەنرەن (دەشتى ماكان) قاتارلىق ئايماق مەھكىمىلىرى

شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ ھارپىسىدا، مىلادى 628 ـ يىلى (تەيزوڭنىڭ جېنگۇەن 2 ـ يىلى) تېلىلار سىستېمىسىغا تەۋە بولغان سىرتاردۇشلار (بەزى ئالىملار «延» خېتىنى «誕» ئاھاڭى بولۇپ، دەن (但) دەپ ئوقۇلىدۇ دەپ قارايدۇ)، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى، بۇ ھاكىمىيەت مىلادى 646 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 20ـ يىلى) گە بارغاندا، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، جەمئىي 19 يىل مەۋجۇت بولدى.

سىرتاردۇشلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ فامىلىسى سىر بولۇپ، كېيىن تاردۇش قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنى قوشۇۋېلىپ، سىرتاردۇشلار دەپ ئاتالغانىدى. «ئۇلارنىڭ ئەمەل مەنسەپلىرى، قورال ـ ياراغلىرى بىلەن ئۆرپ ـ ئادەتلىرى تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشاتتى.»[1]

مىلادى VI ئەسىردىن ئىلگىرى، ھازىرقى تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىي، سېلېنگا دەريا ۋادىلىرى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى كەڭ رايونلاردا، نۇرغۇنلىغان تېلى قەبىلىلىرى بار ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا تۈرك ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈركلەر كۆچەيدى، جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى تېلى قەبىلىلىرى تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ ۋە تەرتىپكە سېلىنىپ، شەرق ۋە غەربتىكى بۆلەكچىلىق ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى، شۇڭا كۆپ ساندىكىلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا تارقىلىپ جايلاشقانىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرىدىن سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، بايىرقۇ قاتارلىق 15 قەبىلە بار ئىدى. «سۈينامە» 84 ـ جىلد «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلەنگەن «تۈرك دۆلىتى

① «كونا تاڭنامە» 199 ـ جىلدنىڭ داۋامى «تېلىلار ھەققىدە قىسسە».

قۇرۇلغاندىن تارتىپ، شەرق ۋە غەربكە جازا يۈرۈش قىلىشتا
پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي دەشتىنى
تىزگىنلەپ تۇردى» دېگىنى مۇشۇنىڭغا قارىتىلغانىدى. تۈركلەر
شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىن كېيىن، چۆل-
لۈكنىڭ شىمالىغا تارقالغان تېلىلار ئەڭ دەسلەپ، شەرقىي تۈرك
ھۆكۈمرانلىرىغا بەيئەت قىلدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي
تۈركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى (بۆكە قاغان) چۆللۈكنىڭ شىمالىنى
ئىشغال قىلغان مەزگىلدە، تاردۇش قاغان سۇي سۇلالىسىنىڭ
قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ
كۆپ قىسمى تارقىلىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن (605 - يىلى)،
نېيۋات چۇرلۇق قاغان قوشۇن باشلاپ، تېلى قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم
قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى قاقتى - سوقتى قىلدى
ھەمدە سىرتاردۇشلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلا-
رنىڭ ئاقساقاللىرىدىن بىرقانچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ-
نىڭ بىلەن، تېلى قەبىلىلىرى بىراقلا قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈ-
رۈپ، ئېلتەبىر ئىركىن قىبىئار غالىنى باغاقاغان قىلىپ، يەنە
سىرتاردۇشلارنىڭ ئىركىنى ئېلدارنى كىچىك قاغان قىلىپ تىك-
لەپ، چۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي چۇرلۇق
شېگۈي قاغان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، سۇي سۇلالىسىگە
بەيئەت قىلدى، باغا قاغاننىڭ كۈچى پەيدىنپەي زورايدى. شېگۈي-
نىڭ قايتا - قايتا نۇسرەت قازىنىشىغا ئەگىشىپ، باغا بىلەن
ئىلدار ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئاخىرىدا قاغانلىق نامىنى بىكار قى-
لىپ، شېگۈيغا بەيئەت قىلدى. ئەمما، ئۇيغۇر قاتارلىق ئالتە
قەبىلە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنى ئىگىلەپ تۇرغان
شەرقىي تۈركلەرگە بەيئەت قىلغانىدى. شېگۈينىڭ ئوغلى تونيابغۇ
قاغاننىڭ كۈچى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان مەزگىلدە، ئىلدارنىڭ نەۋ-
رىسى يانۇن ئۆز قەبىلىسىدىكى 70 مىڭ ئۆيلۈك ئادەمگە باشچى-

لىق قىلىپ، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئېلىك قاغانىغا بەيئەت قىلـ
دى. ئېلىك قاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (مىلادى 620ـ،
630ـ يىللار) دە، تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت قاتـ
مۇ قات بولۇپ، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرـ
لەشكەنىدى. «قول ئاستىدىكىلىرى بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلمايتتى،
ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە كۆپلەپ ئىسيان يۈز بەردى.»① دەل
مۇشۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا غەربىي تۈركلەرنىڭ تونـ
يابغۇ قاغانى تاغىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئىچكىي
قىسمىدا زور مالىمانچىلىق كېلىپ چىقىپ، غەربىي يۇرتتىكى
بەگلىكلەر بىلەن تېلى قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئىلگىرى-
ئاخىر بولۇپ، غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇ-
تۇلدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى قوۋملەرمۇ
كۆپ قېتىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىرتاردۇشلارغا بەيئەت قىلدى.
مىلادى 628ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 2ـ يىلى)
قىش دېكابىردا، سىرتاردۇش قەبىلىسىدىكىلەر بىرلىكتە يانۇننى
قاغان قىلىپ سايلىدى. يانۇن ئەسلىدە قەبىلىسىنىڭ ئىچكىي
قىسمىدا ئېركىن ئىدى، ئورنى يۇقىرى بولمىغاچقا، دەسلەپتە
قوبۇل قىلمىدى، تاڭ تەيزوڭ ئېلىكنىڭ ھۇجۇمىغا كەڭ ـ
كۆلەمدە قايتۇرما زەربە بېرىشنى پىلانلىغاندا، بۇنى غەنىمەت
بىلىپ، يۆتكىلىپ زەربە بەرگۈچى سانغۇن چياۋشىۋاڭنى دەستەك
بىلەن سىرتاردۇشلارغا ئەۋەتىپ، يانۇنغا ئىنچۇ بىلگە قاغانلىق
ئوتتۇغاتىنى بېرىپ، دۇمباق ۋە تۇغ تەغدىم قىلدى. يانۇن قاتتىق
خۇرسەن بولۇپ، ئۆتۈكەن تېغىدا بارگاھ قۇرۇپ، چۆللۈكنىڭ
شىمالىدا سىرتاردۇش ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى. «كونا تاڭـ
نامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
«ئىلگىرى سىرتاردۇشلار ئىشپارا بىلەن ئاشنا شىر قاتار-

---

① «كونا تاڭنامە تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى.

لىقلارنى مەغلۇپ قىلىشتا، قەدەم ئۇرۇشى ئارقىلىق غەلىبە قازاد-
غانىدى، كېيىن باسقىن ھۇجۇملىرىنى قوللاندى، ئۆز ئېلىدە
باتۇرلۇقنى تەكىتلەپ، قەدەم ئۇرۇشى ئادىتىنى يېتىلدۈردى،
يەنى ھەر بەش ئادەمنىڭ بىرى جەڭ مەيدانىدا ھالاك بولغۇچىنىڭ
ئېتىنى يېتىلەپ ماڭاتتى، قالغان تۆتى بولسا، ئالدىدا جەڭ
قىلىپ ماڭىدۇ، غەلىبە قىلسا ئاتقا مىنىپ ئۇچقانداق قوغلايتتى،
مەغلۇپ بولغۇچىغا ئۆلۈم جازاسى بۇيرۇلۇپ، ئائىلىدىكىلىرى
يىغىۋېلىنىپ، غەلىبە قىلغۇچىغا تارتۇق قىلىپ بېرىلەتتى، بۇ
سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن قانۇن بولۇپ يۈرگۈ-
زۈلدى.»

«ئائىلىسىدىكىلىرىنى يىغىۋېلىپ، غەلىبە قىلغۇچىغا تار-
تۇق قىلىپ بېرىش قانۇنىنى يۈرگۈزۈش» دىن قارىغاندا، سىرتا-
دۇشلارنىڭ جەمئىيىتىنىڭ ئاللىبۇرۇن قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى
تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ھال-
بۇكى ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى خۇددى تۈرك ھاكىمىيىتىگە ئوخ-
شاش، قۇلدارلارنىڭ بىر ھاكىمىيىتى ئىدى. سىرتاردۇش ھا-
كىمىيىتىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى «شەرقتە شىرۋېلار (ھازىرقى
ئېرگۇنا دەرياسى ئەتراپىدىن، غەربتە ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئال-
تاي تېغىغىچە، جەنۇبتا تۈركلەر (چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي) گىچە،
شىمالىدا دەشتى دېڭىز (ھازىرقى بايقال كۆلى بولۇپ، دەشتى
ماكاننى كۆرسەتمەيدۇ) غىچە بولغان بۇرۇنقى ھونلارنىڭ زېمىنلى-
رى ئىدى»① ئۇيغۇر، بايىرقۇ، ئاتېز، توڭرا، بارغۇت، ئەقىشد
قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا بەيئەت قىلغانىدى.

مىلادى 630 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 4 ـ يىلى)، شەرقىي

---

① «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى قوشۇمچە «سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە».

تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، شىمال بوش قال-
غاچقا، ئىنچۇ قاغان (يانۇن) ئوردىسىنى تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇ-
بىغا كۆچۈردى. بۇ مەزگىلدە ئىنچۇ قاغانىنىڭ كۇچى كۈچىيىپ،
ئىلكىدە 200 مىڭ ئەسكەرلىككە يارامىلىق ئادىمى بار ئىدى،
ئىككى ئوغلى — بارتەك بىلەن ئېلىبىلگەنى جەنۇب بىلەن شىمال-
نى باشقۇرۇشقا قويدى. سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى ئەسلىدە تېلە-
لارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنى مىللىي
زۇلۇمى ۋە سىنىپىي زۇلۇمىغا قارشى كۈرىشى جەريانىدا، سىر-
تاردۇش قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈرەشنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى
تارتىۋالغانلىقى ئاساسىدا قۇرۇلغانىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-
تا يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك ھاكىمىيىتىنى يىمىرىپ تاشلاش
ئۈچۈن بىر قوللۇق بولەپ تۇرغۇزۇشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.
سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى روناق تاپقاندىن كېيىن، تاڭ تەيزوڭ
ئۆزىنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ «كېيىنچە ئا-
پەتكە ئايلىنىپ قېلىشى» دىن ئەندىشە قىلىپ، يەنە ئىنچۇ قاغان-
نىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى كىچىك قاغان قىلىپ
تەيىنلەپ، دۇمباق ۋە تۇغ ئىنئام قىلىپ بەردى، شۇ ئارقىلىق
«كۆرۈنۈشتە ئىززەتلىگەندەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ
كۈچىنى پارچىلاش ئىدى». ①

مىلادى 641 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 15 ـ يىلى) ئىنچۇ
قاغان جەنۇبقا 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئاشنا سىماۋ
باشچىلىقىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلى-
دىغان ئەسلىدىكى شەرقىي تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت

① «كونا تاڭنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە».

قىلغان بۇرۇنقى قەبىلىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى قوزغۇلۇشقا زور قوشۇن ئەۋەتتى، ئىنچۇ قاغانىنىڭ قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، ئېغىر يارىلىنىپ، ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولدى. ياندۇرقى يىلى (جېگۇەننىڭ 16 ـ يىلى) ئىنچۇ قاغان يەنە تاڭ سۇلالىسىدىن قۇدۇلۇششنى تەلەپ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ نام ئابرۇيىدىن پايدىلىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارىسىدىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئۇرۇندى. تاڭ تەيزوڭ دەسلەپ قوشۇلۇپ، مەلىكە شىنشىڭنى خوتۇنلۇققا بېرىشكە ماقۇل بولدى. ئىنچۇ قاغان قاتتىق خۇرسەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ جيەنىنى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، توي سوۋغىسى ئۈچۈن 50 مىڭ تۇياق ئات، ئون مىڭ تۇياق كالا، تۆگە، 100 مىڭ تۇياق قوي تەقدىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ تەيزوڭ ئىنچۇ قاغاننى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋېلىشكە بۇيرۇپ، يارلىق چۈشۈرۈپ ئۆزىنىڭ شەخسەن لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشيادىكى لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي) غا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۈچ يول قوشۇندىكىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، توي سوۋغىلىرىنى تاپشۇرۇۋېلىشنى بۇيرۇدى. قاغانىنىڭ ئەسلىدە توپلىغان بايلىقى يوق ئىدى، غەزىنىسى قۇرۇق بولغاچقا، ھەر قايسى قەبىلىلەردىن قاقتى ـ سوقتى قىلىپ توپلاشقا توغرا كېلەتتى، بېرىپ كېلىشكە ئون مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىشقا توغرا كېلەتتى، يولدا جەزمەن قۇملۇقلاردىن ئۆتەتتى، سۇ بولمىغاچقا، مال ـ چارۋىلار ئازىيىپ، يېرىمىگە يېقىننى قىرىلىپ كېتىپ، تاپشۇرۇلىدىغان مۆھلەتتىن ئۆتۈپ كەتتى. تاڭ تەيزوڭ بۇنى باھانە قىلىپ، «قۇدىلىشىش توختامىنى ئۈزۈپ، توي سوۋغىلىرىنى رەت قىلـ

دى» ھەمدە ئىنچۇقاغاننىڭ «ئۆزىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كوراگانى دەپ تەماننا قويۇپ» ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر ، توڭرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرگە تەھدىت سېلىشىغا يول قويمىدى، ھەمدە «ھەر قايسى قەبىلىلەر مېنىڭ ئۇنى تاشلىۋەتكەنلىكىمنى بىلسە، ئۇزاق قالمايلا، سىرتاردۇشلارنىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈۋېلىشىدۇ»[①] دەپ قارىدى. ئىنچۇ قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئۇرۇش قوزغاشقا پېتىنالمىدى.

مىلادى 654 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 19 ـ يىلى) ئىنچۇ قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى بارتەك تەختكە چىقىپ ئۆزىنى ئىل كۆلۈگ شاد ئىستەمى قاغان دەپ جاكارلاپ، خۋاڭخېنىڭ جەنۇبى (خېتاۋنىڭ جەنۇبى) غا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قايتارما زەربە بەردى، بارتەك قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، ئاتلىق قېچىپ كەتتى، قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق كېلىپ چىقتى. بارتەكنىڭ مىجەزى چۇس، ھەسەتخورلۇقى كۈچلۈك، شەپقەتسىز بولغاچقا، ئاتىسىنىڭ ۋاقتىدىكى كونا ئەمەلدارلارنى تۈگەل ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئىشقا قويدى، جەمەتىدىكىلەر قايىل بولمىسا، كۆپلەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، بۇنىڭ بىلەن جەمەتىدىكىلىرى تېخىمۇ ئەنسىلىك تاپالمىدى. 646 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 20 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تۇمېد بارغۇت، توڭرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى، بارتەك قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى، جەمەتىدىكىلىرى تارقىلىپ كېتىپ پۈتۈنلەي ھالەك بولدى؛ ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئېركىنلىرى

---

① نەقىل كەلتۈرۈلگەن جۈملىلەرنى «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 197 ـ جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 17 ـ يىلى كەبىسە 6. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىپ، ئەلچى ئەۋەتىشنى تالاشىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ تەيزوڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جازا يۈرۈشكە زور قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۆتۈكەن تېغىدا، سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى مەغلۇپ قىلدى، سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى يىمىرىلدى. تاڭ تەيزوڭ تېلى قەبىلىلىرىنى دالالەت قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتتى، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت، تېلەنغۇت، ئىزگىل، ئاتئېز، چۈبە، ئاۋاسار، خۇن، قۇشۇ قاتارلىق 11 قەبىلە تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلدى، ھەممە «سىرتادۇشلار چوڭ، ئەل بولمىغىنى، زالىملىق قىلىپ تاپتىن چىقىپ كەتكىنى ئۈچۈن بىزنى ئىدارە قىلىشقا پەزىلىتى توشمايتتى، ئۆزلىرىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، قىرىلىپ، قەبىلىلىرىمۇ خۇددى قۇشلاردەك توزۇپ كەتتى، قەيەرگە كەتكىنىنى بىلگىلى بولمايدۇ. بىز ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىمىزغا ئۆلۈش يەرلىرىمىز بار، سىرتاردۇشلارغا ئوخشاش ھالەك بولۇشنى خالىماسلىق بىلەن بىرگە، تەڭرىقۇت ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلىشنى ئارزۇ قىلىمىز. تەڭرىقۇت ئالىيلىرىدىن بىزگە ئىچ ئاغرىتىپ، بىز ئۈچۈن مەھكىمە تەسىس قىلىپ بىرىپ، بىزنىڭ ھالىمىزدىن خەۋەر ئېلىشنى ئۈمىد قىلىمىز»① دېدى. تاڭ تەيزوڭ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، زىياپەت تەييارلاپ، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىپ، سوۋغا - سالام ۋە مەنسەپ - مەرتىۋە تارتۇق قىلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا مۆھۈر تارقىتىپ بەردى، ئۇلۇغ قانات قوشۇنلارنىڭ كەپتاۋۇلى ئەن يوڭشۇنى ئەۋەتىپ خەۋەر يەتكۈزدى.

مىلادى 647 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى) 1- ئايدا،

① «كونا تاڭنامە، تېلىلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 198- جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 20 - يىلى كۈز 8- ئايدىكى ماددىسى.

تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇشلار ئىلگىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان را-
يوندا ئالتە مەھكىمە (تۇتۇق مەھكىمە)، يەتتە ئايماق تەسىس
قىلدى:

(1) ئۇيغۇر قەبىلىسىنى دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى
(ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى جۇرماتەي دەريا-
سىنىڭ قىرغىقىدا) قىلدى؛

(2) بارغۇت قەبىلىسىنى جىنۋېي تۇتۇق مەھكىمىسى (چۆل-
لۈكنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى چېچىنخان قەبىلىسىدە) قىلدى؛

(3) تېلەنغۇت قەبىلىسىنى يەيرەن تۇتۇق مەھكىمىسى (ھا-
زىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ
ئەتراپىدا) قىلدى؛

(4) بايىرقۇ قەبىلىسىنى ياۋلىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى (ھا-
زىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خۇلۇنبىر كۆلىنىڭ ئەتراپىدا) قىل-
دى؛

(5) توڭرا قەبىلىسىنى چيۇلىن تۇتۇق مەھكىمىسى (ھا-
زىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىدىكى توڭگىل دەرياسى ۋادى-
سىدا) قىلدى؛

(6) ئىزگىل قەبىلىسىنى لۇشيەن تۇتۇق مەھكىمىسى
(بەلكىم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى قوبدۇنىڭ غەربىي
جەنۇبىدا بولسا كېرەك) قىلدى؛

(1) خۇن قەبىلىسىنى گاۋلەن ئايمقى (بەزىلەر چۆللۈك-
نىڭ شىمالىنىڭ جەنۇبىدا دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر ھازىرقى
گەنسۇنىڭ خېشى ئارىلىقىدىكى بۇرۇنقى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ سىر-
تىدىكى چۇخۇن تېغى ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ) قىلدى؛

(2) قوشۇ قەبىلىسىنى گاۋچۆ ئايمقى قىلدى؛

(3) ئاۋاسار قەبىلىسىنى جىلۇ ئايمقى قىلدى؛

(4) ئاتئېز قەبىلىسىنى جىتەن ئايمقى (ھازىرقى نىڭشيا-

نىڭ چېگرىسى ئىچىدە دەپمۇ قارىلىدۇ) قىلدى؛

(5) چۇبە قەبىلىسىنى يۇشى ئايمىقى (هازىرقى گەنسۇنىڭ غېشى ئارىلىقىدىكى بۇرۇنقى گەنجۇ ۋە لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئارىلىقىدا) قىلدى؛

(6) ئىزگىللەرنىڭ باشقا بىر قەبىلىسىنى دەيلىن ئايمىقى قىلدى؛

(7) ئەقشىد قەبىلىسىنى دىيەنيەن ئايمىقى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خولۇنبىر كۆلىنىڭ شەرقى بىلەن چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ غەربىدە) قىلدى.①

مەھكىمىدە تۇتۇق، ئايماقتا ئايماق بېگى بار ئىدى، ئۇلارنى يەنىلا تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. ياز 4 ـ ئايدا يەنە بۇرۇنقى تەڭرىقۇت كۆرەسى (ھازىرقى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ كاڭمىيەن ئارقا خوشۇنىدىكى ئۇكا دەرياسىنىڭ شىمالىدا) دە، يەنرەت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (كېيىن دەشـتى- ماكان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە شىمالنى تىنچلاندۇرۇش باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن) نى تەسىس قىلىپ، يۇقىرىدىكى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماقنى باشقۇردى، باشقۇرۇش دائىرىسى پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي باشقۇرۇش ھوقۇقى بىۋاسىتە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بارلىق رايونلاردا يۈرگۈزۈلدى.

ئەينى ۋاقىتتا تۈركلەر بىلەن تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ تەيزۇڭنى ھۆرمەتلەپ، «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتايتتى، ھەمدە چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا مەخسۇس بىر يول ئېچىپ، ئۇنىڭغا

① «كونا تاڭنامە» 199 ـ جىلدنىڭ داۋامى «تېلېلار ھەققىدە قىسسە» 195 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 2 ـ جىلد «تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ.

«تەڭرى قاغانىنى تاۋاپ قىلىش يولى»[1] دەپ نام بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەنىدى. «تەڭرى قاغانىنى تاۋاپ قىلىش يولى» دا 68 ئورۇندا ئۆتەڭلەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇيان - بۇيان ئۆتكۈچى ئەلچىلەرگە قولايلىق يارىتىلدى.

(3) «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ رايونىدا تەسىس قىلىنغان ئەنشى، بېشبالىق قاتارلىق مەھكىمە، ئايماقلار

شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆزگەرتتى.

غەربىي يۇرتنىڭ ئېۋىرغول دېگەن جايىدىكى يەتتە قەلئە، ئەسلىدە غەربىي يۇرتلۇق غوز سودىگەرلىرىنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى ئىدى، ئۇ قەلئەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى سۈي سۇلالىسى مەزگىلىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بەيئەت قىلىشنى خالىغاچقا، ئېۋىرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغانىدى، سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى يۈز بەرگەندە، بۇ قەلئە شەرقىي تۈركلەرگە بەيئەت قىلدى، مىلادى 630-يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى) شەرقىي تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كۈز 9- ئايدا، ئېۋىرغول شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىگە قاراشلىق يەتتە قەلئەگە باشچىلىق

① «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73 - جىلدگە قارالڭ.

قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇ جايدا
غەربىي ئېۋىرغول ئايمىقى (جېنگۇەننىڭ 6- يىلى ئېۋىرغول ئايمى-
قىغا ئۆزگەرتىلگەن، تۇرۇشلۇق ئورنى، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ
قومۇل ناھىيىسىدە) نى تەسىس قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي
تۈركلەر غەربىي يۇرتنى ئىگىلىۋالدى، غەربىي يۇرت دائىم غەر-
بىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كونتروللۇقىغا ۋە دەپسەندە قىلىنىشى-
غا چۈشۈپ قالدى. ئىشپارا يابغۇ قاغان سۇياب دەرياسىنىڭ شىما-
لىدا جەنۇبىي ئوردا قۇرغان مەزگىلدە (مىلادى 639- يىلى)،
پىشامشان، ئاگنى، كۇسەن، چۇرچان قاتارلىق «بەگلىكلەر» نىڭ
ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغاندىن تاشقىرى يەنە غەربىي يۇرتتى-
كى ھەر مىللەت خەلقىگە قارىتا بۇلاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزدى، ئۇنىڭ
ئۈستىگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قاتنىشىغا
توسالغۇ پەيدا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق خېشى ئارىلىقىغا تەھدىت
پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قوچۇ بېگى چۈۋېنتەي
غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىرلىكتە ئېۋىر-
غول بىلەن ئاگنىغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر-
نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان تەقدىم قىلىشىنى توستى. تاڭ
سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغۇچى
كۈچلىرىنىڭ داۋاملىق كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئې-
لىش ئۈچۈن ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ
قاتناش راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، غەربىي يۇرت بىلەن خې-
شى ئارىلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، مىلادى 639 ـ يىلى (جېنگۇەن-
نىڭ 13 ـ يىلى) قىش 12- ئايدا يارغول ھەربىي يۈرۈش
يولىنىڭ باش بۇغى، مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى
خوجۇنجىنى قوشۇن بىلەن قوچۇغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى.
ياندۇرقى يىلى (جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى) كۈز 9- ئايدا قوچۇنى
ئىشغال قىلدى، چۈۋېنتەي دەككە ـ دۈككە ئىچىدە ئۆلۈپ كەتتى،

ئۇنىڭ ئوغلى ئۆزىنى بىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، تاڭ سۇلالىسى بۇ جايدا غەربىي ئايماق دېگەن ئايماقنى تەسىس قىلدى. چۇۋۇبىنتەي دەسلەپ ئىشپارا يابغۇ قاغان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جىددىي ئەھۋال بولسا ئۆزئارا ياردەم بېرىش توغرىسىدا كېلىشكەندى، قاغان ئۆز يابغۇسىنى قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسى) دە تۇرۇشقا ئەۋەتكەندى، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدا بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلدى. 9- ئايدا تاڭ سۇلالىسى يارغولدا يەنە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، قوشۇن تۇرغۇزۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي يولى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىنى باشقۇردى.[①]

غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرى غەربىي يۇرتقا بولغان كونترول قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بۇيرۇقى كۆلچۇرنىڭ ئىنىسىگە ئاگنى پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئاگنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى ئەتراپى) نى تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، غەربىي تۈركلەرگە بەيئەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئەنشى قورۇقچى بېگى گاۋشياۋكى قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈش قىلىپ، ئاگنىنىڭ پادىشاھى تۈركەشنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى سۇپۇجۇننى ئاگنىغا ھۆكۈمران قىلىپ تىكلەپ قايتتى. گاۋشياۋكى قايتىپ كېتىپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن كۆلچۇرنىڭ قوشۇنلىرى ئاگنىنى قۇتقۇزۇشقا يېتىپ كەلدى ۋە سۇپۇجۇننى ئەسىرگە ئېلىپ، گاۋشياۋكىنى قوغلاشقا، 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتتى، بىراق غەربىي تۈركلەرنىڭ يەنە بىر بۇيرۇقى چۇبەن چور ئاگنىنى باشقۇرۇشقا تۇدۇن ئەۋەتتى. تۇدۇن تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندە، تاڭ

① «كونا تاڭنامە» 40 - جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 40- جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» IV گە قارالڭ.

تەيزۇڭ ئۇنى ئەيىپلەپ، «ئاگىننى مېنىڭ قوشۇنلىرىم ئىشغال قىلغانىدى، سەنلەر قانداقلارچە ئىگىلىۋېلىشكە جۈرئەت قىلالىدىڭلار» دېگەندە، تۇدۇن قورقۇپ كېتىپ، غەربىي تۈركلەرگە قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئاگىنلىقلار سۇپۇجۇننىڭ ئاتىسىنىڭ قېرىندىشى شۆپوئاناجىنى بەگ قىلىپ تىكلىگەن بولسىمۇ، داۋاملىق چۇبەنچورغا بېيئەت قىلدى.①

ئاگىنىنىڭ غەربىدىكى كۇسەن (ھازىرقى شىنجاڭنى كۇچار ناھىيىسى ئەتراپى) دەسلەپتىلا ئىچكىرىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە بېيئەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، كېيىن غەربىي تۈركلەرگە بېيئەت قىلغانىدى، ھەمدە ئۆزىنىڭ ۋاسساللىق بېيئەت سوۋغىسىنى پەيدىنپەي كېمەيتكەنىدى. كۇسەنىنىڭ پادىشاھى خالى پۇشبىي مۇۋەققەت خان بولغان (مىلادى 647 ـ يىلى جېنگۇەنىڭ 21 ـ يىلى قىش 12- ئاي) دىن كېيىن، ھەدەپ قوشنا بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. تاڭ تەيزۇڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ، سول قول ياساۋۇلخانا باش سانغۇنى ئاشنا شېر بىلەن ئەنشى قورۇقچى بېگى گاۋشياۋكى قاتارلىقلارنى بەش سانغۇن قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، كۇسەنگە جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. ئاشنا شېر ناھايىتى تېزلىكتىلا ئاگىنى بىلەن كۇسەنىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇرۇشلۇق چۇنۇدا (ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) بىلەن چۇمۇل قەبىلىسى (ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي شىمالىدا) نى مەغلۇپ قىلدى (چۇنۇدا بىلەن چۇمۇل قەبىلىسى ئەسلىدە غەربىي تۈركلەردىن بولغان بەش تۇغلۇقلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە ئىدى)، مىلادى 648 ـ يىلى (جېنگۇەنىڭ 22 ـ يىلى) كۈز 10- ئايدا قوشۇن بىلەن ئاگىنىنىڭ غەربىدىن ئۆدۈل كۇسەنىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا قاراپ ئاتلاندى. غەربىي تۈركلەرگە بېيئەت قىلغان

① «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلد «ئاگىنى تەزكىرىسى»گە قاراڭ.

ئاگىنىنىڭ پادىشاھى شۆپو ئاناج قاتتىق سارىسىمىگە چۈشۈپ، شەھەرنى تاشلاپ، شەرققە قاچقاندا، ئاشىناشىر قوغلاشقا ئەسكەر ئەۋەتىپ، تۇتۇپ كاللىسىنى ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ ئىنىسى شيەن ناجۇننى بەگ قىلىپ تىكلىدى. كۇسەن قاتتىق ئەنسىزلىككە چۈشۈپ، قوشۇن قوماندانلىرى شەھەرنى تاشلاپ كېتىپ قېلىشتى، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى تاغات شەھىرىگىچە يېتىپ باردى، كۇسەنىنىڭ پادىشاھى خالىي پۇشىبىي بىلەن ۋەزىرلىرى نالىي، جېلىيدىيەن 50 مىڭ قوۋمىگە باشچىلىق قىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ مەغلۇپ بولۇپ، كۇسەندىكى ئاستانە شەھەرنى ساقلاشقا چېكىندى، ئاشىناشىر شەھەرگە قىستاپ بېرىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىپ، گاۋشياۋكېنى ساقلاشقا بۇيرۇدى. پۇشىبىي غەربكە 600 چاقىرىم مېڭىپ، بارخان شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئاقسۇ ناھىيىسى)نى ساقلاپ ياتتى، ئاشىناشىر قوشۇنلىرى بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، كەبىسە 12- ئايدا بارخان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، پۇشىبىي بىلەن جېلىيدىيەننى تىرىك تۇتتى. نالىي قېچىپ چىقىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، گاۋشياۋكېغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، گاۋشياۋكې دۈشمەننى سەل چاغلاپ، غەربىي دەرۋازىدا ئۆلدى. گاۋشياۋكېنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بىلەن نالىينىڭ ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىدە ئۇرۇش قىلدى، شەھەر سىرتىدا تاڭ قوشۇنلىرى قورشاپ ھۇجۇم قىلغاچقا، نالىي چېكىندى. كېيىنكى ئۇن كۈندىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە نالىي شىمالىي تاغدىن كۇسەنىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىگە باشچىلىق قىلىپ، ئاستانە شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، تاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، نالىي تەنھا ئاتلىق قاچقاندا، كۇسەنلىكلەر تۇتۇۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئاشىنا شىر ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ كۇسەندىكى بەش چوڭ شەھەرنى ئىشغال قىلدى،

قالغان كىچىك شەھەرلەرمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن بېيئەت قىلدى، نەچچە يۈز مىڭ ئەر ـ ئايالنى يىغىپ، كۇسەن خانىنىڭ ئىنىسى يابغۇنى خان قىلىپ تىكلىدى. بۇنىڭ بىلەن كۇسەن تىنچلاندۇرۇلدى.①

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۇڭنۇدا، چومۇل قەبىلىلىرىنى، ئاگنى، كۇسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنى مەغلۇپ قىلغاچقا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئۆتتى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسى غەربىي يۇرتنى لەرزىگە سالدى، ئىلگىرى غەربىي تۈركلەرگە بېيئەت قىلىپ كەلگەن ئۇدۇن (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ خوتەن ناھىيىسى ئەتراپى) قاتارلىق «بەگلىكلەر»، تاڭ قوشۇنلىرىغا تۆگە، ئات، ھەربىي لەڭ تەقدىم قىلدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋە غەربىي تۈرك ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشكە ئاسانلىق يارىتىش ئۈچۈن، تاڭ تەيزۇڭ كۇسەننى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا كۇسەن، ئاگنى،② ئۇدۇن، سۇلىدىن ئىبارەت تۆت جايدا، تۆت ھەربىي نۇقتا تەسىس قىلىپ، ئۇنى «تۆت قورغان» دەپ ئاتىدى. تۆت قورغان بىر تۇتاش ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغاچقا، ئادەتتە «ئەنشىدىكى تۆت

① «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلد «كۇسەن تەزكىرىسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» 111 ـ جىلد «ئاشناشېرنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

② يېڭى ـ كونا «تاڭنامە. كۇسەن تەزكىرىسى»دە پۈتۈنلەي كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى ۋە سۇيابنى تۆت قورغان دەپ ھېسابلىغان. لېكىن تاڭ تەيزۇڭنىڭ دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچلىرى تېخى سۇيابقا يېتىپ بارمىغانىدى؛ تاكى گاۋزۇڭنىڭ دىياۋلۇ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 679 ـ يىلى) ئەنشى قورۇقچى بېگى ۋاڭ فاڭيى سۇياب شەھىرىنى ياساتقاندىن كېيىنلا، سۇياب ئاندىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگراسىدىكى مۇھىم بىر قورغانغا ئايلانغانىدى. شۇڭا، «كۇسەن تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان تۆت قورغاننىڭ ئىچىدىكى «سۇياب» ئاگنىنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك. بۇ مەسىلە توغرىسىدا يېقىندىن بۇيان دۆلەت ئىچىدىكى ئىلمىي ژۇرناللاردا بەش ـ ئالتە پارچە ماقالە ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغانىدى.

قورغان» دەپ ئاتىلاتتى. مىلادى 658 ـ يىلى (شيەنچىڭنىڭ 3ـ
يىلى) ياز 5ـ ئايدا، گاۋزۇڭ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى
كۇسەن (ئەسلىدە يارغولدا ئىدى) گە كۆچۈرۈپ، بۇرۇنقى ئەنشىـ
نى قايتا غەربىي ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىپ، قوچۇ
قورغىنىدا تۇرغۇزدى. بۇ مەزگىلدە غەربى تۈرك ھاكىمىيىتى
ئاللىقاچان مۇنقەرز بولغان (مىلادى 657 ـ يىلى مۇنقەرز بولغاـ
نىدى) ئىدى، بىراق تۇبۇتلەرنىڭ تەسىر كۈچى باش كۆتۈرۈپ
چىققانىدى، ئۇزاق ئۆتمەي (670 ـ يىلى، شيەنخېڭنىڭ تۇنجى
يىلى ياز 4ـ ئايدا) تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى ئىشـ
غال قىلىۋالغانىدى، ھەمدە ئۇدۇن بىلەن بىرلىشىپ، كۇسەنگە
قاراشلىق بارخان شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. گاۋزۇڭ نائىلاج
كۇسەن، ئۇدۇن، ئاگنى، سۇلىدىن ئىبارەت تۆت قورغاننى ئەـ
مەلدىن قالدۇردى. مىلادى 692 ـ يىلى (ۋۇزېتيەننىڭ چاڭشۇ
تۇنجى يىلى) قىش 10ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى
تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالدى (بۇ
مەزگىلدىكى تۆت قورغاندا سۇياب بولۇپ، ئاگنى يوق ئىدى)،
ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى داۋاملىق كۇسەندە تەسىس
قىلىپ، قوغداشقا 30 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتتى. تاڭ سۇزوڭدىن تاڭ
دېزوڭغىچە بولغان (756 ـ ، 757 ـ يىللار) ۋاقىتتىن كېيىن
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆپلەپ ۋەقە («ئۆڭلۈك، سۆيگۈن توپىلاـ
ڭى» يۈز بەرگەن) سادىر بولدى، خېشى بىلەن لوڭيونى قوغداـ
ۋاتقان قوشۇنلار پۈتۈنلەي ئىككى ئاستاننى قوغداشقا يۆتكەپ
كېلىنگەچكە، تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي
يۇرتقا قاراشقا ماجالى يەتمىدى. تاڭ دېزوڭنىڭ جېنيۈەن 3 ـ
يىلى (758 ـ يىلى)، ئەنشى تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتـ
تى.①

① «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» I گە قاراڭ.

سۇياب (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا) تاڭ گاۋزۇڭنىڭ دىياۋلۇ تۇنجى يىلى (مىلادى 679 - يىلى) دىن باشلاپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ مەزگىلدە غەربىي تۈركلەر تىنجىتىلغان بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆچلىرى كۆكتارتىنىڭ غەربىدىن تېخىمۇ يىراق جايلارغىچە يېتىپ بارغانىدى، كۇسەننىڭ شەرقىدىن سەل چەترەك خىلۋەت جايغا جايلاشقان ئاگنى بولسا پۈتكۈل غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىدىكى رولىنى تازا جارى قىلدۇرالمىغانىدى، شۇڭا تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەردىن بولغان ئاشنا تۈرچى بىلەن ئۇنىڭ باشقا بىر قوماندانى لى جېبەگىنىڭ تۇبۇتلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئەنشىگە سالغان پاراكەندىچىلىكىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، دەرھال ئەنشى قورۇقچىبېگى ۋاڭ فاڭيىغا سۇياب شەھىرىنى قۇرۇش ھەمدە ئۇنى ئاگنىغا ۋاكالىتەن، غەربىي چېگرىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرىگە ئايلاندۇرۇشنى بۇيرۇدى، تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ۋاڭ فاڭيى ياساتقان سۇياب شەھىرىنىڭ كۆلىمى زور بولۇپ، ناھايىتى ئەپچىل لايىھىلەنگەنىدى، «تۆت تەرىپىگە 12 دەرۋازا ئورنىتىلغانىدى، شەھەر ئەگرى- بۈگرى، يوشۇرۇنۇشقا قولايلىق شەكىلدە سېلىنغان، شەكىل- قىياپىتىنى ئاسانلىقچە بىلگىلى بولمايتتى. شۇڭا، غەربىي يۇرتتىكى غوزلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى تاماشا قىلىپ، سوۋغا- سالاملارنى تەقدىم قىلىشقانىدى».①

سۇياب شۇەنزوڭنىڭ كەييۈەن 7 - يىلى (مىلادى 719 - يىلى) گىچە تۆت قورغاننىڭ بىرى قىلىنغانىدى. چۈنكى كەييۈەن يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق

① «كونا تاڭنامە» 185 - جىلد «ۋاڭ فاڭيىنىڭ تەرجىمىھالى»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73 - جىلد بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» 967 - جىلدقا قاراڭ.

قەبىلىسى كەينى - كەينىدىن توپىلاڭ كۆتۈرگەچكە، سۇياب دائىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونترول قىلىشىدىن ئايرىلىپ قالاتتى ھەتتا بەزىدە قولدىنمۇ كېتەتتى. شۇڭا، تۈرگەشلەرنىڭ ئاقساقىلى سۇلۇ (سادىق قاغان) ئەينى ۋاقىتتا سۇيابتا ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، شۇەنزوڭ بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەنشى ھىراۋۇلى شىياڭ جياخۇيىنىڭ مەكتۇپىنى كۆرۈپ، سۇيابنى قورغانلىق ئورنىدىن قالدۇردى، بىراق ئاگىنىنى سۇيابنىڭ ئورنىغا قورغان قىلدى.① سۇياب شەھىرى 40 يىل (679 - 719 - يىللار) غىچە «قورغان» بولغانىدى.②

سۇياب شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تۆت قورغانىنىڭ بىرى قىلىنىشى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى:

بىرىنچى، ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەمەل - مەنسەپ تۇرغۇزۇپ، مەھكىمە تەسىس قىلغانلىقىنىڭ نامايەندىسى، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقىنىڭ كۆكتارتىنىڭ غەربىگە، تاكى ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە يېتىپ بارغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ دۆلەت چېگرىسىنىڭ كۆكتارتىن ھالقىپ ئۇنىڭ غەربىدىكى تېخىمۇ يىراق جايلارغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ خاراكتېرى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ئالتە قورغاننىڭ خاراكتېرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «قورغان» يەنى ھەربىي قورغان بولۇپ، بىر ھەربىي مەمۇرىي ئورگان ھەم بىر قوشۇن تۇرىدىغان ھەربىي ئىشلاردىكى نۇقتا

① «يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلدقا قاراڭ. يەنە شۇ «تەزكىرە»دە دېيىلگەن «ئون ئوق قاغانى سۇيابتا ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلدى» دېگەننىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلارنى تەكشۈرگەندە، ئاتالمىش «ئون ئوق قاغانى» دېگىنى ئەمەلىيەتتە سادىق قاغان سۇلۇ ئىدى.

② سۇياب شەھىرى كېيىن تيەنباۋنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 748 - يىلى) بېشبالىق ھىراۋۇلى ۋاڭ جىڭجىيەن ئەتىشكە جازا يۈرۈش قىلغاندا، ۋەيران قىلىنىۋېتىلگەنىدى. شۇڭا ئورنى قالمىغان («يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ داۋامىدىكى كاڭگا ھەگلىكى قوشۇمچە شاش ئېلى ماددىسىغا قاراڭ).

ئىدى. ئۇ چېگرانىڭ ئەمنىلىكىنى قوغداپ ھەم چېگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بولغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنى قوغدايتتى.

ئۈچىنچى، سۇياب ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قاتنىشىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىگە جايلاشقان بولغاچقا، تارىخنامىلەردە ئۇ «ھەر قايسى ئەل غوز سودىگەرلىرى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان»[1] شەھەر دەپ قارالغاچقا، تۆت قورغاننىڭ بىرىگە كىرگۈزۈلگەنىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي تۇركلەرنىڭ، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئۆزئارا باغلاپ ۋە كۈچەيتىپ، ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى.

تۆتىنچى، سۇياب دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى) غەربىي تۇركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسىدىكى بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلىقلارنىڭ چېگرىسى ئىدى، سۇياب ئەسلىدە بەش ساداقلىقلارنىڭ بىر مەركىزى ئىدى، سۇياب شەھىرى بىنا قىلىنغان ۋە ئۇ «قورغان» قىلىنغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئون ئوقلارنىڭ مۇناسىۋەت باغلايدىغان مەركىزىگە ئايلاندى.

بەشىنچى، سۇياب ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئەڭ غەربىي چېتىدىكى مۇھىم بىر مۇداپىيە قورغىنى بولۇپ، ستراتېگىيە جەھەتتە ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ قورغان قىلىپ تەسىس قىلىنىپ كۆللىنىپ، ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ۋە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ كۆپ قېتىم يۆتكىلىشى، تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقان ۋە كۈچەيگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بىلەن چېگرا رايونىدىكى ھەر قايسى ئاز

---

[1] «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «كۇسەن تەزكىرىسى».

سانلىق مىللەتلەر، بولۇپمۇ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا بولغان پوزىتسىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق مەھكىمە، ئايماقلار ئىنتايىن كۆپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلىرىدىن باشقا، تۆۋەندىمۇ كۆرسىتىلدى، گەرچە رام بولغۇچى خاراكتېرىنى ئالغان ھازىرقى تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىنى ئانچە تەكشۈرۈپ دەلىللىگىلى بولمىسىمۇ، مۇشۇ مەھكىمە، ئايماقلار ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ۋە نام ئابرۇيىغا چېتىشلىق بولغان ئىشلارنى قىسقىچە بولسىمۇ بىلگىلى بولىدۇ.

تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇڭنىڭ لوڭسۇ تۇنجى يىلى (مىلادى 661 ـ يىلى) ياز 6- ئايدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەردە توققۇز تۇتۇق مەھكىمە، 76 ئايماق، 111 ناھىيە، 126 ھەربىي مەھكىمە تەسىس قىلىنىدى ھەمدە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق قىلىنىدى، ئاساسلىق مەھكىمە، ئايماقلاردىن تۆۋەندىكىلەر بار:

(1) توخرى تۇتۇق مەھكىمىسى — توخرى دۆلىتى تۇرۇشلۇق ۋارۋالىز شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛

(2) داخەن تۇتۇق مەھكىمىسى — ئېفتالىت قەبىلىسى تۇرۇشلۇق ھىرات شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛

(3) سۇرىيە تۇتۇق مەھكىمىسى — قەندەھەر دۆلىتى تۇرۇشلۇق ھىباغان شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛

(4) تۇلپار تۇتۇق مەھكىمىسى — جىبىسۇ بەگلىكى جايلاشقان سۇمان شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛

(5) گاۋخۇ تۇتۇق مەھكىمىسى — قۇندۇز دۆلىتى جايلاشقان ۋاخشۇ شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛

(6) شيەنشۇ تۇتۇق مەھكىمىسى ـ كەشمىر دۆلىتى جايلاش-

قان خىبفي شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(7) شىبفىبلڭ تۇتۇق مەھكىمىسى — بامىيان دۆلىتى جايلاشـ
قان خوجكان شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(8) ياپىيان تۇتۇق مەھكىمىسى — ساغانىيان دۆلىتى جايلاشـ
قان دىناۋ شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(9) پارس تۇتۇق مەھكىمىسى — پېرسىيە دۆلىتى جايلاشـ
قان زاراڭ شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(10) چىشا ئايمىقى — خوجەند بەگلىكى جايلاشقان خوـ
جەند شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(11) خېمۇ ئايمىقى - تالاس بەگلىكى جايلاشقان تالاس
شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(12) لۇئاۋ ئايمىقى - ئۇلاگې بەگلىكى جايلاشقان ماخې
شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(13) كۇنشۇ ئايمىقى — ۋاخان بەگلىكى جايلاشقان دىبانا
شەھىرىگە تەسىس قىلىنغان؛
(14) زىبا ئايمىقى — كۇئان بەگلىكى جايلاشقان لاس
شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(15) ئۇفىي ئايمىقى - ۋاخان بەگلىكى جايلاشقان مويۇن
شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان؛
(16) خانبالىق ئايمىقى كاۋادىيانا بەگلىكى جايلاشقان بوش
شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان.

ئايماقلار شۈەنزوڭنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى (مىلادى 755 ـ يىلى) غىچە بولغان ۋاقىتقىچە ئۇلپاننى ئۈزۈپ قويمىغانىدى.①

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىنى باشقۇرىدىغان غەربىي يۇرت قورۇقچى

① «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» II بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 200 ـ جىلد تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لوڭشو تۇنجى يىلى 6. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ. پەرقلىق خەتلىرى «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» IV گە ئاساسەن تۈزىتىلدى.

بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندىن سىرت، ۋۇزېتيەننىڭ چاڭـ ئەن 2 ـ يىلى (مىلادى 702 ـ يىلى) قىش 12ـ ئايدا يەنە بېشبالىق (تۇرۇشلۇق ئورنى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناـ ھىيىسىدە) تا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ۋە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ياردەملىشىپ، غەربىي يۇرتتىكى «بەگلىكلەر» نى باشقۇرۇدىغان بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىـ سىنى تەسىس قىلدى.① دەيزوڭنىڭ دەسلەپكى يىلى (762 ـ، 779 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تۇبۇتلەر خېشى بىلەن لوڭيۇنى ئىشغال قىلىۋالغاندا، ئەنشى ۋە بېشبالىقنىڭ تاڭ سۇلاـ لىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئون يىلدىن ئارتۇق ئۈزۈلۈپ قالدى. دېزوڭنىڭ جيەنجوڭ 2 ـ يىلى (781ـ يىلى) چېگرا ئىشلىرى ۋەزىرى لى يۈەنجوڭ (بېشبالىق ھىراۋۇـ لى) بىلەن گوشى (تۆت قورغاندا تۇرۇپ قالغان) قاتارلىقلار، ئۇيغۇرلار رايونى ئارقىلىق پايتەختكە مەكتۇپ ئەۋەتىپ خەۋەر يەتكۈزدى، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەر ئەنشى ۋە بېشبالىقتىـ كى ئەسكەرلەرنىڭ قىيىن ئەھۋالدا قاپسىلىپ قالغانلىقىدىن خەـ ۋەر تاپتى. مۇزوڭنىڭ دەۋرى (821 ـ 824 ـ يىللار) دە، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار بىلەن قۇدىلاشقانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى بىلەن تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئەنشى بىلەن بېشبالىققا كىرىپ ئورۇنلاشتى. ۋېنزوڭنىڭ كەيچىڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى) قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاراپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلىسىنىڭ ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. رۇيزوڭنىڭ شيەنتوڭ 4 ـ يىلى (863 ـ

① «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» II بىلەن «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىـ سى» IV گە قاراڭ.

يىلى) قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن كۆچ چىقىرىپ، ئەنشىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گەرچە بۇ مەزگىلدە تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان بولسىمۇ، ئەمما بېشبالىق ئەتراپىنى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى (ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن غەربكە كۆچۈپ قوچۇ ئەتراپىغا بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى) ئىگىلىۋالغان بولغاچقا، قىرغىزلار ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۆپلەپ ۋەقە سادىر بولۇپ تۇرغاچقا (ئىچكى جەھەتتە ئاغۋاتلارنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىقى، تاشقى جەھەتتە ۋاساللارنىڭ تەپرىقىچىلىكى)، چېگرا رايونلارغا قاراشقا چولىسى تەگمىدى، شۇنىڭدىن كېيىن بېشبالىق تاشلاپ قويۇلدى.①

ئۇنىڭدىن باشقا، گاۋزوڭنىڭ شيەنچىڭ 2 ـ يىلى (مىلادى 657 ـ يىلى) ئاشىنا قۇل تىنجىتىلغاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان كۈنلىڭ ۋە مىڭچى ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەسلەپ، ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارايتتى، بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بېشبالىققا قاراشلىق قىلىندى. كۈنلىڭ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشى (سۇياب دەرياسىنىڭ شەرقىنى باشقۇرىدۇ) غا تۆۋەندىكى 23 تۇتۇق مەھكىمە قارايتتى، ھەممە يەنە بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگىمۇ قارايتتى:

(1) بەگيان تۇتۇق مەھكىمىسى — چومۇكۇن قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي ئەتراپى) دە تەسىس قىلىنغان؛

(2) يىغلۇ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى — تۈركەشلەرنىڭ

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 200 ـ جىلدىنىڭ تۆۋەنىدىكى مۇناسىۋەتلىك يىللارغا قاراڭ.

سافاباغا قەبىلىسى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ـ تۆۋەن-كى ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقى) دە تەسىس قىلىنغان؛

(3) جىشەن تۇتۇق مەھكىمىسى ـ تۈركەشلەرنىڭ ئالاش قەبىلىسى (ساغا ـ باغا قەبىلىسىنىڭ غەربىدە) دە تەسىس قىلىنى-غان؛

(4) قوش دەرياسى تۇتۇق مەھكىمىسى ـ ئېستېپتۇن قەبىلە-سى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بورتالا ناھىيىسىدىكى غەربىي بورتالا دەرياسىنىڭ ۋادىلىرى) دە تەسىس قىلىنغان؛

(5) يۇلتۇز تۇتۇق مەھكىمىسى ـ چونس ـ چۇبەن قەبىلە-سى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز دەريا ۋادىسىدا) دە تەسىس قىلىنغان؛

(6) تۇز كۆل ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ قوۋلاسچور قەبىلىسى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ماناس دەرياسىنىڭ غەربىدە) دە تەسىس قىلىنغان. يۇقىرىدىكى ئالتە مەھكىمە گاۋزۇڭنىڭ شيەنچىڭ 2 ـ يىلى ئاشنا قۇلنى تىنجىتقاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان بولۇپ، پۇتۇنلەي بەش تۇغلۇقلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىدارە قىلغانىدى.

(7) قۇزتاغ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ قارلۇقلارنىڭ بۇلاق قەبىلىسى (ھازىرقى زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا) دە تەسىس قىلىنغان؛

(8) دەشت ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ قارلۇقلارنىڭ چىي-گىل قەبىلىسى (بۇلاق قەبىلىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دە تە-سىس قىلىنغان؛

(9) زايسان ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى — قارلۇقلارنىڭ توخسى قەبىلىسى (بۇلاق قەبىلىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي، جەنۇ-بىي بىلەن چومۇكۇن قەبىلىسىنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايىدا) دە تەسىس قىلىنغان.

يۇقىرىدىكى ئۈچ مەھكىمە، شيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) ئايرىم ـ ئايرىم قارلۇقلارنىڭ ئۈچ قەبىلىسى («ئۈچ يابغۇ» دەپمۇ ئاتالغان) دە تەسىس قىلىنغانىدى.

(10) جىنفۇ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ بارخان ئايمىقىدا تەسىس قىلىنغان.

(11) ئىرۇ (轮台) ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بۈگۈر ناھىيىسى ياكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا)①؛

(12) ئالتۇنبالىق ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى — گاۋزوڭنىڭ يوڭخۈي 5 ـ يىلى (654 ـ يىلى) چۇنۇدا قەبىلىسى (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دا تەسىس قىلىنغان؛ دەسلەپتە ئايماق بولۇپ، ئىرۇغا قارايتتى، لوڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى) مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن؛

(13) يەنمىيەن ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ـ زايسان بىلەن يەنمىيەننىڭ ھەر ئىككىلىسى ئايماق بولۇپ، يەنرەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارايتتى، ۋۇزېتيەننىڭ چاڭئەن 2 ـ يىلى (702 ـ يىلى) مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ، بېشبالىققا قاراشلىق قىلىندى. تۆۋەندىكى ئون مەھكىمىنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى بىلەن ھازىرقى جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس:

(14) يەنلۇ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛

(15) گىېشى ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛

(16) گۇاشۇ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛

(17) شيەن ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛

(18) دوگيەن ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛

---

① چاۋانىس مۇنداق دەيدۇ: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى» 1 ـ جىلدىگە ئاساسلانغاندا، خەن دەۋرىدىكى ئىرۇنىڭ ئورنى ھازىرقى لوتەي ناھىيىسى ـ بۈگۈردە ئىدى، ھالبۇكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىرۇ ئايمىقىنىڭ ئورنى بولسا تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئىدى» («غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخا 69 ـ بەت).

(19) تۇرا ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛
(20) قاش ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛
(21) پىڭلياۋ ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛
(22) چۆل تۈركلىرى ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى؛
(23) دالان ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى.①

تاڭ سۇلالىسى تەرەققىي قىلىپ، كەييۈەن، تيەنباۋ يىللىرى (مىلادى 713 ـ، 755 ـ يىللار) غا كەلگەندە، دۆلەت كۈچى مىسلىسىز كۈچەيگەنىدى.

«بۇ مەزگىلدە ئوردىنىڭ شۆھرىتى تارىلىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 331 ئايماق بار ئىدى، رام بولغۇچى ئايماقتىن 800 بار ئىدى، جەمئىي ئون ھىراۋۇل، باسقاق بېگى تەسىس قىلىنىپ،» چېگرىنى قوغدىغانىدى:

ئەنشى ھىراۋۇلى كۇسەندە تۇرۇپ، غەربىي يۇرتنى دالالەت قىلاتتى، كۇسەن، ئاگنى، ئۇدۇن، سۇلىدىن ئىبارەت تۆت قورغاننى باشقۇراتتى، 24 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى؛ بېشبالىق ھىراۋۇلى تۇرگەش، قىرغىزلاردىن مۇداپىيە كۆرەتتى، دەشتى ماكان، تەڭرى تاغ، ئېۋىرغولدىن ئىبارەت ئۈچ قورۇلنى ئىدارە قىلاتتى، تۇرۇشلۇق ئورنى ئېۋىرغول ئايمىقى بىلەن غەربىي ئايماقنىڭ چېگراسى ئىچىدىكى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىدە ئىدى، 20 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى؛ خېشى ھىراۋۇلى تۇبۇتلەر بىلەن تۈركلەرنىڭ كۈچلىرىنى توسۇپ، قىزىل سۇ، دارۋ، بەيتىڭ ئۈچ قورۇلى، جيەنكاڭ، نىڭگو، يۈمېن، مورى، دۇلۇ، شىنچۈەن سەككىز قورۇلى، جاگيى، جياۋچىڭ قاتارلىق قورۇللارنى باشقۇراتتى، لياڭ، سۇ، گۇا، شيا، خۇيدىن ئىبارەت بەش ئايماقتا تۇراتتى، مەھكىمىسى لياڭجۇ ئايمىقىدا بولۇپ،

① يۇقىرىدىكى 23 مەھكىمىنى «يېڭى تاڭنامە» 43 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» VII نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

73 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى؛

سۇ فاڭ ھىراۋۇلى تۇركلەردىن مۇداپىيە كۆرۈپ، جىڭلى، فېڭئەن، دىڭيۈەن ئۈچ قورۇلى، ئۈچ جايدىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى، ئىككى گورۇندىكى تەڭرىقۇت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى باشقۇراتتى، لىڭ، شيا، فېڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماقنىڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇراتتى، مەھكىمىسى لىڭجو ئايمىقىدا ئىدى، 67 مىڭ 800 ئەسكىرى بار ئىدى؛

خېدۇڭ ھىراۋۇلى سۇفاڭ ھىراۋۇلى بىلەن ئۆزئارا بۇرجەك ھاسىل قىلىپ، تۇركلەرگە تاقابىل تۇراتتى، تيەنبىڭ، داتۇڭ، خۇاڭيى، كېگاڭدىن ئىبارەت تۆت قورۇل ۋە يۈنجوڭ قورۇلىنى باشقۇراتتى، تەييۈەن مەھكىمىسى، دەي، كاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماقنىڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇراتتى، مەھكىمىسى تەييۈەن مەھكىمىسىدە ئىدى، 55 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى؛ فەنياڭ ھىراۋۇلى تاتابى، قىتانلارنى تىزگىنلەپ، خۇاڭخەيدىكى توققۇز قورۇلنى باشقۇراتتى، ياۋجۇ بىلەن ساڭجيۇ ئايماقلىرىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇراتتى، مەھكىمىسى ياۋجۇ ئايمىقىدا ئىدى، 91 مىڭ 400 ئەسكىرى بار ئىدى؛

پىڭلۇ ھىراۋۇلى شىرۋېيلار بىلەن موغاللارنى دالالەت قىلىپ تۇرۇپ، پىڭلۇ، لۇلوڭ، يۈگۈەن قورۇللىرىنى، ئەندوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى باشقۇراتتى، يىڭ، پىڭ ئايماقلىرىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇراتتى، مەھكىمىسى يىڭجۇ ئايمىقىدا ئىدى، 37 مىڭ 500 ئەسكىرى بار ئىدى؛

لوڭيۇ ھىراۋۇلى تۈبۈتلەردىن مۇداپىيە كۆرۈپ، لىنتاۋ قاتارلىق ئون قورۇلنى باشقۇراتتى، شان، كو، ياۋ، خې ئايماقلىرىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇراتتى، مەھكىمىسى شانجو ئايمىقىدا ئىدى، 75 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى؛

جيەننەن ھىراۋۇلى غەربتە تۈبۈتلەرگە قارشى تۇرۇپ، جە-

نۆبىتا مەنلىياۋلارنى دالالەت قىلاتتى؛ لىڭنىيەندىكى بەش مەھكىمە يىلار بىلەن لياۋلارنى باشقۇراتتى. . . . . .

ۋاسسالاردا جەمئىي 490 مىڭ ئەسكەر، 80 مىڭ ئات بار ئىدى. ھەر يىلى 120 مىڭ توپ ھەربىي كىيىم - كېچەك، ئاشلىقتىن 190 مىڭ كۇرە سەرپ قىلاتتى، ھۆكۈمەت بىلەن خەلقنىڭ چىقىمىنىڭ مۇشۇنداق كۆپ بولۇشى، پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىنلاشتۇرۇشقا باشلىدى.① بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك (تۈبۈت قاتارلىقلارمۇ بار) قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىنىپى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلۈكىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ فېئوداللىق ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، غايەت زور ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، مالىيە كۈچى ئاجراتقانلىقى بىلەن زور بەدەل تۆلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە تۈركلەرنىڭ بىۋاسىتە كىرىشىنىڭ جۇڭگو تارىخىغا قارىتا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(4) تۈركلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھۇجۇمىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىشىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

تۈركلەر مىلادى 552 - يىلى ئاشىنا تۇمەن دۆلەت قۇرغاندىن باشلاپ، 630 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈركلەر مۇنقەرز بولدى؛ غەربىي تۈركلەر 583 - يىلى تۈركلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، 659 - يىلىغا كەلگەندە مۇنقەرز بولدى؛ كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى 682 - يىلى قايتا قۇرۇلۇپ، 745 - يىلىغا كەلگەن-

① «كونا تاڭنامە» 38 - جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» مۇقەددىمە بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 215 - جىلد تاڭ شۈەنزوڭنىڭ تيەنباۋ تۇنجى يىلى باھار 1 - ئايدىكى ماددىسى.

دە مۇتەئەررىز بولدى: قىسقىسى، تۈركلەر چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بىلەن غەربىي يۇرتتا 200 يىلغا يېقىن سەلتەنەت سۈرگەنىدى. ئۇنىڭ سۇيى ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۆزئارا تەسىرى كۆپ تەرەپلىمە ھەم مۇرەككەپ ئىدى. بۇ خىل ئۆزئارا تەسىرنىڭ كونكرېتنى مەزمۇنىنى يۇقىرىدىكى ھەرقايسى بابلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق، تۆۋەندە پەقەت تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىغا قاراتقان ئۇزاق مۇددەتلىك ھۇجۇمىنىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچلىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدا كەلتۈرۈپ چىقارغان تەسىرىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

تاڭ سۇلالىسى دەسلەپتە سۇيى سۇلالىسىدىن بۇيانقى ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى، ئاساسلىق ھەربىي كۈچى (تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ھەربىي كۈچىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمى) نى گۇەنجوڭ رايونىغا ئورۇنلاشتۇردى (يەنى ھازىرقى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي قىسمى، شەرقىدە خەنگۇ ئۆتكىلى، جەنۇبىدا ۋۇگۇەن ئۆتكىلى، غەربىدە سەنگۇەن ئۆتكىلى، شىمالىدا سوگۇەن ئۆتكىلى بار ئىدى، جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورنى تۆت ئۆتكەلنىڭ ئوتتۇرىدا بولغاچقا، شۇڭا گۇەنجوڭ ئوتتۇرا ئۆتكەل دەپ ئاتالغانىدى)، بۇنداق «ئىچىگە كۆپ، سىرتىغا ئاز» دىن ئىبارەت ھەربىي كۈچنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ مەقسىدى ھوقۇقنى مەركەزگە توپلاشنى كۈچەيتىش بولۇپ، «گۇەنجوڭ ئارقىلىق باشقا جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش»[①] ئىدى. تاڭ تەيزوڭ، تاڭ گاۋزوڭ ۋە ۋۇزېتيەنىنىڭ دەۋرىدە، تۈرك، تۈبۈت ۋە قىتانلار (بولۇپمۇ تۈركلەر)، ئۇزاققىچە ئۇرۇش قوزغاپ تۇرغانلىقتىن، جازا ئۇرۇشلىرى كۆپلەپ يۈز بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاساسلىق

① «سۆزلەر كانى» 138 ـ جىلد «ھەربىي تۈزۈملەر» تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مەھكىمىسى ماددىسىدا كەلتۈرگەن نەقىل.

ھەربىي كۈچىنى شىمال بىلەن غەربكە يۆتكەشكە مەجبۇر قىلدى، «شىرمەت سانغۇنلار بىلەن خىل ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى غەربىي شىمالغا ئورۇنلاشتۇردى،»[1] بۇنىڭ بىلەن «ئىچكىرى كۆپ، سىرتىغا ئاز» ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىيىتى ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىپ، ھوقۇقنىڭ مەركەزگە توپلىنىشى ئاجىزلىنىشقا باشلىدى. ئوردا يەنە چېگرىدىكى ھەربىي ئىشلارنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، رۇيزوڭ (مىلادى 710- 711- يىللار) نىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، ئارقا - ئارقىدىن چېگرىدا زور ھوقۇققا ئىگە بولغان مىراۋۇللارنى تەسىس قىلدى. بۇ مىراۋۇللار كۆپىنچە «ئايماق ۋە شەھەرلەردىكى ئەمەلدارلارنى ئۆزلىرى تەسىس قىلىپ، نوپۇس رويىخەتلىرىنى مەھكىمىگە مەلۇم قىلماي، باج - سېلىقنى ئوردىغا تاپشۇرمايتتى، ئۆزلىرىنى ۋاسسال ئەمەلدارلار دەپ ئاتىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دەستەك بويىچە ئىش قىلمايتتى.»[2] نەتىجىدە فېئودال تەپرىقىچى كۈچلەر پەيدىنپەي شەكىللىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىنى گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا ئېلىپ كەلگەن ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى (تاڭ شۈەنزوڭنىڭ تيەنباۋ 14 - يىلىدىن تاڭ دەيزوڭنىڭ گۇاڭدې تۇنجى يىلىغىچە، مىلادى 755- 763 - يىللار) نى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ئەسلىدە يەر تەڭشەش تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى. بۇ بىر خىل ھەربىي ئىشلار بىلەن دېھقانچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن فېئودالىق خاراكتېرىدىكى تۈزۈم ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر قەدەر ئىلغار ھەربىي مەجبۇرىيەت تۈزۈمى ئىدى، ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە پومېشچىكلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ئەمە-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 216 - جىلد تاڭ شۈەنزوڭنىڭ تيەنباۋ 8 - يىلى قوشۇمچە بايىدىكى ماددىسى.
② «كونا تاڭنامە» 141 - جىلد «تيەن چېڭسىنىڭ تەرجىمىھالى».

لىي تۇۋرۇككە ئايلانغانىدى. لېكىن، مەھكىمە ئەسكەرلىرى قىسمەن ھاشار ۋە سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىناتتى، ئەمما ئۇلار ھەر يىلى ئاستانىنى قوغداشقا ۋە ئۇرۇش مەزگىلىدە جازا يۈرۈشىگە قاتناشقاچقا، جەزمەن ھەربىي جابدۇق ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى تەييارلىشى شەرت ئىدى، شۇڭا ئۇستىدىكى يۈكمۇ ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. تاڭ تەيزوڭ بىلەن گاۋزوڭنىڭ دەۋرىدە، تۈركلەر ھۇجۇم قوزغىغانلىقتىن، ھەربىي مەجبۇرىيىتى بارغانسېرى كۆپەيدى، جازا يۈرۈشكە چىققان ۋاقتىمۇ بارغانسېرى ئۇزاردى. خۇددى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىر دوفۇ «لەشكەرلەر ھارۋىسى» ناملىق شېئىرىدا كۆرسەتكەندەك ئىدى:

قوغداش ئۈچۈن شىمال تەراپتىكى چېگرىنى،
ماڭغىنىدا خېشىغا بەزىلەر ئىدى 15 تە.
يەنە باراتتى غەربكە بوز يەرلەرنى ئېچىشقا،
قىران ئەر بولۇپ بىردىن كىرگىنىدە 40 قا.
بەزىلەرنىڭ يېشى بەكلا كىچىك بولغاچقا،
يول بېگى بۆيرۇيتتى بېشىنى چۇمكىۋېلىشقا.
قايتقىنىدا چاچلىرى ئاقىراتتى ئۇلارنىڭ،
كېلىپلا يەنە ماڭاتتى چېگرىنى قوغداشقا.

شۇڭا ئەسكەرلەر كۆپلەپ قېچىپ كېتەتتى. ۋۇزېتيەننىڭ دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمى بىلەن بۇلاڭ - تالاڭچى تېخىمۇ كۆپەيدى، شۇ سەۋەبلىك ۋەزىر دى رېنجې مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دەپ تىلغا ئالغانىدى: «يېقىندا دۆلەت ئۇزۇلدۇرمەي قوشۇن چىقىرىپ تۇرغانلىقتىن، چىقىم كۈندىن - كۈنگە ئاۋۇپ بارماقتا، غەربىي چېگرىدىكى تۆت قورغان بىلەن شەرقىي چېگرىدىكى ئەندۇڭ ئۈچۈن ھەربىي مەجبۇرىيەت بارغانسېرى كۆپەيگەنلىكتىن، پۇقرالارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى بىكارغا زايە كەتمەكتە».

ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «يېقىندىن بۇيان ھەربىي ئىشلاردا قوشۇن-لار ئىشقا سېلىنغان بىلەن پاجىئەمۇ ئېغىر بولماقتا. ئائىلە ئەھكاملىرى بۇزۇلغانلىقتىن، قېچىپ كېتىدىغانلارمۇ كۆپەيمەك-تە، كىشىلەر تىرىكچىلىك ئۈچۈن ئۆي - بىساتلىرى بىلەن يەرلىرىنى ساتالمىغانلىقتىن، ئەتراپ بوش قالماقتا». [1] بۇنىڭغا ئاقسۆڭەك، بيروكرات، سودىگەرلەرنىڭ يەر بۆلۈپ بېرىلگەن ئاھالىلەرنىڭ يەرلىرى بىلەن دۆلەتكە باج تاپشۇرۇدىغان ئاھالى-لەرنى قوشۇۋېلىش ئىشلىرىنى قوشقاندا، ئۈششاق دېھقان ئىگى-لىكى ۋۇزېتيەن ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان مەزگىل (690 - 704) دىن باشلاپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تاڭ شۈەنزوڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئاخىرىدا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. تيەنباۋ يىللىرى (742 - 755) دىن كېيىن يەر قوشۇۋېلىش بارغانسېرى ئېغىر-لاشتى، يەر تەڭشەش تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئۈششاق دېھقان ئىگى-لىكى پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى، دۆلەتنىڭ باج مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالدى، مالىيىسى خارابلاشتى. «يېڭى تاڭنامە» 53 - جىلد «ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈلۈك تەزكىرىسى» II دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«جېنگۈەن، كەييۈەن يىللىرىدىن بۇيان چېگرا ئەسكەرلىرى غەربتە قوچۇ، كۇسەن، ئاگنى، كىچىك بولۇرنى، شىمالدا سىر-تاردۇشلارنىڭ بورۇتقى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىپ، چېگرا ئەت-راپىدىكى سان - ساناقسىز ئايماقلارنىڭ قورۇللىرىدا قوشۇن تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلگەنلىكتىن، گازارما يەرلىرى بىلەن يەر ئىجارىسى ھەربىي ئېھتىياجىنى قامدىيالمىدى.»

«كىتابلار جەۋھىرى» 495 - جىلدىمۇ مۇنداق خاتىرىلەن-گەن:

---

[1] «كونا تاڭنامە» 89 - جىلد «دى رېنجېنىڭ تەرجىمىھالى».

«شاھزادە، بەگلەر بىلەن ئەمەلدار ۋە زەردار پومىشچىكلار، قائىدە ـ نىزاملارنى قايرىپ قويۇپ، قورۇق سېلىپ، يەرلەرنى ھەدەپ قوشۇۋالدى، پۇقرالارنى ماكانسىز قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي ئىجارە بىلەن جان ـ باقىدىغانلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى، يىراق ـ يېقىندىكى جايلارمۇ تامامەن شۇنداق بولۇپ، بۇنىڭ ئادەتكە ئايلانغىنىغا ئۇزاق بولدى.

بۇنىڭ بىلەن يەر تەقسىم تۈزۈمى ئاساسىغا قۇرۇلغان ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشقا ئامالسىز قېلىپ، ياللانما ھەربىي تۈزۈمگە ئۆزگەرتمەي بولمىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 212 ـ جىلد تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەييۈەن 10 ـ يىلى (مىلادى 722 ـ يىلى) كۈز 8. ئايدىكى ماددىسىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«دەسلەپتە ھەر قايسى مەھكىمىلەردىكى قوشۇنلار توشقان يىلىدىن باشلاپ ئەسكەرلىككە قاتناشسا، 60 يېشىدا ئائىلىسىگە قايتۇرۇلاتتى، ئائىلىسىدىكىلەرمۇ ھەر خىل سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىنمايتتى، شۇڭا ئائىلىلەر پەيدىنپەي نامراتلىشىپ كېتەتتى، ئەسكەرلەرمۇ ئاساسەن قېچىپ كېتەتتى، پۇقرالار بولسا ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايتتى. جاڭ شۇ تەكلىپ بېرىپ ياللاشقا ئېلىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنى قورۇل ئەسكەرلىكىگە سەپلەپ ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ھەرخىل سېلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇلازىمەت نىزامىنى تۈرغۇزۇپ، قېچىپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى جەلپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. پادىشاھ ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە ئون كۈن ئىچىدىلا 130 مىڭ خىل ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، ياساۋۇلخانىلارغا ئايرىلىپ، قىسىملارغا تەقسىم قىلىندى. ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلارنىڭ پەرقى مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاندى.»①

① ئۇنىڭدىن باشقا «كونا تاڭنامە» 97 ـ جىلد «جاڭ شۇنىڭ تەرجىمىھالى»غىمۇ قاراڭ.

كەييۈەننىڭ 26 ـ يىلى (738 ـ يىلى) باھار 1ـ ئايدا، ئوردا پەيدىنپەي چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدىكى چاقىرىق بىلەن كەلمىگەن ئەسكەرلەرنىڭ بىردەك قايتۇرۇشىنى پەرمان قىلدى. بۇ توغرىسىدا «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ شۇ يىلى 1ـ ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«چېگرىدىكى جازا يۇرۇشكە ئاتلىنىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى چاقىرىق بىلەن قوبۇل قىلىنىپ توشقاندىن كېيىن، بۈگۈندىن ئېتىبارەن قورغان ئەسكەرلىرى قايتا ئەۋەتىلمەيدۇ، چېگرىنىڭ ئۆزىدىلا قايتۇرۇلىدۇ.[①]» بۇنىڭ بىلەن ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنىڭ رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

بىر تەرەپتىن يەر تەقسىمات تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن ھوقۇقنىڭ مەركەزگە توپلىنىشىنىڭ ئاجىزلىشىشى، يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەرنى شەكىللەندۇردى. بۇنىڭغا تۈرك، تۈبۈت ۋە قىتانلارنىڭ ئۆزاق مۇددەت ۋە ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بارغان ھۇجۇمىنى قوشقاندا، يۇقىرى ئورۇن ۋە ئالىي مەرتىۋىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ھىراۋۇللار، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈرك، قىتان قاتارلىق مىللەتلەرگە قارشى تۇرۇش باھانىسى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچلىرىنى تېزدىن ئاشۇرۇپ، ئوردىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. ئۆڭلۈك دەل مۇشۇ خىلدىكى پىلان ۋە سۇيىقەستلىك ۋاستىلەر ئارقىلىق، تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىۋالدى.[②] گەرچە ئۆڭلۈك، سۈيگۈن توپىلىڭىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمى بىلەن

---

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك يارلىقلىرى» 73 ـ جىلد بىلەن «كونا تاڭنامە» 9 ـ جىلد «شۈەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە» 200 ـ جىلد «ئوڭلۇكنىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ.

مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، لېكىن تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى «ئىچكىگە كۆپ، سىرتىغا ئاز» ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ مۇھىم ئامىلى بولۇپ، مەھكىمىلەرنىڭ كۆپلەپ «جازا يۈرۈشكە ئاتلاندۇرغان ئەسكەرلىرىنىڭ يارىدار ۋە نابۇت بولۇپ، ئائىلە ئەخلاقىنىڭ بۇزۇلۇپ، ھەتتا قېچىپ كېتىش» تىكى سەۋەبلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ ئاچقۇچىنىڭ توپ سەۋەبى، يەر تەڭشەش تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ ۋەيران بولۇشى بولسىمۇ، ئەمما تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھۇجۇمى ۋە ئۇنىڭ ئوينىغان رولى بىلەن كەلتۈرۈپ چىقارغان پاسسىپلىق تەسىرىگىمۇ سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك.

سەككىزىنچى باب تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى

(1) يېزىق ۋە مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى

تۈركلەر قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان، شۇنىڭدەك ھەم بىر قەدەر بالدۇر يىلنى ھايۋاناتلا- رنىڭ ناملىرىنى بەلگە قىلىپ ھېسابلاشنى قوللانغان مىللەت ئىدى. «جۇنامە» 50 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلارنىڭ يېزىقى غۇزلارنىڭكى بىلەن ئوخشايدۇ» دەپ خاتىرى- لەنگەن. «شىمالىي چى پادىشاھلىقى تارىخى» 20 - جىلد «قو- غۇرسۇچياڭجۇنىڭ تەرجىمىھالى» دىمۇ خۇجۇنى «تۆت ئەتراپتىكى ياتلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان» دەپ بەلگىلىگەندىكى لىيۇشىچىڭغا «نىرۋانا سۇترا» نى «تۈرك تىلى» غا تەرجىمە قىلىپ تۈرك قاغا- نىغا تەقدىم قىلىشنى بۇيرۇغانلىقى خاتىرىلەنگەندى. لېكىن، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ قانداق شەكىلدىكى يېزىق ئىكەنلىكى، XIX ئەسىردىن ئاۋۋال، دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارغا پۈتۈنلەي دېگۈدەك مەلۇم ئەمەس ئىدى. مىلادى 1889 - يىلى چىڭ سۇلا- لىسىنىڭ گۇاڭشۈي 15 - يىلى رۇسىيە ئالىمى يادرىنتسېۋ ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى قوشۇ سەيدام كۆلىنىڭ قىرغىقىدىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نى تېپىپ قايتىدىن ئورناتقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ دانىيە ئالىمى تومسېن يۇقىرىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستىنى ئوقۇپ، 1894 - يىلى (گۇاڭ-

شۇينىڭ 20 ـ يىلى) ، «ئورقۇن ۋە يەنىسەي مەڭگۇ تاش تېكىس-
لىرىنىڭ ئوقۇلۇشى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغاندىن كې-
يىن، كىشىلەر قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ شەكلى ۋە مەڭگۇ
تاشنىڭ مەزمۇنىنى بىلىشكە باشلىدى.

«كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» نى مىلادى 732 ـ يىلى (كەي-
يۈەننىڭ 20 ـ يىلى) تۈركلەرنىڭ بىلگە قاغانى، ئۆلۈپ كەتكەن
ئىنىسى كۆل تېگىن (كۆل ئىسمى، تېگىن ئەمەل نامى) نى ياد
ئېتىش ئۈچۈن ئورناتقانىدى. مەڭگۇ تاشنىڭ ھەر ئىككىسىلا
ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا ئورنىتىلغان بولۇپ،
بىر ـ بىرى بىلەن بۆلغان ئارىلىقى بىر كىلومېتىر كېلىدۇ.
مەڭگۇ تاشنىڭ تېكىستى تۈرك يېزىقى بىلەن خەنزۇچىدىن ئىبا-
رەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. تۈرك يېزىقىدىكى قىسمىنى بىلگە
قاغان بىلەن كۆل تېكىننىڭ جىيەنى يولىغ تېگىن (Yolix) يېزىپ
چىققانىدى. مەڭگۇ تاش چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغانىدى. كۆل
تېگىن مەڭگۇ تېشى 60 قۇر خەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ،
چوڭ- كىچىك ئىككى پارچە تاشنىڭ يۈزىگە ئويۇلغان. بىلگە
قاغان مەڭگۇ تېشىدا 80 قۇر خەت بار. ئىككى مەڭگۇ تاشنىڭ
ئورغۇن جايىدىكى يېزىقلىرى بىلەن مەزمۇنى ئوخشايدۇ. ئىككى
مەڭگۇ تاشتا ئاساسەن كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى
ئاشنا قۇتلۇق (ئېلتىرىش قاغان) نىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە قاغان
بىلەن ئىككىنچى ئوغلى كۆل تېگىننىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ۋە
تۆھپىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، نۆۋەتتە ساقلىنىشى بىر قەدەر
ياخشى، خەت سانى ئەڭ كۆپ مەڭگۇ تاش ھېسابلىنىدۇ. بۇ
ئىككى مەڭگۇ تاشنىڭ تىكلىنىش جەريانى يېڭى ـ كونا «تاڭنامە.
تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە خاتىرىلەنگەن.
«تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە كۆل تېگىن ئۆلگەندە تاڭ شۇەن-
زوڭنىڭ جىنئۇ ۋ سانغۇنى جاڭ چۇيى بىلەن، پاششاپ بەگ لۇشياڭ

قاتارلىقلارنى تەزىيەنامىنى ئېلىپ تۈرك خانلىقىغا بېرىپ، ماتەم بىلدۈرۈشكە ئەۋەتكەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئۈچۈن بالبال تىكلەپ، مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى (خەنزۇچە يۈزى) نى ئۆزى يازغانلىقى؛ يەنە ئىبادەتخانا ياسىتىپ، رەسسىمنى ئويدۇرغانلىقى، ئىبادەتخانىنىڭ تاملىرىدىكى رەسىمگە ئۇنىڭ جەڭدە ھاياتىدىن ئايرىلغانلىق ھالىتى سىزىلغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. قىسسەدە يەنە تاڭ شۆەنزوڭنىڭ يۇقىرى ماھارەتلىك ئۇستىدىن ئالتە نەپەر ئادەمنى مەڭگۈ تاشنى تىكلەشكە ياردەم بېرىشكەن ئەۋەتىپ، خەتلەرنى نەپىس ۋە سىزما قىلىپ سىزدۇرغانلىقى، تۈركلەرنىڭ بولسا بۇنى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەپ قارىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا يەنە بىلگە قاغان ئۆزىنىڭ ۋەزىرى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندە، تاڭ شۆەنزوڭنىڭ ئەركان لى چۈەنني تۈركلەرگە تەزىيە بىلدۈرۈشكە ئەۋەتكەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىبادەتخانا ياساتقانلىقى، يەنە ئوردا تارىخچىسى لى روڭنى مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى (خەنزۇچە يۈزى) نى يېزىشقا بۇيرۇغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى.

تۈرك يېزىقى تەخمىنەن مىلادى V ئەسىردە ئىجاد قىلىنغان ۋە ئىشلىتىشكە باشلىنغانىدى. چۈنكى، تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئورقۇن دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزىقىنىڭ شەكلى (مەزمۇنى ئەمەس) قەدىمكى گېرمانلار ئىشلەتكەن رۇنىك (Runic) يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە، ئورقۇن رۇنىك يېزىقى① دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە كېلىپ تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار يەنىسەي دەرياسى ۋادىسىدىنمۇ تېپىلغان بولغاچقا، ھەم ئورقۇن ـ يەنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

① رۇنىك يېزىقى دېگەن بۇ ئىلمىي نامنى ئەڭ دەسلەپ رۇسىيە ئالىمى مۇسۇلىمىت (1685 ـ 1747) ئوتتۇرىغا قويغانىدى، شۇنىڭدىن كېيىن كەڭ قوللىنىلدى.

تۈرك يېزىقى بىر خىل ئوقۇل تاۋۇشلۇق يېزىق (بىر بەلگە بىر سوزۇق تاۋۇش ياكى ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان) ھەم ئوقۇل بوغۇملۇق يېزىق ئەمەس (بىر بەلگە بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان) ئىدى. ئۇنىڭ 35 ھەرپى، بەش سوزۇق تاۋۇشى، يېرىم سوزۇق تاۋۇشتىن ئىككىسى بار ئىدى، ئۈزۈك تاۋۇشلىرى قاتتىق، يۇمشاق ۋە دەرىجە خاراكتېرىگە ئايرىلىدۇ. ھەر بىر ھەرپىنىڭ بىرقانچە خىل يېزىلىش ئۇسۇلى بولىدۇ. ھەرپ بىلەن ھەرپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ياكى ئىككى چېكىت بولىدۇ (مەسىلەن، چېكىت(.) ياكى قوش چېكىت(:)). ئادەتتە ئوڭدىن سولغا تىك يېزىلىدۇ. ئەمما، سولدىن ئوڭغا تىك شەكىلدىمۇ يېزىلىدۇ. ھەر قايسى جايلاردىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار بىلەن ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپ بەلگىلىرى-مۇ پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدۇ، ئوخشاش بىر خىل تاۋۇش كۆپىنچە ئوخشاش بولمىغان بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىناتتى، شۇڭا بەزىلەر (مەسىلەن، گېبائىن شىمىن شۇلاردىن بىرى) «تۈرك يېزى-قىنىڭ ھەرپلىرى 38 ـ 40 قىچە بولغان بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان، ھەر بىر بەلگە بىردىن سوزۇق تاۋۇش ياكى دەرىجە سوزۇق تاۋۇشلۇق ئۈزۈك تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ»① دەپ كۆرسىتە-دۇ. تۈرك يېزىقى ئەرەب يېزىقىنىڭ يازما ھەرب شەكلىدىن بارلىققا كەلگەن، بىراق تۈركلەر بۇ يېزىق تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇنى ئۆزگەرتكەنىدى، شۇڭا بەلگىلىك ئىجادىيلىق خاراك-تېرى بار ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ ھەر ئىككى-لىسى مىلادى VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئورنىتىلغانىدى. مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۈرك يېزىقى

① گېبائىن شىمىن يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ۋە ھۆججەتلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو تارىخ تەتقىقاتى ئۇچۇرلىرى» نىڭ 1980 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان.

تەرەققىي قىلىپ، VII ئەسىرگە كەلگەندە، قۇرۇلمىسى بەلگىلىك دەرىجىدە مۇكەممەللىشىپ، سۆزلۈكلىرىمۇ كۆپىيىپ بارغان. بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشتا گەرچە پۈتۈنلەي قاغان ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇرۇش تۆھپىلىرى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى مەدھىيلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تۈرك مىللىتىنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋالغا يۈزلىنىشى بىلەن قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇش جەريانىنى يېزىپ، كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى پۈتۈنلەي نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان بولۇپ، سۆز - جۈملىلىرى راۋان، تىلى پاساھەتلىك، ئەدەبىي ئۇقۇمى چوڭقۇر ئىدى، مۇنداقچە قىلغاندا ئۇنى تۈركلەرنىڭ بىر تارىخى ياكى بىر داستانى دېيىشكە بولاتتى. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا بىلگە قاغان كۆل تېگىننىڭ ئۆلۈمىگە بولغان قايغۇسىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەنىدى:

«ئىنىم كۆل تېگىن قازا تاپتى، ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم. كۆرەر كۆزۈم كۆرمەستەك بولدى، ئەقىل ھوشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم.»

بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ يېزىقلىرى رەڭدار بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنىڭ سىنىپىي ئاساسلىرى خۇلاسىلەنگەنىدى. گەرچە مەڭگۈ تاشنىڭ ئاپتورى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ خۇلاسىلەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنىلا خەلق ئاممىسى بىلەن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش بىلەن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشنىڭ تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئىكەنلىكىنى تېپىپ چىققانىدى. مەسىلەن، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«بەگلىرىدە خەلقىدە ساداقەت بولمىغىنى ئۈچۈن، ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۆچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ.»

ئۇنىڭدىن باشقا بۇ ئىككى مەڭگۇ تاشنىڭ يەنە باشقىمۇ ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي قىممىتى بار، ئۇ بولسىمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمىغان تارىخىي پاكىتلار بولۇپ، كۆپ ھاللاردا مەڭگۇ تاشنى تولۇقلايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى، تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە تەركىبىگە ئائىت خاتىرە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈركلەر ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر مىللەت بولۇپ، تېلېلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، بۇ يۇقىرىدىكى مەڭگۇ تاش تېپىلىشتىن ئاۋۋال ئېنىق ئەمەس ئىدى؛ كېيىن «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» تېپىلىپ، مەڭگۇ تاشتا خاتىرىلەنگەن «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دېگەن سۆزدە، تۈركلەرنىڭ تېلېلارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنگەنىدى.

بۇ ئىككى مەڭگۇ تاشتىكى بايانلار، ئىنتايىن كۈچلۈك كۆچمەن چارۋىچى مىللەت تۈسىگە ئىگە. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى»دا كۆل تېگىننىڭ ھەر قېتىمقى قاتناشقان جېڭىنى تىلغا ئالغاندا، ھەممىشە ئۇنىڭ مىنگەن ئېتى (كۆل رەڭ، بوز ئات ياكى قارا تورۇق ئات) تىلغا ئېلىنىدۇ؛ جەڭدە ئۆلگەن ئاتنىمۇ بىر ۋەقە سۈپىتىدە يازىدۇ. بۇ يەنە بىر جەھەتتىن ئاتنىڭ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردە مۇھىملىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئىدى، شۇڭا ئۇ مەڭگۇ تاشتا كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكلى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

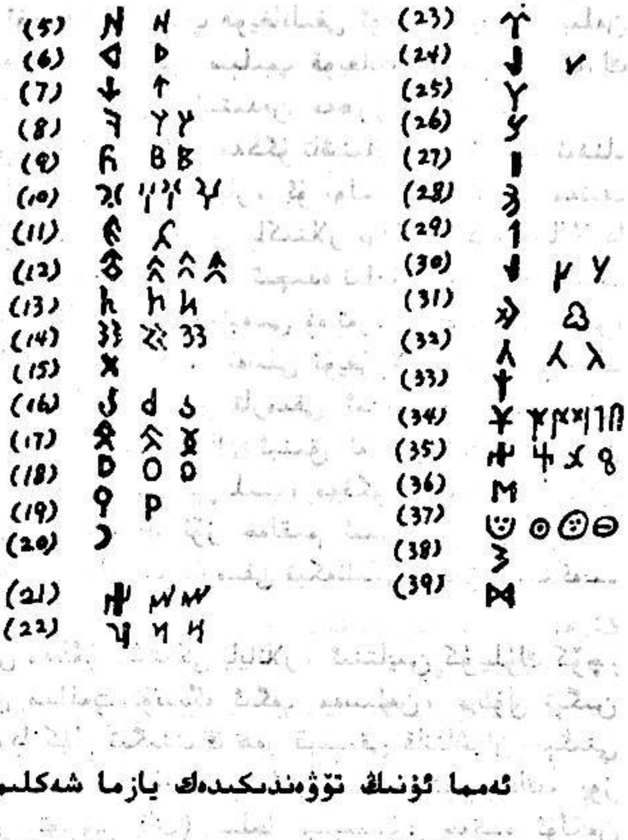

ئەمما ئۈنلۈك تۆۋەندىكىدەك يازما شەكىلمۇ بار ئىدى:

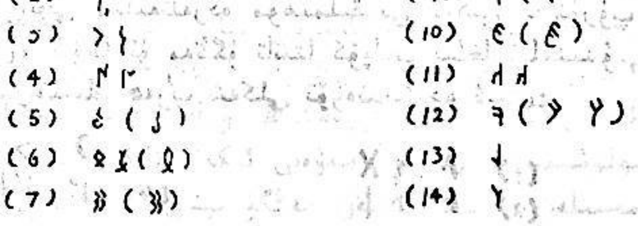

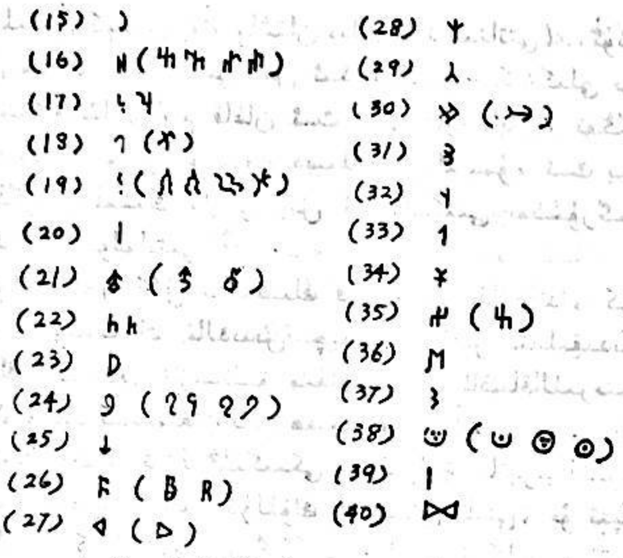

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ھايۋاناتلارنىڭ نامىنى يىلنى ھې-
سابلاشنىڭ بەلگىسى قىلغانىدى. مەڭگۈ تاشتا مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن:

«ئاتام قاغان ئىت يىلى 10- ئاينىڭ 26 - كۈنى قازا تاپتى.
توڭگۇز يىلى 5- ئاينىڭ 27 - كۈنى دەپنە - مۇراسىمى ئۆتكۈز-
دۈم.»

بۇ قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن
چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە تۈركلەرنىڭ بىرقەدەر بالدۇر ھاي-
ۋانات نامىنى بەلگە قىلىپ يىل ھېسابلىغان مىللەت ئىكەنلىكىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق ھايۋاناتنىڭ ناملىرى بىلەن يىل
بەلگىلەشنىڭ ئۇسۇلى: 1. چاشقان، 2. كالا، 3. يولۋاس،
4. توشقان، 5. ئەجدىرھا، 6. يىلان، 7. ئات، 8. قوي،
9. مايمۇن، 10. توخۇ، 11. ئىت، 12. توڭگۇز ئىدى. ھەر ئون
ئىككى يىلدا بىر قېتىم تەرتىپ بويىچە دەۋر قىلاتتى (مەسىلەن،

توڭگۇز يىلىدىن كېيىن يەنە چاشقان يىلى قايتىلىناتتى) . ئۇنىڭ ئاجىزلىقى شۇ يىلىنىڭ قايسى يىل ئىكەنلىكىنى بېكىتكىلى بولمايتتى، شۇڭلاشقا «ئاتام قاغان ئىت يىلى قازا تاپتى، توڭگۇز يىلى دەپنە مۇراسىم ئۆتكۈزدۇم» دېيىلگەن بولسىمۇ، ئىت يىلى بىلەن توڭگۇز يىلىنىڭ قايسى يىل ئىكەنلىكىنى تەكشۈرگىلى ياكى بىلگىلىمۇ بولمايتتى.①

ئارخېئولوگلار كۆل تېگىننىڭ قەبرىسىنى قازغاندا، كۆل تېگىننىڭ قەبرىسىنىڭ ئالدىدىن چيەنلىڭ قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەرنىڭ ئالدىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئوبرازىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تاش ھەيكەللەرنى تاپتى، ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىناكارلىق ماتېرىياللىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان نىلۇپەر گۈللۈك كاھىشنى تاپتى. بۇ تېپىلمىلار بىلەن «كونا تاڭنامە» 194 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «كۆل تېگىن ئۆلگەندە، تاڭ شۈەنزوڭ مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستىنى ئۆزى يازدى، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىبادەتخانا ياساتتى، رەسىمنى ئويدۇردى، ئىبادەتخانىنىڭ تاملىرىغا ئۇنىڭ جەڭدە قازا تاپقانلىق ھالىتى سىزىلدى» دېگەن ئەھۋاللار بىلەن پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ؛ ھالبۇكى بۇ ئەسەرلەرنى يەنە كېلىپ تاڭ سۇلالىسى ئەۋەتكەن يۇقىرى ماھارەتلىك ھۈنەرۋەنلەر ياسىغانىدى. بۇنىڭدىن تۈرك مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىنىڭ خەنزۇلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.②

---

① مەن بىلەن لۇجۇنلىڭ بىرلىكتە تۈزگەن «جۇڭگونىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىلىرى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل 1 ـ ئاي نەشرى) قوشۇمچە «ھايۋاناتلارنىڭ نامىغا قويۇلغان يىل ھېسابلاش يىلنامىسى» غا قاراڭ.

② ئۇنىڭدىن باشقا كۆل تېگىن قەبرىسىدىن يەنە مەرمەر تاشتىن ياسالغان ھەيكەلنىڭ باش قىسمى تېپىلغان. تۇرقى كۆركەم. ئۇنىڭدىن مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ، بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەن بۇ شەخسنىڭ قىياپىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شىر ـ گوزلاپ «كۆل تېگىن قەبرىسىدىن تېپىلغان تاش ھەيكەلنىڭ باش قىسمى» 1956 ـ يىلى ئۇلانباتوردا چىققان «ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار رەسىملىرى» نىڭ 1 ـ جىلد 6 ـ سانىغا بېسىلغان.

تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ بولۇپمۇ ئادەتتىكى چارۋىچىلاردا تېخى ئومۇملىشىپ كەتمىگەنىدى، شۇڭا «ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران-لىرى ھەربىر يۇرۇشكە ئاتلانسا ياكى باج ـ سېلىق يىغقاندا بولسا (يەنىلا) ياغاچنى ئويۇپ ساننى ئالغانىدى، ھەمدە بىردىن ئالتۇن ئوق باشقى ۋە رەڭنى سۇرۇپ، بەلگەن نىشان قىلغانىدى.»①

كۆل تېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى تېپىلغاندىن كېيىن يەنە ئارقىدىنلا «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېپىلدى. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنى 1897 ـ يىلى كېلېمىنتىز ئەر ـ ئايال تۇغلا دەرياسىغا ئانچە يىراق بولمىغان، ھازىرقى ئۇلانباتۇردىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىنچوكتۇ دېگەن جايدىن تاپقانىدى. مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى ئىككى پارچە تاشقا ئويۇلغان، جەمئىي 62 قۇر خەت بار. مەزكۇر مەڭگۈ تاش كۆل تېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىغا ئوخشاش ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىتىلغان ئەمەس، يەنى ئۇنى تونيۇقۇق ئۆزى يېزىپ (تەخمىنەن مىلادى 716 ـ يىلى، كەييۈەننىڭ 4 ـ يىلى يازغان)، ئۆلگەندىن كېيىن قەبرىسىنىڭ ئالدىغا ئورنىتىلغان (تەخمىنەن 720 ـ يىلى، كەي-يۈەننىڭ 8 ـ يىلى تىكلەنگەن). ئورنى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرىپىگە توغرا كېلى-دۇ.②

تونيۇقۇق بىلگە قاغاننىڭ ئىشەنچلىك ۋەزىرى ئىدى. مەڭگۈ تاشتا سۆزلەنگىنى ئۆزىنىڭ ئىش ئىزلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەرجىمىھالى دېيىشكە بولاتتى.

---

① «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

② كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، تونيۇقۇقتىن ئىبارەت ئۈچ مەڭگۈ تېشىنىڭ تېپىلىش جەريانى بىلەن شەكلى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، ۷. تومسېن يازغان «مۇڭغۇلىيەدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە» ناملىق ماقالىدە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. «مۇقەددىمە»نى خېن رولىن تەرجىمە قىلغان بولۇپ، «يۈيگوڭ» مەجمۇئەسىنىڭ 1937 ـ يىللىق 7 ـ جىلد 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ بىرلەشمە سانىغا بېسىلغان.

يوقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، تونيو-قۇقتىن ئىبارەت ئۈچ مەڭگۈ تاشتىن سىرت، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش ۋە پۈتۈكلەردىن يەنە ئوندىن ئارتۇقى تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈركلەرگە تەۋەسى يەتتە:

(1) (2) (3) كۆل تېگىن، بىلگە قاغان ۋە تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى.

(4) ئۆنگىن مەڭگۈ تېشى، مەزكۇر مەڭگۈ تاشنى 1891-يىلى يادرىنتسېۋ موڭغۇلىيىدىكى خوشۇ سەيدامنىڭ جەنۇبىدىن 180 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئونگىن دەرياسىنىڭ تارمىقىغا يېقىن جايدىن تاپقان، جەمئىي 20 قۇر خەت بار. ئۇنى كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى بىلگە ئىشپارا تارقان ئاتىسى ئېل ئىت-مىش يابغۇنىڭ تەڭرى قاغان (735 ـ ، 741 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدىكى ئىش ـ ئىزلىرىنى خاتىرىگە ئې-لىپ، تەخمىنەن مىلادى 739 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 27ـ يىلى) ئورناتقانىدى، ئەمما مەزمۇنى قىسقا ئىدى.

(5) «كولىچور مەڭگۈ تېشى»، مەزكۇر مەڭگۈ تاش 1912-يىلى پولشا ئالىمى كوتۋىزىچ تەرىپىدىن ئۇلانباتوردىن ئانچە يىراق بولمىغان ئىخى خوشۇتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان بولغاچقا، «ئىخى خوشۇتۇ مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتالغان، جەمئىي 29 قۇر خەت بار. كولىچور تونيوقۇق بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن ئادەم بولۇپ، مەڭگۈ تاش VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا ئورنىتىلغان، مەزمۇنى كول-چورنىڭ هاياتىدىكى جەڭ تۆهپىلىرىنى بايان قىلىشنى ئاساس قىلغان.

(6) «چۆرىن مەڭگۈ تېشى»، مەزكۇر مەڭگۈ تاش 1971-يىلى ئۇلانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 180 كىلومېتىر يىراق-لىقتىكى چۆرىن بېكىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تېپىلغان. بەزد-

لەر تونيوقۇق ئېلتېرىش قاغان (ئاشىنا قۇتلۇق) قا ياردەملىشىپ، ئۆتكەن تېغىدا دۆلەت قۇرغاندا گورناتقان (تەخمىنەن 686 ـ 687 ـ يىللار) دەپ قارايدۇ. ئەگەر بۇ راستتىنلا شۇنداق بولسا، بۇ مەڭگۈ تاش ئۆۋەتتە بايقالغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار- نىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ھېسابلىنىدۇ.

(7) ئۇنىڭدىن باشقا گوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاس (*Talas*) دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشتىن يەنە گوندىن ئارتۇقى بار، مەزمۇنى كۆپىنچە، خەت سانى كۆپ بولمىغان قەبرە پۈتۈكلىرى بولۇپ، بەزى ئالىملار ئۇنىڭ بىر قىسمىنى غەربىي تۈركلەرنىڭ دەۋرى (تالاس دەرياسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇلاس دەرياسى بولۇپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ساداقلىقلار قەبىلىسىنىڭ پائالىيەت مەركىزى ئىدى) گە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ.①

ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنى ھەممىدىن بۇرۇن بىلگەندى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يالۇغجۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۇش كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ «شۇۋاڭشى دەريا بويىدا تەھسىل بولغان نەزمىلەر توپلىمى» دا «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» نى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى (گەرچە ئۇ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ)، مەزكۇر توپلامنىڭ ئىككىنچى جىلد «قارا قۇرۇمنى ئىشغال قىلىش» ناملىق شېئىرىگە بەرگەن ئىزاھىدا مۇنداق دېگەنىدى:

---

① ھازىرغىچە تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا ئاكىت گوندىن ئارتۇق مەڭگۈ تاشنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغانلىرىدىن (1) 1909 ـ يىلى تېپىلغان «باياھچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» (يەنە بىر نامى «ئۇيغۇر تۆھپىكار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»)؛
(2) 1957 ـ يىلى تېپىلغان «تارىيات مەڭگۈ تېشى» (يەنە بىر نامى «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»)؛
1890 ـ يىلى تېپىلغان، «توققۇز ئۇيغۇر تەگرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغاننىڭ مۇقەددەس يارلىق ۋە مۇقەددەس يورۇشلىرىغا ئاكىت پۈتۈكى» (يەنە بىر نامى «ئالىپ بىلگە قاغاننىڭ تۆھپە ئابىدىسى»)؛
(4) 1969 ـ يىلى تېپىلغان «سەۋرى مەڭگۈ تېشى» بار. قىرغىزلارغا تەۋەلىرىدىن 1900 ـ يىلى تېپىلغان «سۇجى مەڭگۈ تېشى» بار. ئۇلارنىڭ تەپسىلاتىنى قاملاشمىغان ماقالەم «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ. «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيە- سى» 1983 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان.

«قارا قۇرۇم شەھىرى بىلگە قاغاننىڭ بۇرۇنقى زېمىنىدۇر. . . . شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا بىلگە قاغاننىڭ ئوردىسىنىڭ ئىزى بار. شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 7.0 چاقىرىم يىراقلىقتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چىۋەر پادىشاھىنىڭ كەيىۋەن يەنى مايىۋەن يىلىدىكى يارلىقى پۈتۈلگەن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بار. تاڭ سۇلالىسى تارىخى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، كۆل تېگىن قۇتلۇق قاغاننىڭ ئوغلى بولۇپ، بىلگە قاغاننىڭ ئىنىسىدۇر، ئىسمى كۆل، قاغاننىڭ پەرزەنت ئىنىلىرى تېگىن دەپ ئاتىلاتتى. مەڭگۈ تاشنىڭ ئۈستى بىلەن مەڭگۈ تاش تېكىستىدىكى ‹تېگىن› سۆزى ‹يىنچىن› خېتىدىكى ‹چىن› سۆزىدۇر. كونا ـ يېڭى تاڭنامىلەردە تېگىن سۆزى پۈتۈنلەي «شۆەنلى» (衔勒) دەپ يېزىلغان، بۇنىڭدىكى ‹لې› (勒) خېتى توغرا ئەمەس. ‹ ... ...چىن› (勤) خېتى بولسا مەڭگۈ تاشتا توغرا يېزىلغان.»

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»نى بىلمەيلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى، ئەپسۇسلىنارلىقى ئەينى زاماندىكى ئەدىپلەر بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى بىلمىگەچكە، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرمىگەنىدى. تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى گۇاڭشۈينىڭ يىللىرىدا، رۇسىيىلىكلەر ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىنلا ئاندىن، دۆلەت ئىچىدە ئىلىم ـ ساھاسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. ۋاڭ گوۋېي «گۇەنتاڭ توپلىمى»نىڭ 20 ـ جىلد «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە» دە مۇنداق دەيدۇ:

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى ئەزەلدىن مېتال، تاش پۈتۈكشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلمىگەن، گۇاڭشۈي يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، رۇسىيىلىكلەر ئۇنى كۆرۈپ بىلدى.

رادلوۋ «موڭغۇلىيىنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى»دا ئۇنىڭ فاك-سىمىل نۇسخىسىنى تونۇشتۇردى. گۇاڭشۈينىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى) رۇسىيە ئەلچىسى كاسسىنىرا بۇ كىتابنى زوڭلى يامۇل مەھكىمىسىگە تەقدىم قىلىپ، ئىزاھلىماقچى بولدى. دەل بۇ چاغدا جياشىڭ بىلەن شېن زىڭجى ئەپەندىلەر تەرجىمە قىلىپ، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتاپ ۋە مەڭگۈ تاشلار توغرىسىدا ئۈچ خاتىمە يېزىپ، رۇسىيە ئەلچىسىگە قايتۇرۇپ بەردى. رۇسىيىلىكلەر ئۇنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. غەربىلىكلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرۈلۈپ سۆزلەنگىنى، مانا مۇشۇ ئاتالمىش «زوڭلى يامۇلى كىتابى» ئىدى. بۇ چاغدا ئۇلاستايدا جياڭجۈن بولۇپ تۇرۇۋاتقان جى ۋېنجيەن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دىكى خەتلەرنى قەغەزگە چۈشۈرۈش ئۈچۈن بەگ جەمەتىدىن بولغان باش مۇدەررىس بويى (شىلىڭ يۈ) نى ئەۋەتىپ خاتىمە يازدۇردى. شېن زىڭجى ئۇنى كىتابچە قىلغاندىن كېيىن كىشىلەر بىلدى. بولمىسا ئەينى ۋاقىتتا تېغى ھېچكىم بىلمەيتتى. ياندىش بەگ شۈندى لى ۋېنتيەن رادلوۋنىڭ كىتابىدىكى باشقا مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستلىرىنىمۇ خاتىرىلەپ، «قارا قۇرۇمدىن تېپىلغان مىتال، تاش پۈتۈكلەر»گە كىرگۈزۈپ، چاڭشادا نەشر قىلدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەڭگۈ تېشىنىڭ بارلىقى بىلىنىدى دېيىلگەنىدى، ھالبۇكى ئۇنىڭ مۇشۇ چاپى نۇسخا ئىكەنلىكى ئاخىرغىچە بىلىنمىدى.»

شۇەنتوڭ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كيۇلۇن (ھازىرقى ئۇلانباتۇر) دا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەمەلدارى سەندو (ليۇ چياۋ) چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» نى 200 پارچىدىن ئارتۇق كۆچۈرۈپ، دوستلىرىغا تەقدىم قىلدى ۋە بىر پارچە «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا خاتىمە» ناملىق ماقالىنى يېزىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى «ئە-

دەبىيات سەنئەت ژۇرنىلى» نىڭ 8 ـ ساندا ئېلان قىلدى. مەز-
كۇر «ژۇرنال» نىڭ نەشر قىلىنغان يىل، ئېيى يوق بولۇپ،
«ژۇرنال» نى تەپسىلىي ئوقۇپ تەكشۇرسەك، شۇەنتوڭنىڭ 3 ـ
يىلى تارقىتىلغاندەك قىلىدۇ، چۈنكى سەندو ئۆزى يازغان «خاتى-
مە» دە «ئىت يىلى (شۇەنتوڭنىڭ 2 ـ يىلى 1910 ـ يىلى)
كيۇلۇندا تۇرۇپ، ياندۇرقى يىلى 200 ۋاراق كۆچۈردۇم» دەپ
كۆرسەتكەندى. «خاتىمە» دەپ مۇنداق دېيىلگەن:
«بۇ مەڭگۇ تاش يالۇغجۇدىن بېرى كىشىلەرگە ئازمەلۇم
بولۇپ كەلدى، گەرچە رۇسىيىلىك باناردا بىلەن سانغۇن جى ئەن
قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بايقىغان بولسىمۇ، دۆلەت
ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەدىپلەرنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ تەھسىللىرى
بار، مەڭگۇ تاشنىڭ تەتۈر يۈزىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە تۈرك
يېزىقى قوشۇمچە قىلىنغان بولسىمۇ، ئانچە كۆپ تارقالمىغاچقا،
كۆچۈرۈلمەي ئەدىپلەرنىڭ نەزەرىدىن ساقىت بولۇپ تۇرماقتا.
ئۇنى ئاشنا جەمەتىمدىكىلەر قەلەم تەۋرەتكەن بولۇپ، پايدىلانسا كەم
ئۇچرايدۇ.»
ھالبۇكى سەندو كۆل تېگىن دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئې-
نىق ئايرىۋالالماي، خاتا ھالدا «كۆل» سۆزىنى «ئىككى» دەپ
قاراپ، «كۆل تېگىن» نى «ئىككىنچى تېگىن» دەپ چۈشەندۈر-
گەن، ھەتتا يەنە خاتا ھالدا «تېلى (特勒) سۆزىنى تېگىن
(特勤) نىڭ ئەسلى ئاھاڭى» دەپ قارىغان.
1929 ـ يىل ئۆكتەبىردە «جۇڭشەن داشۆسى تىل ـ تارىخ-
شۇناسلىق تەتقىقات مەجمۇئەسى» نىڭ 100 سان چىقىرىلغان خا-
تىرە ساندا خۇاڭ چوڭچىن يازغان «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى»
ناملىق ماقالە بېسىلغان. مەزكۇر ماقالىدە ئاساسەن لى ۋېنتيەن
يازغان «قارا قورۇمدىن تېپىلغان مېتال تاش ـ پۈتۈكلەر» گە
كىرگۈزۈلگەن «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» نىڭ خەنزۇچە قىسمى-

نىڭ مەزمۇنى تونۇشتۇرۇلغان، ھەمدە سەندۇ ئوتتۇرىغا قويغان «كۆل» سۆزىنى «ئىككى» دېگەن سۆز دەپ قارىغانلىق خاتالىقنى قىسقىچە توغرىلاپ، شۇنىڭدەك تېلىنى تېگىننىڭ خاتا يېزىلىشى دەپ تۈزىتىپ، كۆل تېگىننى ئىسىم دەپ كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن خۇاڭ چوڭچىن يەنە شۇ «مەجمۇئە» نىڭ 10 - توپلام 120- ساندا (1930 - يىل 2- ئاي نەشرى) «يەنە كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئۆزى «قارا قورۇمدىن تېپىلغان مىتال تاش - پۇتۇكلەر» نىڭ «كىرىش سۆزى» نىڭ دەسلەپكى توپلام 3 - جىلدىنى كۆرۈش جەريانىدا ئىل - پال ئۆتكۈزۈۋەتكەن باش مۇدەرس بويى يازغان مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىنىڭ خاتىمىسىنى تولۇقلاپ بەردى. ئۇ-نىڭدىن كېيىن (1933 - يىلى) «خېبېي بىرىنچى مۇزېي يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسى» نىڭ 40 ۋە 43 - سانلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈركلەرنىڭ كۆل تېگىن مەڭ-گۈ تېشى» ۋە «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈركلەرنىڭ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ناملىق ئىككى پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى، ماقالىدە ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە ئەسلى تېكىستىنى بەر-گەن بولۇپ، باشقا ھېچقانداق ئىزاھلاش ئېلىپ بارمىغانىدى.
1934 - يىلى يۈجيا ساۋمۇ يەنە شۇ «مەجمۇئە» نىڭ 40 - ساندا «قارا قورۇمدىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئۈچ مەڭگۈ تاش توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە» ناملىق ماقالىنى ئېلان قىلىپ، كۆل تېگىن، بىلگە قاغان ۋە «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ تىكلەنگەن دەۋرى بىلەن ۋە ھەر قايسى مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى توغرىسىدا قىسقىچە تەھسىل يۈرگۈزگەنىدى.

تاكى 1934 - يىلىغا كەلگۈچىلىك، دۆلەت ئىچىدىكى تۈرك-لەرنىڭ مەڭگۈ تاشلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات، پۈتۈنلەي دېگۈ-دەك يۈقىرىدىكى ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمى ئۈستىدە

تونۇشتۇرۇش ۋە تەھسىل ئېلىپ بېرىش بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. مەڭگۈ تاشلارنىڭ تۈركچە قىسمىنىڭ ئايرىم مەزمۇنلىرى ئۈستىدىكى تەرجىمە ۋە تەھسىلنى تۈنجى بولۇپ خەن رولىن ئەپەندى ئېلىپ بارغانىدى. ئۇ 1935ـ يىلى 11ـ ئايدا نەشر قىلىنغان «دۆلەتلىك بېيپىڭ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقات ئۈچۈرلىرى» نىڭ 6 ـ جىلد 6ـ سانىدا «تۈركچە كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھى» ناملىق ماقالىنى ئېلان قىلدى، ماقالىدە گېرمانىيىلىك H • H • Schaeder نىڭ نېمىس تىلىدىكى تەرجىمىسى بىلەن ئەنگلىيىلىك E • D • Ross نىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى تەرجىمىسىگە ئاساسلىنىپ، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» نى ۋاسىتىلىك تەرجىمە قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۆلەت ئىچىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ تۈرك يېزىقىدىكى مەزمۇنلىرىنى بىلىشكە باشلىدى. خەن رولىننىڭ ماقالىسى جەمئىي ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ بىرىنچى قىسىمدا مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇنىڭ دۆلەت سىرتىدىكى تەتقىق قىلىنىش جەريانى تونۇشتۇرۇلغان؛ ئىككىنچى قىسمى مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىدى؛ ئۈچىنچى قىسمى مەڭگۈ تاشقا بېرىلگەن ئىزاھ ئىدى. ئىزاھقا، خەن رولىن ئەپەندى ھەر قايسى ئالىملارنىڭ قاراشلىرىنى نەقىل ئېلىپ ۋە پايدىلىنىپ، تۈركلەرنىڭ ئاقساقاللىرى (مەسىلەن، تۇمەن، ئىستەمى) نىڭ قاغانلىق نامى، قاغان نەسەبنامىسى، تۈركلەرنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپناملىرى (مەسىلەن، يابغۇ، شاد، تارقان)، تۈركلەرنىڭ يەر ناملىرى (مەسىلەن، ئۆتۈكەن تېغى، تۆمۈر قاپقا، يىنچۇ دەرياسى)، تۈرك قەبىلىلىرى (مەسىلەن، تۈرگەشلەر)، ئېتنىكداش مىللەتلەر (مەسىلەن، توققۇز ئۇيغۇر، بايىرقۇلار) ۋە قوشنا مىللەتلەر (مەسىلەن، قىرغىز، ئۈچ قورىقان، ئوتتۇز تاتار)، كۆل تېگىننىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ

مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردە، تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تىلشۇناسلىقنى دەلىللەپ ۋە تەدبىقلاپ، پۈتۈنلەي تەپسىلىي ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىزاھلاش ئېلىپ باردى، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى ئىجادىي خاراكتېرلىك قاراشلار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن خەن رولىن ئەپەندى يەنە 1936 ـ يىلى 11ـ ئايدا «يۈيگوڭ» يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسىنىڭ 6 ـ جىلد 6 ـ سانىدا كەينى ـ كەينىدىن «تۈركچە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى، ماقالىدە نېمىس ۋە ئىنگلىز تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلدىكى تەرجىمىسىگە ئاساسەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نى ۋاستىلىك تەرجىمە قىلغاندىن سىرت، يەنە مەزكۇر مەڭگۈ تاشقا خاتىرىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك تارىخىي پاكىتلار ئۈستىدە تەپسىلىي ئىزاھلاش ئېلىپ باردى. ئارقىدىنلا ئۇ يەنە نېمىس تىلىدىكى تەرجىمىسىگە ئاساسەن، «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نى ۋاستىلىك تەرجىمە قىلىپ، «تۈركچە تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى» دېگەن نام بىلەن شۇ يىلى 12ـ ئايدا «يۈيگوڭ» يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسىنىڭ 6 ـ جىلد 7 ـ سانىدا ئېلان قىلدى. تەرجىمىنىڭ ئاخىرىغا يەنە يۇقىرىدىكى ئۈچ مەڭگۈ تاشتىكى ئادەم ئىسمى، يەر نامى ئەمەل نامى، قەبىلە ناملىرىنىڭ ئىندېكسىنى بەردى. 1937 ـ يىلى 4ـ ئايدا خەن رولىن ئەپەندى يەنە تومسېن يازغان «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە» نى تەرجىمە قىلىپ، «يۈيگوڭ» يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسىنىڭ 7ـ جىلد 1ـ، 2ـ، 3ـ بىرلەشمە سانىدا ئېلان قىلدى. مانا بۇلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەڭگۈ تاشلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئوقۇپ چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىپ ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ بۇ مەڭگۈ تاشلارنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىغا تۈرتكە بولۇشتا ئىنتايىن زور رول ئوينىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

يەنە تۈرك تارىخى ۋە تۈرك تىل ـ يېزىقىنى تەتقىق قىلىشنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ئېچىش ئۈچۈن، قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى.

كېيىن سىن جوڭمىيەن 1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا «فۇرېن داشۆ مەجمۇئەسى» نىڭ 6 ـ جىلد 1 ـ، 2 ـ بىرلەشمە سانىدا «تۈركچە كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا خاتىمە» ناملىق ماقالىنى ئېلان قىلدى، جۇڭيەنىڭ 1943 ـ يىل 1 ـ ئايدا «جىلىن مەجمۇئەسى» 4 ـ سانىدا «تۈركچە تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە تۈزىتىش» ناملىق ماقالىنى ئېلان قىلدى، ھەر قايسىسى مەڭگۈ تاشتا خاتىرىلەنگەن تارىخىي پاكىت، قەبىلە، يەر ناملىرى قاتارلىقلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ۋە ئىزاھلاش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭدىن كېيىن سېن جوڭمىيەن ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسىغا ئاساسەن خەن رولىن تەرجىمە قىلغان كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، تونيوقۇقتىن ئىبارەت ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ تەرجىمىسىنى ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىپ، ئۇ ئۆزى يازغان «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» (1958 ـ يىل جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى نەشرى) گە كىرگۈزدى. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى ھەر بىر مەڭگۈ تاشنى تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، كۆپ تەرەپلىمە نەقىل كەلتۈرۈپ، تەپسىلىي ئىزاھلاش ئېلىپ باردى. ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئۆزگەرتىپ قىلىنغان تەرجىمىسىنىڭ دەسلەپكى ئەھمىيىتى توغرىسىدا، ئۇنىڭ ئۆزى «خەن رولىن ئەپەندى بىۋاسىتە تەرجىمە قىلمايلا قالماستىن، ئەسلىسىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن پەرقلەندۇرۇپ قويغان» دەپ قارىغانلىقتىن، شۇڭا بىۋاسىتە تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلغانىدى. لېكىن، سېن جوڭمىيەننىڭ تەرجىمىسى بىلەن خەن رولىننىڭ تەرجىمىسىنىڭ قايسىسىنىڭ ياخشى، قايسىسىنىڭ ناچارلىقىغا كەلسەك، سېن جوڭمىيەننىڭ ئۆزى ئېيتقىنىدەك «ئەنگلىيىلىك E. دىند-

سون. روسنىڭ قايتا تەرجىمىسىدىن پايدىلىنىپ تەرجىمە قىلغاندا، باشقىچە تەرجىمە بولۇپ قالىدۇ، ئۇنى خەن رولىنىڭ تەرجىمىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرقلىق بولۇپ، ئوقۇرمەنلەر بىر قاراپلا كۆرۈۋالالايدۇ، بۇ خۇددى مۇھىم بولمىغان كونسېرت ناچار بولغاچقا، قايتا كۆرۈشتىن قالغاندەكلا ئىش» گىدى.

دۆلەت ئىچىدىكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتتا، يېقىنقى يىللاردا يېڭى ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ئىلگىرى بىر بۆلۈم كىشىلەر پەقەت كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، بايانچۇر (ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان) ۋە توققۇز ئۇيغۇر قاغان (يەنى ئالىپ بىلگە قاغان) دىن ئىبارەت بەش مەڭگۈ تاشنىلا بىلەتتى، خەنزۇچە تەرجىمىسى بارلىرى ئالدىنقى تۆتى بىلەنلا چەكلىنەتتى، ھالبۇكى بۇ تۆت مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى پۈتۈنلەي ياۋروپا (نېمىس، ئىنگلىز) يېزىقىغا ئاساسەن ۋاستىلىك تەرجىمە قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چەت ئەللەردە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، تۈرك يېزىقىدىكى يېڭى مەڭگۈ تاشلاردىن ئوندىن ئارتۇقى تېپىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، يەنە چەت ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن ئېگىلىنىپ ھەم يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك كۆپلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرىغا چىققانىدى. 1977 ـ يىل 6- ئايدا مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل فاكۇلتېتى «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانمىلار» ناملىق ئوقۇشلۇقنى باستۇردى، مەزكۇر ئوقۇشلۇقنىڭ بىرىنچى قىسمىغا، قەدىمكى تۈرك تىلى مۇتەخەسسىسى پروفېسسور گېڭ شىمىننىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ئەسلى تېكىستتىن تەرجىمە قىلغان كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، تونيوقۇق، بايانچۇر، ئۇنگىن، كولىچور، سۇجى ۋە تالاس قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى كىرگۈزۈلدى. بۇ ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ باشقا دۆلەت يېزىقلىرىدىن

ۋاستىلىك تەرجىمە قىلىنغان ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، بىۋاستە مەڭگۇ تاشتىكى ئەسلى تېكىستتىن تەرجىمە قىلىشىمىزنى ئىجادىيىتى ئىدى. بۇ شەكسىزكى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۇ تاش، تۈرك تارىخى ۋە تۈرك تىل يېزىقى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

(2) ئۆرپ - ئادىتى

تۈركلەرنىڭ توي - تۆكۈن ئادىتىدە، ئادەتتە ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلىنىدىغان ئورۇندا بىر - بىرىگە جۆرە تاللايتتى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە دەپنە قىلىنىدىغان كۈنى ياش ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى بىزەكلىرىنى تاقاپ، دەپنە مەيدانىدا جەم بولىدۇ، مۇبادا يىگىت مەلۇم بىر قىزنى يارىتىپ قالسا، ئۆيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن دەرھال ئۆيلىنىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى رەت قىلسا بولمايتتى. بۇنداق جۆرە تاللاش ئۇسۇلىدا ھەم يايلاق رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى. چۈنكى، كۆچمەن ئىگىلىك تارقاق، كۆچمەنلىك تۇرمۇش يۆتكىلىپ تۇرىدىغان بولغاچ (گەرچە ماس ھالدا كۆچۈپ تۇرسىمۇ) قا، ئادەتتە قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۇتتۇرىسىدا ئۇچرىشىش پۇرسىتى ۋە سورۇن بولمايتتى، جەم بولۇشى قىيىن، ئىزنىغا چۇشۇش قولايسىز ئىدى. شۇڭا، دەپنە ۋاقتى، لايىق تاللاشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى ۋە ئورنى ئىدى.

تۈركلەردە يەنە نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇش ئادىتى بار ئىدى. «شىمالىي سۇلالە تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئاتىسى، ئاكىسى، ئاتىسىنىڭ ئاكىسى، تاغىسى ئۆلسە، پەرزەنت، ئىنىلىرى بىلەن جيەنلىرى ئۆگەي ئانىسىنى، يەڭگىسىنى، چوڭ ئاپىسىنى، ھامىسىنى ئەمرىگە ئالسا بولاتتى، «پەقەت چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلغان بو-

لۇپ، ئەۋلاد قالدۇرسا بولمايتتى.» ئەمەلىي مىساللارغا ئاساس-
لانغاندا، سۈي سۇلالىسىنىڭ يى چىلڭ مەلىكىسى ئىلگىرى -
ئاخىر بولۇپ تۈركلەرنىڭ چىمەن قاغانى، چىمەننىڭ ئوغلى سى-
ۋار قاغان، سىۋارنىڭ ئىنىسى چۇرلۇق قاغان ۋە چۇرلۇقنىڭ
ئىنىسى ئىلىك قاغانغا ياتلىق بولغانىدى.[1]بۇ نىكاھ مىسالى شۇنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۈكى، تۈركلەرنىڭ نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇشى-
دا چوڭلارنىڭ نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇشى بىلەن تەڭتۇشلەرنىڭ
نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇشى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى.
«ئەۋلاد قالدۇرسا بولمايتتى» دېگەن سۆزدىن قارىغاندا، تۈركلەر-
نىڭ نىكاھ تۈزۈمى، مەلۇم دائىرە ئىچىدە كۈچلۈك خاراكتېرگە
ئىگە ئىدى، شۇڭا بۇ خىلدىكى نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇش، تۈرك-
لەرنىڭ بىر خىل نىكاھ ئادىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە
بىر خىل نىكاھ تۈزۈمى ئىدى. «شىمالىي سۇلالە تارىخى» 97-
جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، قوچۇنىڭ
بېگى كۈجيەن ئۆلگەندە، «ئوغلى كۈبايار تەختكە چىققان، ئۇنىڭ
ئانىسى (كۈبايارنىڭ تۇغقان ئانىسى ئەمەس) ئەسلىدە تۈرك قاغا-
نىڭ قىزى ئىدى، ئاتىسى ئۆلگەندە، تۈركلەر پەرمان چۈشۈ-
رۈپ، كۈبايارنى تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئانىسىنى ئەمرىگە
ئېلىشنى ئۇقتۇرغاندا، كۈبايار ئۇنداق قىلىشنى خالىمىغان،
تۈركلەر ئۇنى مەجبۇرلىغانلىقتىن، ئامالسىزلىقتىن بويسۇنغان-
دى» . بۇنىڭدىن نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ كۈچلۈك خاراكتې-
رىگە ئىگە بىر خىل تۈزۈم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
بۇ خىل نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇش ئادىتى، VII ئەسىرنىڭ دەسلەپ-
كى مەزگىلىگە كەلگەندە، غەربىي تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە دا-
ۋاملىق تارقالغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى خۈي لى يازغان
«ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مېھرى - شەپقەتلىك ئىبادەتخا-

[1] «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

نىسىنىڭ ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىك ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمە-
ھالى» (2. جىلد) دا تونيابغۇ قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى تاردۇش شاد
ئۆلگەندىن كېيىن، «ئوغلى تېگىن شادلىققا ۋارىسلىق قىلىپ،
ئۆگەي ئانىسىنى ئەمرىگە ئالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن، مەسىلەن،
يەنە «سۈينامە» 84 ـ جىلد «غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»
دە نىيلات قاغان ئۆلگەندە، تارمان تەختكە چىقىپ، نېيۋات چۇر-
لۇق قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئانىسى شاڭ خانىم ئەسلىدە
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن بولۇپ، تارماننى تۇغقانىدى، نېيۋات ئۆل-
گەندىن كېيىن بولسا ئۇ يەنە ئۇنىڭ ئىنىسىگە ياتلىق بولدى»
دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ تۈركلەردە يەڭگىسى بىلەن نىكاھلىنىدىغان
(يەنى ئاكىسى ياكى ئىنىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ ئايالىنى ئەمرىگە
ئالىدىغان) ئادەتنىڭ بارلىقى توغرىسىدىكى مىسالنىڭ بىرى ھې-
سابلىنىدۇ.

بۇ خىل ئۆگەي ئانىسى ۋە يەڭگىسى بىلەن نىكاھلىنىش
ئادىتى، تۈركلەردىلا بولۇپ قالماستىن، يېغىلىق، چىن، خەن
سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھۇن ـ ئۇسۇن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي
سۇلالىلەر دەۋرىدىكى جۇرجان قاتارلىق مىللەتلەردىمۇ بار ئىدى.
بۇنداق ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب شۇكى،
بىرىنچىدىن، ئىپتىدائىي توپ نىكاھلىنىشنىڭ قالدۇق تەسىرى-
دىن ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇرۇقنىڭ سىرت بىلەن نىكاھلى-
نىش تۈزۈمى توغرىسىدىكى ئۇقۇمىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، يەنى
ئاتىسى ياكى ئاكا ـ ئىنىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆگەي ئانىسى
بىلەن يەڭگىسىنى ئۆز ئۇرۇقى ئىچىدە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن،
نىكاھنى داۋاملاشتۇرۇش ئادىتى (تۈزۈمى) نى يولغا قويغانىدى،
بۇنداق قىلغاندا، ئۇلارنى ئۆز ئۇرۇقىدىن چىقىپ، سىرتقا ياتلىق
قىلغۇزمايدىغان بولغاچقا، بۇ ئۆز ئۇرۇقىنىڭ نوپۇسى بىلەن
كۈچىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق ئىدى. كېيىن ئىجتىمائىي

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن، خۇسۇسىي تۈزۈم تەرەققىي قىلىپ، يەككە ئائىلىلەرنىڭ جەمئىيەتتە ئوينايدىغان ئىقتىسادىي رولى، ئۇرۇقنىڭ رولىدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ۋاقىتتىكى ئۆگەي ئانا بىلەن يەڭگىسىنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ مەقسىتىمۇ، دەسلەپ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن ئۇرۇق ئاھالىلىرىنى ساقلاپ قېلىشتىن ھەر بىر ئائىلە، ھەر بىر جەمەتتىكى يەككە ئائىلىلەردىكى ئەمگەكچىلەر بىلەن ئائىلە ۋە جەمەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئاشۇرۇيدىغان ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى بولۇپ قالدى. بۇ توغرىسىدا قاملاشمىغان ئەسىرىم «ھۇن تارىخى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1979 ـ يىل قايتا نەشرى) نىڭ VII باب ئۆتىنچى پاراگرافتىكى «ھۇنلارنىڭ نىكاھ ئادىتى» دە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتۈلگەچكە، قايتا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتسىز.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان مەزگىلدە، ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى ئىپتىدائىي ئۇرۇق تۈزۈمىدىن قۇلدارلىق تۈزۈمىگە قەدەم قويغانىدى، چۈنكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ بېسىپ ئۆتۈش مۇساپىسى بەكلا ئۇزۇن بولغاچقا، ھەر خىل ئەنئەنە، ئادەتلىرى ساقلىنىپ قېلىنغانىدى، ئۆگەي ئانىسى بىلەن يەڭگىسىگە ئۆيلىنىش ئادىتى ئۇنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە بۇ خىلدىكى نىكاھ جەھەتتىكى ئادەت ۋە ئەنئەنىلەر تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى (توپ نىكاھ، ئۇرۇق) گە ئۇچراپ، يوقالغان ياكى كۈندىن ـ كۈنگە تەۋرىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭى شارائىت (يەككە ئائىلە ياكى جەمەت) ئىگىلىدى ھەمدە بۇ خىل ئادەتنى قوللىدى. مانا بۇ، بۇنداق نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى دەۋردە شىمالدا ياشىغان تۈركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۇن، ئۇسۇن، جۇرجانلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزاققىچە ساقلىنىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىدۇر.

تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ
دەپنە - مۇراسىم ئادىتىمدە، ئۆلگۈچى چېدىرغا قويۇپ قويۇلاتتى،
پەرزەنت ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن بولغان ئەر - ئاياللار-
نىڭ ھەممىسى قوي ، ئات ئۆلتۈرۈپ، چېدىرنىڭ ئالدىغا تىزىپ
قويۇپ، ئۆلگۈچى ئۈچۈن نەزىر بېرەتتى. يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان-
لىرى چېدىرنى ئاتلىق يەتتە قېتىم ئايلىنىپ چىقاتتى، ئۇلارنىڭ
ئىچىدىكى بىرەيلەن بولسا چېدىر ئىشىكىنىڭ ئالدىدا چېكىسىنى
تىلىپ، قاتتىق يىغلايتتى، قان بىلەن ياشنى ئارىلاشتۇرۇپ،
مۇشۇنداق ھەرىكەتتىن يەتتىنى تامامىلام بولدى قىلاتتى. ئاندىن
خەيرلىك كۈندىن بىرنى تاللاپ، ئۆلگۈچىنىڭ ئادەتتە مىنىدىدى-
غان ئېتى بىلەن دائىم ئىشلىتىدىغان نەرسىلىرىنى جەسەت بىلەن
بىرگە كۆيدۈرۈۋېتەتتى، كۈلىنى يىغىۋېلىپ، ۋاقىتنى كۈتۈپ
ئاندىن دەپنە قىلاتتى. مەسىلەن، ئەتىياز بىلەن ياز پەسلىدە
ئۆلسە، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ سارغىيىشىنى كۈ-
تەتتى، كۈز ۋە قىش پەسلىدە ئۆلسە، دەل - دەرەخلەرنىڭ باراق-
سان بولۇشىنى كۈتۈپ، ئازگال كولاپ، كېپەنلەپ كۆمەتتى.
دەپنە قىلىدىغان كۈنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تاكى دەپنە مۇراسىمى
ئاياغلاشقۇچە، نەزىر ئۆتكۈزۈپ ۋە ئاتلىق مىنىپ، چېكىسىنى
تىلىپ، قاتتىق يىغلايتتى. دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن
بولسا قەبرىنىڭ ئالدىغا تاش تۇۋرۈك تىكلەپ بەلگە قىلىپ قويۇلا-
تتى، قەبرە ئەتراپىدىكى تاشلارنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى ئۆلگۈچى-
نىڭ ھايات چېغىدا ئۆلتۈرگەن ئادىمىنىڭ سانىنى بىلدۈرەتتى
(بىر ئادەمنى ئۆلتۈرسە، بىر تاش قويۇپ قويۇلاتتى، شۇڭا كۆپ
بولغانلىرىنىڭ بىرقانچە يۈز ۋە بىر قانچە مىڭدىن ئېشى بولاتتى).
ھەمدە نەزىر قىلىنغان قوي بىلەن ئاتنىڭ باشلىرى بەلگە تۇۋرۈك-
كە ئېسىپ قويۇلاتتى. تۇۋرۈككە يەنە ئۆلگۈچىنىڭ قىياپىتى

بىلەن ھايات چېغىدا قاتناشقان جەڭلىرىنىڭ ھالىتى سىزىپ قويۇلاتتى،① بۇ قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەر بىلەن بىردەك ئىدى. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

شىمال تەرەپتە Baz خاقان دۈشمىنى ئىكەن؛ قىرغىزلار ... ... ئەزەلدىن دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىكەن. ئاتام خاقان شۇنداق قىلىپ (ئۇرۇش قىلىپتۇ). 47 قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، 20 قېتىم جەڭ قىلىپتۇ. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، قاغانى بارلارنى قاغانىدىن مەھرۇم قىپتۇ. . . . تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرۇپ، دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. ئاتام خاقاننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن باز خاقاننى بالبال قىلىپ تىكلەپتۇ. ئۇنىڭدا يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: تاغام قاغان (بىلگە قاغاننى كۆرسىتىدۇ) ھاياتىدىن ئايرىلغاندا، ئالدى بىلەن قىرغىز خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلىدۇق (مەڭگۈ تاشنىڭ ئاپتورى يولىغ تېگىن).

بۇ قائىدىگە ئاساسەن، تاڭ تەيزوڭ خېنگۈەننىڭ 8 ـ يىلى ئېلىك قاغان ئۆلگەندە، ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە ئۇنى دەپنە قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنلىكتىن «تۈركلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە جەسىتىنى كۆيدۈرۈپ، باشۇي دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ شەرقىدە دەپنە قىلدى.»② كۆل تېگىن ئۆلگەندىن كېيىن مەڭگۈ تاش تىكلەپ، سۈرىتىنى ئويۇپ، تۆت تەرىپىگە ئۇنىڭ ئۇرۇشتا ھاياتىدىن ئايرىلغانلىق ھالىتى سىزىلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «سۈينامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇلار

① «جۇنامە» بىلەن «سۈينامە» دىكى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.
② «قانۇنلار قامۇسى» 197 ـ جىلد «تۈركلەر» نىڭ ئالدىنقىسى.

«ھەر يىلىنىڭ 5-، 9- ئايلىرىدا ئۆز ئارا يىغىلىپ ئىلاھقا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزىدۇ، ھەر يىلى ئىشەنچلىك ۋەزىرلىرىنى ئەجداتلىرى تۇرغان دەپ قارايدىغان ئۆڭكۈرگە ئەۋەتىپ، نەزىر بېرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە» 80 - جىلد «تاڭ تەيزوڭنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، چاڭشەن بېگى چىڭگەن تۇركچىنى ياخشى سۆزلەيتتى ۋە تۇركچە كىيىنىپ، چىراي - شەكلى تۇركلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئادەملەرنى تاللاپ، ئۇلارغا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، چاچلىرىنى ئۆرۈۋېلىشنى بۇيرۇيتتى، بەش ئادەمنى بىر تۇتۇن بولۇپ، چېدىر تىكىپ ئولتۇراقلىشىشنى، چېدىرنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىغا بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغدىن بەشنى قاداپ قويۇشنى، يالمانلارنى سانجاق قىلىپ قويغۇزۇپ، توغ - ئەلەملەرنى باستۇرۇپ قوياتتى، ئۆزى بولسا چوڭ چېدىر (قاغانلار تۇرىدىغان كېگىزدىن ياسالغان چوڭ چېدىر) دىن بىرنى ياساپ ئولتۇرۇپ، «قوۋملىرى» (ئۇ تەشكىللىگەن تۇتۇنلەر) گە، قوي گۆشىنى پىشۇرۇپ يېيىشنى، گۆشنى پىچاق بىلەن كېسىپ يېيىشنى بۇيرۇيتتى؛ چىڭگەن يەنە قاغاننىڭ ئۆلگەنلىك ھالىتىنى دوراپ، قول ئاستىدىكىلىرىنى چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، ئاتلىق چېدىرنى ئايلىنىپ ئۆكسۈپ يىغلاشقا بۇيرۇق قىلاتتى. گەرچە بۇ ئابزاس خاتىرىدە چىڭگەننىڭ نادان ھەم تەلۋە ھەرىكىتى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەينى مەزگىلدىكى تۇركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنىمۇ ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەندى.

تۇركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە، چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىش ئادىتى ناھايىتى كەڭ تارقالغانىدى، يالغۇز دەپنە - مۇراسىمدىلا قوللىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۆزىتىش مۇراسىملىرىدىمۇ قوللىنىلغانىدى. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە» 122 - جىلد

«گويۇەنجېننىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، شېنلوڭ يىل-لىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى (مىلادى 705 ـ ، 706 ـ يىللاردا) گويۇەنجېن ئەنشىنىڭ قورۇقچى بېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ۋاقىتتا، ئۇردا تەرىپىدىن ئۇردا مىرا قۇلى ئەركانىغا ئۆستۈرۈل-گەن بولۇپ، «قايتىپ كەتمەكچى بولغاندا، ئەنشىنىڭ ئاقساقىلى (تۈرك) چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ ئۆكسۈپ يىغلاپ ئۇزىت-تىپ قويغانىدى» . چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىش ئادىتى يەنە ناھەقچىلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشنىمۇ بىلدۈرەتتى. مەسى-لەن، يۇقىرىدىكى ئەسەرنىڭ 209 ـ جىلد «زالىم ئەمەلدار لەي جۇنچېننىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، لەي جۇنچېن تۈركلەرنىڭ ئاقساقىلى (ئەسلىدىكى ماتېرىيالدا «تۇبۇت» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان) ئاشنا قۇبىئارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر بىر دېدىكىنىڭ .بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئاشنا قۇبىئارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇنىڭ دېدىكىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزگەن، «ئۇنىڭ قوۋمىدىكى نەچچە ئون ئاقساقالنى قولىقى ۋە چېكىسىنى تىلغۇزۇپ قان چىقارغۇزۇپ، ناھاقچىلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بۇ دېدەككە ئېرىشكەن» . كېيىن بۇ خىل ئادەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككىمۇ تارقالغان بولۇپ، بەزى خەن-زۇلار بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تىلىكىنى بىلدۈرگەنىدى. مە-سىلەن، «كونا تاڭنامە» 141 ـ جىلد «تيەن چېڭسىنىڭ تەرجە-مىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەيزوڭنىڭ دالى 10 ـ يىلى (مىلادى 775 ـ يىلى) ئۆڭلۈكنىڭ بۇرۇنقى سانغۇنلىرىدىن بولغان تيەن چېڭسى شياڭ، ۋېي، مىڭ، سىدىن ئىبارەت تۆت ئايماقنى بىراقلا ئىگىلەپ، ئۇنىڭ ئاتامانى بولۇش ئۈچۈن، قول ئاستىدىكى سانغۇنلىرىنى يوشۇرۇنچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۇن جىگۇنىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ، قۇلاق ۋە چېكىسىنى تىلغۇ-زۇپ، تيەن چېڭسىنى ئاتامان قىلىشنى تەلەپ قىلغۇزغانلىقىمۇ،

بۇنىڭ بىر مىسالى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «سۈينامە» 84 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ «ئەرلىرى قىمار ئويناشنى، ئاياللىرى كېگىز دىن ياسالغان تەپكۈشنى ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ، قىمىز-نى كەيىپ بولغۇچە ئىچىشىپ، بىر ـ بىرىگە جۆرە بولۇشۇپ ناخشا توۋلايدۇ. . . ئۆرپ ـ ئادىتى ئاساسەن ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، جەڭ مەيدانىدا ئۆلۈشنى شەرەپ ھېسابلاپ، كېسەل بىلەن ئۆلۈشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەن-گەن. سۈي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى (مىلادى 599-يىلى)، تۈرىيان قاغان سۈي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇنىڭ ئىنىسى دۇسۇلىۇ، تۈرىيان قاغانىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە قارىتا، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىشىنى خالى-ماي، ئايالىدىن ۋاز كېچىپ، تولى بىلەن بىرلىكتە سۈي سۇلالى-سىغا كەلگەنىدى. سۈي ۋېندى ئۇنىڭ ساداقىتىنى مەدھىيىلەپ، تولىنى ئۇنىڭ بىلەن قىمار ئويناپ،① قەستەن بىر مۇنچە ئۇتچە-مەرۋايىتنى ئۇتتۇرۇپ، بېرىشنى بۇيرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ئايالىدىن ئايرىلىپ قالغانلىق كۆڭلى يېرىمچىلىكىگە تەسەللىي بەرگەنىدى. بۇ تۈركلەرنىڭ قىمار ئوينايدىغانلىقىنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر.

تۈركلەرنىڭ قاغانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلى توغرىسى-دا، «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بىر ئابزاس خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كەيخۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادى 587 ـ يىلى)، ئىشپارا قاغان ئۆلۈدىغان چاغدا، ئوغلى يوڭ يۇلۇگە ئۆزىنىڭ ئىنىسى يابغۇ چۇرلۇقخۇر (يوڭ يۇلۇنىڭ تاغى-سى) نى تەختكە چىقىرىشنى ۋەسىيەت قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. چۇرلۇقخۇر يوڭ يۇلۇگە: «تۈرك خانلىقىدا مۇقان قاغاندىن بۇيان

① «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

كۆپىنچە ئاكىسىنىڭ ئورنىنى ئىنىسى ئىگىلەپ كەلگەنىدى، چوڭ خوتۇن بىلەن كىچىك خوتۇندىن بولغان ئوغۇللار تەخت تالاشقاچقا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانۇنىنى يوقۇتۇپ قويۇپ، بىر - بىرىدىن ھېيىقمايدىغان بولۇپ قېلىشتى. سەن تەختكە چىقساڭ مەن سۆزسىز ساڭا ئىتائەت قىلىمەن» دېگەنىدى. يوڭ يۇلۇ تەختنى ئۈچ قېتىم قايتا - قايتا ئۆتۈنگەندىن كېيىنلا، چۇرلۇقخور ئاندىن تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى يابغۇ قاغان دەپ جاكارلىغانىدى، يوڭ يۇلۇ بولسا يابغۇ بولدى. بۇ ئابزاس خاتىرىدىن قارىغاندا، تۈركلەر ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ قاغانلىقتا ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلى ئاتىدىن بالىغا داۋاملىشىش بولۇپ، مۇقان قاغاندىن كېيىن ئاكىسى ئۆلسە ئورنىنى ئىنىسى ئىگىلەشكە باشلىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس ئىدى. تۈركلەرنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك قاغانى - ئېل قاغان (ئاشنا تۇمەن) ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى قارا (ئىشىگ قاغان) تەختكە چىققانىدى، قارادىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئېركىن (مۇقان قاغان) تەختكە چىققانىدى، ھالبۇكى، ئېركىندىن كېيىن بولسا ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى تابار تەختكە چىققانىدى. تاباردىن كېيىن بولسا يەنە ئۇنىڭ ئوغلى ئىشپارا تەختكە چىققانىدى، ئەمما ئىشپارا بولسا ئۆز ئىنىسى چۇرلۇقخورنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ قاغانلىقتا ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئاتىدىن بالىغا داۋاملىشىش بىلەن ئاكىسىنىڭ ئورنىنى ئىنىسى ئىگىلەشنىڭ تەڭ قوللىنىلا قالماي، بەلكى قانداق ئەھۋالدا ئاتىدىن بالىغا داۋاملىشىدىغانلىقىنىڭ ياكى ئاكىسىنىڭ ئورنىنى ئىنىسىنىڭ ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ مۇقۇم پرىنسىپىنىڭ يوقلۇقىنى ۋە ياكى ۋەسىيەت بىلەن ئەينى مەزگىلدىكى ئەمەلىي كۈچىگە تايىنىش ۋە «ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ھوقۇق تالىشىپ،

تاغىلىرىنىڭ ھەسەت قىلمىدىغان» لىقى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي-دىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
قاغانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋاقتىدىكى مۇراسىمدا، بىر خىل ئادەت تارقالغانىدى. «جۇنامە» 50 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بۇ خىل ئادەت توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. «قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:
«ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغاندا، يېقىن بۇيرۇقلىرى قاتارلىقلار ئۇنى كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ قۇياشنى چۆرىدىگەن قىياپەت بىلەن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. ھەر بىر قېتىم ئايلاندۇرغاندا، قاغانىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنىڭغا تازىم قىلىپ، سەجدە قىلىدۇ ھەمدە ئۇنى يۆلەپ ئاتقا مىندۇرىدۇ، قاغانىنىڭ بوينىنى يىپەك تانا بىلەن بوغۇپ، ئۇ نەپەس ئالالمىغۇچە، تارتىپ، ئاندىن قويۇپ بېرىدۇ، ئارقىدىنلا ئۇنىڭدىن «سىلى قانچە يىل قاغان بولالايلا» دەپ سورايدۇ، قاغانىنىڭ روھىي كەيپىياتى قالايمىقانلىشىپ ھودۇقۇپ كەتكەچكە، تەپسىلىي جاۋاب بېرەلمەيدۇ، قول ئاستىدىكىلىرى قاغانىنىڭ سۆزىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئۆمۈرىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى قىياس قىلىدۇ.»
(3) دىن
تۈركلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا، شامان، ئاتەشپەرەسلىك، نەستۇرىيان ۋە بۇددا دىنلىرى بار ئىدى.
شامان دىنى ئەسلىدە ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى بىر خىل ئىپتىدائىي دىن ئىدى، تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن، گەرچە سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان (قۇلدارلىق جەمئىيەت) بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالدى، شۇڭا شامان دىنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە داۋاملىق تارقالدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسىدە ئالەمنى ئۈچكە (ئۈچ قاتلام) ئايرىيدۇ: جەننەت ئەرشتە بولۇپ، ئۇنىڭغا

ئىلاھلار جايلاشقان؛ يەر پەرىشتە بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىنسانلار جاي-لاشقان؛ دوزاخ پانىي ئالەمدە بولۇپ، ئۇنىڭغا يامانلىق ئالۋاستى-لىرى ماكانلاشقان، ھالبۇكى ئىلاھلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، يامان-لىق ئالۋاستىلىرىنى يوقۇتۇشقا مەسئۇل بولغان ئەر باخشىلار «شامان» دەپ (ئايال باخشىلار «پېرىخۇن» دەپ) ئاتىلىدۇ. شامان ھاياجىنى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، ئۆزىنى باسالماي تىنىم تاپمايدىغان ئادەم دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇ كېسەلنى داۋالاپ جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلىغاندا دۇرۇت ئوقۇپ، قولىنى كۆتۈ-رۈپ، پۇتى بىلەن يەرنى تېپىپ، بەئەينى جىن ـ ئالۋاستىلارنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ ماڭغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ.

غەربنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغان-دا، ئىستەمى قاغان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەلچىسى زىماركۇس (Zemarchus) غەربىي تۈركلەرگە ئەلچىلىككە بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىيانا چېگرىسى (تېخى قاغان ئوردىسىغا يېتىپ بارمىغاندا) غا يېتىپ كەلگەندە، بىر نەپەر تۈرك كېلىپ، «ئۆزىنىڭ جىن ـ ئالۋاستى-لارنى قوغلاپ، ياخشىلىقنىڭ يامانلىققا ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ زىماركۇس بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئەتراپىنى ئايلىنىپ، يۈك ـ تاقلىرى-نى ئالغۇزۇپ، ئۈستى ـ باشلىرىغا قوڭغۇراقنى جىرىڭلىتىپ، داپ بىلەن تەڭكەش قىلغان. ھەمدە يەنە قولىغا شاڭ كۆتۈرۈپ، كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىنى سەۋدايىلارچە ئايلىنىپ ئاسمان ۋە يەر ئىلاھىغا قاراپ، جىن ـ ئالۋاستىلارنى راستتىنلا قوغلىغان ئا-دەمدەك قوغلىغان. دۇرۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن زىماركۇس-نى ئىككى ئوت دۆۋىسىنىڭ ئارىلىقىرى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىل-غان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەينى ـ كەينىدىن ئىككى ئوت دۆۋ-سىدىن ئۆتكەن. شۇنداق قىلىپ جىن ـ ئالۋاستىلار قوغلىنىپ

پاكىزلىنىپ بولغان. جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاش تاماملانغاندىن كېيىن زىماركوس بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يول باشلىغۇچى بىلەن داۋاملىق سەپەر قىلغان.»① بۇ تۈركلەرنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى ئىدى.

تۈركلەرنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنىڭ يەنە بىر خىل ئىپادىسى، قۇياش چىققاندا ئۇنىڭغا تازىم قىلىپ، ئەجداد ۋە كۆك تەڭرىسى بىلەن يەر ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر قىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە قاغاننىڭ «چېدىرنىڭ ئىشىكى شەرققە قارايدۇ، كۈن چىققاندا قۇياشقا قاراپ ھۆرمەت بىلدۈرۈلىدۇ. ھەر يىلى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرگە ئەجدادلار ئۆڭكۈرگە بېرىپ نەزىر قىلىدۇ. 5- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دەريا بويىغا يىغىلىپ، كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزىدۇ. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخ ئۆسمەيدىغان بىر جاي بار، بۇ جاينى يەر تەڭرىسى دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. تۈركلەر كۆك (ئاسمان) تەڭرىسىگە چوقۇناتتى ۋە ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا قايتا - قايتا «مەن ۋە تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگە قاغان»، «تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن، مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن قاغان بولۇپ تىكلەندىم» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. ئۇنىڭدا يەنە قۇتلۇق كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنى قۇرغان ۋاقىتتا «تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاتام قاغان (قۇتلۇق) نىڭ قوشۇنلىرى بۆرىدەك، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىكەن» دېيىلگەنىدى. دېمەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي دىن بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

---

① چالڭ شىڭلىيالڭ «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ماتېرىياللار» 4 - كىتاب 285 - ، 286 - بەتلەردە كەلتۈرگەن نەقىل.

پال ئېچىپ ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى بىلىشمۇ، شامان دىنىنىڭ بىر خىل ئېپادىسى ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدې 3 - يىلى (مىلادى 620 - يىلى) چۇرلۇق قاغان بېگجۇ ئايمىقىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنىڭغا ياڭ جېڭداۋ (سۈي سۇلالىسىنىڭ چى بېگى ياڭ جيەنىنىڭ قوساقتا قالغان ئوغلى) نى ئورۇنلاشتۇرماقچى بولغاندا، «پال ئېچىپ خەيرلىك چىقمىغاچقا، ھەدەپ ئۇنىڭغا توختاپ تۇرۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلغان. چۇرلۇق قاغان مۇنداق دېگەن: مېنىڭ ئەجدادلىرىم ئېلىدىن ئايرىلدى، سۈي سۇلالىسىغا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى، ئەمدىلىكتە بۇنى ئۇنتۇساق ياخشىلىق بولمايدۇ. پالدا خەيرلىك چىقمىسا، بۇنىڭدا ئىلاھنىڭ قولى بولامدىكەن؟ مەن ئۆزۈم ھۆكۈم قىلىمەن.①گەرچە ئۇ ئەڭ ئاخىرىدا بۇ قېتىمقى پالنىڭ نەتىجىسىگە ئىشەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاخىر ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىدىن گۇمانلىنىپ پال ئاچقانىدى. تۈركلەرنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئادەم پالغا ئىشىنىپلا قالماي، بەلكى يۇقىرى قاتلامدىكى ھۆكۈمران شەخسلەرنىڭ ئىچىدىمۇ يەنە ئۆزلىرى پالچىلىقنى بىلىدىغانلار بار ئىدى. مەسىلەن، ئاشنا سىماۋ شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى بولغاچقا، تارىخنامىلەردە «ئاشنا سىماۋ پال سېلىپ تەدبىر ئىگىلەشكە ماھىر ئىدى» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى.

ئاتەشپەرەسلىك زورۇئاستېر دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ قەدىمكى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنى زورۇئاستېر (*Zoroaster*) كەشىپ قىلغاچقا، شۇڭا زورۇئاستېر (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VII — VI ئەسىر) دىنى دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئەقىدىلىرى «قەدىمكى پېرسىيە كالامى» (ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى نامى «ئاۋستا»

① ② «يېڭى تاڭنامە» 215 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

Avesta) دا ساقلانغانىدى. ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئالەمدە ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچنىڭ كۆرۈشى مەۋجۇت، ئوت يەنى ياخشىلىق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى، شۇڭا مۇقەددەس ئوتقا چوقۇنۇش ئۇنىڭ ئاساسلىق مۇراسىم شەكلى ئىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دارىي I نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن (شۇڭا پېرسىيە دىنى دەپمۇ ئاتالغان). جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيە 518 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينى) دە ئېلىمىزگە تارقىلىپ كىرگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 5 ـ يىلى (631ـ يىلى) چاڭئەندە بۇ دىنىنىڭ بىر ئىبادەتخانىسى ياسىلىپ، «پېرسىيە ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتالغانىدى.

تۈركلەرنىڭ قاچاندىن باشلاپ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىپ خۇي لى يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىك ئۇستازى ئاچارىيانىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ 2 ـ جىلدىدا خاتىرىلىنىشىچە، شۈەنزاڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا «تۈركلەرنىڭ ئوتقا چوقۇنىدىغانلىقى، ئۇنى تەشتەككە ئېلىپ قويمايدىغانلىقى، ياغاچ بىلەن ئوت قالايدىغانلىقى، شۇڭا بىر يەردە تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۈرمەيدىغانلىقى، ئەمما ئۇنىڭ كەڭ تارقالغان» لىقىنى كۆرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دۇەن شىچىڭ يازغان «يۇياڭ مەجمۇئەسى» نىڭ 4 ـ جىلدىدا «تۈركلەر ئاتەش ئىلاھىغا چوقۇنىدۇ، ئۇلاردا ئىبادەتخانا بولمايدۇ، كىگىزدىن شەكىل ياساپ، بەلۋېغىغا ئېسىپ بىرگە ئېلىپ يۈرىدۇ، ئۇنىڭغا ئۈسسۈملۈك يېغىنى سۈرۈپ قويىدۇ، بەزىدە خادىغىمۇ ئېسىپ قويۇپ، دائىم ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، شۈەنزاڭ سەمەرقەندە ئۇلارنىڭ «خان ۋە پۇقرالىرىنىڭ بۇددا

قانۇنغا ئەمەل قىلماي، ئوتقا چوقۇنۇشنى ئاساس قىلىدىغانلىقى-نى، بۇ جايدا ئىككى ئىبادەتخانىنىڭ بارلىقىنى، ئەمما راھىپلى-رىنىڭ يوقلۇقىنى، راھىپلار ياتىدىغان ياتاقلارنىڭ غۇزلار تەرە-پىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلىپ، ئادەم تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدى-غان»لىقىنى كۆرگەنىدى. سەمەرقەند يەنى توققۇز چاۋۇپلارنىڭ كانگا ئېلى بولۇپ، سۈي سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 589 ـ 618 ـ يىللار) دا، ئۇلارنىڭ خانى كۇمۇش غەربىي تۈركلەرنىڭ مەلىكىسىنى ئەمرىگە ئېلىپ، تۈركلەرگە بەيئەت قىلغانىدى.①
شۇڭا، سەمەرقەندلىكلەرنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلى-شى، تۈركلەرنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

نەستۇرىيان دىنى خىرستىيان دىنىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، نەستۇرىنىڭ دىنىي تەشەببۇسىغا ۋارىسلىق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن «نەستۇرى مەزھىپى» دەپ ئاتالغانىدى. نەستۇرى ئەسلىدە كونس-تىنتانپولنىڭ باش ئېپىسكوپى بولۇپ، «بۈۋى مەريەمنىڭ كاتو-لىك ئانىسى» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئەقىدىنى ئىنكار قىلغانلىقى ئۈچۈن، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پادشاھى تە-رىپىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، باستۇرۇلغان، ئۇنىڭ مۇخ-لىسلىرى پېرسىيىگە قېچىپ بېرىپ، پېرسىيە پادشاھىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، V ئەسىرگە كەلگەندە، مۇستەقىل دىنىي جەمئىيەت بولۇپ قۇرۇلغان. بۇ دىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 9 ـ يىلى (مىلادىيە 635 ـ يىلى) ئېلىمىزگە تارقىلىپ كىرىپ، نەستۇرىيان دىنى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. تاڭ دېزوڭنىڭ جيەنجوڭ 2 ـ يىلى (781 ـ يىلى) «داكچىن دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى توغرىسىدىكى ئابىدىگە مەدھىيە» ئورنىتىلغان

---

① «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى كانگا دۆلىتى ماددىسى-غا قاراڭ.

(بۇ ئابىدە مىڭ شىزوڭنىڭ تيەنچى 5 ـ يىلى، مىلادىيە 1625ـ يىلى تېپىلغان، ھازىر شىئەندىكى بېيلىن مۇزېيىدا ساقلانماقتا).
چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (219 ـ بېتىدە) ناملىق ئەسىرىدە غەربنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، نەستۇرىيان دىنى مىلادىيە 561 ـ يىلى كانگا ئەتراپىدىكى تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، مىلادىيە 591 ـ يىلى شەرقىي رىم پادىشاھى پېرسىيە پادىشاھى خىسراۋنىڭ ئاسىي سانغۇن بەھرامنى مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتكەن، توپىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ تەركىبىدە تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن ئارىلاشما قوشۇنلارمۇ بار ئىدى. بۇ تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئادەملەرنىڭ پېشانىلىرىدە كىرىسنىڭ بەلگىسى بار ئىدى. خىسراۋ بۇ ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسىنى پىلغا دەسسىتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، پەقەت پېشانىسىدە كىرىسنىڭ بەلگىسى بار ئەسىرلەرنىلا قالدۇرۇپ قويۇپ، رىم پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. پادىشاھ ئەسىرلەردىن بۇ كىرىس بەلگىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى سورىغاندا، ئۇلار بۇرۇن سوغدىيانانىڭ شەرقىدە ۋابا تارقالغاندا، خرىستىيان مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ پېشانىلىرىگە مۇشۇ بەلگىنى سىزىپ قويغانلىقتىن، ۋابانىڭ يۇقۇملۇشىشىدىن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتقان. چاۋانىس مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بايانىدىن قارىغاندا، نەستۇرىيان دىنى ئالاھازەل مىلادىيە 591 ـ يىلىدىن 30 يىل ئاۋۋال كانگىيە ئەتراپىدىكى تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغان، بۇ كىرىس بەلگىسى ئۇلارغا ئۆسمۈرلۈك چېغىدىلا سىزىلىنغانىدى. تۈركلەرنىڭ ئارىسىدىمۇ خرىستىيان مۇخلىسلىرى بار ئىدى. 635 ـ يىلىدىكى شىئەندىكى نەستۇرىيان دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش توغرىسىدىكى ئابىدىدە خاتىرىلەنگەن ئالۇپىنىنىڭ جۇڭگوغا دىن تارقىتىش ۋەقەسىمۇ، ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس».

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى V — VI ئەسىرلەردە ئوتتۇرا قەدىمكى ھىندىستان كاپىلاۋاستۇ دۆلىتى (ھازىرقى نې-پالنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ شاھزادىسى ساكيامۇنى تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، گەرچە ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە «خەلقنىڭ بارا-ۋەر بولۇشىنى، ھەممىيلەننىڭ بۇددادا ئايلىنىشى» نى تەشەببۇس قىلىسمۇ، ئەمما ئۇ «تۇغۇلۇش بىلەنلا ئازاب چېكىدۇ» دەپ قارايدۇ، ھالبۇكى ئازابتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۈمىدىنى نىرۋانا (جىمجىتلىقنى يوقىتىش دېگەن مەنىدە) دائىرىسىگە باغلاپ قويىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پادى-شاھ ئاسوكا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلغان-لىقتىن، بۇ دىن پەيدىنپەي ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلار بىلەن قوشنا ئەللەرگە تارقالغان. جەنۇبتا سىرىلانكا، بىرما قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كىرگەن بۇددا دىنى جەنۇبتىن تارقالغان بۇددا دىنى ياكى ھىنايانا بۇددا دىنى دەپ ئاتالغان؛ شىمالدا ئېلىمىزگە تارقىلىپ كىرىپ، ئۇ-نىڭدىن يەنە كورىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كىرگەن بۇددا دىنى، شىمالدىن تارقىلىپ كىرگەن بۇددا دىنى ياكى ماھايانا بۇددا دىنى دەپ ئاتالغان. بۇددا دىنى ئېلىمىزگە ئەڭ دەسلەپ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەيدى پادىشاھىنىڭ يۈەنشۇ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ يىلى) تارقى-لىپ كىرگەنىدى، يەنى شۇ يىلى ئۇلىمالارنىڭ شاگىرتى بولغان جىڭلۇ توخرى پادىشاھىنىڭ ئەلچىسى يىسۇنىڭ قولىدىن «بۇددا نومى» نى تاپشۇرۇۋالغانىدى.

تۈركلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋاق-تىغا كەلسەك، «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتى-رىگە ئاساسلانغاندا، تابار قاغاننىڭ دەۋرى (مىلادىيە 572 ـ 581 ـ يىللار) دە ئىدى. مەزكۇر «قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەن-

گەن:

«چى پادىشاھلىقىنىڭ سىراماني خوي لىن تۈركلەر تەرىپى- دىن بۇلاپ كېتىلگەندىن كېيىن، تابار قاغانغا چى پادىشاھلىقى- نىڭ باياشات ۋە كۈچلۈك بولۇشى بۇددا قانۇنىنىڭ بولغانلىقىدىن دېگەنىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا سەۋەب ـ نەتىجە توغرىسىدىكى ئىشلارنىمۇ سۆزلەپ بەرگەنىدى. تابارقاغان ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئى- شىنىپ، بىر ئىبادەتخانا ياسىتىپ، چى پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «بىراھمانا»، «نىرۋانا»، «بۇددا ۋاتام ساكا ماخاۋاي- پۇليا سۇترا» قاتارلىق نوملار بىلەن «ئون ۋەج»نى قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تابار قاغاننىڭ ئۆزىمۇ پەرز تۇتۇپ، دىيانەت يولىدا ماڭغاچقا، ئىچكى جايلارغا ئاداۋەت قىلمايدىغان بولدى.»

«شىمالىي چى پادىشاھلىقى تارىخى» 12 ـ جىلد «قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ تەرجىمىھالى» دىمۇ مۇندا خاتىرىلەنگەن:

«دەي بەگلىكىدىكى ليۇ شىجىڭ ئەينى چاغدا يات قوۋملار- نىڭ تىلىنى بىلىدىغان بىردىنبىر ئادەم ئىدى. شۇڭا، پادىشاھ ئۇنىڭغا «نىرۋانا سۇترا»نى تەرجىمە قىلىپ، تۈركلەرگە ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى.»

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردا دېيىلگەن ۋاقىت تەخمىنەن مىلا- دىيە 574 ـ 576 ـ يىللاردىكى ۋەقە بولۇپ، يەنى تابار قاغاننىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئىدى.

«ئالىي راھىبلار تەرجىمىھالىنىڭ داۋامى» نىڭ 3 ـ جىلدىـ دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«بىراپىكارامىدورو گەنەتكەك ئىلىدىن. شىمالدىكى دىلار ئاچكۆز، تەرسا بولغاچقا، دىيانەت يولىدىن چىقىپ، ئادىمىزاتنى دەپسەندە قىلماقتا. شۇڭا ئۇلارنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلىش زۆرۈردۇر. شۇ ۋەجىدىن بۇددا يولىنى تۇتقانلاردىن ئون ئادەم

شىمالغا سەپەر قىلىپ، غەرب تەرەپ قاغانى يابغۇ (يەنى تونيابغۇ قاغان) نىڭ تۇرالغۇسىغا بېرىپ، ئۇنى بۇددا قانۇنىغا ئەمەل قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغان بولسىمۇ، روگلارنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ئىخلاسى بەكلا چوڭقۇر بولغاچقا، ئۇنى قىزىقتۇرالمىغان، ئۇ 20 ئادەمگە نىمەت تارقىتىپ، ئەتىگەندىن كەچكىچىلا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلار بىلەن بىرگە كەلگەنلەرنىڭ ھەمراھلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. گەرچە ئۇلارنىڭ بۇددانىڭ تۇغۇلۇش بىلەن بەخت توغرىسىدىكى تەلىماتىغا ھۆرمىتى ئاشقان بولسىمۇ، ئاۋۋالقىدەكلا ئۇزلىرىنىڭ ئېتىقادىدا قالغان.»

(بۇ ۋەقە تاڭ سۇلالىسىنىڭ زۇۋۇدې 9 ـ يىلى، مىلادىيە 622 ـ يىلىدىن ئاۋۋالقى ۋەقە ئىدى).

تونيابغۇ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھلىرى بىر مەھەل بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىغاندەك تۇرىدۇ، بىر مەزگىللىك ئۇرۇش ئارقىلىق (ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس)، قايتىدىن ئېتىقاد قىلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى. شۈەنزاڭ يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە بۇ ئەھۋالنى مەلۇم جەھەتتىن بولسىمۇ ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. مەزكۇر «خاتىرە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«يېقىندا تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ ئوغلى ئىز يابغۇ قاغان ئۆز قوۋمىلىرىدىكى قوشۇنلارنى ئېلىپ ئىبادەتخانىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى بۇلاشقا ئۇرۇنغان. قوشۇنلىرى بىلەن ئىبادەتخانىدىن ئانچە يىراق بولمىغان دالىدا تۇنەپ ئەتىسى ھۇجۇم قىلماقچى بولغان. ئۇ شۇ كېچىسى چۈشىدە بىر ساماۋى سىرامانىنى كۆرگەن، سىرامان ئۇنىڭغا ‹سەن قايسى كۈچۈڭ بىلەن ئىبادەتخانىنى بۇزۇشقا پېتىنىدىڭ؟!›، دەپ ئۇزۇن ساپلىق يالمان بىلەن ئۇنىڭ كۆكرىكىگە ئۇرغان. قاغان ئويغىنىپ قارىسا، يۈرىكى قاتتىق ئاغرىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ

چۈشىدە كۆرگىنىنى قول ئاستىدىكىلەرگە ئېيتىپ، قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، ئىبادەتخانىغا ئادەم ئەۋەتىپ گۇناھىنى تىلىگەن. ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى قايتىپ كەلگۈچە، ئۆزى جايىدا ئۆلۈپ قالغان.»

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىللا دۆلىتىنىڭ راھىبى خۇي چاۋ يازغان «ئەنەتكەكتىكى بەش دۆلەت ھەققىدە خاتىرە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«جېيەندۇ دۆلىتىنىڭ خانى بىلەن ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي تۈركلەردىن، يەرلىك ئاھالىسى غۇزلاردۇر، يەنە بىراھمانلارمۇ بار. ... ئۇلارنىڭ خانى تۈركلەردىن بولسىمۇ، ئۈچ گۆھەرگە[1] ئېتىقاد قىلىدۇ. خان، خانىش، شاھزادە، ئاقساقال قاتارلىقلار-نىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ياسىغان ئىبادەتخانىلىرى بار بولۇپ، ئۈچ گۆھەرگە ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ ئەلنىڭ خانى ھەر يىلى ئىككى نۆۋەت ئاشكارا چوڭ زارەخەتمە ئۆتكۈزىدۇ، بىراق كىيىم-كېچەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى جۈملىدىن خوتۇن، پىل، ئات قاتارلىقلارنى يىغىپ ئېلىپ كېتىدۇ. ... ... خانىنىڭ ئوغۇل-قىزلىرىمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ياسانقان ئىبا-دەتخانىلىرى بار، ئۇلارمۇ زارە خەتمىدە نەرسە - كېرەك يىغىۋا-لىدۇ.» يۇقىرىدىكى كىتابىدا يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«شۇنىڭدىن كېيىن كەشمىر دۆلىتىدىن غەربكە يەتتە كۈن يول يۈرۈپ، جاغۇدا دۆلىتىگە يېتىپ باردۇق. ... ... يەرلىك ئاھالىلىرى غۇزلار بولۇپ، خان ئەسكەرلىرى تۈركلەر ئىكەن. ... بۇ ئەلنىڭ خانى بىلەن ئاقساقاللىرى تۈركلەردىن بولسىمۇ، ئۈچ گۆھەرگە بەكلا ھۆرمەت قىلىدىكەن. ئىبادەتخانىلىرى بىلەن

[1] بۇددا دىنىنىڭ — بۇددا، بۇددا كالامى، راھىبى ئادەتتە ئۈچ گۆھەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇددا – بۇددا دىنىنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ؛ بۇددا كالامى بولسا بۇددانى تەرغىب قىلىدىغان كىتاب – نامىلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ راھىب – بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلىدىغان كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۈچى بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم ئامىلى بولغاچقا، شۇڭا ئۇ «گۆھەر»گە تەمسىل قىلىنىدۇ.

راھىبلىرى تولۇق ئىكەن، ماھايانا مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدىكەن. تۈركلەرنىڭ يۈلتۈز تارقان دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئاقساقىلى بار بولۇپ، ھەر يىلى سان - ساناقسىز ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى توپلىغاندا، كۆپ قىسمىنى خان ئالىدىكەن.»

ئۇنىڭدىن باشقا، «تىرى پىتاكا»نىڭ 51 - جىلدتىدىكى «ۋۇكوڭنىڭ غەربكە سەپەر قىلىش خاتىرىسى»دە دېيىلىشىچە، ۋۇكوڭ مىلادىيە 759 - 764 - يىللار ئارىلىقىدا كەشمىر بىلەن گاندىخارادىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتتە تۇرغان ۋاقتىدا، ئۇ ئۆزى پۈتكەن ئىككى دۆلەتنىڭ تەزكىرىسىدە، ئۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەت-خانىلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ تۈركلەرنىڭ خان ۋە شاھزادىلىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانلىقىنى، يۈز يىل بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ تەسىرىنىڭ ھېلىھەم مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتكەنىدى. مەزكۇر «سەپەر خاتىرىسى»دە مۇنداق دېيىلگەن:

«كەشمىر دۆلىتىدە تېگىن ئىبادەتخانىسى بار، بۇ تۈرك شاھزادىسى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان، ئۇنىڭدىن قالسا خاتۇن ئىبادەتخانىسىمۇ بار، بۇ تۈرك خانىشى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان، گاندىخارا شەھىرىدىمۇ تېگىن ئىبادەتخانىسى بار، بۇنىمۇ تۈرك شاھزادىسى بىنا قىلغان، خاتۇن ئىبادەتخانىسىنى تۈرك خانىشى بىنا قىلغان.»

ئاخىردا، «قانۇنلار قامۇسى» 193 - جىلدتىكى دۇخۇەن يازغان «سەپەر خاتىرىلىرى»دە مۇنداق دېيىلگەن:

سۇياب شەھىرى، تيەنبۇباۋنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 748-يىلى) بېشبالىق ھېراۋۇلى ۋاڭ جېڭجيەنىڭ باسقىنىغا ئۇچرىغاندا، شەھەر سېپىللىرى بۇزۇۋېتىلىپ، شەھەر ئاھالىلىرى تارقىتىۋېتىلگەن؛ ئىلگىرى يارغۇل مەلىكىسى (غەربىي تۈرك-لەرنىڭ ئون ئوق قاغانى ئاشىناشىنىڭ ئايالى) تۇرغان جايدا بىنا قىلىنغان ئىبادەتخانا ھېلىھەم ساقلىنىپ قېلىنغان.

بۇددا دىنىغا كېيىنكى تۈركلەردىنمۇ بىر بۆلۈم كىشىلەر

ئېتىقاد قىلغانىدى، بۇ توغرىسىدا تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«جىڭلوڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 708 - يىلى) 3- ئايدا، جاڭ رېنيۈەن دەريانىڭ شىمالى (خۇاڭخې دەرياسى بويىدىكى خېتاۋنىڭ شىمالى) دا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى قۇرغانىدى. دەسلەپتە سۇفاڭ قوشۇنى بىلەن تۈركلەر دەريانى پاسىل قىلغانىدى، دەريانىڭ شىمالىدا فويۈن ئىبادەتخانىسى بار ئىدى، تۈركلەر ھەر نۆۋەت بۇلاڭچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنغاندا ئالدى بىلەن ئىبادەتخانىگە كىرىپ نەزىر قىلىپ ئاسايىشلىق تىلەيدۇ. ئاندىن دەريا مۇز تۇتقاندا، ئات ۋە چارۋىلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى دەريادىن ئۆتكۈزىدۇ.»①

بۇ ۋەقە قاپاغان قاغاننىڭ دەۋرىدە يۈز بەرگەنىدى. كېيىن قاپاغان قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا بىلگە قاغان تەختكە چىقتى. بۇددا دىنىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار تەشەببۇس قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، كەڭ كۆلەمدە تارقالمىدى. تارىخنامىلەردە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«بىلگە قاغان شەھەر بىنا قىلىپ، ئىبادەتخانا ياساتماقچى بولدى. تونيوقۇق ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، تۈركلەرنىڭ ئاھالىسى ئاز، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈزدىن بىرىگىمۇ يەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىدىكى سەۋەب - بىزنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، بىر جايدا مۇقىم تۇرماي ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغانلىقىمىزدا، ئادەملىرىمىزنىڭ ھەممىسى قورال تۇتۇپ ئوقيا ئاتالايدۇ، قۇدرەت تاپقان چېغىمىزدا بۇلاڭچىلىق قىلساق، ئاجىزلاشقان چېغىمىزدا تاغ - ئورمانلارغا يوشۇرۇنۇۋالساق، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ، رولىنى جارى قىلدۇرالمايدۇ. مۇبادا شەھەر بىنا قىلىپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشساق، بۇرۇنقى ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز-

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر»

نى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ - دە، بىراقلا مەغلۇپ بولۇپ، جەزمەن ئۇلار تەرىپىدىن يوقىتىلىمىز. ساكيامۇنى، لياۋزىلارنىڭ تەلىماتلىرى ئادەملەرنى رەھىمدىللىككە ئۈندەپ، ئاجىزلاشتۇرىدىغان، قورال تۇتۇپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدىغان تەلىمات ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا بولمايدۇ، دېدى. بۇنىڭ بىلەن بىلگە قاغانمۇ نىيىتىدىن ياندى.»①

يۇقىرىقى خاتىرىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تۈركلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىن قېپقالغان شامان دىنى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە داۋاملىق تارقالغاندىن سىرت، ئاتەشپەرەسلىك بىلەن نەستۇرىيان دىنى پەقەت غەربىي تۈركلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئولتۇراقلاشقان غەربىي تۈركلەرنىڭ ئارىسىدىلا تارقالغانىدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئارىسىدا، ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن نەستۇرىيان دىنىنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى تارىخنامىلەردە كۆرۈلمەيدۇ، بۇددا دىنىغا كەلسەك، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى ئېتىقاد قىلغانىدى، يەنە كېلىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلاردىن تارقالغانىدى، غەربىي تۈركلەرگە تارقىلىشى بولسا گەنتەك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى، لېكىن يارغول مەلىكىسى سۇياب شەھىرىدە ئىبادەتخانا ياساتقاندا، بۇددا دىنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغانىدى، بۇنىڭلىق بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق ياكى پۈتۈنلەي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان دېگىلى بولمايدۇ.

① «قانۇنلار قامۇسى» 198 - جىلد «تۈركلەر» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 211 - جىلد تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەيۈەن 4 - يىلى قىش 10. ئايدىكى ماددىسى.

توققۇزىنچى باب تۈركلەردىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۈركىي مىللەت ئۇيغۇرلار

(1) ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە تەشكىلى ۋە جەمئىيەت قىياپىتى

ئۇيغۇرلار ئەسلى خۇيخې (回纥) دەپ ئاتالغانىدى. تاڭ دېزوڭنىڭ جېنيۈەن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 788 ـ يىلى) قىش 10ـ ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى قۇتلۇق قاغان تاڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇيغۇر دېگەن سۆزنى «شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلىدىغان»① دېگەن مەنىدە ئۆزگەرتىپ قوللىنىشنى تەلەپ قىلغانىدى.

ئۇيغۇرلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى چىلىلار (قاڭقىللار) نىڭ ئالتە ئۇرۇقىنىڭ بىرى بولغان يۈەنخې ئۇرۇقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن. «قاڭقىللارنىڭ ئىچىدە ... ... دى ئۇرۇقى، يۈەنخې ئۇرۇقى ... ... بار» (يۈەنخې سۆزىدىكى «يۈەن» خېتى ئەسلى مەنبەدە «بىياۋ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان، بۇ يەردە تۈزىتىپ ئېلىندى) . «سۈينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«تېلىلارنىڭ ئۇرۇقلىرى ھەممىدىن كۆپ. ... ... تۇغلا دەرياسى (ھازىرقى تۇلا دەرياسى) نىڭ شىمالىدا بارغۇت، تۇڭرا،

---

① «كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئەسلى تاڭ شيەنزۇڭنىڭ «يۈەنخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 809 ـ يىلى) ئالىي تەگرىدە بولمىش قامۇغ بىلگە قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى خۇيخو دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتاشنى تەلەپ قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدا «تۇڭدىيەن» ۋە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى يۈەنخېنىڭ 4 ـ يىلى قۇتلۇق قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزگەرتىپ ئاتاشنى تەلەپ قىلدى دەپ تۈزىتىشنى ئاساس قىلىندى.

ئۇيغۇرلار بار ... ... ؛ گېۋرغولنىڭ غەربىي، ئاگىننىڭ شىمالىدا، ئاقتاغنىڭ ئەتراپىدا ئوغۇزلار بار ... ... »

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئۇيغۇرلار ... ... يۈەن ۋېي زامانىسىغا كەلگەندىمۇ قاڭقىل قەبىلىسى ياكى چىلې قەبىلىسى دەپ ئاتالغانىدى، بۇ تېلى دېگەننىڭ بۇزۇلۇپ ئاتىلىشى ئىدى. ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى ئۇيغۇر، سىرتاردۇش ... ... بارغۇت، ... ... توڭرا ... ... قاتارلىقلار ئىدى، جەمئىي 15 قەبىلە بولۇپ، ھەممىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى.»

يەنە شۇ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«يۈەنخېلار ئوغۇز ياكى ئۇيغۇر دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، سۇي دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر (ۋېيخې) دەپ ئاتالدى، دايې يىللىرى (مىلادى 605 ـ 618 ـ يىللىرى) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (تۈركلەرنىڭ) چۇرلۇق قاغانى تېلى قەبىلىلىرىگە تەھدىت سېلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىۋالدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئاقساقاللىرىدىن بىرقانچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن ۋېيخېلار بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىنى ئېركىن دەپ جاكارلاپ، ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى.»

شۇڭا يۈەنخې، ۋېيخې، ۋۇخۇ، ۋۇخې، خۇيخې، خۇيخۇ دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى *Uyghur* دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، *Uyghur* دېگەن سۆز بىرلىشىش، ھەمكارلىشىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

١ تالڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا توققۇز ئوغۇزلار بار ئىدى، يەنى:
(1) ئۇيغۇر؛
(2) بارغۇت (چۆللۈكنىڭ شىمالىدا)؛
(3) خۇن (چۆللۈكنىڭ شىمالىدا)؛
(4) بايىرقۇ (بارغۇتلارنىڭ شەرقىدە)؛
(5) توڭرا (سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالىدا)؛
(6) ئىزگىل (هازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە)؛
(7) قىبئار (يۇلتۇز ۋادىسىدا، هازىرقى شىنجاڭدىكى كۆچارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كىچىك يۇلتۇز دەرياسى)؛
(8) باسمىل (ئابۇسلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بېشبالىقتا، بېشبالىقنىڭ ئورنى شىنجاڭنىڭ هازىرقى جىمىسار ناهىيىسىدىكى خوباۋزىدا ئىدى)؛
(9) قارلۇق (هازىرقى ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا ئىدى).
بۇ توققۇز قوۋم يەنىلا تېلىلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار باشلىقلىق ئورنىدا تۇرغاچقا، دائىم «تاشقىي توققۇز قوۋم» ياكى «تاشقى توققۇز قەبىلە» دەپ ئاتالغانىدى.
ئۇيغۇر قەبىلىسى تۆۋەندىكى توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقانىدى:
(1) ياغلاقار؛
(2) ئۇتىگى؛
(3) تۇرلەمۇر؛
(4) باشقىرىت؛
(5) ئاۋاسار؛

(6) قاسار؛
(7) قوغۇرسۇ؛
(8) ئاياۋۇر؛
(9) يابۇقتار.

بۇ توققۇز ئۇرۇق ئادەتتە «كىچىك توققۇز جەمەت» ياكى «كىچىكي توققۇز قوۋم» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارغا ياغلاقارلار باشچىلىق قىلاتتى، شۇنىڭدەك «ئۇيغۇر قەبىلىسىنى تەشكىل قىلغۇچى يادىرو ئۇرۇق بولغاچقا، كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى قاغانلىرىنىڭ ھەممىسى كۆپىنچە مۇشۇ ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققانىدى.①

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى سېلىنگا دەرياسى (سەلەنگا دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىرقى سېلىنگا دەرياسى) بىلەن ئورقۇن دەرياسى (ھازىرقى ئورخۇن دەرياسى) ۋادىسى،② يەنى سىرتارۋشلارنىڭ شىمالىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئايرىم تارماقلىرى ھازىرقى تەڭرى تېغى ئەتراپىدا بولۇپ، يەنى يۇقىرىدىكى نەقىلدىكى «ئاق تاغنىڭ ئەتراپىدا ئوغۇزلار بار» دېيىلگەنلەر دەل شۇلار ئىدى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، ئۇيغۇرلار تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قېلىپ، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغانىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلا «دەسلەپتە تۈركلەرگە بېقىنىپ قىلغان ئىدى، تۈركلەر ئۇلارنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. سۇي ياڭدىنىڭ دايې تۇنجى يىلى (مىلادىيە 605 - يىلى)، تۈركلەرنىڭ چۇرلۇق قاغانى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 98 - جىلدىگە قاراڭ.
② تۈرك يېزىقىدىكى «ئۇيغۇر تۇمپىدار بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى»غا قاراڭ.

دەھشەتلىك تۇردە قاقتى ـ سوقتى قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاقسا-
قاللىرىدىن بىرقانچە يۈز كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن
ئۇيغۇرلار بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن
بىرلىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئاخىرى تۈرك قۇلدار ھاكى-
مىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. زۇلۇمغا قارشى كۈرەش
جەريانىدا، ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي كۈچىيىپ، «100 مىڭ نوپۇسقا،
50 مىڭ ياراملىق ئەسكەر» گە ئىگە كۈچكە ئايلاندى. تاڭ تەيزوڭ-
نىڭ جېنگۇەن دەسلەپكى يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى بوسات
5 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئېلىك-
نىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە
تۈركلەرنىڭ كۆپلىگەن قوۋملىرىنى ئەسىرگە ئالدى. جېنگۇەن-
نىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيە 627 ـ يىلى) دىكى چوغاي تېغىنىڭ
شىمالىدىكى سىرتاردۇش، بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت قاتارلىق
ئوندىن ئارتۇق تېلى قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك قۇلدار ھاكىمىيىتىگە
قارشى كۈرىشىدە، ئۇيغۇرلار ئاساسلىق كۈچ ئىدى. جېنگۇەننىڭ
2 ـ يىلى سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
ئۆتۈكەن تېغى (يەنى ئۇتۇكىن تېغى) دا قۇرۇلۇپ ۋە كۈچەيگەندە،
ئۇيغۇرلار سىرتاردۇشلارغا بەيئەت قىلغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق-
ساقىلى بوسات ئېلتەبىر دېگەن نام بىلەن تۇغلا دەرياسى بويىدا
بارگاھ قۇردى. جېنگۇەننىڭ 3 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئولپان تەقدىم قىلدى. جېنگۇەننىڭ 4 ـ يىلى شەرقىي
تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شى-
مالىدىكى قوۋملارنىڭ ئىچىدە سىرتادۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئەڭ
كۈچلۈك ئىدى. جېنگۇەننىڭ 20 ـ يىلى (مىلادىيە 646 ـ
يىلى) ئۇيغۇرلار سىرتاردۇشلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قالايمىقان-
چىلىق ۋە سىرتاردۇشلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپى-
دىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ھەرقايسى

قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ
سىرتاردۇشلارغا قىلغان ھۇجۇمىغا ماسلاشتى. سىرتاردۇشلارنىڭ
ھاكىمىيىتى تاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن
كېيىن، ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ قوۋملىرى بىلەن زېمىنلىرىغا ئىگە
بولدى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تۇمىد ئۆزىنى قاغان دەپ جاكار-
لىدى، شۇ يىلى تۇمىد قاغان تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
«سىرتاردۇشلار چوڭ ئەل ئەمەس ئىدى، ئەمدىلىكتە مۇنقەرز
بولدى. ... ... كەمىنلىرى تەڭرىقۇت ئالىيلىرىدىن، تاڭ سۇلالى-
سىنىڭ مەنسەپلىرىنى تەسىس قىلىشىنى ئىلتىجا
قىلىمىز»① دەپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلدى
ھەمدە «ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىدا ئۆتەڭلەرنى تەسىس قىلىپ، شى-
مالغا تۇتاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.»② تاڭ تەيزوڭ شەخسەن ئۆ-
زى «لىڭجو (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى) غا كېلىپ،
جىڭيالڭ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ پىڭليالڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى) دىن
ئۆتۈپ» ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بەيئىتىنى قوبۇل قىلدى. تاڭ
سۇلالىسى سىرتاردۇش ئۇيغۇر ۋە تېلىلارنىڭ باشقا قەبىلىلىرى
بىلەن ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىدا ئايرىم -
ئايرىم ئالتە مەھكىمە ۋە يەتتە ئايماق تەسىس قىلىپ، «مەھكىمە-
دە تۇتۇق، ئايماقتا ئايماق بېگى، مەھكىمە بىلەن ئايماقلاردا
دورغاپ، ئەمرلەشكەر، ئۇنىڭ تۆۋىنىدە يەنە ئەمەلدارلار تەسىس
قىلىنىپ، ئۇلارنى ئىدارە قىلدى.» ئۇيغۇر قەبىلىسىنى دەشتى
ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى قىلىپ، تۇمىدقا مەرتىۋەت قوچقان سان-
غۇن، دەشتى ماكان تۇتۇقى دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى. باشقا
ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇتۇق، ئايماق بېگى،
دورغاپ، ئەمرلەشكەر قاتارلىق مەنسەپلىرىگە ئېرىشكەنلەرمۇ،

---

① «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② ③ «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

نەچچە مىڭ كىشىگە يەتكەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى زور دەرىجىدە كۈچەيدى، بۇنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن مۇھىم رولى بار ئىدى.

ۋۇزېتيەنىنىڭ دەۋرىدە (مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە)، شەرقىي تۈركلەر شەرقىي تاغدا قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققانلىقتىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېڭىۋاشتىن تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇللۇق ئاسارىتىگە ئۇچرىدى. دەھشەتلىك زۇلۇم ئاستىدا بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى جايلار، ۋۇۋېي ناھىيىلىرى ئەتراپىدا) ئايماقلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. شۈەنزوڭنىڭ تيەنباۋ 3 - يىلى (مىلادىيە 744 - يىلى) كېيىنكى تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور مالىمانچىلىق يۈز بەرگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى كۆل بويلا تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ جاكارلاپ،① بارگاھىنى ئۆتۈكەن تېغى (يەنى ئۆتۈكىن تېغى، ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ)غا قۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۆيىنگىل خاقان دېگەن ئوتتۇغات نامىنى بەردى، تيەنباۋنىڭ 4 - يىلى (745 - يىلى) باھار 1- ئايدا، سۆيىنگىل خاقان كېيىنكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى بولمىش قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى-

① كونا - يېڭى «تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە «قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان» دېيىلگەن، بۇنىڭدا «كۆل» سۆزى خاتا ھالدا «بىلگە» سۆزىنىڭ ئارقىسىغا يېزىلىپ قالغان، «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن «ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»غا ئاساسلانغاندا، kül BilgaQaghan دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا «كۆل» سۆزى ئالدىغا كەلگەن.

نى يوقاتتى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار «شەرقتە شىرۋىلار (ھازىرقى ئىرگۇنا دەرياسىنىڭ ئەتراپى) دىن غەربتە ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) قىچە، جەنۇبتا چوڭ چۆللۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۇنلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كونترول قىلىپ»① تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى ھەمدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزاققىچە قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار كۆچمەن قەبىلە بولۇپ، مۇقىم بىر جايدا تۇرماي، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى.② ئۇلار «ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى». ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى «كۆپىنچە چوڭ تۇياقلىق قويلار ئىدى.»③ ئاتنى كۆپرەك يېتىشتۈرەتتى، شۇڭا كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سودىسىدا، ئۇيغۇرلار ھەريىلى تاڭ سۇلالىسىغا نەچچە ئون مىڭ ئاتنى يىپەك ماللارغا ئالماشتۇراتتى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى ئاتلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، تاڭ دېزوڭنىڭ دەۋرىدە قەھرىمان تۇھپىدار قاغان (مىلادى 780 - ، 789 - يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) شەنئەن مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغاندا، تويلۇق ئۈچۈن 2 مىڭ تۇياق ئات تەقدىم قىلغانىدى.④ تاڭ موزۇڭنىڭ دەۋرىدە بىلگە قاغان تەيخې مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغاندا، تويلۇق ئۈچۈن 20 مىڭ تۇياق ئات، مىڭ تۇياق تۆگە ھەدىيە قىلغانىدى.⑤ بۇنىڭدىن چارۋىچىلىقنىڭ، بولۇپمۇ ئاتچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئوۋچىلىقمۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادتا ئوخشاشلا بەلگىلىك ئورۇننى تەشكىل قىلغانىدى. تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلار «ئات مى-

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
④ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑤ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

نىپ، ئۇقىيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى بوسادمۇ «ئوۋ خۇمار ئىدى.»① بۇ ھال بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن ئەل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋچىلىقنىڭ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا يەنىلا مۇئەييەن رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۈەن 20 - يىلى (مىلادىيە 646 - يىلى) سىرتاردۇش ھاكىمىيىتى مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى «ئەۋلاد-تىن- ئەۋلادقىچە تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغان» لىقىنى بىل-دۈردى ھەمدە «ھەر يىلى بۆلغۈن تېرىسى بىلەن تارتۇق تەقدىم قىلىپ تۇردى»، ② ئەگەردە ئوۋچىلىق تەرەققىي قىلمىغان بولسا ئۇيغۇرلار ھەر يىلى بۆلغۈن تېرىسىنى تاڭ سۇلالىسىگە تارتۇق ئورنىدا تاپشۇرمىغان بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرى قۇلدارلىق تۈزۈم ئىدى. تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ «تەبىئىيتى قەبىھ، ... ... ئاچكۆز، بۇلاڭچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ»③ دەپ خاتىرى-لەنگەن. گەرچە بۇنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئېيتمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈم ئىدى، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇللارغا كۆپلەپ ئېھتى-ياجلىق ئىكەنلىكىنى، تاڭ سۇلالىسىمۇ ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا «ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭى» مەزگىلىدە تاڭ سۇلالىسى ئۇي-غۇرلاردىن ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپ، ئىككى ئاستانە (چاڭئەن بىلەن لوياڭ) نى قايتۇرۇۋالغاندا، تاڭ سۇزوڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن «شەھەرنى ئىشغال قىلغاندا، يەر - زېمىن تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇلۇپ بېرىلىدۇ، خوتۇن - قىزلار ئۇيغۇرلارغا

---

① «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

تەۋە بولىدۇ»[1] دەپ كېلىشىم تۈزگەنىدى. بۇ ھال يەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (ئىككى ئاستانىنىڭ يەرلىرىنى بۆلۈپ بېرىشكە بولمايتتى) بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ياردەمگە قوشۇن چىقىرىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايلا قالماي، بەلكى خوتۇن - قىزلارنى قۇل قىلىشنىڭ، ئۇيغۇر قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ يەنە بىر جەھەتتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتى ۋە لىكشىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەقدىرىنى قۇربان قىلىشتىن يانمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقەتەن قۇلدارلىق تۈزۈمدە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى، شۇڭا كۆپلىگەن خەنزۇلارنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە قۇل قىلىشى زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، كېيىن شەرقىي ئاستانە (لوياڭ) قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانى شەھەرگە كىرگەندە، ئەسكەرلەرگە ئاھالىلەرنى ئۈچ كۈن بۇلاڭ - تالاڭ[2] قىلىشقا رۇخسەت قىلغانىدى. تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى 7 - يىلى (مىلادىيە 772 - يىلى) باھار 1- ئايدا، ئۇيغۇرلار يەنە سىرتقا چىقىپ، خوتۇن - قىزلارنى بۇلاپ تالىدى. بۇ بۇلانغان ئاھالىلەرنىڭ بىر بۆلۈملىرى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە تۇدۇن تەرىپىدىن تاغارلارغا سېلىنىپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا ئەۋەتىۋېتىلگەنىدى. بۇلار ئەلۋەتتە قۇللۇق سالاھىيىتى بىلەن تاغارلارغا قاچىلانغان مال سۈپىتىدە (سۆزلىيەلەيدىغان قۇل) توشۇلغانىـ

---

① «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 220 - جىلد تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدى 2 - يىلى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسى.
② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

دى.③ ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر قولدار ئاقسۆڭەكلىرى جەنۇبقا بې- سىپ كىرگەن مەزگىلدە، ئەسكەرلەرنىڭ ئاھالىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا تېخىمۇ يول قويغانىدى. مەسىلەن، دالىنىڭ 3- يىلى (768 - يىلى) باھار 1- ئايدا تەييۈەنگە بېسىپ كىرگەن مەزگىلدە،① تېخىمۇ شۇنداق قىلغانىدى. تاڭ دېزوڭنىڭ جيەن- جوڭ تۇنجى يىلى (780 - يىلى) ياز ئېيىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زور ماتەمگە مۇپتىلا بولغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ (تاڭ دەي- زوڭ ئالەمدىن ئۆتكەن)، جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئورۇنغانىدى.② تاكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مۇنقەرىز بول- غاندىن كېيىنمۇ (840 - يىل)، قېچىپ يۈرگەن نايانچۇر، خېشۇي دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخوت شەھە- رىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا سۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدا) بويىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋە خەلقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانىدى. بۇ ھال ئۇيغۇر قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىردەملىك قولغا ئىگە بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا قول بولاشنى بىردەممۇ توختات- مايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەنزۇلاردىن سىرت، باشقا مىللەتلەرگە قارىتا ئوخشاشلا بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بارغانىدى، مەسىلەن، تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 2- يىلى (842- يىلى) كۈز 8- ئايدا ئۇگە قاغان يۇنجو، سۇجۇ قاتارلىق ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چياڭ، ھۇن قاتارلىق قەبىلىلەر- نىمۇ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانىدى.③ مەسىلەن يەنە، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ مىڭچىڭ يازغان «قۇيرۇق يەلپۈگۈچ خاتىرى- لىرى»نىڭ 4 - جىلدىدا «قىتانلار بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قوي باقاتتى، تاتارلار ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن كالا باقاتتى»

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 - جىلد، تاڭ سۇلالىسى- نىڭ خۇيچاڭ 2 - يىلى كۈز 8- ئاي ماددىسى.

دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ قىتانلار بىلەن تاتارلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي قوللىرىغا ئايلىنىپ قالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئە-دى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئاساسەن تۈركلەرنىڭ تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، «ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى-نىڭ ھەممىسى تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.»[1] قاغاننىڭ پەرزەنت، ئىنىلىرى تېگىن دەپ ئاتىلاتتى، قوشۇن قوماندانلىرى «شاد» دەپ ئاتىلاتتى، ۋەزىرلىرىدىن يابغۇ، ئېلتەبىر، ئاپا، چور، ئېركىن، تارقان قاتارلىقلار بار بولۇپ، ۋارىسلىق قىلى-ناتتى، مۇقىم شتات نورمىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇ-لار ئۇزاققىچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئالتە تاشقى ۋەزىر، ئۈچ ئىچكى ۋەزىر، ھەم تۇتۇق، سانغۇن، ئەمىر-لەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەرنى تەسىس قىلغانىدى.[2]

ئۇيغۇرلار تۈركلەرگە ئوخشاش، قاغاننىڭ بىۋاستە باشقۇ-رۇشىدىكى رايونلاردىن سىرت، قالغان ھۆكۈمرانلىق رايونلىرىنى سول - ئوڭ دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، ئايرىم - ئايرىم سول شاد، ئوڭ شادلارنى تەيىنلەپ ئەۋەتىپ، بۆلۈپ باشقۇرغانىدى.[3] قاغان، ئاقسۆڭەك، بەگ (چارۋىدار ئاقسۆڭەك) قاتارلىقلار ھۆكۈمران سىنىپلار بولۇپ، ئۇلار ھەر خىل ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولاتتى، نۇرغۇنلىغان چارۋا ۋە قوللارغا ئىگە ئىدى، ھەمدە قوللارنى ھەرخىل ئەمگەك مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەشكە زورلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ يەنە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئىمتىيازىغا تايىنىپ ئىگىلىۋالغان «ئۆلۈش يەرلىرى بار»[1] بولغاچقا، يايلاقلارنى مەجبۇري كونترول قىلىۋېلىپ، ئادەتتىكى چارۋىچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە دۇچار قىلاتتى. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى يالغۇز ئۆز مىللىتىنىڭ خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىنىمۇ قاتتىق - سوقتى قىلاتتى، ئۇلار قول ئاستىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئارىسىغا مەخسۇس باج-سېلىقلارنى قاتتىق - سوقتى قىلىشقا، كۆپلىگەن نازارەتچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ تۇرغۇزاتتى. مەسىلەن، تاتابىلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئارىسىغا ئەۋەتىپ تۇرغۇزغان نازارەتچى ئەمەلدارلىرى 800 دىن ئارتۇق ئىدى، ھالبۇكى، شىرۋىلارنىڭ ئارىسىغا ئەۋەتكەنلىرىنىڭ سانى بولسا ھەددى - ھېسابسىز ئىدى.[2] بۇ نازارەتچى ئەمەلدارلار قاتتىق - سوقتى قىلىپ، ئېغىر باج - سېلىق يىغىپ، ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرىنى ئېغىر ئازابقا دۇچار قىلغانىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «نەپسى يوغىناپ كەتكەن» بولغاچقا، چۆل تۈركلىرىنىڭ 6 مىڭ ئۆيلۈك باشقا قەبىلىسى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (ئورنى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسىنىڭ خوباۋزى دېگەن جايىندا) گە يېقىن ئەتراپتىكى جايلار، ئۇلارنىڭ قاتتىق - سوقتى قىلىشىدىن خالىي بولالمىغانىدى، ئۈچ قارلۇقلار بىلەن ئاق كىيىملىك تۈركلەر (ئەسلى تېكىستە «ئاق كۆزلۈك» دېيىلگەن) قاتارلىقلارمۇ بىر مەھەل ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تارتقان ئازابى تېخىمۇ ئېغىر بولغانىدى.[3]

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لى دېيۇ يازغان «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 2-جىلدى بىلەن 14 - جىلدىغا قاراڭ.
③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

ئۇيغۇرلار دائىم تاڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلغاندا ئاساسلىقى ئاتنى چاي بىلەن يىپەك (تاۋار - دۇردۇن) كە ئالماشتۇراتتى. «يېڭى تاڭنامە» 196 - جىلد «لۇيۇنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگە:

«شۇنىڭدىن باشلاپ چاينىڭ بازىرى چىقىشقا باشلىدى، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار ئوردىغا تاۋاپ قىلغىلى كەلگەندە، ئاتلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ چاي سودىسى قىلىشقا باشلىدى.»

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن فېڭ يەن يازغان «كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» (1 - جىلد) دىمۇ مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئوردىنى تاۋاپ قىلغىلى كەلگەندە، نۇرغۇنلىغان داڭدار ئاتلارنى ھەيدەپ كېلىپ، ئورنىغا چاي سېتىۋېلىپ قايتاتتى.»

بۇ ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئاشكارا سودىسى ياكى «ئوردىنى تاۋاپ قىلىش» ۋە «ئالماشتۇرۇش» شەكلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا شەكلىنى كۆرسىتەتتى. ئىككى تەرەپ ئەمەلدارلىرىدىن ئەلچىلىك پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، چېگرادىن ئېلىپ چىقىدىغان ياكى ئېلىپ كىرىدىغان شەخسىي ماللىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، تاڭ دېزوڭنىڭ جېيۋەن 8 - يىلى (مىلادىيە 792 - يىلى) كۈز 7- ئايدا، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بېقىۋالغان ئوغلى ياغلارقار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە كەلگەندە، كۆپلىگەن ئاتلارنى ئېلىپ كېلىپ سېتىپ، شەخسەن ئۆزىلا 70 مىڭ توپ يىپەككە ئېرىشكەنىدى.① مەسىلەن يەنە، جېنيۈەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا تاڭ سۇلالىسى شيەنئەن مەلىكىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلغاندا، گۇەن بونى قوغداپ بېرىشقا بۇيرۇپ، جاۋجىڭنى نائىب ئەلچىلىككە تەيىنلىگەنىدى. «ئىلگىرى ئەمەلدارلار ئەلچە-

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

لىككە چىققاندا، چېگرىدىن ئۆرغۈن مىقداردا مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ چىقىپ، قايتىشىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئات ئېلىپ كېلىپ زور پايدا ئالاتتى؛ بۇ ئۆۋەت جاۋجىڭلا ئۇنداق قىلمىغانىدى». ①

يەرلىكتىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ياكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن سودا ئالاقىسى بار ئىدى. مەسىلەن، تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۈيچاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 842 ـ يىلى) ياز 5- ئايدا ئۇكا قاغان ئاشلىق كەمچىل بولغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن جېنئۇۋ قورۇلى (تاڭ سۇلالىسى تەرەپنىڭ قورۇل نامى، ئورنى هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېلىنگىر ناهىيىسىنىڭ غەربىدە) دا، ئاتنىڭ نەرقىگە 3 مىڭ كۆرە ئاشلىق ئالماشتۇرغانىدى. ② مەسىلەن يەنە، تاڭ ۋېنزوڭنىڭ كەيچىڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى) كۈز 9- ئايدا، قازار قاغان ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ ئىنىسى ئۇنمىش ۋە ۋەزىرى قاتارلىقلارنىڭ هەر قايسىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى قوۋملار تيەندې قورۇلى (ئورنى داتوڭ دەرياسىنىڭ غەربىدە، هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۈەن ناهىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ تۆۋەنىدىكى «ئارىلاشما زىلۇ» (تۆيخۈن، چۆل تۈركلىرى، تاڭغۇت چاڭلىرى) لاردىن ئاشلىق سېتىۋالغانىدى. ③

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سودىسى، ئاساسەن يەنىلا يىپەك، ئات سودىسى ئىدى. ئەمما، بۇ خىلدىكى يىپەك ۋە ئات سودىسى كۆپرەك قاقتى ـ سوقتى خاراكتېرىنى ئالغانىدى، بۇ توغرىسىدا يەنە ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

(2) ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

---

① «يېڭى تاڭنامە» 150 ـ جىلد «جاۋجىڭنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە» بىلەن لى دېيۇ يازغان «خۈيچاڭ يىللىرىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 5 ـ جىلدىغا قاراڭ.

③ «ئەللىنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5 ـ يىلى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسىي جەھەتتىن ياخشى ئىدى.

تاڭ شۈەنزوڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 745 - يىلى) باھار 1- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ سۆيىنگىل خاقانى (كۆل بويلا) ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر تەختكە چىقىپ، قارا قاغان دەپ ئاتالدى. تيەنباۋنىڭ 14 - يىلى (755 - يىلى) قىشتا، تاڭ سۇلالىسىدا «ئۆگلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى» يۈز[①] بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى ئاستانىسى قولدىن كېتىپ، خېبېيدىكى 13 ئايماقتىكى جايلارنىڭ ھەممىسى «ئۆگلۈك - سۆيگۈن» نىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىندى. ياندۇرقى يىلى كۈزدە، تاڭ شۈەنزۇڭ سىچۈەنگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى، ۋەلىئەھد لىڭۋۇ (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى) دا تەختكە چىقىپ، تاڭ سۇزوڭ دەپ ئاتالدى، تاڭ سۇلالىسى قاتمۇ قات ئېغىر كىرىزىسقا دۇچ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆگلۈككە جازا يۈرۈش قىلىشىغا ياردەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، تاڭ سۇزۇڭ دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىسى لى چىڭسەينى ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. جىدېنىڭ 2 - يىلى (757 - يىلى) كۈزدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن غەربىي ئاستانە (چاڭئەن) نى قايتۇرۇۋالدى. باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (757 - يىلى) قىشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرى يەنە تاڭ سۇلىسىنىڭ شەرقىي ئاستانە (لوياڭ) نى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. ھەر قايسى جايلاردىكى خانغا سادىق قوشۇنلار بىلەن توپىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئىچكى

---

① تاڭ سۇلالىسىنىڭ پېڭلۇ، فەنياڭ، خېرۇڭدىكى مىراۋۇلى ئۆگلۈك بىلەن قول ئاستىدىكى سانغۇنى سۆيگۈن ۋەزىر ياڭ گوجۇڭنى يوقىتىشنى باھانە قىلىپ، فەنياڭدا ئەسكەر توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، 200 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن لوياڭ، چاڭئەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. شۇڭا، تارىختا بۇ ئىككىيلەننىڭ توپىلىڭى «ئۆگلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بەرگەنلىكتىن، تېخىمۇ مۇھىمى توپىلاڭ-چى قوشۇنلار ھەرقايسى ئايماق، ناھىيىلەرنى قورۇقداپ قويغان-لىقتىن، جايلاردىكى خەلقلەرنى كەينى - كەينىدىن قوزغىلىپ، ئۆزىنى قوغداپ، توپىلاڭچى قوشۇنلار بىلەن كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. كۆپلىرى بىرقانچە ئون مىڭغا، ئاز-لىرى بىرقانچە مىڭغا يەتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ، يەتتە يىل تەپرىقچىلىك قىلىپ داۋاملاشقان توپىلاڭ ئاخىرى تاڭ دەيزوڭ-نىڭ گۇاڭدې تۇنجى يىلى (763 - يىلى) تىنجىتىلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆكتۈك - سۆيگۈن توپىلى-ڭىنى تىنجىتىشىغا ياردەم قىلىشى، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن زور بىر ياردەم ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتىكى خەلقلەرگىمۇ پايدىلىق ئىدى. لېكىن، تاڭ سۇلالىسى-نىڭ ھۆكۈمرانلىرى قولدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش تەقەززاسىدا، خەلقنىڭ جىسمى ۋە قان تەرىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ شەرتى قىلغاچقا، تۆلىگەن بەدىلىمۇ ئىنايىن زور بولغانىدى.

بىرىنچى، دەسلەپ ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپ كېلىپ تەكلىپ قىلىنىشىنىڭ ھارپىسىدا، تاڭ سۇزۇڭ ئىككى ئاستانىنى تېزدىن قايتۇرۇۋېلىش ئىستىكىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن «شەھەر قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن يەر - زېمىن بىلەن پۇقرالار تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇنلار بىلەن خوتۇن - قىزلار ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدۇ»[1] دەپ كېلىشىم تۈزگەنىدى، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى ئاستانىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدىكى

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220 - جىلد، تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدې 2 - يىلى كۈز 9- ئاي ماددىسى.

مال ـ مۈلۈكلەر بىلەن ئاھالىلەرنى خالىغانچە تالان ـ تاراج قىلىشقا ۋە ئەسىر قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغانىدى. دەرۋەقە ۋە غەربىي ئاستانە قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇن قوماندانى يابغۇ (قاراقاغاننىڭ ئىنىسى) كېلىشىم بويىچە ئىش قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى، گۇاڭپىڭ بېگى لى شۇ ئۇنىڭدىن ئۆتۈنۈپ «غەربىي ئاستانە ئەمدىلا قايتۇرۇۋېلىندى، مۇبادا بۇلاڭ-تالاڭغا يول قويۇلسا، بۇنىڭدىن شەرقىي ئاستانىدىكى پۇقرالار خەۋەر تاپىدۇ ـ دە توپىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرۇپ، شەھەرنى قاتتىق قوغدىسا، ئۇ چاغدا شەھەرنى ئىشغال قىلغىلى بولماي قالىدۇ. شۇڭا، كېلىشىمنى شەرقىي ئاستانىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاندىن ئىجرا قىلساق» دېگەچكە يابغۇ ماقۇللۇق بىلدۈرگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي ئاستانە قايتۇرۇۋېلىنىپ، ئۇيغۇرلار شەھەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، يەنى ئۈچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىكى بايلىقلارنى پاك ـ پاكىز قورۇقداپ قويدى، ھەمدە «خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈردى، ئۆلتۈرگەن ئادىمىنىڭ سانى 10 مىڭغا يەتتى، ئوت يالقۇنلىرى كەينى ـ كەينىدىن بىرقانچە كۈنگىچە ئۆچمىدى.»① ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇفاڭ قورۇلى بىلەن شېنسى قورۇلىدىكى قوشۇنلىرى شەرقىي ئاستانە بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جېڭ، جيەن، رۇ قاتارلىق ئايماقلارنىڭ ھەممىسىنى توپىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ «ئۇۋىسى» دەپ قارىغاچقا، ئۈچ ئايغىچە بۇلاڭ ـ تالاڭنى توختاتمىغانىدى. شۇڭا، بۇ ئەتراپتىكى خەلقلەر ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئازاب تارتقانىدى، «كىيىم ـ كېچەكلىرى پۇتۇنلەي بولاپ كېتىل-

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 222 ـ جىلد، تاڭ سۇزۇڭنىڭ باۋيىڭ تۇنجى يىلى قىش 10- ئايدىكى ماددىسى.

گەچكە، قەغەزنى كىيىم قىلىپ بەدىنىنى يېپىپ يۈرۈشكە مەجبۇر
بولغانىدى.»①

ئىككىنچى، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا
كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن شەرقىي ئاستانە-
نى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جىدېنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە
757 - يىلى) قىش 11- ئايدا، يابغۇ (قارا قاغاننىڭ ئىنىسى)
غا ئەمرى مىمار، سادىق ئادىل ۋاڭ دېگەن ئۇتۇغات نامىنى
بېرىپ، ئۇيغۇرلارغا ھەر يىلى 20 مىڭ توپ يىپەك رەخت ھەدىيە
قىلىپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن (گەنيۈەنىنىڭ تۇنجى يىلى يەنى
مىلادىيە 758 - يىلى كۈز 7- ئايدا)، تاڭ سۇزۇڭ يەنە ئۆزىنىڭ
كەنجى قىزى نىڭگو مەلىكىنى قاراقاغانغا ياتلىق قىلىپ بەردى،
ھەمدە قارا قاغانغا تۆھپىكار بىلگە قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى
بەردى.② ياندۇرقى يىلى (گەنيۈەنىنىڭ 2 - يىلى) ياز 4- ئايدا،
قارا قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى ئېل تېگىن تەختكە
چىقىپ، ئۆزىنى بۆكە قاغان دەپ ئاتىدى، تاڭ دەيزوڭنىڭ گۇاڭ-
دې تۇنجى يىلى (763 - يىلى) كۈز 7- ئايدا، ئۇنىڭغا ئاي
تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى
بېرىپ، مۇھىم ۋەزىر بۆكە خۇيۇننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا بەردى
ۋە ئۇنىڭغىمۇ بىلگە خاتۇن دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بېرىپ، خاقان-
دىن ۋەزىرگىچە بولغان مەرتىۋىدىكىلەرگە 20 مىڭ تۇتۇن ئاما-
لە، ئوڭ ۋە سول شادلارنىڭ تۆۋەندىكىلەرگىمۇ ھەسسىلەپ ئىنئام
بەردى. كېيىن بىلگە خوتۇن ئۆلگەندە، تاڭ دەيزوڭ دالىنىڭ 4-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 222 - جىلد، تاڭ سۇزۇڭنىڭ ياۋىڭ تۇنجى يىلى قىش 10- ئايدىكى ماددىسى.

② «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ بىر نەچچە يېرىدە «بىلگە قاغان» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «كۆل» دېگەن سۆز ئارتۇق يېزىلىپ قالغان.

يىلى (769 ـ يىلى) ياز 5ـ ئايدا، قايتا يەنە بۆكە خۇيۇننىڭ كەنجى قىزىنى لاتاپەتلىك مەلىكە دېگەن نام بىلەن بۆكە قاغانغا خوتۇنلۇققا بەردى ھەمدە 20 مىڭ توپ يىپەك ھەدىيە قىلدى.①

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق نۇرغۇن يىپەك قاقتى ـ سوقتى قىلىۋالغانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ياردەم بەرگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا ھەر يىلى 20 مىڭ توپ يىپەك ھەدىيە قىلغاندىن تاشقىرى، جىدېنىڭ 2 ـ يىلى قىش 10ـ ئايدا، ئۇيغۇرلار شەرقىي ئاستانىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ بولۇپ، قايتا يەنە شەھەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماقچى بولغاندا، شەرقىي ئاستانىدىكى پۇقرالار يىغىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سانغۇنىغا 10 مىڭ توپ كىمخاپ پارە بەرگەندىن كېيىنلا، ئۇيغۇرلار ئاندىن بولدى قىلغانىدى. تاڭ دەيزوڭنىڭ يوڭتەي تۇنجى يىلى (مىلادىيە 765 ـ يىلى) قىش 10ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گوزىيى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئىنىسى قۇتلۇق تۇتۇق ياغلاقارنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىشىنى نەسىھەت قىلىپ توسۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا 3 مىڭ توپ يىپەك پارە بەرگەنىدى. لېكىن، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ئاچ كۆزلۈكتە ئۇچىغا چىقىپ، يەنە ئات سېتىش نامى بىلەن دائىم ناچار ئاتلارنى يۇقىرى باھادا تاڭ سۇلالىسىغا نۇرغۇن يىپەككە ئالماشتۇرغانىدى، ئەمەلىيەتتە بولسا بۇمۇ بىر خىل قاقتى ـ سوقتى ئىدى. تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«گەنيۈەن (758 ـ 759) يىللىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىسىنى پەش قىلىپ، ھەر يىلى ئاتقا يىپەك

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «كونا تاڭنامە» 121 ـ جىلد «بۆكە خۇيۇننىڭ تەرجىمىھالى» ۋە «ئەللىي ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 220 ـ جىلدنىڭ مۇناسىۋەتلىك يېرى؛ ئايلىرىدىكى ماددىلىرىغا قاراڭ.

تېگىشىشكە باشلىدى. ئېلىپ كەلگەن ئاتلىرى ناچار ئاتلار بول-
غاچقا، ئىشلىتىشكە بولمىدى». [1]

تارىخنامىلەردە يەنە مۇنداق خاتىرلەنگەن:

«ئۇيغۇرلار گەنيۈەن يىلىدىن بۇيان، ئىككى تەرەپنىڭ كې-
لىشىم بويىچە سودا قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، هەر بىر تۇياق ئات
40 توپ يىپەككە تېگىشىلەتتى، بەزىدە بولسا بىرقانچە تۈمەن
ئاتنى بىراقلا سودا قىلاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتلارنىڭ هەممىسى
ئورۇق بولغاچقا، ئىشلىتىشكە يارىمايتتى، ئوردا بۇنىڭدىن ئىنتا-
يىن بېسىم هېس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىنى
ۋاقتى - ۋاقتىدا تولۇقى بىلەن سېتىۋالالمىدى، ئۇيغۇرلار بولسا
هەدەپ يىپەككە ئېرىشىش ئۈچۈن خوشلۇ ئىبادەتخانىسىغا كەلگىلى
تۇردى. ئەمدىلىكتە خان ئۆزى ئۇيغۇرلارنى رازى قىلىش ئۈچۈن
ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ هەممىسىنى سېتىۋېلىشنى ئەمر قىلدى.
كۈز 7- ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇيغۇرلار ئىشلىرىنى تۈگىتىپ
قايتقاندا، ئىنئام قىلىنغان ۋە ئاتقا تېگىشكەن يىپەك رەختلىرىنى
جەمئىي 1000 هارۋىغا قاچىلاپ ئېلىپ ماڭغانىدى.» [2]

بۇ قانچىلىغان ئەمگەكچى خەلقىنىڭ قان-تەرى ۋە بايلىقى--
هە! شۇڭا، كېيىن بەي جۈيى مۇنداق دەپ نادامەت چەككەنىدى:

چوغاي يولى چوغان يولى مۇندا،
سۈيى ئەلۋەك قۇلان بۇلىقى.
ئېلىپ كېلىنسە ئاتلار چېگرىدىن،
قالماس ئەتراپىدا ئوت - چۆپى.
كۈزدە ئۆكسۈپ سۇ، قۇرىسا ئوت - چۆپلەر،
ئاتلار ئورۇقلاپ قىردىن هېچ ئاشالماس.
ئايلىنار بۇندا ياخشى ئاتمۇ قاشاڭغا،

---

① «يېڭى تاڭنامە» 50 - جىلد «هەربىي ئىشلار تەزكىرىسى».
② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 224 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 8 - يىلى كۈز 7- ئايدىكى ماددىسى.

شۇندىمۇ نەرقى 50 تەپكىدىن كەم بولماس.
ئالماشتۇرۇۋەرگەچ شۇ يوسۇندا،
كۆنەلمىسىمۇ سۇ، ئوت ـ چۆپىگە.
نەتىجىدە نېمە بولماق لازىم،
ئەجەل كېلەر ئۇندىن يەتتىسىگە.①

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىگە تەمەننا قويۇپ، ھەدەپ بېشەملىك قىلغىلى تۇردى. قاغان ئوردا دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا بىر پارچە خاتىرە تاش تىكلەپ ئۇنىڭغا «تابغاچلاردىن ئادەم كەلسە، بىزنىڭ ئىككى قېتىملىق تۆھپىمىزنى بىلگەي»②دەپ يازدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇپىلاڭنى تىنجىتىشقا ياردەملەشكەن ھەربىي سانغۇنلىرى كۆپىنچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ھاقارەتلەپ، ئۆز مەيلىچە ئادەم ئۆلتۈرگەنىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شەرقىي ئاستانىنى قايتۇرۇۋېلىشىنىڭ ھارپىسىدا، يوڭ ۋاڭ بېگى لى شې (يەنى كېيىنكى تاڭ دېزوڭ) تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالىي قوماندانى قىلىپ تەيىنلەنگەندە، قوشۇن بىلەن شەنجۇ ئايمىقى (ھازىرقى خېنەننىڭ سەنمىنشيا شەھىرى) گە بارغانىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرى قاغانى (يەنى بۆكە قاغان) بولسا قوشۇنلىرى بىلەن خېبېي (شەنجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدا) دا تۇرغانىدى، يوڭ ۋاڭ بېگى قول ئاستىدىكى يۆزىئاڭ، لى جىن، ۋېي جۇ، ۋېي شياۋخۇا قاتارلىق ئون نەچچە ئادەمنى ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىغا كۆرۈنۈش قىلغىلى بارغانىدى. قاغان يوڭ ۋاڭ بېگىنى ئۇسسۇل ئوينىمىدى دەپ ئەيىبلىگەندە، يۆزىئاڭ ئۇسسۇل ئويناش رەسىم قائىدىگە توغرا كەلمەيدۇ دېگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ سانغۇنى چۇبە

① بەي جۈيى «بەي جۈيىنىڭ شېئىرلار توپلىمى» 4 ـ جىلد.
② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئۇسسۇل ئوينىشى كېرەك دەپ تۇرۇۋالغان، بۇنىڭ بىلەن ئىككى
تەرەپنىڭ ئارىسىدا تالاش ـ تارتىش كېلىپ چىققان، چۇبە يۈزد-
ىنىڭ قاتارلىق تۆت ئادەمنىڭ ھەر بىرىسىنى يۈز قامچىدىن ساۋاپ
چىققان، ۋېي جۇ بىلەن ۋېي شياۋخۇانىڭ جاراھىتى ئېغىر بولغاچ-
قا، بىر كېچىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن؛ يوڭ ۋاڭ بېگى قوغلاپ چىقد-
ىرىلغان. ①

كېيىن شەرقىي ئاستانە قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ
ھەربىي ئەمەلدارى قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلىشقا يول قويغاندا، شەھەر ئىچىدىكى خەلق ھەدەپ شىڭشيەن
ئىبادەتخانىسى بىلەن بەيما ئىبادەتخانىسىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلد-
ىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى غە-
زەپلىنىپ، ئىبادەتخانىگە ئوت قويۇۋەتكەنىدى، ھەممە بىر تۈمەن-
دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ
ھەددىدىن ئېشىپ، كېچىسى چاڭئەن شەھىرىنىڭ تەيجى ئوردىس-
ىنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى چېپىپ تاشلاپ، خوڭلۇ ئىبادەتخاند-
ىسىغا تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كىرگەندە، ئىشىك باقار توساشقىمۇ
جۈرئەت قىلالىمىغان، بۇ دەل تاڭ دەيزوڭنىڭ گۇاڭدې تۇنجى يىلى
(مىلادىيە 763 ـ يىلى) باھار 1ـ ئاي مەزگىلى ئىدى. شۇ ئايدا
«تەڭرى قاغان دۆلىتىگە قايتقاندا، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى بارغانلىكى
جايلارنى خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، جايلار ئۇلارنىڭ تەلىپد-
ىنى سەللا قاندۇرالمىسا، شۇ ھامان قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى،
ھېچكىممۇ ئۇلارنى توساپ قېلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.»② دالد-
ىنىڭ 7 ـ يىلى (772 ـ يىلى) باھار 1ـ ئايدا، خوڭلۇ ئىبادەتخا-
نىسىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى سىرتقا چىقىپ خو-

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەللىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 222 ـ جىلد. تاڭ سوزوڭنىڭ باۋيىڭ تۇنجى يىلى قىش ئۈكتەبىردىكى ماددىسى.

② «ئەللىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 222 ـ جىلد.

تۇن- قىزلارنى بۇلىماقچى بولغاندا، ئىبادەتخانا مەسئۇلى يول قويمىغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى ئۇنى قاتتىق دۇمبالىغان ھەمدە 300 ئاتلىق ئەسكەرنى ئەۋەتىپ جىنگۋاڭمېن دەرۋازىسى بىلەن جۇچۇمېن دەرۋازىسىغا ھۇجۇم قىلىدى. كۈز 7- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى خوڭلۇ ئىبادەتخانىسىدىن چىقىپ، چاڭئەننىڭ ئامبىلى شاۋشۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان ھەمدە ئۇنى ئېتىمنى ئېلىۋالدى دەپ تۆھمەت قىلغان، شاۋشۇ ئۇنىڭ بىلەن تالىشىشقا پېتىنالماي، باشقا بىر ئاتنى مىنىپ كېتىپ قالغاندى.① چاڭئەن شەھىرىدە تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا چوڭ- كىچىك ئاتامانلىرىمۇ ھەدەپ قانۇنغا مۇخالىپ ئىشلارنى قىلغانىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەيزوڭنىڭ دەيلى 10 - يىلى (775 - يىلى) كۈزدە، بىر نەپەر ئۇيغۇر يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا ئادەم ئۆلتۈرگەن، پايتەخت بېگى ئۇنى قولغا ئالغاندا، ئامبال كەڭچىلىك قىلىپ قويۇپ بەرگەنىدى. 9- ئايدا، يەنە بىر ئۇيغۇر كۈپكۈندۈزدىلا شەھەر پۇقراسىنىڭ قورسىقىنى زەخمىلەندۈرۈپ، ئۈچەيىنى سىرتقا چىقىرىپ قويغان، ئەمەلدارلار ئۇنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە قاماپ قويغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتامانى تەپ تارتماستىن تۈرمىگە باستۇرۇپ كىرىپ، تۈرمە ئەمەلدارىنى زەخمىلەندۈرۈپ، ئۇ ئۇيغۇرنى قايتۇرۇپ كەتكەن، تاڭ دەيزوڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى سۈرۈشتۈرمەسلىكنى تاپىلىغانىدى.② بۇ ھەقتە يەنە تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى:

«ئىلگىرى ئۇيغۇرلاردىن پايتەختتە تۇرۇپ قالغانلاردىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. خەنزۇچە كىيىنىپ تىجارەت

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 224 - جىلد.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225 - جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 10 - يىلى كۈز 9. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان جايلاردىكى باشقا غۇزلارنى قوشقاندا ئۇ-
لارنىڭ سانى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئىدى، ئۇردا ھەر يىلى بۇ
ئادەملەرگە ئاشلىق بېرەتتى، ھالبۇكى غۇز سودىگەرلىرى ئازادە
ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ زور پايدا ئال-
غانسېرى، كۆڭۈلسىز - كۆنگە ئاچ كۆزلىشىپ كەتتى، ئەمەلدارلار
بولسا سۇرۇشتۇرۇشكە پېتىنالمىدى، خەنزۇچە كىينىۋالغانلاردىن
بەزىلىرى بولسا ئالدامچىلىق قىلىپ، ئۆزلىرىگە توقالمۇ ئېلىۋال-
دى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ خەنزۇچە كىيىنىشىنى چەكلەش كېرەك» .①
ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا غۇزلار خالىغانچە ئەسكىلىك قىلغاچ-
قا، تاڭ دېزوڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن (دالىنىڭ 14- يىلى
5- ئاي)، پايتەختتە تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى تۇدۇن
ۋە باشقا چوڭ - كىچىك بۇيرۇقلارنى پۈتۈنلەي دۆلىتىگە قايتۇ-
رۇشقا ئەمر قىلغانىدى. تۇدۇن قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنى
كۆپلەپ قاقتى - سوقتى قىلغاچقا، سەپەر خالتىلىرىنى توشقۇ-
زۇپ، ھەشەمەت بىلەن قايتقانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بولۇۋالغان
خوتۇن - قىزلارنى تاغارغا سېلىپ ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇلار
جېنۋۇ (تاڭ سۇلالىسى تەرەپنىڭ قورغان نامى، ئورنى ھازىرقى
ئىچكى موڭغۇلدىكى خېلىنگىر ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) گە يېتىپ
بارغاندا، ئۇ يەردە بىرقانچە ئاي تۇرۇپ قالدى، ئاشلىق بىلەن
تەمىنلەشنى تەلەپ قىلىپ كۆنگە بىر قانچە مىڭ جىڭ گۆش
يېدى، باشقا چىقىملىرىمۇ بەك ئېشىپ كەتتى. خالىغانچە مال-
چارۋىلارنى ئۆلتۈرۈپ، پۇت - قوللىرىنى كېسىۋالدى، ھەتتا
زىرائەتلەرنىڭ ئۈستىدە مال بېقىپ، زىرائەتلەرنى دەسسەپ چەي-
لەتكۈزۈۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ غەزىپى تېشىپ تاقەتى تاق
بولدى. جېنۋۇنىڭ باقاۋۇل بېگى جاڭ گۇاڭشېڭنىڭ غەزىپى

① «بېگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «گەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 14- يىلى كۈز 7- ئايدىكى ماددىسى.

تېشىپ قول ئاستىدىكىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، تۇدۇن قاتارلىق ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن 900 دىن ئارتۇق غوزنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېلىپ ماڭغان نەچچە مىڭ تۇياق تۆگە، ئاتلىرى بىلەن 100 مىڭ توپ يىپەك رەختىنى پۈتۈنلەي مۇسادىرە قىلدى، بۇلاپ ئېلىپ ماڭغان خوتۇن - قىزلارنى چاڭئەنگە قايتۇرۇۋەتتى، بۇ مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا خەلقنىڭ بىر قېتىملىق ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشى ئىدى. تاڭ دېزوڭ (يەنى ئىلگىرىكى يوڭۋاڭ بېگى لى شي) تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالىي قوماندانى بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، شەنجۇ ئايمىقىدا تەڭرى قاغان تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەنىدى، بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگىمۇ ئىنتايىن ئۆچ ئىدى، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى قىپ قالغان ئاتنىڭ پۇلىنى تەلەپ قىلغاندا،[①] تاڭ دېزوڭ جاڭ گۇاڭشېڭنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، تۇدۇن قاتارلىقلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئۇيغۇرلارغا ئەۋەتىپ بەردى، ھەمدە ئىلگىرىكى ئات سودىسىنىڭ قەرز يولى ۋە تۆلەم ھەققى بولۇپ 100 مىڭ توپ يىپەك، 100 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىپ، بۇ ئىشنى بولدى قىلدى.[②]

بەشىنچى، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى چىن دىلى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇپراقنى تىنجىتىشىغا ياردەم بەرمىگەنىدى، بەلكى تۇپراقتىن توغاچ ئوغۇرلاپ، زور پايدىغا ئېرىشىشنى كۆزلىگەچكە، پۇرسەت بولسىلا ئۇنىڭدىن پايدىلاندى، يەنى تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، دۈشمەنلەر بىلەن ئالاقە باغلىدى، ھەتتا

① «يېڭى تاڭنامە» 51 - جىلد «ئوزۇق - تۈلۈك، مال مۈلۈك تەزكىرىسى»دە «ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، غەربىي ئىلىستاننى قايتۇرۇۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، تاڭ دېزوڭ ئۇلارغا ئىلتىپات قىلدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن قودىلىشىشقا قوشۇلدى، ئۇيغۇرلار ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئاتنى ھەيدەپ كېلىپ، 100 مىليون تويدىن ئارتۇق پىيەڭگە تېگىشىپ ئېلىپ كېتەتتى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيە كۈچى پۈتۈنلەي يۈكلىنىپ قالغان ئاتنىڭ ھەققىگە سەرپ قىلىناتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226- جىلد تاڭ دېزوڭنىڭ جيەنجوڭ تۇنجى يىلى كۈز 8- ئايدىكى ماددىسى بىلەن 227- جىلد جيەنجوڭنىڭ 3- يىلى ياز 5- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

نىيىتىدىن يېنىۋېلىپ، ئىرادىسىنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلدى. تاڭ سوزۇڭنىڭ باۋيىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 762 ـ يىلى) كۆز سېنتەبىردە، ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى تىنجىتىلمىغان، شەرقىي ئاستانا تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغان مەزگىلدە، تەڭرى قا-غان شى چاۋيى (سۆيگۈننىڭ ئوغلى) نىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلدى، پەقەت بۆكە خۇيۇن نەسىھەت قىلغاچقىلا نىيىتىدىن ياندى.[1] تاڭ دەيزوڭنىڭ گۇاڭدې 2 ـ يىلى بۆكە خۇيۇن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۇيغۇرلار يەنە بۆكە خۇيۇن بىلەن بىرلىكتە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ھۇجۇم قىلدى، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن تەييارلىقى بولغاچقا، ھېچنېمىگە ئېرىشەل-مەي قايتىپ كەتتى. ② دالىنىڭ 10- يىلى (775 ـ يىلى) قىش 12- ئايدا ئۇيغۇرلار يەنە شياجۇ ئايمىقى (ئورنى ھازىرقى شەنشى-نىڭ چىڭبيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) غا ھۇجۇم قىلدى، گوزى-يى قوشۇن بىلەن قۇتقۇزۇشقا بارغاچقا قېچىپ كەتتى. دالىنىڭ 13 ـ يىلى باھار 1- ئايدا، يەنە تەييۈەن (ئورنى ھازىرقى شەنشى-نىڭ تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) غا ھۇجۇم قىلىپ، ئەسكەرلەرگە بۇلاڭچىلىق قىلىشقا يول قويدى، تاڭ قوشۇنلىرى قايتۇرما زەربە بەرگەندىن كېيىنلا، چېكىنىپ كەتتى. ③

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنجىتىشىغا ياردەم بېرىشىدىن ئىبارەت پۈتكۈل جەريانىنى ئومۇملاشتۇرغاندا، پايدىدىن زىيان كۆپ بولغا-نىدى، بۇ توغرىسىدا «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ پۈتۈكچىلىرى بىر قەدەر چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزگەنىدى. ئۇلار مۇنداق دېگەنىدى:

---

① ③ ② «يېڭى تاڭنامە» 137 ـ جىلد «گوزىيىنىڭ تەرجىمىھالى»، 224- جىلدتىكى «بۆكە خۇيۇننىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220-، 223-، 225- جىلدتىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارغا قاراڭ.

«تاڭ سوزۇڭ ئۇيغۇرلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاستانىنى قايتۇرۇۋالغاندا، تاڭ دەيزوڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن خۋاڭخېنىڭ شىمالىنى تىنجىتقاندا، ئۇلار قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، ھېچنېمە تەلەپ قىلماي، ئېغىر كۈندە قالغان تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن زور خىزمەت كۆرسەتكەنىدى؛ ئوردىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى بوشىغانسېرى، ئۇلارمۇ ئانىي تاپقىلى تۇردى. تاڭ سۇلالىسى نومۇسسىز قۇدىلىشىشقا يول قويۇپ، مەلىكىلەرنى ئۈزۈلدۈرمەي بېرىپ تۇردى. بۆكە خۇيۇن ئىسيان كۆتۈرگەندە، خەتەر يەنە يېقىنلىشىپ قالغانىدى؛ ھېلىمۇ ياخشى گوزىيى قوشۇنلارنى ئىشقا سېلىپ، ئاخىر بۇ ئاپەتنى يوقاتتى. قىسقىسى، بۇ روڭلارنىڭ دۆلەتكە تۆھپىسى زور بولغىنى بىلەن پۇقرالارغا كەلتۈرگەن زىيىنى تېخىمۇ چوڭقۇر بولغانىدى.»

لېكىن، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچىدە يىراقنى كۆرەرلەرنىمۇ پۈتۈنلەي يوق دېگىلى بولمايتتى، مەسىلەن، تەڭرى قاغاننىڭ باش ۋەزىرى تونباغا تارقان (تەڭرى قاغاننىڭ تاغىسى) ئىنتايىن دانا شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەيزوڭ ئۆلۈپ، تاڭ شېزوڭ تەختكە چىققان، جيەنجوڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 780 - يىلى) ياز ئېيىدا، تاڭ سۇلالىسى ئىچكى ئەمەلدار لياڭ ۋېنشۇنى ئۇيغۇرلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزگەن ھەم بۇرۇنقىدەك مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. بىراق، تەڭرى قاغان ناھايىتى تەكەببۇر بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى نەزىرىگىمۇ ئىلىپمۇ قويمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە توققۇز غۇز يالىۋاچلىرى (سوغدىلارنىڭ) گېپىگە كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى باي دەپ قاراپ تاڭ سۇلالىسى چوڭ مۇسىبەتكە چۆمگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبقا زور قوشۇن ئەۋەتىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇ ۋەقەگە قارىتا باش ۋەزىر

تونباغا نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى:

«تاڭ سۇلالىسى چوڭ دۆلەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزگە يامانلىق قىلمىدى، بىز ئالدىنقى يىلى تەيىۋەنگە ھۇجۇم قىلغىنىمىزدا نەچچە تۈمەنلىگەن قوي، ئاتلارنى ئېلىپ قايتتۇق، بۇنى بىز ئۈچۈن زور بىر غەلىبە دېگەندىمۇ، لېكىن يول يىراق، ئاشلىق كەمچىل بولغانلىقتىن، قوشۇنلارنى قايتۇرۇشقا توغرا كەلگەچكە، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە قايتىپ كەلگەنىدى. بۈگۈنكى كۈنلۈكتە يەنە پۈتۈن ئەلدىكىلەرنى قوزغاپ ھۇجۇمغا ئاتلاتماقچى بولۇۋاتىسىز، ناۋادا غەلىبە قازىنالمىساق، چېكىنىپ نەگىمۇ بارالايتتۇق ـ ھە!»①

تەڭرى قاغان بۇنىڭغا قۇلاق سالماي، ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلماقچى بولغان، يەنە كېلىپ ئادەتتىكى ئەسكەرلەرمۇ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش جازا يۈرۈشىگە قاتنىشىشنى خالىمىغان. «تونيابغۇ ئەسكەرلەر جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشنى خالىمىغان، مۇشۇنداق پەيتتە» ئەسكەرلەرنى قوزغاپ، تەڭرى قاغاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ھەم تەڭرى قاغاننى جەنۇبقا بېسىپ كىرىشكە قۇتراتقان. توققۇز غۇزلاردىن 2 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇيرۇق كۆل تارقاننى لياڭ ۋېنشيۇ بىلەن بىرگە تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «قارام ئەل بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى، چاچ ـ ساقاللىرىنى ئالماستىن، يارلىق كۈتىدىغان»②لىقىنى بىلدۈرگەنىدى. تاڭ دېزوڭ تونباغا قاغانغا باتۇر

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 226 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېيەنجوڭ تۈنجى يىلى ياز 6. ئايدىكى ماددىسى.

② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 226 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېيەنجوڭ تۈنجى يىلى ياز 6. ئايدا ماددىسى.

رەھىمدىل تۆھپىدار قاغان دېگەن ئۇنۇغات نامىنى بەرگەنىدى.
جېنيۈەنىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 787 ـ يىلى) كۈز 9ـ
ئايدا، قۇتلۇق قاغان تاڭ سۇلالىسىدىن قۇدىلىشىشنى ئۆتۈنۈپ،
تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ دەل تاڭ سۇلالـ
ـىسىنىڭ تۇبۇتلەرنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بېرىۋاتقان ھۇجۇمىغا
ئۇچراۋاتقان مەزگىلى بولغاچقا، تاڭ دېزوڭ ۋەزىر لى مىنىڭ
«شىمالدا ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جەنۇبتا يۇننەن
بىلەن ئالاقە ئورناتساق، غەربتە ئەرەپ ۋە ئەنەتكەك بىلەن بىرلەشـ
ـسەك، تۇبۇتلەرنى ناھايىتى ئاسان مۇھاسىرىگە ئالغىلى بولىدۇ»
دېگەن تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ قۇدىلىشىشىغا قوشۇلـ
ـدى. لېكىن، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىلگىرى سۆزىدىن يېـ
ـنىۋالغان، مەككارلىقىدىن ئىبرەت ئېلىپ، قۇدىلىشىشنىڭ بەش
تۈرلۈك شەرتىنىڭ چەكلىمىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى:
(1) ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئۆزىنى تاڭ سۇلىسىنىڭ پۇقراسى دەپ
ئاتاش؛
(2) ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن ھەر نۆۋەتتىكى ئەلـ
ـچىلىرىنىڭ سانى 200 دىن ئاشماسلىق؛
(3) كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ يىپەككە تېگىشىش ئۈچۈن بىرگە
ئېلىپ كەلگەن ئاتلىرىنىڭ سانى 500 تۇياقتىن كۆپ بولماسلىق؛
(4) (5) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالـ
ـرى بىلەن غۇز سودىگەرلىرىنى ئېلىپ قورۇلدىن چىقماسلىق.[1]
قۇتلۇق قاغان يۇقىرىدىكى چەكلىمىنى قوبۇل قىلىپ، ئەلـ
ـچى ئەۋەتىپ، «پەرزەنت» بولۇشنى، «پۇقرا» بولۇشنى خالايدىـ
ـغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ دېزوڭ ئۆز قىزى شيەنـ

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىلدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233 ـ جىلد. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن 3 ـ يىلى ۋە 4 ـ يىلىدىكى كۈز 9. ئايدىكى ماددىسى.

ئەن مەلىكىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەردى ھەمدە ئاۋۋالقى ئات سودىسىدا ئېشىپ قالغان قەرز ئۈچۈن 50 مىڭ توپ يىپەك بەردى[①]، جېنيۈەننىڭ 4 ـ يىلى كۈز 9- ئايدا، قاغان ئۆز سىڭلىسى ۋە بۇيرۇقىنىڭ باشچىلىقىدا مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە مەلىكىنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتىپ، قۇتلۇقلاپ مۇنداق دېدى:

«ئىلگىرى بىز ئاكا ـ ئۇكا ئىدۇق، ھازىر مەن كۈيئوغۇل بولدۇم، بۇ يېرىم ئوغۇل دېگەن بىلەن باراۋەر. مۇبادا تۇبۇتلەر ئاپەت بولسا، ئوغۇل بولغۇچى جەزمەن ئاتىسىغا ئەگىشىپ بۇ ئاپەتنى يوقۇتۇشى كېرەكتە-ھە!»[②]

شۇڭا، تۇبۇتلەرنىڭ ئەلچىسىنى قاتتىق ھاقارەتلەپ، ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزدى. قىش 10- ئايدا، تاڭ سۇلالىسى قۇتلۇق قاغانغا ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگۈچى، رەھىمدىل قاغان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى ھەمدە مەلىكىنى ئەلچى ئارقىلىق ئۇزىتىپ قويدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۈندىن ـ كۈنگە قويۇقلاشتى.

جېنيۈەننىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 789 ـ يىلى) قىش 12- ئايدا رەھىمدىل قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى تاراس تەختكە چىقتى. تاڭ دېزوڭ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا تەڭرىدە بولمىش قامۇغ كۈچلۈك سادىق بىلگە قاغان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. ئىلگىرى خېشى بىلەن لوڭيۇنى تۇبۇتلەرنىڭ كۈچلىرى توسۇپ تۇرغاچقا، قاتناش راۋان ئەمەس ئىدى، ئەنشى بىلەن بېشبالىقتىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى پەقەت ئۇيغۇرلار رايو-

---

① ئاتالمىش «ئات سودىسىدا ئېشىپ قالغان قەرز» توغرىسىدا «يېڭى تاڭنامە» 51- جىلد «يېمەك ـ ئىچمەك، ئوزۇق ـ تۈلۈك تەزكىرىسى» دە «ھەر يىلى ئات سودىسىدىكى قەرز يۈكلىنىپ تۇردى» دېيىلگەن. تەپسىلاتىنى مۇشۇ كىتابنىڭ 193- بېتىدىكى ئىزاھقا قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن 3 ـ ۋە 4 ـ يىلىدىكى كۈز 9- ئايدىكى ماددىسى.

نى ئارقىلىقلا ئاستانىدىن يولىيورۇق سورايتتى، شۇڭا بېشبالىق ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرى بىلەن تۇتاشقانىدى. ئۇيغۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مال ـ مۈلۈكلەرنى «چېكىدىن ئاشقۇچە قاقتى- سوقتى قىلاتتى، دائىم بېشبالىقنىڭ ئەتراپىدىكى چۆل تۈركلىرى، ئۈچ قارلۇقلار (يەنى قارلۇقلارنىڭ ئۈچ قەبىلىسى) ، ئاق كىيىملىك تۈرك قاتارلىق قەبىلىلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى، بۇنىڭ بىلەن تۇيۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قارلۇق، ئاق كىيىملىك تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، بېشبالىقتا ھۇجۇم قىلدى، ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئېل ئۆگەسى زور قوشۇن بىلەن قۇتقۇزۇشقا ئاتلانغانىدى.[①] جېنيۈەننىڭ 6 ـ يىلى باھار 3- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، سادىقەتمەن قاغان ئىنىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئورنىغا ئىنىسى تەختكە چىقتى[②] بۇ چاغدا ئېل ئۆگەسى غەربتە تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىش بىلەن بەنت بولغاچقا، تېخى قايتىپ كەلمىگەنىدى. ياز 4- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ نائىب ۋەزىرى سادىقەتمەن قاغاننىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ، سادىقەتمەن قاغاننىڭ ئوغلى ئايچۇرنى قاغان قىلىپ تىكلىدى، ئۇ ئاران 15 ياشتا ئىدى. ئېل ئۆگەسى ئۇرۇشتا پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغاچقا، تۇبۇتلەر بېشبالىققا جىددىي ھۇجۇم قىلغانىدى. بېشبالىق خەلقى ئۇيغۇرلارنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغا ئۇچرىغاچقا، چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاقساقىلى جۇيسېجېنجوڭ ۋە قارلۇق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇبۇتلەرگە بەيئەت قىلدى؛ بېشبالىقنىڭ ھىراۋۇلى ياڭ شىگونىڭ كۈچلىرى ياردەمسىز قالغاچقا، قول ئاستىدىكى 2 مىڭدىن ئارتۇق

---

① «كىتابلار جەۋھەرى» 994 ـ جىلد بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73 ـ جىلدىگە قاراڭ.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 233 ـ جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن 6 ـ يىلى باھار 3. ئايدىكى ماددىسى. «غەيرى ئىشلار» دا «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «قاغان كىچىك خوتۇنى بىلگە بەلىكە تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ بىلەن ئورنىغا ئىنىسى تەختكە چىققان، دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ خاتىرە شۇنىڭدىن ئېلىنىدى» دېيىلگەن.

ئادەمنى ئېلىپ، غەربىي ئايماق (ئورنى قۇچۇدا، ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دەقيانۇس شەھىرى) گە قېچىپ كەتتى. 6- ئايدا ئېل ئۆگەسى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى، نائىب ۋەزىر ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، يېڭى قاغان تىكلىگەنلىكىدىن ئەندىشە قىلىپ، قاغان بىلەن شەھەردىن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، يەرگە تىزلىنىپ تۇرۇپ، ئايچورنى قاغان قىلىپ تىكلىگەن گۇناھىدىن ئۆتۈشنى تىلدى؛ قاغانمۇ تىزلىنىپ باش تۆكۈن تۇرۇپ، «مەن بولسام نادان بىر بالىمەن، ناۋادا بەختىم ئوڭدىن كېلىپ، تەختتە ئولتۇرۇۋەرسەم، ئاتامنىڭ بەرگەن ئاش - نېنىغا قانائەت قىلىپ، ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ئارىلاشمايمەن» دېدى. ئېل ئۆگەسى ئۇلارنىڭ كەمتەرلىكىدىن تەسىرلىنىپ، قاغانغا بەيئەت قىلىش يولىنى تۇتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىيىتى ئاستا - ئاستا مۇقىملاشتى.

كۈزدە، ئېل ئۆگەسى بارلىق قوشۇنلارنى سەپەرۋەر قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى، بىراق يەنە تۈبۈتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئەسكەرلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلدى. ياڭ شىگومۇ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقانىدى، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قول ئاستىدىكى قالدۇق ئادەملىرىنى يىغىپ، قايتا يەنە غەربىي ئايماققا قېچىپ كەتمەكچى بولۇۋاتقاندا، ئېل ئۆگەسى ئۇنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا بېشبالىق پۈتۈنلەي تۈبۈتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى، بۇنىڭ بىلەن ئەنشىگە بارىدىغان يول ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ئوردىسى بىلەن قايتا ئالاقە باغلىيالمىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز قالدى.

قارلۇقلار تۈبۈتلەرنىڭ كۈچى ۋە غەلىبىسىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسى) نى تارتىۋالدى، ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈپ،

غەربىي شىمال تەرىپىدىكى قەبىلىلەرنى پۈتۈنلەي بارگاھىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ پاناھلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تارىبەك تېگىن① بۇيرۇقنى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ساداقەتمەن قاغاننىڭ قازا تاپقانلىقىنى خەۋەر قىلىپ، يېڭى قاغانداغا ئوتتۇغات نامىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. جېنيۈەننىڭ 7 - يىلى باھار 2- ئايدا، تاڭ دېزوڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئايچۇرغا سەممىي سادىق قاغان دېگەن ئوتتۇغات نامىنى بەردى.

جېنيۈەننىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 795 - يىلى) ياز 4- ئايدا، سەممىي سادىق قاغان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا، جەمەتىدىكىلەر باش ۋەزىر قۇتلۇقنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، قۇتلۇق ئەسلى ئاتىسىز ئۇرۇقى (ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تىللارنىڭ باشقا ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانىدى) دىن ئىدى، ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بولغاچقا، رەھىمدىل قاغاننىڭ دەۋرىدە قوشۇنلارنى باشقۇرۇپ، ئوردىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى كونترول قىلىپ تۇرغانىدى، شۇڭا بويرۇقلار بىلەن قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئىتائەت قىلغانىدى. ئەمدىلىكتە ئۇ قاغان بولغاندا، داۋاملىق ياغلاقار ئۇرۇقى (ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قاغانلىرى كېلىپ چىققان ئۇرۇقنىڭ جەمەت نامى) نىڭ نامىنى سېتىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزدى ھەمدە ئۆزىنى رەھىمدىل قاغاننىڭ ئاۋۋالقى ئەۋلادى ياكى پۇشتى قىلىپ مەلۇم قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈلۈپ قالدى. ياز 5- ئايدا، تاڭ دېزوڭ قۇتلۇققا ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قاموغ بىلگە ئىشەنچ قۇچقان قاغان دېگەن ئوتتۇغان

① ئىككى «تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەللىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە پۈتۈنلەي «تېگىن» دېيىلگەن. باشقا كىتابلاردا «تېلي» دەپ تىلغا ئېلىنغان. تېگىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەل نامى بولۇپ، «لى» خېتى ئەسلى «چىن» خېتىنىڭ خاتا يېزىلىشى ئىدى، شۇڭا بۇ يەردە بىردەك تۈزىتىلدى.

نامىنى بەردى.①

تاڭ شۇنزوڭنىڭ يوڭجېن تۇنجى يىلى (مىلادىيە 805 ـ يىلى) قىش 11ـ ئايدا، ئىشەنچ قۇچقان قاغان ئۆلدى، تاڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ ماتەم بىلدۈردى، ھەمدە ئۇنىڭ ئوغلىغا تەڭرى يابغۇكۆل بىلگە قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى. تاڭ شيەنزوڭنىڭ يۈەنخې 3 ـ يىلى (808 ـ يىلى) باھار 3ـ ئايدا، تەڭرى قاغانمۇ ئۆلدى، ياز 5ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ ئوغلىغا ئاي تەڭرىدە بولمىش قامۇغ كۈچلۈك بىلگە ئادالەت قۇچـقان قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى قايتىدىن كۈچەيدى، يۈەنخېنىڭ 8 ـ يىلى قىش 10ـ ئايدا قوشۇن باشلاپ جەنۇبتا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تۈبۈتلەرگە زەربە بەردى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئەچى قوشۇنـلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ تاكى چۇمگەك ئۆردەك بۇلىقى (غەربىي تەرەپتىكى تەسلىم بولغانـلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنىڭ شىمالىغا 300 چاقىرىم كېلىـدىغان جايدا، شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خاڭجېن خوشۇنىدىكى ئۇجا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) غىچە يېتىپ بارغانلىقىنى ئىشتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىشى مۇمكىن دەپ ئەندىشە قىلىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى ھەمدە شەرق تەرەپتىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ھازىرـقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتو ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىسمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) گە قوشۇن ئەۋەتتى. يۈەنخېنىڭ 9 ـ يىلى ياز 5ـ ئايدا يەنە يۈجۈ ئايمىقى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ ژۇشىن خوشۇنىدا) نى قايتا تەسىس

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233 ـ ، 235 ـ جىلدىتىكى مۇناسىۋەتلىك ماددىلارغا قارالغ.

قىلىپ، ئىسلەتلىك قوشۇندىن 9 مىڭ ئادەمنى بۇ جايغا يۆتكەپ كېلىپ، ھەر جەھەتتىن مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇردى.

ئىلگىرى ئۇيغۇرلار كۆپ قېتىم قوزغىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى، تاڭ سۇلالىسى مەلىكە ياتلىق قىلىنسا چىقىم كۆپ بولۇپ كېتىدۇ (بەزى مەھكىمىلەرنىڭ مۆلچەرىچە تەخمىنەن 5 مىليون تىزىق يارماق كېتەتتى)، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەرەپتىمۇ قوشۇن ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىغاچقا، قوزغىلىشقا قوشۇلمىدى. يۈەنخېنىڭ 9 ـ يىلى ياز 5ـ ئايدا شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى لى جياڭ مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېدى:

«ئۇيغۇرلار ناھايىتى ياۋۇز، ئۇلاردىن مۇداپىئەلەنمەي بولمايدۇ. خۇيشى تەرەپتە بولسا نامراتلىق قاپلاپ كېتىۋاتىدۇ، تېزگىنلىمەك زۆرۈر. ھازىر چاڭجياڭ، خۇيخې ۋادىسىدىكى ناھىيىلەر ھەر يىلى 200 مىڭ تىزىق يارماق تاپشۇرىدۇ، بۇ دەل مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا ئاجراتقان خىراجەت بىلەن تەڭ. ئالىيلىرى نېمە ئۈچۈن بىر ناھىيىدىن يىغىلغان باجنى ئاياپ، كۈچلۈك دۈشمەننى تىزگىنلىمەس بولۇۋالدىلا، مۇبادا ئۇيغۇرلار قوزغىلىشقا ماقۇللۇق ئالسا، جەزمەن يامان نىيىتىدىن يانىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىزمۇ شەھەر سېپىللارنى رېمونت قىلىپ، قورال ـ ياراقلارنى تەخلەپ، چېگرادىكى مۇداپىئە خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلىيەلىسەك، ئۇ ھالدا خۇيشى تەرەپنى تېخىمۇ ئوبدان تېزگىنلەپ، جەزمەن ئۇتۇق قازىنىمىز، ھازىر مەلىكىنى ياتلىق قىلمىغاچقا، غەرب تەرەپتىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى بوش قالدى، قوراللىق كۈچلەرمۇ يوق. قۇملۇققا باردىغان يوللاردا مۇداپىئە تەييارلىقلىرى تېخىمۇ يوق، شۇڭا تيەندى شەھىرى دۈشمەننىڭ خەۋپىگە بەك ئۇچرىماقتا. شىمالدىكى چېگرادا جىددىيلىك يۈز بەرسە، ئۇنداقتا خۇيشىدىكى ۋۇشاۋياڭ

تىخىمۇ خاتىرجەم ياشىمامدۇ. ئەگەردە دۈشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەنۇبقا بېسىپ كىرسە، ئوردا دەرقەمدە 30 مىڭ پىيادە ئەسكەر ئىشلىتەلەيدۇ، بۇنىڭدا 5 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا قانداق تاقابىل تۇرالايدۇ. ناۋادا ئۇلارنى بىر يىل ئورۇشۇپ مەغلۇپ قىلساقمۇ، بۇنىڭغا كەتكەن چىقىمنى مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا كەتكەن خىراجەت بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولامتى؟ »①

تاڭ شيەنزوڭ ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىدى، 12 ـ يىلى باھار 2ـ ئايدا ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەقسىتىنى ئېيتىپ، قۇدىلىشىشنىڭ ۋاقتىنى ئارقىغا سوزدى.

يۈەنخېنىڭ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 820 ـ يىلى) ئۇيغۇرلار قامۇغ تارقاننى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، تاڭ شيەنزوڭ بۇنىڭغا ماقۇللۇق بىلدۈردى. تاڭ موزوڭنىڭ چاڭچىڭ تۇنجى يىلى (821 ـ يىلى) باھار 2ـ ئايدا ئادالەت قۇچقان قاغان ئۆلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان ئوغلىغا تەڭرىدە بولمىش كۈچلۈك بىلگە پەزىلەت قۇچقان قاغان دېگەن ئۇنۋانىنى نامىنى بەردى. ياز 5ـ ئايدا، قاغان ئۆزىنىڭ تۇتۇق، باش ۋەزىر قاتارلىق ئادەملىرىنى مەلىكىنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى، تاڭ موزوڭ ئۆزىنىڭ سىڭلىسى ـ تەيخې مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. تۇبۇتلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدىلاشقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەسكەر چىقىرىپ چىڭجەي قورۇلى (ھازىرقى نىڭشيانىڭ چېگراسى ئىچىدە)غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار مەكتۇپ سۇنۇپ، «بېشبالىقتىن 10 مىڭ ئاتلىق، ئەنشىدىن 10 مىڭ ئاتلىق قوشۇن چىقىرىپ، تۇبۇتلەرنى توسۇپ مەلىكىنى

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 239ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې 9 ـ يىلى 5ـ ئايدىكى ماددىسى.

قارشى ئالىدىغان» لىقىنى بىلدۈردى. كۈز 7. ئايدا مەلىكە چاڭ-
ئەندىن يولغا چىقتى. تەيخې مەلىكىنىڭ ياتلىق قىلىنىشى، تاڭ
سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ
قويۇقلاشتۇردى. بۇ مەزگىلدە ياۋجۇ بىلەن جېجودىن ئىبارەت
ئىككى ئايماق (هازىرقى بېيجىڭ شەھىرى بىلەن خېبېينىڭ جىڭ-
دىڭ ناھىيىسىنىڭ ئەترابى) تا توپىلاڭ يۈز بەرگەچكە، تاڭ
سۇلالىسى جازالاشقا قوشۇن چىقارغاندى، ئۇيغۇرلار دوستلۇقنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن، جازالاشقا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ
سۇلالىسى ئوردىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتۈلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى
تىنجىتىشقا قىلغان ياردىمىدىكى ساۋىقىدىن ئىبرەت ئېلىپ، ئەل-
چى ئەۋەتىپ ئۇلارنى توستى. بىراق، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ قايتا - قايتا دېگىنىگە قارىماي، دەرھال فېڭجو ئايمىقى
(ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى لىنخې ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە)
نىڭ شىمالىغا 3 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسى
ئوردىسى قوشۇندىكىلەرگە 70 مىڭ توپ كىمخاپ پارە بەرگەندىن
كېيىنلا، ئۇيغۇرلار ئاندىن قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى.

چاڭچىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 824 - يىلى) پەزىلەت
قۇتچقان قاغان ئۆلدى، ئورنىغا ئىنىسى قازار تېگىن تەختكە
چىقتى، تاڭ جىڭزوڭنىڭ باۋلى تۇنجى يىلى (825 - يىلى)
باھار 3. ئايدا، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئاي تەڭرىدە بولمىش
قاموغ بىلگە ئەدەب قۇتچقان قاغان دېگەن ئۇنۇغات نامىنى بېرىپ،
12 ھارۋا يارماق ھەدىيە قىلدى، ۋېنزوڭنىڭ دەسلەپكى يىلىدا
يەنە ئات سودىسى ئۈچۈن 500 مىڭ توپ يىپەك بەردى. داخېنىڭ
6. يىلى (832 - يىلى) باھار 3. ئايدا، ئەدەپ قۇتچقان قاغان
قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئورنىغا ئوغلى قۇت

تېگىن تەختكە چىقتى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئاي تەڭرىدە بولمىش قامۇغ كۈچلۈك بىلگە ئىناۋەت قۇچقان قاغان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بەردى، كەيچەڭنىڭ 4 - يىلى (839 - يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىنەيىن كۈل سايغا تېگىن بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، ئىناۋەت قۇچقان قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. باش ۋەزىر كۈرلەمۇر سىرتتا بولغاچقا، چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاتامانى جۇيې چىشىندىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ، ئىناۋەت قۇچقان قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغان مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، جەمەتىدىكىلەر قوزا تېگىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىدا ۋابا تارقالدى، يەنە ئۇدا قېلىن قار يېغىپ، قوي ۋە ئاتلار كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى، ئۇيغۇرلار شۇنىڭدىن باشلاپ زاۋاللىققا يۈزلەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قىرغىزلار[1] پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا بىر سانغۇنى كۈلۈك باغا بىلەن تىل بىرىكتۈردى. كەيچەڭنىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) كۈزدە، كۈلۈگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100

---

① قىرغىزلار خەن دەۋرىدە خاككىس، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە كىرگىز ياكى قىرغۇز دېيىلگەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىرغىز دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئەسلىدە تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. قىرغىزلار ئەڭ ئاۋۋال ھازىرقى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ماكانلاشقان، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى يەنە ھازىرقى جۇڭغار ئويمانلىقىدا ماكانلاشقان. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 648 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى قىرغىزلارنىڭ تەلىپى قىلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ زېمىنىدا خاككىس تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئىشبارا كۈل ئارزىنى سول ياساۋۇلباشى قىلىپ، خاككىس تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن تەخمىنەن 100 يىل قويۇق مۇناسىۋەت قىلىپ كەلدى. تاڭ سۇزۇڭنىڭ گەنيۈەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (تەخمىنەن مىلادىيە 758 - يىلى) قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالدى. IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ قارىلىپ ماڭغانلىقتىن، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاشقا باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار ئۇلارغا قارىتا 20 يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش قىلىپ، ھېچقايسىسىدا غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى. مىلادى 840 - يىلى قىرغىزلار ئاخىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدىكى «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ).

مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغان ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، قاغاننىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، قاغان قوزا تېگىن بىلەن باش ۋەزىر كۈرلەمۇر ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلدى.①شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى قىرغىزلار تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، قوشۇنلىرى تارقاپ كەتتى، ئۈچ تارمىقى (ئادەم سانى ئەڭ كۆپ) غەربكە، ئىككى تارمىقى (ئادەم سانى بىرقەدەر ئاز) جەنۇبقا كۆچتى، جەنۇبقا كۆچكەن ئىككى تارماقتىكىلەرنىڭ بىرىگە ئۇنمۇش، يەنە بىرىگە ئۇكى تېگىن (كېيىن ئۇكا قاغان دەپ ئاتالغان) باشچىلىق قىلدى.

ئۇنمۇش قاغان قوزا تېگىننىڭ ئىنىسى ئىدى، قوزاتېگىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن ۋەزىر قىرچىن، بارغۇت، تېگىن نايانچۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، جەنۇبتا تيەندى قورغىنى (ئورنى داتوڭ دەرياسىنىڭ غەربىدە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۋۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ جېگراسى ئىچىدە) نىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قېچىپ بېرىپ، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، خۇيچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 841 ـ يىلى) كۈز كەبىسە 9. ئايدا، تاڭ ۋۇزوڭ ۋەزىرلى دېيۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلارغا 20 مىڭ كۈرە ئاشلىق قۇتقۇزۇش بەردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنمۇش قىرچىننى ھىيلىگەر دەپ ھېسابلاپ ئۇنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، ھەمدە بارغۇتنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى. نايانچۇر قىرچىننىڭ 7 مىڭ

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 98 ـ جىلد بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈزنەكلەر» 264 ـ جىلد تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچاڭ 5 ـ يىلى كۈز 9. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، شەرققە يۆتكىلىپ، خېڭشۈي دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خوخاخۇت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا سۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدا) بويىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ شۇ جايدىكى ئەسكەر ۋە پۇقرالارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، ئارقىدىنلا يەنە شاكىيا كۆلىنىڭ شەرقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خاجىن ئارقا خوشۇنىدىكى ئۇجا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقى ئەتراپى)غا بېرىپ ئورۇنلاشتى. خۇيچاڭنىڭ 2 - يىلى 4- ئايدا، ئونمۇش ئۆزىنىڭ تېگىن، ۋەزىر قاتارلىق 2200 دىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ دالالەت قىلدى، ئونمۇشنى سول ياساۋۇلخانا ئۇلۇغ سانغۇنى، خۇەيخەي ئايمىقىنىڭ ئىنازچىخانى قىلىپ تەيىنلىدى؛ قول ئاستىدىكى باشقا ئاقساقاللارغىمۇ ئەمەل ۋە ئىنئام بەردى. ھەممە قول ئاستىدىكى قوۋملىرىگە 5 مىڭ كۇرە كۆرۈچ، 3 مىڭ توپ شايى ھەدىيە قىلدى. 5- ئايدا نايانچۇر شەرقتە ياۋجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىرگەندە، لۇلۇڭ ھىراۋۇلى جاڭ جوڭۋۇ قايتۇرما زەربە بېرىشكە 30 مىڭ ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇنلىرىنى ئۆلتۈردى، ئۇلاردىن ئەل بولغان 7 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم، ھىراۋۇلنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىندى. نايانچۇر قېچىپ كېتىۋاتقاندا، ئۇكا قاغاننىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى. 6- ئايدا، ئونمۇش ئوردىنى تاۋاپ قىلدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ قوۋملىرىنى بەيئەتچى قوشۇن قىلىپ تەشكىللەپ، ئونمۇشنى سول ياساۋۇلخانا ئۇلۇغ سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەپ، بەيئەتچى قوشۇننىڭ قوشۇن باشلىقى قىلىپ بەلگىلىدى. ئونمۇش قاتتىق تەسىرلىنىپ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى تەييۈەن (ھازىرقى سەنشىدىكى تەييۈەن شەھىرى) گە ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۆزى ئىنىلىرى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن كۈچى بىلەن تاڭ

سۇلالىسىنىڭ چېگراسىنى قوغدىدى. تاڭ ۋۇزۇڭ ئۇنىڭ ساداقەتمەنلىكىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ، يارلىق چۈشۈرۈپ جېنىۋۇ ھەراۋۇلى لىيۇمىيەنگە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياخشى كۆتۈپ قويۇشنى تاپىلىدى. 8- ئايدا يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئونمۇش ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئېلىمك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە لى دېگەن فامىلە بىلەن لى سىجېن، لى سىجوڭ دېگەن ئىسىملارنى ھەدىيە قىلدى.①

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جەنۇبقا كۆچكەن قالدۇق قوۋملەرنىڭ بىر تارمىقىدۇر.

يەنە بىر تارمىقى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغان ئوردىسىغا يېقىن جايدىكى 13 قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلار ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى ئىككىنچى يىلى يەنى خۇيچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 841 ـ يىلى) باھار 2- ئايدا، جەنۇبتا ساۋزىشيەن تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خاڭجىن ئارقا خوشۇنىدىكى ئۇجا دەرياسىنىڭ شىمالىغا 300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى چۆمگەك ئوردەك بۇلىقىنىڭ شىمالىدا) نى ساقلاپ ياتتى. دەسلەپتە قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، تەيخې مەلىكىنىمۇ قولغا چۈشۈرۈۋالغانىدى. ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى لى لىڭنىڭ ئەۋلادلىرى ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەگرىقۇتى بىلەن فامىلداش دەپ قارىغاچقا، يەنىلا ئون نەپەر تارقاننى مەلىكىنى قوغداپ تاڭ سۇلالىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بۇيرۇغانىدى. ئۇكا قاغان قوشۇن بىلەن تارقانلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرغىن قىلدى، مەلىكىنى گۆرەگە ئېلىۋېلىپ، جەنۇبتا قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، تيەندى قورغىنىنىڭ چېگرىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. مەلىكە تاڭ سۇلالىسىگە

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 246 ـ جىلدىكى مۇناسىۋەتلىك يىل ـ ئايلارنىڭ ماددىلىرىغا قاراڭ.

ئەلچى ئەۋەتىپ، قاغاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى، ئوتۇغات
نامى بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇكا قاغانمۇ ۋەزىر ئېل ئۆگەسىنى
ئەلچى قىلىپ، مەكتۇپ ئەۋەتىپ، جېنۇۋ قورغىنى (ئۇرنى ها-
زىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېلىنگىر ناھىيىسىنىڭ غەربىدە)
نى مەلىكە بىلەن قاغاننىڭ تۇرۇشىغا ئارىيەت بېرىپ تۇرۇشنى
تەلەپ قىلدى. شۇ يىلى قىش 12- ئايدا تاڭ ۋۇزۇڭ ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلاردىن ھال سوراپ، 20 مىڭ كۇرە گۇرۇچ
قۇتقۇزۇش بەردى. ھەمدە ئۇكا قاغانغا يارلىق ئەۋەتىپ ئۇنىڭ
قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئاستا -
ئاستا قايتۇرۇۋېلىش، ئۇزاققىچە چېگرا - قورۇقلاردا سەرسان
بولۇشتىن ياخشىراق؛ جېنۇۋ قورغىنىنى ئارىيەتكە ئېلىپ تۇ-
رۇش، ئىلگىرىكى سۇلالىلەردە بولۇپ باقمىغان؛ مۇبادا باشقا
جايدىكى ياخشىراق بىر ئورۇنغا كۆچمەكچى بولساڭلار، تاڭ سۇلا-
لىسى چوڭ دۆلەتلىك سالاھىيىتى بىلەن ياردەم بېرىدۇ؛ شۇنىڭ-
دەك چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى بىرەر جايدا تۇرۇپ قالساڭلارمۇ
بولىدۇ؛ مەن مەلىكىگە ئوردىغا كىرىشكە ئىجازەت بېرىپ، ئەھ-
ۋالنى سورۇشتۇرغەندىن كېيىن، راستىنلا شۇنداق بولسا،
ھەرگىز قاراپ تۇرمايمەن، دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-
تا، تاڭ سۇلالىسى يەنە كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ئۈچۈن، «شىمالدا چوڭ قوزغىلۇقتىن، شەرقتە يۇن، سۇ ئايماقلى-
رىغىچە، غەربتە جېنۇۋ قورغىنى» غىچە بولغان بارلىق جايلاردى-
كى تۇرلارنى ئۇزۇل - كېسىل رېمونت قىلىپ، قوغدايدىغان
ئەسكەرلەرنى كۆپەيتتى ھەمدە شەرق ۋە ئوتتۇرا قىسىمدىن ئىبا-
رەت ئىككى جايدىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى-
نىمۇ رېمونت قىلىپ، تيەندى قورغىنىنىڭ ھەيۋىسىنى زورايت-
تى. خۇيچاڭنىڭ 2 - يىلى باھار 2- ئايدا ئۇيغۇرلار يەنە ئاشلىق
ۋە جېنۇۋ قورغىنىنى ئارىيەتكە بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاشلىقنى بېرىدىغانلىقىنى، لېكىن قورغاننى بېرىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھەمدە ئۇكا قاغانغا يارلىق ئەۋەتىپ، قاغاننىڭ ئەمدى چېگرىغا بېسىپ كىردىشنى توختىتىشىنى تەلەپ قىلدى.

بۇ مەزگىلدە ئۇكا قاغاننىڭ قوۋملىرى ئاجىزلاپ ۋە كېمەيىپ كەتكەن بولسىمۇ، نامدا يەنىلا 100 مىڭ ئۈيلۈك ئادەمنى ئىلكىدە تۇتۇپ، داتۇڭ قورغىنى (ئورنى يۇنجو ئايمىقىدا، ھازىرقى سەنشىنىڭ داتۇڭ شەھىرى) نىڭ شىمالىدىكى يەنمېن تېغىدا بارگاھ قۇرغانىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ياڭ گۇەن ئۇيغۇرلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتقاندا، قاغان ياڭ گۇەندىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئاشلىق، قوي، كالا بېرىشنى ھەمدە ئۇنىمۇش قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ چېگرىغا ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن يامانلاپ ھەمدە تەلەپلىرىنى ئورۇنسىز ھېسابلاپ، قايتا يارلىق چۈشۈرۈپ رەت قىلدى.①

خۇيچاڭنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 843 ـ يىلى) كۈز 7- ئايدا، ئۇكا قاغان يەنە ۋەزىرىنى مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنى دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قوشۇن ئارىيەت بېرىپ تۇرۇشنى ھەم تيەندې قورغىنىنى بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ نۆۋەتمۇ تاڭ سۇلالىسى ئوخشاشلا رۇخسەت قىلمىدى. 8- ئايدا ئۇكا قاغان قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ، تۇفېڭ تۇردىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، داتۇڭ دەرياسى ۋادىسىغا بېسىپ كىردى، دەريانىڭ شەرقىدىكى «ئارىلاشما غۇزلار» نىڭ نەچچە ئون مىڭ كالا، ئاتلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ، يۇنجۇ شەھىرىنىڭ دەرۋازىسىغىچە باستۇرۇپ باردى. 9- ئايدا، تاڭ ۋۇزۇڭ قايتۇرما زەربە بېرىشنى ئورۇنلاشتۇردى: جېنۋۇ ھىراۋۇلى ليۇمىيەننى قوشۇمچە

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن لى دېيۇ يازغان «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى مەكتۇپلار توپلىمى» نىڭ 5 ـ جىلدىنى قاراڭ.

ئۇيغۇرلارنى دالالەت قىلىش ئەلچىلىكىگە، لۇلۇڭ ھىراۋۇلى جاڭ
جۇڭۇۋنى شەرقىي تەرەپ ئۇيغۇرلارنى دالالەت قىلىش ئەلچىلىكى-
گە، لى سىجۇڭ (ئۇنمۇش) نى خىبشى تاڭغۇت تۇتۇق سانغۇنى،
غەربىي جەنۇب تەرەپ ئۇيغۇرلىرىنى دالالەت قىلىش ئەلچىلىكىگە
تەيىنلەپ، تەيىۋەندە ئۇچرىشىشقا بۇيرۇدى؛ ليۇمىيەن يەنىبىن ئۆت-
كىلى (ھازىرقى سەنشىدىكى فەنجى ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 60
چاقىرىم كېلىدىغان جايدا) گە بېرىپ ئورۇنلاشتى. دەرھال يەنە
خېدۇڭ، ياۋجۇ، جېنۋۇ، تيەندى قاتارلىق جايلاردىكى ھېراۋۇل-
لارغا پەرمان چۈشۈرۈپ، زور قوشۇن چىقىرىشنى، گازارمىلى-
رىنى سەل ئالدىغاراق يۆتكەشنى بۇيرۇدى. ئەمما، لى سىجۇڭ
بولسا چۈبە، چۆل تۈركلىرى، تۇيخۇن قاتارلىقلارنىڭ 6 مىڭ
ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇكا قاغانغا بىرلىكتە زەربە
بەردى. خۇيجاڭنىڭ 3 - يىلى باھار 1- ئايدا، ئۇكا قاغان قوۋمى-
رىنى ئېلىپ جېنۋۇ قورغىنىغا يېقىنلاپ كەلدى، ليۇمىيەن شى
شيۇڭنىڭ باشچىلىقىدا چۆل تۈركلىرىنىڭ جۇيېچىشىن ئۇچ قەبى-
لىسى بىلەن تاڭغۇنلارنىڭ 3 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى ئۇكا قاغان-
نىڭ بارگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، شى شيۇڭ
جېنۋۇ قورغىنىغا يېتىپ بېرىپ، سېپىل دەرۋازىسىغا چىقىپ
كۆزىتىپ، ئۇيغۇر قوۋملىرىنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىنى، پەقەت ئون
نەچچە ھارۋىلىق كېگىز ئۆينىڭ تۇرغانلىقىنى، ئەتراپىدا يۇرگەن-
لەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ-
كىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆردى، ئايغاقچى ئەۋەتىپ سۈرۈشتۈ-
رۈپ كۆرسە ھەقىقەتەن تەيخې مەلىكىنىڭ چېدىرى ئىكەنلىكىنى
بىلدى. شى شيۇڭ شەھەر سېپىلىدىن سىرتقا لەخمە كولاپ،
قوشۇنلىرىنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇدۇل
قاغاننىڭ بارگاھىغا باستۇرۇپ باردى، قاغان ئۇ باستۇرۇپ كەل-
گەندىن كېيىنلا ئاندىن تۇيۇپ، پاتپاراق بولۇپ، ئېغىر يۇكلىرى-

نىمۇ ئېلىشقا ئۈلگۈرمەي، بەدەر قاچتى، شى شيۇڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ غۇز تېغى (جىنۋۇ قورغىنىدىكى شىمالىي قۇرۇلنىڭ سىرتىدا) دا مەغلۇپ قىلدى. قاغان يارىلىنىپ بىرقانچە يۈز ئاتلىقلىرى بىلەن قېچىپ كەتتى. شى شيۇڭ مەلىكىنى قارشى ئېلىپ قايتتى. قاغانىنىڭ قوۋملىرىدىن بىر تۈمەنگە يېقىن ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى، 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تەسلىم بولدى. ئۇكا قاغان قارا هارۋىلىق شىرۋىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ باردى، ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ياۋجۇ ئايمىقىغا بېرىپ بەيئەت قىلدى، ئۇلار ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئىدى، تاڭ ۋۇزۇڭ ئۇلارنى هەرقايسى ئۆلكىلەرگە بۆلۈپ تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇردى. 2 ـ ئايدا تاڭ ۋۇزۇڭ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ بەيئەتچى قوشۇنىنى تارقىتىۋەتتى، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى هەرقايسى ئۆلكىلەرگە بۆلۈپ ئاتلىق ئەسكەر قىلدى، ئەمما بۇ بەيئەتچى قوشۇندىكىلەرگە بېرىلىدىغان ئېتىبار بىلەن ئۇكا قاغانىنىڭ تەسلىم بولغان ئەسكەرلىرىگە بېرىلىدىغان ئېتىبار ئوخشاشمايتتى، بەيئەتچى قوشۇندىكىلەرگە كۆپلەپ تارتۇق بېرىلدى، لى سىجوڭ ئوردىنى تاۋاپ قىلغاندا، ئۇنىڭغا سول قۇۋۇق ياساۋۇلخانا سانغۇنى، قوشۇمچە دالالەت تۆرىسى دېگەن ئوتتۇغات نامى بېرىلىپ، يوڭلې قەسىرىدىن قوراجاي ئىنئام قىلىپ بېرىلدى.

ئۇكا قاغانىنىڭ قوۋملىرى داۋاملىق تارقاپ ۋە سوغاق هەم ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەچكە، قول ئاستىدىكى ئادەملىرى 3 مىڭغا بارمايتتى. خۇيچاڭنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 846 ـ يىلى) كۈز 7 ـ ئايدا، ئۇكا قاغانىنىڭ ۋەزىرى ئىنەيىن چور ئۇكانى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ئىنئەل تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئىنئەل قاغان هېچقانداق ئىش قىلالمىغاچقا، قۇمۇقلارنىڭ خانى شى شىلياڭدىن پاناهلىق تىلىدى. تاڭ شۈەنزوڭنىڭ داجوڭ تۇن-

جى يىلى (مىلادىيە 847 ـ يىلى) ياز 5ـ ئايدا، جاڭ جوڭۋۇ قومۇقلارنىڭ قوۋملىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئىنئەل قاغاننىڭ يەيدىغىنى قالمىغاچقا، قوۋملىرى كۈندىن ـ كۈنگە تارقىلىپ كەتتى، ۋەزىرلىرىدىن تۆۋەن 500 گە يەتمەيدىغان ئادىمى قالغاچقا، نائىلاج شىرۋىلارنىڭ ئارىسىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى. داجوڭنىڭ 2 ـ يىلى باھار 1ـ ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاغان بايرىمىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن ياۋجۇ ئايمىقىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، جاڭ جوڭۋۇ ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا قايتىپ بېرىپ، ئىنئەل قاغاننى ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرۇغانىدى، ئىنئەل قاغان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، يېرىم كېچىدە ئايالى قارلۇق خوتۇن، ئوغلى دوس تېگىن قاتارلىق توققۇز ئادەمنى ئېلىپ ئاتلىق غەربكە قېچىپ كەتتى. قالدۇق قوۋملىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ باقسىمۇ، يېتىشەلمىگەنلىكتىن شىرۋىلارنىڭ يەتتە جەمەتى (يەنى شىرۋىلارنىڭ يەتتە قەبىلىسى) تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىندى. ئۇزاق ئۆتمەي قىرغىزلار شىرۋىلارغا قارشى 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئىز ـ دېرىكى بولمىدى، گەرچە تاغ ـ ئورمانلارغا يوشۇرۇنۇپ، بۇلاڭچىلىق بىلەن جان ساقلاۋاتقانلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تارىختا ھېچقانداق رول ئوينىيالمىدى.①

(3) ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئۇچرىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوۋغا سالاملىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ،

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر»نىڭ 246 ـ ۋە 247 ـ جىلدلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك يىل، ئايلاردىكى ماددىلارغا قاراڭ.

قاغانلىرى تاڭ مەلىكىلىرىنى ئۈزۈلدۈرمەي ئەمرىگە ئېلىپ تۇر-غاچقا ۋە ۋەزىر، ئەلچىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە داۋاملىق بېرىپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى، شۇڭا بۇ ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ناھايىتى ئاد-دىي - ساددا ئىدى، ئەمەلدارلىرى بىلەن پۇقرالىرىنىڭ ئوتتۇر-سىدىكى پەرقمۇ ئانچە ئالاھىدە ئەمەس ئىدى. پەقەت ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەندىن كېيىنلا تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا كۆپلەپ سوۋغا سالام بەردى. شۇڭا، تەڭرى قاغان ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ، ئوردا-قەسىر ياسىتىپ، ئۇنىڭدا خانىش ۋە توقاللىرىنى تۇرغۇزدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلەر ياسىنىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، پۇ-زۇر كىيىنىشنى قوغلىشىدىغان بولۇۋالدى. . . »①

بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردە يەنە تۆۋەندىكىدەك خاتىرە قالدۇ-رۇلغان:

«سۈزوڭنىڭ دەۋرىدە دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى يۈز بەرگەندە، يابغۇ قارا قاغان ئاكا - ئۇكىلار ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچ-جىتىشىغا ياردەم بەرگەنىدى. . . . . . . دەرۋەقە توپىلاڭ تىنچ-جىتىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن كاتتا ئىنئام بېرىلدى. بولۇپمۇ يابغۇغا ئەمرى مىمارلىق ئوتۇغاتى بېرى-لىپ، ئۇيغۇرلارغا ھەر يىلى 20 مىڭ توپ يىپەك بېرىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىرىغا خان

---

① «ئەدلىي ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 226 - جىلد تاڭ دېزوڭنىڭ جيەنجۇڭ تۇنجى يىلى ياز 6. ئايىنىڭ ماددىسى.

جەمەتىنىڭ قىزلىرى خوتۇنلۇققا بېرىلگەچكە، قاغانلىرى ئوردا قەسىر ياسىتىپ ئۇلارنى شۇ قەسىردە تۇرغۇزدى. ئۇلاردىن ئاستانىدا تۇرۋاتقانلىرى بولسا ئېسىل قاش - تېشىدىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى سالدى، قاردەك ئاق كىيىملەرنى كىيىپ، ھەشەمەتلىك ئېگىز تۇرالغۇلارنى ياساتتى، ناھايىتى يۇز ۇر كىيىنىپ يۇردى. نەپنى قوغلىشىدىغانلار كۆپ بولغاچقا، ئەسكىلىكلىرىمۇ ئەگىشىپ يۇرەتتى. ئۇلارنىڭ مەنسەپدارلىرى بىلەن ئاقسۆڭەكلىرى بىزنىڭ تونلىرىمىزنى كىيىپ، زىبۇ - زىننەتلىرىمىزنى تاقاپ، ياخشى سۆزلەردىن كۆڭلىنى خۇش ئېتىپ، ئېسىل تائاملاردىن يىرگىنىپ، تاڭ دۆلىتىنىڭ مال - دۇنياسىنى يۇز يىلدىن ئارتۇق يەپ خوراتتى.»[1]

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ فېئودال مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۇيغۇرلار رايونى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شەھەر ۋە ئوردا - قەسىرلەر ياسالغان، يېرىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا قاراپ ماڭغانىدى، تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، قارا قاغان سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا بايبالىق شەھىرىنى ياساتتى،[2] بۆكە قاغان ئورقۇن دەرياسى بويىدا شەھەر ۋە قەسىر سالدۇردى،[3] تەڭرى قاغانمۇ ئوردا - قەسىر سالدۇردى.[4] سۇڭ سولالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ يەندىنىڭ ئېيتىشىچە، ئېچىنا دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا يەنە تاڭ سۇلالىسى دەرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خاتۇنبالىق شەھىرىنىڭ خارابە ئىزى بار ئىدى.[5] «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىرقانچە ئۇيغۇر شەھىرى

---

① لى دېيۈ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى مەكتۇپلار توپلىمى» 2 - جىلد.
② قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «ئۇيغۇر تۇھبىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»غە قاراڭ.
③ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى مەكتۇپلار توپلىمى»نىڭ 2 - جىلدىغا قاراڭ.
④ «گەلنى گىدار، فىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226 - جىلد تاڭ - دېزوڭنىڭ جېيەنجۇڭ تۇنجى يىلى ياز 6. ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.
⑤ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «قوچۇ تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».

بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاتۇنبالىق شەھىرى تىلغا ئېلىنغانىدى.[1] ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ باشقا تەرەپلىرىمۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار كەيىۋەن كالىندارىنى قوللىنىپ، تاكى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئىشلەتكەنىدى؛ X XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئورقۇن دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۇ تېشى»[2] نىڭ شەكلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەڭگۇ تاشلىرىغا ئوخشايتتى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ھەمىشە ئوتتۇرا ئاسىياغا قاتناپ تۇراتتى، شۇڭا ئۇلار ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادى مەدەنىيىتى ئۇتاشقانىدى.

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ھامان بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىشىدۇ. تاڭ شۇەنزوڭنىڭ تيەنباۋ يىللىرىدا ئۇيغۇرلار ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىپ ئىككى ئاستانە (چاڭئەن بىلەن لوياڭ) نى قايتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بەرگەنلىكتىن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىن خېلى كۆپلىگەن كىشىلەر چاڭئەندە تۇرۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاغانلار ھەر قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكىنى قارشى ئېلىشقا بارغاندا يەنە كۆپلىگەن ئايال ئەلچىلەر بىلەن ئايال غۇلاملارنى ئەۋەتەتتى (مەسىلەن، تاڭ دېزوڭنىڭ دەۋرىدە سادا قەتمەن تۆھپىدار قاغان شەنئەن مەلىكىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىگە سىڭلىسى ۋە باش ۋەزىرىنىڭ باشچىلىقىدا 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەۋەتكەنىدى) . شۇ سەۋەبلىك چاڭئەن بىلەن لوياڭنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر، ھەتتا ئەمەلدارلارمۇ ئۇيغۇرلار-

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 2 - جىلد «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»نىڭ داۋامى بىلەن 37- جىلدىكى «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» I گە قاراڭ.

② فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» بىرىنچى كىتاب (مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى) تىكى 3 - ، 4 - ، 5 - قىستۇرما سۈرەتلەرگە قاراڭ.

نىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىدى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر يۈەن جېن يازغان «فاچۇي كۈيى» دە مۇنداق تەرىپلەنگەنىدى:

چاڭ سۇرۇپ ئۇيغۇر چەۋەندازلار بۇيان كەلگەن زامان،
قاپلىدى ئۇيغۇر پۇرىقى شەنياڭ ـ لوياڭنى شۇئان.
بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز ـ ئايالار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
سومرۇغ ئاتەشنىڭ ساداسى مۇڭ بىلەن تولسا ئەگەر،
نەۋ باھار بۇلبۇل كۈيى ياڭرايتتى بىر سالقىن ھامان.
ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ ـ زىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەس ـ بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.①

ئايال شائىرە خۇارۇي خانىممۇ ئۆزىنىڭ «قەسىر نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدە مۇنداق تەسۋىرلىگەنىدى:

شاھىمىز چىققاندا چىلە سەيلىسىنى قىلغىلى،
بىللە چىققۇچى خېنىملار بەلگىلەندى ئەۋۋىلى.
مىنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
جىلۋە قىلدى بۇ لىباستا تال چىۋىقتەك بەللىرى.②

ئۇيغۇرلار تۈركلەر بىلەن بىر مىللەت بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى كۆپ جەھەتتىن تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. مەسىلەن، تۈركلەر دەسلەپتە بۆرىنى توتېم قىلىدىغان بىر قەبىلە ئىدى، شۇڭا نەسلىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاغان چېدىرىنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدىكى دەرەخكە بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن زەر تۇغنى ئېسىپ قوياتتى. ھالبۇكى تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرە بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىنىڭ

① يۈەن جېن «يۈەن ھەزرىتىنىڭ چاڭچىڭ توپلىمى» 24 ـ جىلد.
② «تاڭ نەزمىلىرى» 21 ـ جىلد 10 ـ كىتابقا قاراڭ.

چېدىرىنىڭ ئىشىكىگىمۇ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ئېسىپ قويۇلاتتى، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ سۇزۇڭنىڭ دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئەسكەر باشلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا ياردەم بەرگەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گوزىيى قاغان بىلەن قويان جىلغىسىدا كۆرۈشىدىغان چاغدا، «قاغان ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەرلىرىنى رەتلىك سەپكە تۇرغۇزغان، گوزىيى بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغقا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنىدى.»

ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش چاقلىق كېگىز ئۆيلىرى بار ئىدى. ئاتالمىش چاقلىق كېگىز ئۆيلەرنى خۇسەنشىڭ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «كېگىزدىن ياسالغان ھارۋىلىق ئۆي» دەپ تەبىر بەرگەنىدى، بۇ دېگەنلىك كېگىزدىن ياسالغان بۇ تۇرالغۇ ئۆينى ھەم ھارۋا ئورنىدا يۆتكىگىلى بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۇيىچاڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 843 - يىلى) باھار 1- ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى شى شيوڭ جېنۋۇ قورغىنىنىڭ سىپىلغا چىقىپ، ئۇكا قاغاننىڭ بارگاھىنىڭ ئەتراپىدا تەيخى مەلىكە تۇرالغۇ قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قانچە ئون چاقلىق كېگىز ھارۋىلىرىنى كۆرگەنىدى.[1]

ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادىتى بىلەن دەپنە - مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭمۇ تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشايدىغان تەرەپلىرى بار ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ مۇزۇڭنىڭ چاڭچىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 821 - يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ دې

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 247 - جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيچاڭ 3 - يىلى باھار 1- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

قاغاننىڭ تەيخې مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغان ۋاقتىدىكى مۇراسىمى
مۇنداق بولغانىدى: مەلىكە قاغان تۇردىسىغا يېتىپ كەلگەندە،
قاغان خەيرلىك كۈندىن بىرنى تاللاپ، مەلىكىنى خاتۇنلۇققا ئالـ-
دىغان بولدى. قاغان ئاۋال بىنانىڭ ئۈستىگە چىقىپ، بىنانىڭ
پېشايۋىنىدا كۈنچىقىشقا قاراپ ئۆرە تۇردى، مەلىكىنىڭ تۇرالغۇ-
سى قىلىش ئۈچۈن بىنانىڭ ئالدىغا كىگىز ئۆيدىن بىرنى تىككۈز-
دى. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە -
يوسۇنلىرى توغرىلىق چۈشەنچە بەردى. ئاندىن مەلىكە تاڭ سۇلا-
لىسى پوسۇنىدىكى كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇر-
چە كىيىملەرنى كىيدى. مەلىكە ياشانغان بىر ئايالنىڭ ھەمراھلى-
قىدا بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ، قاغانغا قاراپ تازىم قىلدى. قاغان
ئولتۇرغان جايدىن مەلىكىنىڭ ھەرىكىتىگە نەزەر سېلىپ تۇر-
دى. مەلىكە قايتا يەنە تازىم بەجا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن،
كىگىز ئۆيگە قايتىپ كىردى. ئارقىدىنلا باشتا كىيگەن كىيىملە-
رىنى سېلىپ تاشلاپ، خاتۇنلۇق كىيىملىرىنى كىيدى. خاتۇنلۇق
كىيىمىنىڭ شەكلى «ئالدىدىن ئىزمىلىنىدىغان كالتە چاپان ئى-
دى، رەڭگى قىزىل ئىدى، باش كىيىمىگە خۇددى مۈڭگۈزگە
ئوخشايدىغان ئالتۇن بېزەك تاقايتتى» . ئاندىن كېيىن يەنە بىنا-
دىن چىقىپ دەسلەپتىكىگە ئوخشاشلا قاغانغا ئىگىلىپ تازىم قىل-
دى. قاغان مەلىكە ئۈچۈن ئالدىنئالا تەختىراۋان تەييارلاپ، ئۇ-
نىڭ ئالدىغا ئالاھىدە كىچىك بىر ئورۇن راسلىغانىدى. بۇيرۇق-
لار مەلىكىنى تەختىراۋانغا باشلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز بۇيرۇ-
قى (ۋەزىرى) تەختىراۋاننى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرۈپ، ئوردا ئىچى-
گە كىرىپ، ئوڭغا بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلاندى.
بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن مەلىكە تەختىراۋاندىن چۈشۈپ
بىناغا چىقتى ۋە كۈنچىقىشقا ئالدىنى قىلىپ، قاغان بىلەن يانمۇ
يان ئولتۇردى. بۇيرۇقلار مەلىكىگە تازىم قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ

خاتۇن بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى. مەلىكە ئادەتتىكى چاغلاردا ئۆزىنىڭ كېگىز ئۆيىدە تۇراتتى، ئىككى نەپەر بۆيرۇق ئۇنىڭ كېگىز ئۆيىگە كىرىپ - چىقىپ تۇراتتى.① «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى (تۈركلەرنىڭ قاغانى) تەختكە ئولتۇرغاندا، يېقىن مەرھەملىرى بىلەن بۆيرۇق قاتارلىق قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ھەممىسى قاغان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ، قۇياشنى تەقلىد قىلىپ توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ، ھەر بىر قېتىم ئايلانغاندا، قول ئاستىدىكىلىرى بىر قېتىم تازىم بەجا كەلتۈرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مەلىكە بىلەن توي ئۆتكۈزگەن ۋاقىتتىكى، مەلىكىنىڭ شەرتىسىز ئوڭغا بۇرۇلۇپ توققۇز قېتىم ئايلىنىشى، دەل تۈرك قاغانلىرى تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىتتىكى قۇياشنى تەقلىد قىلىپ توققۇز قېتىم ئايلىنىشىدىكى تۈركلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، تۈركلەردە ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆلگۈچىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ ئۆكسۈپ يىغلايدىغان ئادىتى بار ئىدى،② ھالبۇكى ئۇيغۇرلاردىمۇ بۇ خىل ئادەت بار ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ سۇزۇڭنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قارا قاغانى (بايانچۇر) ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ بۆيرۇق، تارقانلىرى بىلەن تۇتۇقلىرى نىڭگو مەلىكىنى قوشۇپ دەپنە قىلماقچى بولغاندا، مەلىكە رەت قىلىپ، مۇنداق دېگەنىدى: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قائىدىسىدە كۈيۈسى ئۆلسە، پەقەت ئۇنىڭ ئۈچۈن قارلىق تۇتۇپ ئۆكسۈپ يىغلايدىغانلا ئادەت بار. «دەرۋەقە مەلىكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى (ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە) گە ئاسا-

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

سەن، چىېكىسىنى تىلىپ ئۆكسۈپ يىغلىغانىدى.»[1]

ئۇيغۇرلار دەسلەپتە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. ئۇلار جازا يۈرۈش قىلغاندا، پىرىخۇنلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلايتتى. ياكى بولمىسا «پىرىخۇنلار بوران ۋە قار ياغدۇرغان» دىن كېيىن ئاندىن ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.[3] بۇنىڭ ھەممىسى شامان دىنىنىڭ ئىپادىلىرى ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان «دوسسان موڭغۇل تارىخى» دا كۆرسىتىلىشىچە «ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار (غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئاتىلىشى) ھازىرقى موڭغۇللارغا ئوخشاش شامان دەپ ئاتىلىدىغان باخشىلارغا ئىشىنەتتى. باخشىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار جىن ـ ئەرۋاھلارنى بويسۇندۇرالايدىكەن، جىن ـ ئەرۋاھلار ئۇلارغا بەزى ئىشلاردىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدىكەن»[2]

مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. مانى دىنى پېرسىيىلىك مانى (*Mani*، تەخمىنەن 216 ـ ، 276 ـ يىللار) تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە ئالەمدە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچنىڭ كۈرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا يورۇقلۇق كۈچى جەزمەن قاراڭغۇلۇق كۈچىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ دەپ قارالغاچقا، شۇڭا بۇ دىن يورۇقلۇق دىنى دەپمۇ ئاتالغانىدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى (ۋۇزېتيەنىنىڭ دەۋرى) دە ئېلىمىزگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، بىر مەھەل مەخپىي دىنىي تەشكىلات بولۇپ راۋاجلىنىپ، جاڭ جياۋ (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى) نى دىنىي بۇزرۇكۋار، مانىنى يورۇقلۇق ئىلاھى دەپ قارىدى. تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەيۈەن 20 ـ

①③ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخا (جۇڭخۇا نەشرىيات ئىدارىسى 1962 ـ يىل نەشرى) بىرىنچى كىتاب 174 ـ بەت.

يىلى (مىلادىيە 732 ـ يىلى) ھىر مەزگىل تارقىلىشى مەنئى قىلىندى.

مىلادىيە 763 ـ يىلى (تاڭ دەيزوڭنىڭ گۇاڭدې تۈنجى يىلى) مانى دىنى ئۇيغۇرلار رايونىغا تارقىلىپ كىرىشكە باشلاپ، پەيدىنپەي ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلاندى. «ئۇيغۇر بىلگە قاغانىنىڭ مۇقەددەس مەرىپىتى ۋە ئۇلۇغۋار ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەققىدىكى يادنامىلەر»① دە خاتىرىلىنىشىچە، بۆگۈقاغان (754 ـ، 780 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ دەۋرىدە، «مانى مۇرتلىرىدىن يەتتە كالامنى پىششىق بىلىدىغان» روھانىيلار ئۇيغۇرلار رايونىغا بېرىپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارىسىدا دىننىي ئەقىدىلەرنى تەشۋىق قىلغانىدى. بۇ روھانىيلار «يۇكسەك ئىلمىگە، ياخشى ـ يامانلىقلارنى پەرق ئېتىشكە ماھىر» بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتۇق، ئايماق يەگىلىرى بىلەن ئىچ ۋە چەت بۇيرۇقلىرىنىڭ ھەممىسى يورۇقلۇق دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى «يوقىرىدىن تۆۋەنگە تارقاتتى، شۇڭا باشقا ئەللەرنى قان بىلەن بويىغۇچە، ئۆز ئېلىنى باياشاد جايغا ئايلاندۇرغان تۇزۇك؛ قوشنا ئەللەرنى قىرىپ يۇرگۇچە ئۆز ئېلىنى ياخشىلىققا ئۇندەيدىغان قىلىپ قۇرۇپ چىققان ياخشىراق» دەپ قارالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مانى روھانىلىرىنى تاڭ سۇلالىسىگە ئېلىپ بارغان ۋاقتى، ئەڭ بالدۇر بولغاندا تاڭ شۇەنزوڭنىڭ يۇەنخې تۈنجى يىلى (مىلادىيە 806 ـ يىلى) يۈز بەرگەنىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «يۇەنخې يىلىنىڭ دەسلىپىدە ئوردىغا سوۋغا ـ سالاملار تەقدىم قىلىنىپ،

① لوجېنيۇ ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان «قارا قۇرۇم مېتال ۋە تاش پۈتۈكلىرى» گە قارالسۇن.

مانى روھانىيلىرىمۇ ئېلىپ كېلىندى» دېيىلگىنى دەل مۇشۇ ۋەقەگە قارىتىلغانىدى. بۇ مانى روھانىيلىرىنىڭ ھەر كۈنلۈك ئوزۇقىنى كەم قىلمايدىغان، كۈندىلىك ئوزۇقىدا ئاشلىقتىن ئې-تىلگەن تائاملارنى يەپ، سۈت ۋە قېتىق ئىستېمال قىلمايدىغان» لىقى، ئۇيغۇرلار رايونىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بەكلا ئى-شەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى، «قاغانمۇ دائىم ئۇلار بىلەن بىرگە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى مەسلىھەتلىشەتتى». ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى چاڭئەندە ئۇلار ئۈچۈن ئىبادەتخانا سېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭغا «دايۈن يورۇقلۇق ئىبادەتخانىسى» دەپ نام بەرگەنىدى، شۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنى روھانىيلىرىنىڭ قەدەملىرى چاڭج-ياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغىچە يەتتى، شۇڭا جىڭ-ياڭ، خوڭ، يۈ قاتارلىق ئايماقلاردىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، دايۈن يورۇقلۇق ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلدى.[1] مانى روھانىيلىرى گەرچە راھىب بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ھەر گىز ئۆز ئىستىقامەتلى-رى بىلەن بەنت بولمايتتى، ئۇلارنىڭ چاڭئەندە تۇرۇپ قالغانلى-رى «سودا قىلىش ئۈچۈن ھەر يىلى غەربكە قاتناپ، سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكىلىكلەردىن قول ئۈزمەيتتى»، [2] شۇڭا تاڭ شۈەنزوڭ يۈەنخېنىڭ 12 - يىلى (817- يىلى) باھار 2-ئايدا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلىتىگە قايتۇرغان-دى. [3]

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانىدى. بۇ توغرىسىدا ۋۇكوڭ يازغان «غەربكە بېرىش خاتىرىسى» دە مۇنداق يېزىل-

---

① «گەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 237 - جىلد، تاڭ سۇلالىسى-نىڭ يۈەنخې ئونجى يىلىدىكى ماددىسى بىلەن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1 - كىتاب 35 - بەتتە نەقىل كەلتۈرۈلگەن «بۇددا پېشۋالىرى توغرىسىدا ئومۇمىي خاتىرە» نىڭ 41 - جىلدىغا قاراڭ.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

③ «گەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 240 - جىلد، تاڭ سۇلالىسى-نىڭ يۈەنخې 12 - يىلى باھار 12- ئايدىكى ماددىسى.

غان:

«جېنيۈەنىنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 780 - يىلى) ...... 9- ئايدا ئەنشىنىڭ مەلۇماتچى بېگى چېڭ ئى قاتارلىقلار ئوردىنى تاۋاپ قىلماقچى بولۇپ يولغا چىققانىدى. ئەينى ۋاقىتتا خېشى ئارىلىقىنىڭ يولى راۋان بولمىغاچقا، ئۇيغۇر يولى ئارقىلىق بېرىشقا توغرا كېلەتتى. بىراق تەڭرىقۇت (قاغان بولۇشى كېرەك) بۇددىغا ئېتىقاد قىلمايتتى، شۇڭا ئۇلار مېڭىشقا جۈرئەت قىلالماي، بۇددانىڭ ئارزۇسى بويىچە بېشبالىقتىكى لوڭشى ئىبادەتخانىسىدا تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى......»①

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئىدى، غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى قوللانغانىدى. ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان «ئۇيغۇر تۇمېيدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ ھەر ئىككىلىسى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغانىدى.②

(4) غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار

مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بەش تارماققا بۆلۈنۈپ تارقىلىپ كەتتى، ئادەم سانى نىسبەتەن ئاز ئىككى تارمىقى جەنۇبقا كۆچكەندىن تاشقىرى، كۆپ قىسمى ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى. غەربكە كۆچكەن ئۈچ تارماقنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق بىر تارمىقى بولسا كۆكتارتنىڭ غەربىگە كۆچتى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامىدا: قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوردىسىنى ۋەيران قىلغاندا، «قوۋملىرى تارقىلىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ ۋەزىرى سارچۇق ۋە پان تېگىن باشچىلىقىدىكى

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»نىڭ 1 - كىتاب 36 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»نىڭ 1 - كىتاب 30 - 40 بەتلىرىدىكى قىستۇرما سۈرەتكە قاراڭ.

15 قەبىلىسى قارلۇقلارنىڭ ئارىسىغا كەتتى، قالغان قالدۇق قوۋملىرى تۇبۇتلەر بىلەن ئەنشىگە كەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

قارلۇقلار ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى، دەسلەپتە ھازىرقى زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغان، كېيىن سەل ـ پەل جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، «ئۈچ يابغۇلۇقلار» دەپ ئاتالغانىدى. مىلادى 657 ـ يىلى (تاڭ جوڭزوڭنىڭ شيەنچىڭ 2 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى بولغان تۈرگەشلەر (تۈرۈشلۇق ئورنى ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شىمالىدا ئىدى) باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سۇياب دەرياسى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى) نىڭ شەرقىدىكى ئون ئوق قاغانىنىڭ زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، 708 ـ يىلى (جىڭلوڭنىڭ 2 ـ يىلى) قارلۇقلار تۈرگەشلەرنىڭ ئاقساقىلى شاھكۆل تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئون تۆت ئوق قاغانى دېگەن ئۇتۇغانقا ئېرىشكەن مەزگىلدە، ئون تۆت ئوق قوۋمىنىڭ بىرى سۈپىتىدە شاھكۆلنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنغانىدى.①شۇنىڭدىن كېيىن تۈرگەشلەرنىڭ كۈچى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، ئۇيغۇرلار داۋاملىق باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، قارلۇقلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولدى. بۇ ھەقتە «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق كۆرسەتكەن:

«شۇەنزوڭنىڭ كەييۇەن يىللىرى (713 ـ ، 741 ـ يىل-

① خۇسەنشىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئوبزورنەكلەر»نىڭ 209 ـ جىلد، تاڭ جوڭزوڭنىڭ جىڭلوڭ 2 ـ يىلى قىش 11 ـ ئايدىكى ماددىسىدا بېسىلغەن «تاڭ سۇلالىسى شاھكۆلگە ئون تۆت ئوق قاغانى» دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى دېگەن سۆزنىڭ داۋامىنى ئىزاھلاپ، «غەربىي تۈركلەردە ئەسلىدە ئون قەبىلە بار ئىدى، كېيىنلىكتە شاھكۆل يانىمىن، قارلۇق، بالغاتارقان، دومۇچ قاتارلىق تۆت قەبىلىنى قوشۇۋالغانلىقتىن ئون تۆت ئوق دەپ ئاتالغان» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى.

لار) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار بارا ـ بارا كۆچەيدى، ... ... باسمىللارنى مەغلۇپ قىلىپ، بىر قەبىلە قوشۇۋالدى، قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ يەنە بىر قەبىلە قوشۇۋالدى، ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن تۇتۇق بەلگىلەپ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئون بىر قەبىلە دەپ ئاتالدى. ھەر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە بۇ ئىككى قەبىلە مېھمان قەبىلە سۈپىتىدە ئالدىدا ماڭاتتى.»

كېيىن قارلۇقلارنىڭ كۈچى زورىيىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى، ئون ئوق قاغانىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىگە كۆچۈپ بېرىپ، سۇياب ۋە تالاس شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆز ئارا دۈشمەنلىشەلەيدىغان ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ توغرىسىدا «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدىكى قوشۇمچە «قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

سوزۇڭنىڭ «جىژدى يىللىرى (756 ـ 757) دىن كېيىن، قارلۇقلار كۈچەيدى، ئۇيغۇرلاردىن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ، ئون ئوق قاغانىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىغا كۆچۈپ، سۇياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. لېكىن، ئۇيغۇرلارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئوردىغا ئۆزلىرى ئۇدۇل بارالمايدىغان بولۇپ قالدى».

قارلۇقلار كېيىن يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇبۇتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ دېزوڭىنىڭ جېنيۈەن 5 ـ يىلى (789 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى جىمسار) نى تارتىۋالدى. ئۇيغۇرلار قاتتىق ساراسىمىگە چۈشۈپ، قوۋمىلىرىنى جەنۇبقا كۆچۈرۈپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى.[①] ئۇزاق ئۆتمەي قارلۇقلار يەنە قەشقەر (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەشقەر شەھىرى) نى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇيغۇرلار-

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسىغا قاراڭ.

نىڭ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، قارلۇقلار يەتتە سۇ رايونى (شەرقتە ھازىرقى تيانشاننىڭ شىمالىدىن تارتىپ، غەربتە چۇ دەرياسىغىچە، جەنۇبتا ئىسسىق كۆلدىن، شىمالدا بالقاش كۆلى ئەتراپىغىچە بولغان جايلار) نىڭ تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار كۆكئارتىنىڭ غەربىگە كۆچۈپ بارغاندا، قارلۇقلار بىلەن قاتتىق توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. ئەمما تارىخنامىلەردە، بۇ بىر تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىكى كونكرېت جەريانى ۋە قارلۇقلار بىلەن توقۇنۇشقاندىكى ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەنىدى. پەقەتلا بىز ئۇلارنىڭ كېيىن مىلادى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆكئارتىنىڭ غەربىدە قاراخانىيلار نامىدىكى قۇدرەتلىك بىر خاندانلىقنى قۇرۇپ چىققانلىقىنىلا بىلىمىز.① رۇسىيىلىك ئالىم بىرتشنەيدرنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ خاندانلىقنىڭ پېشۋاسى ساتۇق قاراخان② بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. بۇغراخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىل (مىلادىيە — 993 - يىلى) دە، دۆلەت كۈچى تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، ئۇنىڭ قارمىقىدىكى جايلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاس، ئوترار ۋە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى قەشقەر، يەركەن، كېرىيە، خوتەن قاتارلىق كەڭ جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، پايتەختى بالا ساغۇن شەھىرى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ

---

① قارلخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىش مەسىلىسى توغرىسىدا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس، لېكىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، باشقا قارلۇق ياكى تۈرك، ياغما، چىگىل، تۈركمەنلەر قۇرغان دېگەن قاراشلارنىڭ دەلىللىرى يېتەرلىك ئەمەس، بۇ توغرىسىدا ۋېي لياڭتاۋ «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلغان «قارا خانىيلار خانلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ نامى» ناملىق ماقالىسىدە بىر قەدەر تەپسىلىي توختالغان، پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

② قارلخانىيلار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخقا ئائىت ماتېرىياللار بەكلا كەمچىل بولغاچقا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار بۇ توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتۈشكە ئامالسىز. خانلىقىنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان مەزگىلىدە تەختتە ئولتۇرغان قاغانلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ناملىرى توغرىسىدىمۇ، ئالىملارنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. بۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغانلىرى پەقەت پايدىلىنىش ئۈچۈن قوللىنىلغان، توغرىلىق دەرىجىسىنىڭ قانداقلىقىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى، قەشقەر بولسا ئىككىنچى پايتەختى ئىدى. قەشقەر ئەينى ۋاقىتتا چوڭ بىر پايتەخت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر مەدەنىيەت، ئىلىم مەركىزى ئىدى.[1] دۇنياغا مەشھۇر ئىككى كاتتا ئەسەر — قامۇس شەكلىدىكى «دىۋان لۇغەت تۈرك» بىلەن 13 مىڭدىن ئارتۇق مىسرادىن تەركىب تاپقان كىلاسسىك داستان «قۇتاد قۇبىلىك» دەل ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر بىلەن بالاساغۇندا ئاپرىدە بولغاندى.[2] قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مەركىزىي رايونلار ئەسلىدە قارلۇقلارنىڭ ماكانلىرى ئىدى، شۇڭا بۇ خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ كۆپ ساندىكىلىرىمۇ قارلۇقلار ئىدى.[3] بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خانلىقنى قانداق قۇرۇپ چىققانلىقىنى بىلىشكە ئامالسىزمىز، پەقەت بۇ خانلىقنىڭ چېگراسى ئىچىدە ھەربىي فېئوداللىق خوجىلىق تۈزۈمىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى، يەنى خوجىلىق زېمىنلارنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى مائاش ياكى مائاشنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ھەربىي قوشۇنلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگەنلىكىنىلا بىلىمىز. ئۇنىڭدىن[4] باشقا يەنە سىياسىي جەھەتتە بۇ خانلىقنىڭ «قوش خانلىق تۈزۈم»نى يۈرگۈزگەنلىكىنى، يەنى دۆلەتنىڭ زېمىنىنى ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ، ئۇنىڭغا ئايرىم — ئايرىم ھالدا، «چوڭ تارماق» بىلەن «كىچىك تارماق» نىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىلا بىلىمىز.

---

① برتشنەيدر «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» (1910 — يىل، لوندون نەشرى) I توم، «ئۇيغۇرلار».

② «دىۋان لۇغەت تۈرك» ئاتلىق ئەسەر، XI ئەسىردە ئۆتكەن تىلشۇناس، قەشقەرلىق مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، خوجېنخۇا بىلەن گىباڭ شىمىن بىرلىشىپ يازغان «دىۋان لۇغەت تۈرك ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى» («شىنجاڭ ئەدەبىياتى»نىڭ 1961- يىللىق 5- ئايلىق سانىغا بېسىلغان) ناملىق ماقالىگە قاراڭ؛ «قۇتادغۇ بىلىك»، 1069 — يىلى بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان، مەزكۇر ئەسەرنىڭ گىباڭ شىمىن بىلەن ۋې سۇيى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىغا قاراڭ (1979 — يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى).

③ رۇسىيىلىك بارتولد يازغان «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى 1943 — يىل فرونزا قايتا نەشرى) IV باب، «قاراخانىيلار»غا قاراڭ.

④ «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى» I توم، «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان»، موسكۋا 1962 — يىل نەشرى 369 — بەتكە قاراڭ.

چوڭ تارماق يەنى چوڭ خان بولۇپ، تۇرۇشلۇق ئورنى بالاساغۇن ئىدى، «ئارسلان قاراخان» دەپ ئاتالغانىدى، يەنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىدى. كىچىك تارماق نائىب خان بولۇپ، دەسلەپ تالاستا، كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ بېرىپ تۇرغانىدى، ئۇنىڭ نامى «بۇغرا قاراخان ئىدى». قاغانىنىڭ تۆۋەنىدىكى ئەمەللەردىن ئىلىك بىلەن تېگىن بار ئىدى، شۇڭا ئارسلان ئىلىك، بۇغرا ئىلىك، ئارسلان تېگىن، بۇغرا تېگىن قاتارلىق ناملار بار ئىدى. ئىلىك بىلەن خان ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل دەرىجە ئىدى، خان پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ، چەكسىز ھوقۇق كۈچىگە ئىگە ئىدى؛ ھالبۇكى ئىلىك بولسا خانىنىڭ قول ئاستىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدار ئىدى، تېگىن بولسا ئۇنىڭدىن تۆۋەن تۇراتتى. ۋەزىرلەردىن يابغۇ، سانغۇن، ھاجىب، ئاغىچى قاتارلىقلار بار ئىدى.①

بۇغراخان مىلادى 993 ‑ يىلى ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان ئىلىكخان 1008 ‑ يىلى خانلىقنىڭ سىياسىي تەسىرىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيتتى، ئۇ پارسلارنىڭ سامانىيلار خاندانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. ئىلىكخانىنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، ئۇنىڭ ئىنىسى تۇغانخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئىسلام دىنىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان ئۇدۇن (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ كېرىيە ناھىيىسى) گە قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇ پايتەخت بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە غەلىبەسېرى قوغلاپ زەربە بەردى، ئۆزى

---

① گېنىڭ شىمىن يازغان «قاراخانىيلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»نىڭ 1982 ‑ يىللىق 1 ‑ سانىغا بېسىلغان) دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن، گېرمانىيىلىك ئالىم لومروۋل. پرتساك يازغان «قاراخانىيلار» (1953) قاتارلىق ماقالىلەرگە قارالسۇن.

بولسا 1018 ـ يىلى يۇرۇشتىن قايتىشىدا، يېرىم يولدا ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان خان ئارسلانخان دەپ ئاتالدى.①

XI ئەسىردە قاراخانىيلار خانلىقى بىرقانچە سۇيۇرغال بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. بۇ سۇيۇرغال بەگلىكلەر چوڭ خانغا پۈتۈنلەي بويسۇنمىغانىدى، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېلىش ئۈچۈن، بولۇپمۇ خانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن بىر ـ بىرىنى ئۆزئارا قىرغىن قىلىدىغان ئىچكى ئۇرۇشلارنى قوزغاپ تۇراتتى. لېكىن، بارتولد مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «يەتتە سۇ رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېلىش ئەھۋالىغا ئائىت ماتېرىياللار ئىنتايىن كەمچىل، ھەتتا بەزى ماتېرىياللار بىر ـ بىرىگە ئۆز ئارا زىت. ... ... شۇنىڭدىن تارتىپ (مىلادى 1102 ـ يىلىدىن كېيىن) تاكى قاراختايلار بېسىپ كىرگۈچەلىك (1141 ـ يىلى ئەتراپى)، بىز يەتتە سۇ رايونى توغرۇلۇق قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئىگە ئەمەسمىز.»②

ئىراق، يەتتە سۇ رايونىغا ئائىت ئۇچۇرلار شۇنچىلىك ئاز بولسىمۇ، يەنىلا بار. غەرب ئالىملىرىنىڭ يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيانقى تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار قارا خانىيلار خانلىقى XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە غەرب (ئەلى سىستېمىسى) ۋە شەرق (ھەسەن سىستېمىسى) تارماقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىكى كىچىك بۆلۈنۈشكە باشلاپ، 1041 ـ يىلىغا كەلگەندە شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى مۇستەقىل خاندانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى دەپ قارايدۇ. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى يەتتە سۇ رايونى، قەشقەر، ئۇدۇن ۋە پەرغەنىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شەرقىي قىسىمنىڭ مەركىزى يەنىلا بالاساغۇن بولۇپ، نائىب خانمۇ ئوخشاشلا قەشقەردە تۇراتتى، بەزىدە

① بىر تىشنەيدىر «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» I توم، «ئۇيغۇرلار»غا قاراڭ.
② بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى» IV باب، «قارا خانىيلار».

تالاستا تۇراتتى. غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى ماۋرا-ئۇننەھىر (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ئەتراپى) نى، غەربىي پەرغانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەربىي قىسىم قارا-خانىيلارنىڭ مەركىزى دەسلەپتە ئۆز كەنت شەھىرى، كېيىن سەمەرقەند بولدى، نائىب خان بۇخاردا تۇردى. شەرقىي قىسىم بىلەن غەربىي قىسىمنىڭ چېگرىسى ھازىرقى سىر دەرياسى ئى-دى.

مىلادى 1140 ـ يىلى ئەتراپىدا، شەرقىي قارا خانىيلارنىڭ چوڭ خانى ئەخمەت ئىبنى ھەسەن ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئىبرا-ھىم ئىبنى ئەخمەت تەختكە چىقتى. بۇ ۋاقىت دەل قىتان مىللە-تى تەرىپىدىن قۇرۇلغان لياۋ خاندانلىقى مۇنقەرز بولۇپ (1125ـ يىلى مۇنقەرز بولغان)، ئاقسۆڭەك ياللۇغ تاشىنىڭ باشچىلىقى-دىكى قىتانلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ قاراقى-تان ھاكىمىيىتىنى قۇرغان ۋاقتى ئىدى. ھەسەن تەختتە ئولتۇر-غان مەزگىلدە، تەخمىنەن 1128 ـ يىلى ياللۇغ تاشىنىڭ غەربكە كۆچكەن قوۋملىرىنى مەغلۇپ قىلغانىدى، شۇنىڭدەك ياللۇغ تا-شىنىڭ غەربكە ئىلگىرىلىشىنى بىر مەھەل توسقانىدى. ئىبرا-ھىم تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قارىمىقى-دىكى قارلۇق ۋە قاڭلىلاردىن تەشكىللەنگەن كۆچمەن قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. بۇ توقۇنۇشتىن پايدىلانغان ياللۇغ تاشىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلى-ۋالدى، ھەمدە ئۇنى قاراقىتان خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى («لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا بۇ شەھەر خۇس ئوردۇ دەپ تىلغا ئېلىنغان). ياللۇغ تاشىن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى-نىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىبراھىمغا «تۈركمەن ئې-لىك» دېگەن ئوتتۇغات نامىنى بەردى، ئۇنى قارا قىتانلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ، قەشقەرگە كۆچۈپ بېرىپ تۇرۇشقا

مەجبۇر قىلدى. 1211 - يىلى قارا قىتانلارنىڭ ھاكىمىيىتى نايمان خانى (تۆرۈشلۈق گورنى ھازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ ئەتراپىدا) كۈچلۈك تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. شۇ يىلى كۈچلۈك يەنە قەشقەردە ھۆكۈمرانلارنىڭ قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقى (ھەسەن سىستېمىسى) مۇنقەرز بولدى.①

شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقى توغرىسىدا «جىن سۇلالىسى تارىخى» 121 - جىلد «نانگې خەننۇنىڭ تەرجىمىھالى»دا بەزى بىر خەۋەرلەر خاتىرىلەنگەن:

«دادىڭ يىللىرى (مىلادىيە 1161 - ، 1189 - يىللىرى) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇرلاردىن ئىشلان قاتارلىق ئۈچ كىشىنىڭ غەربىي جەنۇبتىكى جازا مەھكىمىسىگە سودا قىلغىلى كەلگەندە دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ دۆلىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زوكوپان قەبىلىسى تۇرۇۋاتقان شەھەر خوس ئوردۇ (يەنى قۇز ئوردۇنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدىكەن. شەھەردە ئادەتتە قوشۇنلار تۇرمايدىكەن، تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ، ئالغان ھوسۇلنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنى باج ئورنىدا ئەمەلدارلارغا تاپشۇرىدىكەن، ئاتاۋۇللىرىنىڭ ئېيتىشىچە، دەسلەپ قاراقىتانلار بېسىپ كەلگەندە، ئۇلار قاراقىتانلارغا تاقابىل تۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن قاراقىتانلارغا بەيئەت قىلغانىكەن. ... ... يېقىندا قاراقىتانلارنىڭ كوراگانى ئامۇس 50 مىڭ قوشۇن بىلەن شىمالدا ئىبۇلان قاتارلىق قوۋملارنى بويسۇندۇرالماي قايتىپ كەلدى، ھېلىھەممۇ ھۇجۇم قىلىپ بويسۇندۇرالمايۋاتىدۇ.»

---

① يۇقىرىقىلارنى گېڭ شىمىن يازغان «قارا خانىيلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پىرىتساكنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ.

غەربىي قىسىم قارا خانىيلار خانلىقىغا 1072 ـ يىللار ئارىلىقىدا، تۈركلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقىيلار سۇلالىسى (ئوتتۇرا ئاسىيادا) كەڭ ـ كۆلەمدە ھېسسىپ كىردى، قاغان قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قالغاچقا، نائىلاج سۇلھى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي قىسىم خانلىق سەلجۇقىيلار سۇلتانىنىڭ قورچىقىغا ئايلىنىپ قالدى. 1141 ـ يىلى ئەتراپىدا غەربىي قىسىم خانلىق يەنە قاراقىتانلار-نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ياللۇغ تاشىن شەرقىي قىسىم قارا خانىيلار خانلىقىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا دەر-ھال غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقىغا قارىتا ھۇجۇم قوزغى-دى. غەربىي قىسىم قاراخانىيلارغا قاراشلىق قارلۇقلارنىڭ قو-شۇنلىرى ئۆز ئىچىدىن قارشى چىقىپ، قاراقىتانلارغا تەسلىم بول-غاچقا سەمەرقەند ئەتراپىدىكى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا، غەربىي قىسىم قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىيلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانىدى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ قېتىمقى جەڭدە مۇسۇلمانلاردىن 30 مىڭ ئادەم قازا تاپقان بولۇپ، غەربىي قىسىم خانلىقىنىڭ چوڭ خانى مەخمۇت ئىبنى مۇھەممەد خۇراسانغا قېچىپ كەتكەنىدى. قاراقىتانلار پۈتكۈل ماۋرا ئۇننەھىر رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. گەرچە مەخمۇد-نىڭ ئىنىلىرى داۋاملىق چوڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان بولسى-مۇ، ئەمما يەقەت قاراقىتانلارنىڭ قارىمىقىدىكى بىر قۇر چاققىلا ئايلىنىپ قالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي قىسىم قارا خا-نىيلار خانلىقىنىڭ نامىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئەمەلىيەتتە ئاللىقا-چان مۇتەرز بولغانىدى. غەربىي قىسىم قارا خانىيلار خانلىقىنىڭ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خانى ئوسمان ئىبنى ئىبراھىم ئىدى، بۇ ۋاقىتتا ئۇ بۇخارا بىلەن سەمەرقەند ئەتراپىدە-كى ئايرىم جايلارغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. 1212 ـ يىلى

سەمەرقەند خارازم شاھى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى، ئوسمان ئۆلتۈرۈلۈپ، غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقى رەسمىي مۇنقەرز بولدى.①

قاراخانىيلار خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇپ قالغانلىرى يەنىلا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چۇچۇجىننىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» نىڭ بىرىنچى جىلدىدا، *XIII* ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلغان، بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى ئۈزۈندىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«قەمەرىيە ئۆكتەبىرنىڭ 8 - كۈنى چوڭ بىر دەريادىن ئۆتۈپ، سەمەرقەندكە يېتىپ باردۇق، شەھەر دەريانىڭ شىمالىدا ئىكەن، خەلىپەت بەگ ياللۇغ ئاخاي بىلەن موڭغۇل ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتامانلىرى شەھەر سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالدى، چېدىر تىكىپ مەي - شاراپلار بىلەن مېھمان قىلدى، شۇ يەردە تۇنىدۇق. دەريا سۈيى ئازلىغاندا، شەرقىي شىمال دەرۋازىدىن شەھەرگە كىردۇق. شەھەر دەريانىڭ قىرغىقىغا سېلىنغانىكەن. كۈز ۋە ياز پەسىللىرىدە دائىم يامغۇر ياغمايدىكەن، شۇ جايدىكىلەر دەريانى راۋانلاشتۇرۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدىكەن. سۇلتان تېخى ھالاك بولمىغاندا شەھەردە دائىم تۇرۇشلۇق 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈن بار ئىكەندۇق، ھالاك بولغاندىن كېيىن بولسا ئاران تۆتتىن بىرىلا قالغان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار ئىكەن، ئۇلار ئېتىز - ئېرىق، باغ - ۋارانلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرمايدىكەن. خەنزۇ، قىتان ھەم تاڭغۇتلارغا قوشۇمچە باشقۇرغۇزىدىكەن. ئۇلارنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ

① گېڭ شىمىن يازغان «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ناملىق ماقالىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن پىرتساكنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ.

رەڭدار كۆزلۈكلەردىن ئىكەن، خەنزۇ ئۇستىكارلار بىلەن شە-
ھەردە ئارىلاش ئولتۇرىدىكەن، ئېگىزلىكى ئون غۇلاچتىن ئارتۇق
كېلىدىغان بىر تۆپىلىك بار ئىكەن، سۇلتانىنىڭ يېڭى ئوردىسى
شۇ جايدا ئىكەن. گەۋلىيا چۇچۇجى دەسلەپتە شۇ يەردە تۇردى،
ئۇيغۇرلاردا ئاشلىق كەمچىل ئىكەن، ئوغرى ـ قاراقچىلار كۆپ
بولغاچقا، ئۇلار بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشتىن قورقۇپ،
دەريانىڭ شىمالىغا بېرىپ تۇرىدىكەن. گەۋلىيا چۇچۇجى بولسا
داۋاملىق بالدۇر تۇرغان جايىدىكى ئوردىدا تۇرۇۋەردى. ... ...
ۋە ئارىلىقتا ئۆزىمۇ بىكار بولۇپ قالغاچقا، مۇنۇ نەزمىنى تۈزدى:
《چىققاندا سەپەرگە چاغى باھار ئىدى، مانا ئەمدى تامام ئەتتۇق
چاغى كۈزدە؛ يەتتى قەدەم ئىزلىرىمىز غەربتە تا شۇل، كۆنگە-
رىك شەھرى ئۇيغۇر ماكانىغىچە. يول بويى كۆرمەي ئەنبىيا
مۇنارىنى، خاسلا كۆرۈپ تالاي ـ تالاي كولدومىنى؛ ئارقىدا
قالدۇرۇپ كۇرمىڭ تاغۇ ـ دەريانى، بېسىپ ئۆتتۇق نەچچە ئون
مىڭ مۇساپىنى، ... ...》

قاراخانىيلار خانلىقى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن
قۇرۇلغان خانلىق ئىدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئوبيېكتىنىڭ كۆپ
قىسمى قارلۇقلار ئىدى، شۇڭا قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ
ئوتتۇرىسىدا كەسكىن مىللىي ۋە سىنىپىي زىددىيەت مەۋجۇت
ئىدى، بۇنى مىلادىيە 1140 ـ يىلىدىكى شەرقىي قىسىم قاراخا-
نىيلارنىڭ چوڭ خانى ئىبراھىم بىلەن قارلۇق قاتارلىق مىللەت-
لەردىن تەشكىللەنگەن كۆچمەنلەرنىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا يۈز
بەرگەن زىددىيەت ۋە غەربىي قاراخانىيلار بىلەن قاراقىتانلارنىڭ
ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشىدا، قارلۇقلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن قارشى چىقى-
شىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مانا مۇشۇ زىددىيەتلەر ئەڭ ئاخى-
رىدا بۇ خانلىقنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمنىڭ تەڭلا مۇنقەرز
بولۇشىغا سەۋەبچى بولغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن بۇ يەردە مۇنداق

بىر تەسەۋۋۇرنى — يەنى بۇ خانلىقنى قۇرغۇچىلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكىنى قارلۇقلار ئەمەس دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

قاراخانىيلار خانلىقى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر خانلىق ئىدى، چۈنكى بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتىدىكىلەر جۇڭگونىڭ شىمالىي چۆللۈك رايوندىن كۆچۈپ بارغاچقا، ئەسلىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن كۆپىنچە «تابغاچ» (يەنى جۇڭگو) دېگەن نامنى قوللانغانىدى. مەسىلەن، مىلادى 1031 - يىلى ئەتراپىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىنى تاكى ماۋرائۇننەھرگىچە كېڭەيتكەن ئەلى تېكىن ئۆزىنى ماۋرائۇننەھرنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغاندا، تارقاتقان پۇللىرىغا ئۆزىنىڭ نامىنى «تابغاچ بۇغراخان» داپ يازدۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ماۋرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىبراھىم ئىبنى ناسىرمۇ ئۆزىنى «تابغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتىغان، ھەمدە تارقاتقان پۇللىرىدا ئۆزىنى بىۋاسىتە ھالدا «شەرق ۋە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانى»① دەپ ئاتىغانىدى، ئۇنىڭ ئوغلى ناسىرمۇ ئۆزىنى «شەرق ۋە جۇڭگونىڭ سۇلتانى» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1069 - يىلى يېزىپ چىققان كىلاسسىك داستان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ «نەسرىي مۇقەددىمىسى» دىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى ھەسەن ئىبنى سۇلايماننىڭ نامىنىڭ «تابغاچ بۇغراخان» ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغانىدى.②

قاراخانىيلار خانلىقى گەرچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن يىراق رايوندا قۇرۇلغان خانلىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي خاندانلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى» I توم 367 - بەتكە قاراڭ.

② «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1979 - يىلي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، گېڭ شىمىن بىلەن ۋېي سۈيى تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ 2 - بەتكە قاراڭ.

قويۇق ئالاقە داۋام قىلىپ تۇرغان، سوۋغا ـ سالام ئېلىپ بارغۇ-
چى ئەلچىلەر توختىماي قاتناپ تۇرغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارد-
خى» 490 ـ جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، بۇ
ھەقتە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«داجوڭنىڭ شياڭفۇ 2 ـ يىل (1009 ـ يىلى) ئۇدۇننىڭ
قارا خانى ئۇيغۇرلاردىن بولغان لاساغۇن قاتارلىق كىشىلەرنى
يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. لاساغۇن
يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ: 〈يىقىر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، تەڭرىقۇت
ئالىيلىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم، ئالىيلىرىغا ئۇزۇن
ئۆمۈر تىلەيمەن، يىراقتىكىلەرگىمۇ باش ـ پاناھ بولغايلا〉 دېدى.
خان ئۇنىڭدىن قانچە ۋاقىت يول يۈردۈڭلار؟ بۇ يەرگە قانچە
چاقىرىم كېلىدۇ؟ دەپ سورىغاندا، لاساغۇت جاۋاب بېرىپ، 〈بىر
يىل ماڭدۇق، كۈندۈزى يول يۈرۈپ كېچىسى دەم ئالغاچقا،
قانچىلىك كېلىدىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق، بۇرۇن يوللاردا دائىم
بۇلاڭچىلار〉 بولۇپ تۇراتتى، ئەمدىلىكتە گۇاجۇ، شياجۇ ئايماقلى-
رىدىن ئۇدۇنغىچە بولغان يوللار راۋان ئىكەن، يولۇچىلارنىڭ
ئايىغى ئۈزۈلمەيدىكەن. ئالىيلىرى ئېلىمىزگە ئەلچى ئەۋەتىپ،
مال-ئەھۋال سوراپ تۇرغايلا دېدى. خان جاۋاب بېرىپ، 〈ئارىلىق
يىراق بولغاچقا، ئەلچى ئەۋەتكەندە ئېلىڭلارغا ئاۋارىچىلىق بولى-
دۇ، شۇڭا ئۆز نامىمدىن يارلىق پۈتتۈم، بۇنى ئېلىپ بارسىڭىز،
ئەلچى ئەۋەتكەنگە باراۋەردۇر〉 دېدى.»

ئۇنىڭدىن باشقا، «سوڭ سۇلالىسىگە دائىم مۇھىم خاتىرد-
لەر» 197 ـ توپلام «ۋاسسالار» نىڭ تۆتىنچىسى، ئۇدۇن دۆلىتى
ماددىسىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«سوڭ جېنزوڭنىڭ يۈەنيۇ ... ... 2 ـ يىلى (1087 ـ
يىلى) 1ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەن:
ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ قاراخانى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تارتۇق

قىلغان، بۇنىڭغا قىممىتى بويىچە پۇل بەرگەندىن تاشقىرى، قالغان تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىرى بولسۇن ھەممىسىگە 300 مىڭ تىزىق يارماق ئىنئام قىلىپ بېرىلسۇن.»

«2- ئاينىڭ 14 - كۈندىكى يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەن: پۇل قايتۇرۇپ بەرگەندىن تاشقىرى، يەنە يۈەنفېڭنىڭ 8 - يىلىدىكىگە ئوخشاش،① ئالتۇن كەمەر، كىمخاپ تون، بىر يۈرۈش كىيىم - كېچەك، قاچا - قۇچا، پۇل - پۇچەك ئىنئام قىلىپ بېرىلسۇن.»

«سوڭ شياۋشىڭنىڭ ... ... 4 - يىلى (1097 - يىلى) 2- ئاينىڭ 8 - كۈنى، ئەلچى ئەۋەتىلىپ، تارتۇق ئېلىپ كېلىندى. كۇتۇۋالغۇچىلار تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچى قۇتلۇقتىن، قاراخانىيلارنىڭ ۋەلىئەھدىسىنىڭ سۆزىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ بىلگەندە، مەنيۈلەر جىنايەت سادىر قىلغان، باشقا ئامال بولمىغاچقا، قوشۇن ئەۋەتىپ، گەن، شيا، سۇدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماققا ھۇجۇم قىلدۇق دېدى. خان كۇتۇۋالغۇچىلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئەلچىلەر ئوردىدىن ئايرىلغان چاغدا، قاراخانىيلارنىڭ خانىنىڭ ساداقىتىدىن بەكلا خۇرسەن بولغانلىقىنى، ناۋادا ئۈچ شەھەرنى ئىشغال قىلالىسا تېخىمۇ ئوبدان مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى تاپىلىدى.»

ئۇنىڭدىن باشقا «سوڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە يەنە، شېنزوڭنىڭ شىنىڭ، يۈەنفېڭ، شاۋشىڭ ۋە خۈي زوڭنىڭ داگۇەن، شۈەنخې يىللىرى (1068 - 1125) دا ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللار بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى

---

① يۇقىرىدىكى «سوڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»نىڭ ئۇدۇن ماددىسىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا: «[يۈەنفېڭنىڭ] 8 - يىلى (1085 - يىلى) سېنتەبىرنىڭ 18 - كۈنى ئۇدۇن ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلدى. ئۆكتەبىرنىڭ 18 - كۈنى تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچى خان ئالىيلىرىغا يىپەك - ئىچىمەك تەقدىم قىلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىدى، يارلىق چۈشۈرۈلۈپ ئىنئام بېرىلدى. نويابىرنىڭ 12 - كۈنى يەنە تارتۇق ئېلىپ كەلگەنلەرگە ئالاھىدە ئىنئام بېرىلىپ، 1 مىليون يارماق بېرىلدى».

داۋاملىق ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ سانىنىڭ نەچچە يۈزمىڭ
جىڭغا يېتىدىغانلىقى، سوڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلغا سوندۇرۇپ بەر-
گەن خىراجىتىنىڭ بىرقانچە يۈزمىڭ يارماقنا يېتىدىغانلىقى خاتى-
رىلەنگەن. تارتۇق ئۇچۇن ئېلىپ كېلىنگەن ئۇلاقلارنىڭ سانىمۇ
ئاز ئەمەس ئىدى. ھەر نۆۋەتلىك تارتۇق ئېلىپ كېلىشتە كەلگەن
ئەلچىلەرنىڭ سانى 50 ئادەمدىن ئېشىپ كېتەتتى. سوڭ سۇلالى-
سى ئوردىسى يەنە ئېلىپ كەلگەن تارتۇق بۇيۇملىرىنى چىنجۇ
ئايمىقى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ تيەنشۇي شەھىرى) دە سودا
قىلىشقا رۇخسەت قىلغانىدى. تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەر
ئىچكى ئۆلكىلەردىن چاي سېتىۋېلىپ قايتقاندا، ئۇلار يەنە باجنى
كەچۈرۈم قىلىش ئېتىبارىغا ئېرىشەتتى.

غەربكە كۆچكەن ئۇچ تارماقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى
بىر تارمىقى (ئادەم سانى كۆكتارتنىڭ غەربىگە كۆچكەنلەرگە
قارىغاندا نىسبەتەن ئاز) تۇبۇتلەرنىڭ ئارىسىغا كۆچۈپ بارغانى-
دى. ئاتالمىش تۇبۇتلەرگە دېگىنى تۇبۇتلەرنىڭ ئەسلى ماكانىغا
ئەمەس، بەلكى تۇبۇتلەر كونترول قىلىپ تۇرغان خېشى ئارىلىقى-
نى كۆرسىتەتتى. «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 ـ جىلد «ۋاس-
سالار، قوشۇمچە ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن:

«ئۇيغۇرلارنىڭ ... ... قالدۇق قوۋملىرى غەربكە كۆچۈپ
تۇبۇتلەرگە بەيئەت قىلدى. بۇ مەزگىلدە تۇبۇتلەر خېشى بىلەن
لوڭيۇنى ئاللىقاچان ئىشغال قىلىۋالغاچقا، ئۇيغۇرلار تارقىلىپ
ئولتۇراقلاشتى.»

بۇ دەل غەربكە كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغانى-
دى. لېكىن، ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈپ بېرىپ
ئولتۇراقلىشىشى، نوقۇل بۇ ۋاقىتتىنلا باشلانغان ئەمەس ئىدى،
ئاللاھەزەل مىلادى VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلى (ۋۇزېتيەن-
نىڭ دەۋرى) دە، شەرقىي تۈركلەر چوغاي غۇزى تېغىدا قايتا باش

كۆتۈرۈپ چىقىپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى قۇرغاندا، چۆللۈك-نىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇر قوۋملىرى يېڭىۋاشتىن تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇل قىلىشىغا ۋە دەھشەتلىك زۇلۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار گەن-جۇ بىلەن لياڭجۇ رايونىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغانىدى. بۇ ھەقتە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ۋۇزېتيەنىنىڭ دەۋرىدە، تۈركلەرنىڭ بەگچور (قاپاغان) قاغانى كۈچەيگەنلىكتىن، تېلىلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئې-گىلىۋالدى، نەتىجىدە ئۇيغۇرلار بىلەن چۈبە، ئىزگىل ۋە ھۇن قاتارلىق ئۈچ قەبىلە قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىغا كۆچۈپ باردى».

دېمەك، ئەمدىلىكتە بۇ (ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مۇتەقەررىز بولغاندىن كېيىن) غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى بىر تارمىقىنىڭ خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈپ كېلىشى، ئېھتىمال ئۇ جايلاردا ئەسلى ئۇلار بىلەن بىر جەمەتتىن بولغان كىشىلەرنىڭ ئىلگىرى ماكان تۇتقانلىقى سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ قېتىم غەربكە كۆچۈپ خېشى ئارىلىقىغا كەلگەن ئۇيغۇر-لارنىڭ رەھبىرى كىم؟ يېڭى - كونا «تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەر پۈتۈنلەي مۇجمەل بولسىمۇ، ئەمما «يېڭى تاڭنامە» دىكى خاتىرى-لەرنىڭ باش - ئاخىرىدا سەل ئوخشىماسلىقلار بار. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ باش تەرىپىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«... ... قوۋملىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ۋەزىر سارچۇق ۋە پان تېگىنىنىڭ[①] باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىسى

---

① يېڭى - كونا «تاڭنامە»دە پان تېگىن دېگەن سۆزنى پاڭ تېلى، پاڭ لى پاكى تېلى دېپ تىلغا ئالغان. «تېگىن» دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىي نامى ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، تېلى دېگەن سۆز «تېگىن» نىڭ بۇزۇپ ئاتىلىشى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە پۈتۈنلەي تۈزىتىپ ئېلىندى.

قارلۇقلار تەرەپكە كەتتى، قالدۇق قوۋملىرى بولسا تۇبۇتلەر بىلەن ئەنشىگە كەتتى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدىكى رايونلار بولۇپ، غەربىي ئايماق ئەتراپى بولۇشى كېرەك). »

ئۇنىڭدا ئۇلاپلا يەنە مۇنداق دېيىلگەن:

« (قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنى توپلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتكەندە) تاغ ئېدىر ۋە ئورمانلىقلاردا يوشۇرۇنىۋېلىپ بۇلاڭچىلىق بىلەن جېنىنى ساقلىدى، دەسلەپتە ئۇلار پان تېگىنگە تەۋە ئىدى. بۇ چاغدا پان تېگىن ئۆزىنى ئاللىقاچان قاغان دەپ جاكارلىغان بولۇپ، قوملۇقنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەر ئۇنىڭغا قارايتتى. »

ھالبۇكى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە بولسا مۇنداق دېيىلگەن:

« (ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى قىرغىزلار تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كېتىلگەندە) سىرتتا گاڭگىراپ يۈرگەن بىرقانچە چېدىردىكىلىرى تاغ ئېدىر ۋە ئورمانلىقلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، ئەتراپتىكى ۋاسىلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئۇلار ئەنشىدىكى پان تېگىننىڭ كېلىشىنى تەققەززالىق بىلەن كۈتتى. پات تېگىن ئۆزىنى ئاللىقاچان قاغان دەپ جاكارلىغان بولۇپ، قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى شەھەرلەر ئۇنىڭغا قارايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاجىزلاپ كەتكەچكە، گەنجۇدا ئولتۇراقلىشىپ، ئىلگىرىكىدەك قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. »

بۇنىڭغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، پان تېگىن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قارلۇقلار (ھازىرقى پامىرنىڭ غەربىدە) نىڭ ئارىسىغا كۆچكەن؛

ئىككىنچى، پان تېگىن ئەنشى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا) دا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان؛

ئۇچىنچى، پان تېگىن گەنجۇ (ھازىرقى خېشى ئارىلىقىدا) دا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان.

ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ دەلىللىگىلى بولىدىغان تېخىمۇ كۆپ ماتېرىياللار بولمىغاچقا، بۇ يەردە پان تېگىننى بىراقلا خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈپ بارغان تارماقنىڭ رەھبىرى ياكى ئەمەس دەپ ھۆكۈم قىلىش قىيىن.①

ئۇنىڭدىن باشقا، «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا يەنە بىر ئابزاس خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«جىزدې (مىلادى 756 ـ 757 ـ يىللار) يىلىدىن كېيىن، تۈرگەشلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، سېرىق ۋە قارا تۈرگەشلەر ئۆز ئالدىغا قاغان تىكلەپ، بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا گوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىمۇ ۋەقە كۆپ سادىر بولغاچقا، ئۇلارغا قاراشقا چۆلىسى تەگمىدى. ... ... دالى (766 ـ ، 779 ـ يىللار) يىلىدىن كېيىن، قارلۇقلار كۆچىيىپ سۇياب دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشتى، بۇنىڭ بىلەن قارا ۋە سېرىق تۈرگەشلەرنىڭ ھەر ئىككىلىسى قارلۇقلارغا بەيئەت قىلدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى قۇبىئارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بولسا ئۇيغۇرلارغا بەيئەت قىلدى. ئۇيغۇرلار مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن پان تېلې قارا شەھەردە تۇرۇپ، ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىدى، قالغان قوۋملىرى بولسا ئالتۇن چوققىدا قوغداندى، بۇ ئاھالە 200 مىڭغا يېتىدۇ.»

بۇنىڭدىكى پان تېلېنى ياپونىيە ئالىمى سىن ئەن شياۋفۇ باشتىكى نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان پان تېگىن دېگەن سۆزنىڭ بۇ-

① «سولاق سۇلالىسى تارىخى» 490 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە كونا ـ يېڭى «تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەرنى بىر قىلىۋېتكەن. «قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... ... پان تېگىن غەربتە ئەنشىگە كەتتى. ئۇيغۇرلار ياۋجۇ ئايمىقىدا جاڭ جوۋ ۋۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. پانتېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، كىمن، شىيا، شىجۇ ئايماقلىرىدا تۇردى».

زۇپ ئېيتىلىشى دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا پان تېگىن باشچىلىقىدىكى ئاشۇ بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن كۆچۈپ چىققاندىن كې- يىن، قارا شەھەردە پۇت دەسسەپ تۇرۇپ، كېيىنچە پۈتكۈل تىيانشان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىغا ئايلانغان؛ تاكى بېش- بالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقساقىلى بۆكە تېگىن مىلادى 866 - يىلى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆز تەسىرىنى غەربتە ئۈرۈمچى، جەنۇبتا تۇبۇت ھەممە قاراشەھەر رايونىغا كېڭەيتكەندىن كېيىنلا، قارا شەھەر ئاندىن غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى بولۇشتىن قالغان دەپ قارايدۇ.① بۇنى قايتا يەنە سۆزلەپ ئولتۇرۇش هاجەت- سىز.

خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ بارگاھى گەن- جۇ (هازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې ناهىيىسى) دە ئىدى.② شۇڭا بۇ بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى خېشى ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغانىدى. دەسلەپتە خېشى، لوڭيۇ رايونلىرى پۈتۈنلەي تۇبۇتلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىنىۋېلىنغاچقا خېشى ئۇيغۇرلىرىمۇ تۇبۇتلەرگە بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى، كېيىن خېشى ئارىلىقىدىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ كاتتىبېشى جاڭ يىچاۋ يىجۇ، شياجۇ، گۇاجۇ، سۇجۇ قاتارلىق 11 ئايماق (هازىرقى شىنجاڭ- نىڭ قۇمۇل ناهىيىسى بىلەن گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ، گەنشى، جيۇچۈەن ناهىيىلىرىنىڭ ئەتراپى) غا باشچىلىق قىلىپ، تاڭ سۇ- لالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، خېشى ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ جاڭ

---

① مىن ئىن شياۋفۇ يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىگە قاراڭ. «شەرقىي گوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» 1977 - يىللىق 59 - جىلد 1-، 2 - سانىغا بېسىلغان؛ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» نىڭ 1980 - يىللىق 1 - سانىدىن كۆرۈڭ.

② «كونا بەش دەۋر تارىخى» 138 - جىلد «تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە» دە «گەنجۇدا ئۇيغۇرلارنىڭ بارگاھى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يىچاۋغا بەيئەت قىلغانىدى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، توبۇتلەرنىڭ كۈچى زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقتىن، خېشى ئۇيغۇرلىرى پەيدىنپەي كۈچىيىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ خېجو بىلەن لەنجۇ (هازىرقى گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرى ئەتراپى) دىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنى تىزگىنلەپ، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى ئۆلكەلەرنىڭ قاتناش يولىنى كونترول قىلدى، كېيىن يەنە گۇاجۇ، شياجۇ قاتارلىق ئايماقلاردىكى جاڭ فېڭ بىلەن ساۋيىجېننىڭ يەرلىك كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، گۇاجۇ بىلە شياجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماق ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى رايونغا ئايلىنىپ، جاڭ فېڭ بىلەن ساۋيىجېننىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ رۇخستى ئارقىلىق كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقى (چۆل تۈركلىرىدىن لى سۈنجۇ قۇرغان ھاكىمىيەت، پايتەختى لوياڭ ئىدى) بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولۇپ قالدى؛ ھەتتا جاڭ فېڭ ئۆزىنى «ئالتۇن تاغنىڭ ئاق يەكتەكلىك تەڭرىقۇتى» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر قاغانىنى ھۆرمەتلەپ ئاتا دېمەي تۇرالمىغان. فرانسىيىلىك پىلليئوت نەشرگە تەييارلىغان «پارىژ دۆنخۇاڭ ھۆججەتلىرى توپلىمى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

شياجۇ پۇقرالىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانىنىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن: « ... ... شياجۇ ئەسلىدە ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقىنىڭ ئايماق ۋىلايىتى ئىدى؛ مانا ئەمدى قاغان ئالىيلىرىنىڭ جاڭيىدا تۇرۇپ قېلىشى نېسىپ بولغاچقا، ھەممە بىر ئائىلە كىشىلىرى بولۇپ، بىر نىيەت بىر مەقسەتتە، بىرگە ياشايدىغان بولدۇق. ... ... 26 ـ كۈنى تېگىن قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۆتكەلنىڭ ئىچىگە يېتىپ بارغانىدى. تەڭرىقۇت (ئالتۇن تاغنىڭ ئاق يەكتەكلىك تەڭرىقۇتى) نى چىقىپ تازىمغا كېلىشقا بۇيرۇدى، ھەممە ئۆز ئارا پۈتۈشتى، ... ... قاغان ئاتا، تەڭرىقۇت بالا بولدى. بۇ دېگەنلىك ئىككى جايىمۇ يېقىن بولدى دېگەن گەپ، ئەمدى

كىممۇ بۇنىڭغا ئىشەنمىگەي!... ...». ①

خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى ئىنتايىن كەڭ ئىدى، IX ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، گەنجۇنى مەركەز قىلىپ، غەربتە سۇجۇ (هازىرقى جيۇچۈەن ناھىيىسى)، گۇاجۇ (هازىرقى ئەنشى ناھىيىسى)، شياجۇ (هازىرقى دۇنخۇاڭ ناھىيىسى) دىن، شەرقىي جەنۇبتا لياڭجو (هازىرقى ۋۇۋېي ناھىيىسى) دىن، لەنجۇ (هازىرقى لەنجۇ شەھىرى)، چىنجو (هازىرقى تيەنشۈي شەھىرى) غىچە، شەرقىي شىمالدا خېلەنشەن تېغى (هازىرقى نىڭشيانىڭ چېگرىسى ئىچىدە) غىچە، غەربىي شىمالدا هازىرقى ئېجىنا دەرياسىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلار ماكانلاشقانىدى. ②شۇڭا سوڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خوڭ خاۋ «دەشت چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق ئەسىردە مۇنداق يازغانىدى:

«گەن، لياڭ، گۇا، شيا ئايماقلىرىدا ئۇيغۇرلار بار، ئۇلارنىڭ چېدىرلىرى ھەممىلا جاينى قاپلىغان».

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، ئۇيغۇرلار تارقالغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بەلگىلىك دەرىجىدە بولسىمۇ ئورنىتىلغانىدى. گەنجۇ قاغانىنىڭ بارگاھى ئورنىتىلغان جاي بولغاندىكىن تاشقىرى، خېشى ئۇيغۇر هاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى ئىدى، بۇنداق بولغاندىن ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھېچكىم ھۆكۈمرانلىق قىلمايتتى؛ لياڭجۇ ئۇيغۇرلىرى خېجۇ بىلەن لەنجۇنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، خېجۇ بىلەن لەنجۇنىڭ غەربىدىكى لياڭجۇغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى تەبىئىي ئىدى. گۇاجۇ

① ۋاڭ جوڭمىن يازغان «ئالتۇن تاغ ھەگلىكىگە ئائىت كىمتۇك ۋەسىقىلەر» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «بېيپىڭ كۇتۇپخانا مەجمۇئەسى» نىڭ 9 - جىلد 6 - سانىغا بېسىلغان.
② «سوڭ سۇلالىسى تارىخى» 48 - جىلدتىن 86 - جىلدىچە بولغان «تائغۇت تەزكىرىسى»، 490 - جىلدتىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «ئودۇن تەزكىرىسى» بىلەن «سوڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما، چېگرا زېمىن» 21- «ۋاسسالار» 4، 5، 7-كە قاراڭ.

بىلەن شىياجۇنىڭ ئەھۋالى بولسا سەل ئوخشاشمايتتى، چۈنكى مەزكۇر رايون ئەسلى جاڭ جەمەتى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بولۇپ، جاڭ جەمەتىدىن كېيىن ساۋجەمەتىگە مەنسۇپ بولغاندى. كېيىن ئۇيغۇرلار گەرچە بۇ ئىككى ئايماقنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرىدىن بەش دەۋرگىچە جاڭ جەمەتى بىلەن ساۋ جەمەتى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، يەنىلا شەھەرنى قوغداپ كەلگەنىدى، ئۇيغۇرلار بولسا پەقەت ئوتلاقلاردىلا مال باققانىدى. بۇ ھال «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 ـ جىلد «تۆت ئەتراپتىكى ۋاسساللار قوشۇمچە 3 . تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان ئاتالمىش «ئۇيغۇرلار ... ... ئايرىم-ئايرىم ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىغا بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ خەلقلىرىنى ئىدارە قىلمىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

سۇجۇ ئايمىقىنىڭ قايسى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغانلىقى توغرىسىدا تارىخنامىلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق، لېكىن لياۋشېڭزۇڭنىڭ تۇڭخې 28 ـ يىلى (مىلادىيە 1010 ـ يىلى) لياۋ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى سۈتۈيۈ قوشۇن بىلەن مەزكۇر ئايماققا ھۇجۇم قىلغاندا، گەرچە ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولۇپ، تەسلىم بولغان بولسىمۇ، ئەمما لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇ جاينى ئىشغال قىلمىغانىدى.①

شۇڭا تاكى گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنلا، مىلادى 1035 ـ يىلىدىن باشلاپ، تاڭغۇتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشقا باشلىغانىدى.

خېجۇ بىلەن لەنجۇنىڭ شەرقىدىكى خېلەشەن رايونىدىكى ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 15 ـ جىلد «شېڭزوڭ ھەققىدە خاتىرە» 6 بىلەن 93 ـ جىلدتىكى «سۈتۈيۈنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ.

ئورناتقانىدى، بۇنى مەزكۇر جايدا تېگىن، تۇتۇق ۋە سەييارە ئامبال قاتارلىق مەرتىۋە ۋە ئەمەل ناملىرىنىڭ بولغانلىقىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب شۇكى، مەزكۇر رايوننىڭ ئارىلىقى گەنجۇدىن خوپلا يىراق بولغاچقا، قاغان ئوردىسىنىڭ ئۇلارغا قاراتقان تىزگىنى بوشراق ئىدى، شۇڭا تارىخنامىلەردە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تارتۇق ئەۋەتىسىمۇ، گەنجۇ قاغان ئوردىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغانلىقى تىلغا ئېلىنغانىدى.

بۇ ھەقتە تارىخىي كىتابلاردا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتۇق بېگى شى رېنجىڭ، ۋەلىئەھدىسى مېلو بىلەن مياۋنۇ، خۇاڭشۇيدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەييارە ئامبىلى يۈدۇ قاتارلىقلار ھەممە خېلەنشەن تېغى ئېتىكىدە تۇرۇشلۇق، بىر تۇتاش باشقۇرۇشتا بولمىغان قوۋملەرمۇ كۆپ قېتىم شۇ جايدىن تارتۇق ئەۋەتتى».①

بۇ دەل خوڭ خاۋ يازغان «دەشت چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم»دا تىلغا ئېلىنغان «ئۇيغۇرلار ... ... تۆت ئايماق (گەن، لياڭ، گۇا، شيا ئايماقلىرىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ سىرتىدىكى جايلارغا ماكانلاشقان، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان بولۇپ، ئايرىم ئاقساقاللىرى بار» دېگەن ئۇيغۇرلاردۇر. شۇڭا، خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىنلار، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقالغان رايونلىرىغا قارىغاندا سەل كىچىك ئىدى. ئومۇمەن شەرقتە خۇاڭخېدىن، غەربتە گۇاجۇ بىلەن شياجۇغىچە، جەنۇبتا چىلەنشەندىن، شىمالدا چوڭ قۇملۇقىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرى ئىدى، يەنى بۇ ئۇلارنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىپ باشقۇرالايدىغان دائىرىسى ئىدى. شۇ سە-

① ② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ۋەبتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى ساۋفاڭتوڭ سوڭ جىنزوڭغا: «[ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلكىدىكى زېمىنلار] شەرقتە خۇاڭخېدىن غەربتە قارلىق تاغقىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ بىر قانچە يۈز كىچىك ئايماق ـ كەنتلىرى بار»[2] دېگەنىدى.

خېشى ئارىلىقىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك بولغاچقا، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىشقا باب كېلەتتى، ئورۇشقاق دۆلەتلەر ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان توخرى، ئۇسۇن، ھۇن قاتارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايى بولۇپ كەلگەنىدى، كېيىن خەن ۋۇدى خېشى ئارىلىقىدا تۆت ئايماق (ۋۇۋېي، جاڭيې، جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭ) نى تەسىس قىلغاندا، دېقانچىلىقمۇ مەزكۇر رايونلاردا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. ئۇيغۇرلارمۇ كۆچمەن مىللەت ئىدى، غەربكە كۆچۈپ، خېشىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقىدەكلا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىشى تەبىئىي ئىدى، ئەمما خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، بولۇپمۇ ئەتراپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېھقانچىلىق رايونى بولۇشى سەۋەبلىك، بارا ـ بارا دېھقانچىلىقنى ئۆگىنىۋالدى ھەمدە يېرىم دېھقانچىلىق ۋە يېرىم چارۋىچىلىققا قاراپ ئۆتتى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، گەنجۇدىن قۇتاز، كۆك ياۋا كالا، بىر لوكىلىق تۆگە چىققاتتى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، پۇرچاق، كۆك لوبۇ ئۆستۈرۈلەتتى، «يۇك تۆگىلىرى بىلەن يەر ئاغدۇرۇلغانىدى»، [1]بۇنىڭدىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

خېشى ئۇيغۇرلىرى بولۇپمۇ مەركىزىي رايوندىكى گەنجۇ ئۇي-

[1] «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 ـ جىلد «تۆت ئەتراپتىكى ۋاسساللار قوشۇمچە 3. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

غۇرلىرى، غەرب - شەرق قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەنلا ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارماستىن، غەربىي يۇرت بىلەنمۇ داۋاملىق ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارغانىدى، ھەتتا غەربتىكى پېرسىيە، ئەنەتكەك، رۇم قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەنمۇ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇراتتى. ①

خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن يوقۇتۇلغاندىن كېيىنمۇ، ئۇيغۇرلار كۆپلەپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بېرىپ، سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بۇ ھەقتە خوڭ خاۋ يازغان «دەشت چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ بارا-بارا ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭدى، ... ... گەن، لياڭ، گۇا، شيا ئايماقلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ چېدىرلىرى بار، كېيىن ئۇلار تاڭغۇتلارغا بەيئەت قىلدى. ... ... ئۇلاردىن خېلى كۆپلىگەن كىشىلەر يەنە زېمىندا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار يۇڭ تۆگىلىرى بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ زېمىنىدىن ئۆتكەندە، تاڭغۇتلار توپلىشىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ماللىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتەتتى، سودىگەرلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرايتتى. ئۇيغۇرلار ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى پەرق ئېتىشكە ماھىر ئىدى، ئادەتتە ۋاسىتالار بەلەن خەنزۇلارنىڭ بازارلىرىدا ئۇلارنىڭ دەلاللىرى ئوتتۇرىغا چىقمىغۇچە باھا بولمايتتى.»

خېشى ئۇيغۇرلىرى X ئەسىردىن كېيىن، فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا گەنجۇ بىلەن

① «موڭغۇل سۇلالىسى تارىخى» 6 - جىلد بىلەن 8 - جىلدىتىكى «چىڭگىزخان ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» 972 - جىلد، «موڭغۇل سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما چېكرا - زېمىن» 21 گە قاراڭ.

ئېچىنا دەرياسى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسىسى
بىر قانچە قەبىلىگە بۆلۈنگەنىدى، ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا
«ئاقساقال» دەپ ئاتىلىدىغان فېئودال خوجىلىرى بار ئىدى،
خوجىلارنىڭ بولسا ئۆزلىرىنىڭ خوجىلىق يەرلىرىدىكى «تۇتۇد-
لەر»نى باشقۇرۇش ھوقۇقى بار ئىدى.①
ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋاللا خەنزۇلارنىڭ سىيا-
سىي بىلەن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ
ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدە ۋەزىر، تۇتۇق، سانغۇن، ئەمرى مىمار
قاتارلىق ئەمەل ناملىرى بار ئىدى. غەربكە كۆچكەندىن كېيىن
گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا ۋەزىر، تۇتۇق دېگەن ئەمەللەر
داۋاملىق بولغاندىن سىرت، يەنە مۇراسىم بەگ، زوراغا قاتارلىق
ئەمەل ناملىرىمۇ ئوتتۇرىغا چىققانىدى.②
ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئالىلىقاچان شەھەرلە-
شىشنى باشلاپ، يېرىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا قاراپ ماڭغانىدى،
غەربكە كۆچۈپ گەنجۇغا كەلگەندىن كېيىن، چارۋىچىلىق ئىگىلە-
كىدىن يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىققا ئۆتۈشكە ئەگە-
شىپ، تەبىئىي ھالدا ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا
تارىخنامىلەردە «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى دائىم سارايدا تۇ-
راتتى»③ دەپ خاتىرىلەنگەنىدى.
تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، گەنجۇ ئۇي-
غۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە، ۋەزىر قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى
بولغاندا، باش كىيىمىنى ئېلىۋېتىپ، چاچلىرىنى قويۇپ بېرىپ،
ئاندىن كۆرۈشەتتى. ئاياللار چاچلىرىنى تاراپ، بەش - ئالتە
سوڭ ئېگىز قىلىپ ئۆرۈۋېلىپ، قىزىل لېنتا بىلەن چېگىۋالات-

① «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
② «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.
③ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

تى، ياتلىق بولغاندا بولسا كېيگىنى تەلپەك كىيىۋالاتتى.① ئۇنىڭدىن باشقا تارىخنامىلەردە يەنە ئاياللارنىڭ كۆك كىيىم كىيىدىغانلىقى، كىيىمىنىڭ شەكلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر كىيىدىغان ئۈزۈن چاپانغا ئوخشايدىغانلىقى، بېشىغا نېپىز كۆكۈچ تور ئارتىۋالىدىغانلىقى، تور بەكلا نېپىز بولغاچقا، ئادەتتە چىرايىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.②

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن مانى دىنى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاللىبۇرۇن تارقىلىپ كىرگەنىدى، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بولسا بۇ دىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا يەنە داۋاملىق تارقالدى. بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەر بار:

كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ خانى مىڭزوڭنىڭ تيەنچىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 929 - يىلى) ئۇيغۇرلار ئوردىنى تاۋاپ قىلغىلى كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مانى دىنى ئۇستازىنى دەپنە قىلدى؛ مىندىنىڭ يىڭشۇن تۇنجى يىلى (934 - يىلى) باھار 1- ئايدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىنى تاۋاپ قىلغىلى كەلگەن ئەلچىلىرىدىن مانى دىنىنىڭ راھىبلىرىدىن سەككىز كىشى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئېلىپ كەلدى؛

كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىنىڭ خانى تەيزۇنىڭ گۇاڭشۇن تۇنجى يىلى (951 - يىلى) باھار 2- ئايدا ئۇيغۇرلار ئەلچى ئەۋەتتى، ھەمدە مانى دىنىنىڭ راھىبلىرى قاشتېشى تارتۇق قىلدى؛ يىلان يىلى ئۇيغۇرلار يەنى مانى راھىبلىرىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.③

بۇنىڭدىن بەش دەۋر مەزگىلىدە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارى-

---

① «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
② خۇاڭ خاۋ يازغان «دەشت چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم»غا قاراڭ.
③ «كونا بەش دەۋر تارىخى» 138 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 11 - جىلد «جۇتەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»گە قاراڭ.

ـسىدا مانى دىنىنىڭ داۋاملىق تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولـ
ىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، باشقا جايلارغا تارقىلىپ ئورۇنلاشقان
ئۇيغۇرلارمۇ داۋاملىق مانى دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ساقلاپ
قالغانىدى. مەسىلەن، تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 2 - يىلى (مىلا-
دىيە 842 - يىلى) خۇيخۇ ئايمىقىنىڭ ئىنانچىخانلىق ئوتۇغاتىـ
غا ئېرىشكەن ئونمۇش (تاڭ سۇلالىسى ھەدىيە قىلىپ بەرگەن
ئىسمى لى سىجوڭ) نىڭ نەۋرىسى لى يەنتۇ، تاڭ سۇلالىسى
مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جەمەتىدىكى قالدۇق قوۋملىرىنى ئې-
لىپ، كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنىڭ خانى تەيزو (جۇۋېن) غا
بەيئەت قىلغاندا، تەيزو ئۇنىڭغا بىر يۇرۇش قورۇ - جاي ھەدىيە
قىلىپ بەرگەنىدى، لى يەنتۇ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا،
ئۇنىڭغا قورۇ جايىنىڭ يان تەرىپىگە مانى دىنىنىڭ ئىبادەتخانىسىـ
دىن بىرنى ياسىتىپ بەرگەنىدى، لى يەنتۇ كېيىنكى تاڭ پادىشاھـ
لىقىنىڭ تيەنجىڭ 4 - يىلى (929 - يىلى) ياز 4- ئايغا
كەلگەندە ئۆلگەنىدى.①

XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، گەنجۇ ئۇيـ
غۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا بۇددا دىنى روناق تېپىشقا باشلىدى. تارىخـ
نامىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، سوڭ جېنزوڭنىڭ جىڭدى 4 - يىلى
(مىلادىيە 1007 - يىلى) قاغان ياغلاقار راھىب دى داچىننى
سوڭ سۇلالىسىگە ئارغىماق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئاستانىدا
ئىبادەتخانا قۇرۇش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرگەنىدى.② بۇ
ھەقتە خوڭ خاۋ ئۆزىنىڭ «دەشت چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم»
ناملىق ئەسىرىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئائىلىـ
لەرگىچە ئومۇملاشقان، ئۇلار ياسىغان بۇت ھەيكەللىرىمۇ ناھايـ

---

① «كىتابلار جەۋھىرى» 976 - جىلدتا قاراڭ.
② «سوڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار» 4.

تى ئوبرازلىق ئىدى. ھەر قېتىملىق پەرز بايراملىرىدا ئۇلار قوي ئۆلتۈرۈپ ياكى ئېچىتىلغان مەيزاپلار بىلەن بۇت ھەيكەللىرىنىڭ يۈزلىرىنى قىپقىزىل بوياپتى. ئۇلار بۇددىغا تاۋاپ قىلغاندا، مەدھىيە ئوقۇپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇددىغا بولغان ئېھتىرامىنى بىلدۈرەتتى. راھىبلىرى نوم تەپسىر قىلغاندا، ئۈچىسىغا كاسايا ئارتىپ، ئەنەتكەك تىلىدا دۇرۇت ئوقۇيتتى».

ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇنىڭ دېيىشىچە، دونخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىقىنى ئۇيغۇرچە يېزىق بىلەن ئوقۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغانىدى.① ئۇنداق بولغاندىن ئەينى ۋاقىتتىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالماشقانلىق تەرەپلىرىمۇ بار دېگەن بولىدۇ.

خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەش دەۋردە ئۆتكەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى پادىشاھلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى، دائىم ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلاتتى، ھەمدە بەش دەۋردىكى ھەرقايسى پادىشاھلىقلار بەرگەن ئوتۇغات ۋە ئىنئاملارنى قوبۇل قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ئولچان» نامى ۋە شەكلى ئارقىلىق، سودا پائالىيىتى ئېلىپ باراتتى. تارىخنامىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ:

«بەش دەۋر مەزگىلىدە گەنجۇ بىلەن غەربىي ئايماقتا تۇرۇپ قالغانلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئالاقە قىلىشتا سىناق نەزەرىدە قاراپ، بىرقانچە يىلنى ئارىسالدىچىلىقتا ئۆتكۈزۈۋەتكەنىدى، ئەمدىلىكتە ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنى ئاغا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بولسا ئۇلارنى جىيەنىمىز دەپ ئاتىشىدىغان بولۇۋ-

① خانىدا تورۇ يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىن ئوچېركلار» (1934 - يىل شاڭخەي سودا نەشرىياتى نەشرى، جېڭ يۈەنفاڭ تەرجىمە قىلغان نۇسخا 87- بەت) كە قاراڭ.

لىشتى» .①

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، خېشى ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئاۋۋالقىدەكلا قويۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالغانىدى. تەيزۇ (جاۋكۇاڭيىنىڭ) تەختتە ئولتۇرغان 2- يىلى (جيەنلوڭنىڭ 2 - يىلى، مىلادىيە 961 - يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى جىڭ چيۇڭ دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ ئارتۇق تەقدىم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەيزوڭ، جېنزوڭنىڭ دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلار ئۈزۈلدۈرمەي ئارتۇق ئەۋەتتى، ئەۋەتكەن ئارتۇق بۇيۇملىرىنىڭ ئىچىدە ئارغىماق، ئېسىل قاشتېشى، تۆگە، پولات، شەمشەر، ئەينەك قاچا قاتارلىقلار بار ئىدى، ئەمما سۇڭ سۇلالىسىمۇ قائىدە بويىچە كۆپ مىقداردا ئىنئام بېرىش بىلەن بىرگە، ئارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەرگە مەرتىۋە ئۇتۇغاتىنى بەرگەنىدى.②

X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە سۇڭ، لياۋ دىن ئىبارەت ئىككى سۇلالىنىڭ تىرىكىشىشىدىن سىرت، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىدە تاڭغۇتلارنىڭ كۈچى باش كۆتۈرۈپ چىقتى، مىلادىيە 1038- يىلىغا كەلگەندە لى يۈەنخاۋنىڭ باشچىلىقىدا «غەربىي شيا» ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، شىڭچىڭ مەھكىمىسى (ھازىرقى نىڭشيانىڭ يىنچۈەن ناھىيىسى) نى پايتەخت قىلىپ بېكىتكەنىدى.

تاڭغۇتلار ئۇيغۇر، تۈبۈت ۋە سۇڭ، لياۋ سۇلالىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان بولغاچقا، سۇڭ، لياۋ سۇلالىلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن جەزمەن ئۇيغۇرلارنى يوقىتىپ،

---

① «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن. ئۇنىڭدىن سىرت «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى «دەسلەپتە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا داۋاملىق مەلىكە ياتلىق قىلىپ تۇرغاچقا، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنى ئاكىمىز، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بولسا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى جيەنىمىز دەپ ئاتىغانىدى. بەش دەۋردىن كېيىن بۇ ئادەت يەنە قوللىنىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

تۇبۇتلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، كېيىنكى ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، ئاقساقىلى لى جىچيەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، خېلەنشيەننىڭ غەربىي، لوڭيۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتى ھەممە خۇاڭخېنىڭ شەرقىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان «ۋاسسالار» (خېلەنشيەن تاغلىق رايونىغا تارقىلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) نى بويسۇندۇرۇشنى جىددىيلەشتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىيە 1001 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھۇجۇم نىشانىنى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ رايونىغا قاراتتى. بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«باۋجىننىڭ دەۋرى (يەنى لى جىچيەن بولۇپ، سوڭ تەيزوڭنىڭ ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ بەرگەن نامى) دە تاڭغۇتلار شى خې دەرياسى بويىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئۇلار غەربتە تۇبۇتلەرنىڭ ئارغىماقلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، شىمالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يارامىلىق ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئاندىن جەنۇبقا باستۇرۇپ بېرىپ، مال-پادىلىرىنى شۇ يەردە باقماقچى بولدى». ①

بۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھوشيارلىقىنى قوزغىشى تەبىئىي ئىدى، قاغان لۇشېڭ دەرھال مۇھىم ۋەزىر، سەييارە ئامبال ساۋفاڭتوڭنى سوڭ سۇلالىسىگە تارتۇق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىپ، سوڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، لى جىچيەنگە قارشى تۇرۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەنىدى. شۇڭا، ساۋفاڭتوڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ چېگرىسى شەرقتە خۇاڭخېدىن غەربتە قارلىق تاغقىچە بارىدۇ، قارىمىقىدا بىرقانچە يۈز كىچىك ئايماق ۋە كەنت بار، قوشۇنلىرىمىز خىل ۋە يارامىلىق، پادىشاھنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ، لى جىچيەننى تۇتۇپ سوۋغا قىلىشقا قوماندانلىق قىلىشنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەنىدى. ② بۇ مەزگىلدە سوڭ سۇلالىسى كۆپ قېتىم قوشۇن

① «تاڭغۇتنامە»، سوڭ جېنزوڭنىڭ شەنپىڭ 4 ـ يىلىدىكى ماددىسى.
② «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

چىقىرىپ لى جىنچيەنگە جازا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، تاڭغۇتلار رايونىغا قارىتا ئىقتىسادىي قامال (ئاشتۇزنى تاڭغۇتلار رايونىغا توشۇشنى مەنئىي قىلغانىدى) يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئېرىشەلمىگەنىدى، نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە تارتىش ئارقىلىق تاڭغۇتلارنى تىزگىنلىمەكچى بولدى. شۇ سەۋەبلىك سۇڭ جېنزوڭ قايتا ـ قايتا يارلىق چۈشۈرۈپ «ئەلچى ئەۋەتىشىڭ تېخىمۇ ھاجىتى يوق، ھەممە ئىشتا قاغاننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدەك بولسۇن» دەپ قاغاننىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى بىلەن قاغانغا بولغان ئىشەنچىسىنى بىلدۈرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قاغانغا قاچا ـ قۇچا، كىيىم ـ كېچەك ئىنئام قىلىپ، ماددىي جەھەتتە ياردەم بەرگەنىدى. بولۇپمۇ ساۋغاتقا ئالاھىدە ئوتتۇغات نامى بولغان سول قول خىسلەت قۇچقۇچى ئۇلۇغ سانغۇن دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى تۇرۇشى، ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەھدىتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پايدا ئۈچۈنمۇ ئىدى. چۈنكى، تاڭغۇتلار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن بۇيان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارتۇق ئېلىپ بارىدىغان ئەلچىلەر بىلەن ئۇلار ئېلىپ ماڭغان مال ـ مۈلۈكلەر دائىم بۇلاپ كېتىلگەچكە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان سودا يولى توسىلىپ قالغانىدى. بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«دەسلەپتە، [... ... گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانى] ھەر قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلغاندا، جاۋدېمىڭ تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلەتتى» (جاۋ دېمىڭ لى جىنچيەننىڭ ئوغلى لى دېمىڭ بولۇپ، سۇڭ تەيزوڭنىڭ دەۋرىدە لى جىنچيەننىڭ ئاكىسى لى

جىپپىڭغىمۇ جاۋ دېگەن فامىلە ھەدىيە قىلىنغانىدى).①

يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«داجوڭنىڭ شياڭفۇ 9 ـ يىلى (مىلادىيە 1016 ـ يىلى) جاۋدېمىڭ سۇ شۇشىنىنى لياڭجۇ ئايمىقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇنىڭ 7 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى، 5 مىڭدىن ئارتۇق مىنىك ئېتى بار ئىدى، ۋاسسالار ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ھەرىكەت قىلىشقا پېتىنالمىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارتۇق تەقدىم قىلىدىغان يولىمۇ پۈتۈنلەي توسۇلۇپ قالدى.»②

سوڭ سۇلالىسىنىڭ داجوڭ شياڭفۇ يىللىرى (مىلادىيە 1008ـ 1016ـ يىلى) دا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بەش قېتىم چوڭراق ئۇرۇش يۈز بېرىپ، تاڭغۇتلار بەش قېتىمقىنىڭ ھەممىسىدە مەغلۇپ بولغانىدى.③

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەزىدە ئۇرۇش بولۇپ تۇردى، ئارىلىقتا لياۋ سۇلالىسى بىلەنمۇ توقۇنۇشۇپ قالغان بولسىمۇ، خېشى ئارىلىقىنى ساقلاپ قالالىغانىدى، بىراق تاڭغۇتلار لى دېمىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن كۈچى بىلەن سوڭ ۋە لياۋ سۇلالىلىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، سودا ئالاقىسىنى كېڭەيتكەچكە، ئىچكى جەھەتتە كۈچى ئاشقانىدى. ئەڭ ئاخىرىدا سوڭ رېنزوڭنىڭ تيەنشىڭ 6 ـ يىلى (1028 ـ يىلى، دېمىڭنىڭ 26 ـ يىلى) لى دېمىڭ ئوغلى يۈەنخاۋنى قوشۇن بىلەن گەنجۇغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، گەنجۇ شەھىرى تۇيۇقسىز قولدىن كېتىپ، قاغان ياغلا-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» 76 ـ جىلد.
② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» 88 ـ جىلد.
③ «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» 88 ـ جىلدقا قاراڭ.

قار توڭشۇن جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى، يۈەن خاۋ شەھەرنى قوشۇن تۇرغۇزۇپ قوغدىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مۇتەرز بولدى. كېيىن يۈەن خاۋ يەنە داۋاملىق لياڭجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ جايىنى ساقلاۋاتقان قوشۇنلار يەككە ـ يېگانە قارشىلىق كۆرسەتكەچكە، قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۈچى يەتمەي، شەھەر قولدىن كەتتى، سوڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭيو 3 ـ يىلى (1036 ـ يىلى) يۈەن خاۋ يەنە گۇا، شيا، سۇدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماقنى ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە خېشى ئۇيغۇرلىرى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇلدى. ھەر قايسى ئايماقتىكى ئۇيغۇر قوۋملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تاڭغۇتلارغا بەيئەت قىلغاندىن سىرت، بىر قىسمى چىڭتاڭ (ھازىرقى چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرى)① دىكى تۇبۇتلەرنىڭ ئارىسىغا قېچىپ باردى، قالغان قىسمى بولسا تاغ ـ ئورمانلىقلارغا تاراپ كېتىپ، ئاخىرىدا كىمگە تەۋە بولغىنىنى بىلگىلى بولمىدى.②

قىسقىسى، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان كۆرشى 30 يىل (1001 ـ 1036) دىن ئارتۇق داۋاملاشقانىدى، 840 ـ يىلى غەربكە كۆچكەندىن تاكى گەنجۇ قولدىن كەتكىچە، ھاكىمىيىتى 200 يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ، جەمئىي ئون قاغاننىڭ دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى:

(1) پەزىلەتلىك تۆھپىكار قاغان پان تېگىن (؟)، تاڭ شۈەنزوڭنىڭ دەۋرى (847 ـ 859) دە ئوتتۇغات نامى بېرىلگەن؛③

(2) ئادالەت قۇچقان قاغان رىنمېي (ئەسلى ئىسمى ئوماي

---

① سوڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ ساۋ يازغان «چىڭتاڭ خاتىرىلىرى» دە: «چىڭتاڭ شەھىرى جىنچۇاڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، كەڭلىكى 20 چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن.

② «سوڭ سۇلالىسى تارىخى» 492 ـ جىلدكە قاراڭ.

③ «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىغا قاراڭ.

قۇتلۇق)؛①

(3) ئىتائەتمەن قاغان، بەيئەت قىلغان قاغان رېن يۇ (ئەسلى ئىسمى تېگىن ئاتا)؛②

(4) قاغان جىلڭ چيۇڭ؛③

(5) قاغان ياغلاقار مەڭلىك؛

(6) قاغان لۇشىلڭ؛

(7) قاغان ياغلاقار؛

(8) قاغان ياغلاقار؛

(9) قاغان ياغلاقار بەيئەتچى، توققۇز بۇيرۇقىنىڭ قوۋملىرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان؛

(10) سادىق ئىتائەتمەن قاغان ياغلاقار توڭشۇن، سوڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنشىڭ تۇنجى يىلى (1023 ـ يىلى) ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئوتتۇغان نامى بېرىلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلارغا تەۋە بولدى، 1227 ـ يىلى تاڭغۇتلار موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقۇتۇلغاندا خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە موڭغۇللار تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىندى.

غەربكە كۆچكەن ئۈچ تارماقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە بىر تارمىقى ئەنشىگە كۆچۈپ بارغانىدى، ئۇلارنىڭ ئادەم سانىنىڭ قانچىلىكلىكى، تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرىلەنمىگەنىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ تارماقتىكى ئۇيغۇرلارنى پان تېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىدىن باشقا قالدۇق قوۋملار دەپ كۆرسىتىلگەن، لېكىن كېيىن غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلىرى سوڭ شېنزوڭ-

① «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەيزو ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ.

② «كىتابلار جەۋھىرى» 967 ـ جىلدتا رېن يۇنىڭ ئەسلى ئىسمى «دېيىن زۇي ئادزيۇ» دەپ تىلغا ئېلىنغان. دېيىن ئەمەل نامى يەنى تېگىننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، ئەسلى ئىسمى ئاتا ئىدى، بۇنىڭدا دېيىن سۆزىنىڭ ئالدىرىدىكى «本» خېتى ئارتۇق، شۇڭا چىقىرىۋېتىلدى.

③ قاغان جىلڭ چيۇڭنىڭ تۆۋەندىكىلىرىنى «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

نىڭ سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگەندە، ئۆزلىرىنىڭ قوۋم-لىرىنىڭ نوپۇسىنى تىلغا ئېلىپ، «300 مىڭ نوپۇس، 200 مىڭ يارامىلىق ئەسكەر»① بار دېگىنىدىن، بۇ تارماقتىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ دەسلەپ غەربكە كۆچكەن مەزگىلدە، نوپۇسىنىڭ ئاز ئە-مەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ئەنشى» تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى ئىدى، شۇڭا ئاتالمىش ئەنشىگە كۆچۈش، ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمى-قىدىكى رايونلارغا قارىتىلغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى غەربىي ئايماق ئىدى، ئەمما غەربىي ئايماقنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى قوچۇ (هازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ناھىيىسى) بولغاچقا، شۇڭا بۇ بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار ئادەتتە غەر-بىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ياكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغانىدى.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان ئەنشى ۋە بېشبالىقتىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى (ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى دەسلەپ يارغول شەھىرىدە ئىدى، كېيىن كۇسەنگە كۆچۈرۈلگەن؛ بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى جىمىساردا بولۇپ، هازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمىسار ناھىيىسىدىكى خوباۋزىدا ئىدى)، دەيزوڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (مىلادىيە 762 ـ 779 ـ يىلى) تۇبۇتلەر خېشى بىلەن لوڭيۇنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى، شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىمۇ ئىزچىل قايتۇرۇۋېلىنمىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىيە 840 ـ يىلى

---

① «سوڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە: «شىنزوڭنىڭ تۇنجى يىلى ئۇيغۇرلار تارتۇق ئېلىپ كەلدى. پادىشاھ شىنزوڭ ئۇلاردىن دۆلىتىڭلاردا قانچىلىك نوپۇس بار؟ دەپ سورىغان، ئۇلار 300 مىڭ دەپ جاۋاب بەرگەن. پادىشاھ يەنە ئەسكەرلىككە يارامىلىقلىرى قانچىلىك؟ دەپ سورىغان. ئۇلار 200 مىڭ دەپ جاۋاب بەرگەن» دېيىلگەن. بۇ ۋەقە مەزكۇر «قىسسە»دە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قارىمىقىدىكى ۋەقە قىلىپ خاتىرىلەنگەن. لېكىن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى سوڭ رېنزوڭنىڭ تيەنشىڭنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادى 1028 ـ يىلى) ئاللىقاچان تاڭغۇتلار تەرىپىدىن يوقىتىۋېتىلگەچكە، شۇڭا سوڭ شېنزوڭنىڭ شىنىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1068 ـ يىلى) دا سوڭ سۇلالىسىگە قايتا تارتۇق ئەۋەتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇ يەردە غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارتۇق ئېلىپ بارغان ئەلچىلىرىگە قارىتىلغان بولۇشى كېرەك.

غەربكە كۆچۈپ، غەربكە ئايماققا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردىن تاكى 865 ـ يىلىدىن ئاۋۋالغىچە، ئاساسەن تيانشاننىڭ شىمالىغا ئورۇنلىشىپ چارۋىچىلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي ئايماق بىلەن بېشبالىق تۈبۈتلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىنغاچقا، ئۇيغۇرلار كىرىپ ئورۇنلىشىشقا ئامالسىز ئىدى. پەقەت تاڭ رۇيزوڭنىڭ شيەنتوڭ 7 ـ يىلى (866 ـ يىلى) باھاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى بۆكە تېگىن تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، لۇنساگرا (تۈبۈت خاندانلىقىدا ئاتامانلار «لۇن» دەپ ئاتىلاتتى، ساگرا بولسا ئەسلى ئىسمىنى كۆرسىتىدۇ) نى ئۆلتۈرۈپ، بېشبالىق، غەربىي ئايماق، لۇنتەي (ھازىرقى شىن-جاڭنىڭ بۈگۈر ناھىيىسى) قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان-دىن كېيىنلا، تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي ئايماق ئەترابى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىشكە باشلىدى.① لېكىن، تاڭ سۇلا-لىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ۋاسساللارنىڭ تەپرىقىچىلىكى تۈ-پەيلىدىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قالايمىقانچىلىق ئەۋج ئالغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي ئايماق بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى خېشى ئارىلىقى ئايرىپ تۇرغاچ (كېيىن تاڭغۇتلار مۇشۇنداق قىلدى) قا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارتۇق ئېلىپ بارغۇچى ئەلچىلەرنىڭ يولى توسۇلۇپ قالغانىدى.② شۇڭلاشقا بەش دەۋر مەزگىلىدە غەر-بىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىق-لارنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۈزۈلۈپ قالغان بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەھۋا-

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 250 ـ جىلد، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنتوڭ 7 ـ يىلى باھار 2- ئايدىكى ماددىسىغا قاراڭ.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 279 ـ جىلد كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭتەي تۈنجى يىلى كۈز 7- ئايدىكى ماددىسىدا: «[غەربىي ئايماق]تىكى ئۇيغۇرلار-دىن تارتۇق ئېلىپ كەلگۈچىلەر كۆپ قېتىم خېشىدىكى ئارىلاشما قوۋملار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەچ-كە، پادىشاھ سانغون نيۈجىرونى مۇھاپىزەتچى قوشۇنلارنى ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى قوغداپ ئۆتكۈ-زۈپ قويۇشقا، ھەمدە بىنجۇ ئايمىقىدىكى قوشۇنلار بىلەن بىرگە ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارتۇق ئېلىپ بارغان ئەلچىلىرىنىڭ كۆپىنچە توسۇلۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

لىدىن ناھايىتى ئاز خەۋەر تاپقانىدى. تاكى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنلا، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى تەيزۇڭنىڭ جىيەنلوڭ 3 ـ يىلى (962 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا ئاتا تۇتۇق قارلىنقلارنى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. تەيپىڭ شىڭگونىڭ 6 ـ يىلى (981 ـ يىلى)، سۇڭ تەيزۇڭ تەمىنات بېگى ۋاڭ يەندىنى قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىشقا ئەۋەتتى، ۋاڭ يەندى يوشىنىڭ تۇنجى يىلى (984 ـ يىلى) قايتىپ كېلىپ، «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» نى يازدى،① شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى زاتلار غەربىي ئايماقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بىرقەدەر ئاۋۇن چۈشەنچىگە ئىگە بولدى.

ئۇيغۇرلار قوچۇ ئەتراپىدا مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنلا، ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغانىدى، بۇ ھەقتە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«قوچۇ ... ... تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۈەن يىللىرىدا، خۇجۇنجى تەرىپىدىن تىنجىتىلغاندىن كېيىن، بۇ جاي غەربىي ئايماق دەپ ئاتالغان، ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى (755 ـ 763) دا قولدىن كېتىپ، قوچۇ دۆلىتى قايتا ئەسلىگە كەلگەن ۋە يەرلىكلەرنىڭ تىلىدا قوچۇ دەپ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان، كېيىن بۇ جاي پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەچكە، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرى دەپمۇ ئاتالدى.»

بۇ ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن كۆچۈپ كەلگەنىدى. بۇ ھەقتە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 122 ـ جىلد «بارچۇقئارتېگىننىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«بارچۇقئارتېگىن ئىدىقۇت بولۇپ، ئىدىقۇت دېگەن قۇچۇ

① «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» بىلەن «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 ـ جىلد «قوچۇ تەزكىرىسى»گە قاراڭ.

دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاتىلىشىدۇر. دەسلەپتە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلىرىدا ئولتۇراقلاشقان (يۇەن سۇلالىسىدىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان، بۇ يەردە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ)، ئۇ جايدا قارا قۇرۇم دېگەن بىر تاغ بار، تاغدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ تۇرىدۇ. [... ... رىۋايەتلەردىكى ئەجدادى] بۆگۈخان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ ناھايىتى باتۇر بولغاچقا، ئۇنىڭ خەلقى ئۇنى ئۆزلە-رىگە پادىشاھ قىلىپ سايلاپتۇ. 30 دىن ئارتۇق پادىشاھنىڭ دەۋرى ئۆتۈپ، ئورۇن تېگىننىڭ دەۋرىگە كەپتۇ. ئورۇن تېگىنمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، يەنە بىر قانچىلىرىمۇ تەختكە چىقىپ، ئۇلارمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇلار داۋاملىق جاۋجۇغا كۆچۈپ بېرىپ تۇ-رۇپتۇ، جاۋجۇ يەنى قۇجۇدۇر. ... ئۇلارنىڭ بۇ يەردە تۇرغىنىغا 170 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولۇپتۇ.»

دېمەك، بۇنىڭدىن مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇرلار ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر تارمىقىنىڭ قۇچۇ ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشىنىڭ ھەرگىز تاسادى-پىي ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە (مىلادى-يە X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلى)؛ غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلە-رىنىڭ قوۋملىرى كۇسەنگىچە بولغان جايلارغا تارقالغانىدى. شەرقتە خېشىدىن غەربتە كۆكئارتقىچە، جەنۇبتا ئۇدۇنغىچە، شى-مالدا تىيانشانغىچە بولغان جايلارنى كونترول قىلغانىدى. ئۇلار بۇ جايلاردا قوچۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، قوچۇ شەھىرى (يەنى قوجۇ شەھىرى بولۇپ، ھازىرقى تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى قاراغوجا شەھىرى، ئىدىقۇت شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى پاي-تەخت قىلغانىدى. يۇقىرىدىكى «بارچۇقئارتېگىننىڭ تەرجىمھا-لى» دا يەنە مۇنداق دېيىلگەن:

«[قوچۇ ئۇيغۇرلىرى] بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قاتار-

لىق جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ. شىمالدا ئاسۇ دەرياسى (هازىرقى ئاچا غول دەرياسى) بىلەن جەنۇبتا جيۇچۇەن (هازىرقى گەنسۇنىڭ جيۇچۇەن ناھىيىسى) بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە خوتۇن قاشقا (هازىرقى قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى ئۈگۈنۈش كۆلى) دىن غەربتە تۇبۇتلەرنىڭ غەربىگىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ».

«سوڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 ـ جىلد «كۇسەن تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«كۇسەنلىكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم نەسلىدىن بولۇپ، ... بەزىدە غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى، يا بەزىدە غەربىي ئايماق كۇسەنلىكلىرى دېيىلىدۇ، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تيەنشىڭ يىللىرىدىن جىڭيۇنىڭ 4 ـ يىلى (1023 ـ 1037) غىچە جەمئىي بەش نۆۋەت تارتۇق ئەۋەتتى.»

ۋاڭ يەندېنىڭ «قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دىمۇ مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«قوچۇ غەربىي ئايماقتۇر. ئۇنىڭ دائىرىسى جەنۇبتا ئۇدۇن، غەربىي جەنۇبتا ئەرەب، پارسلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، غەربتە تېخىمۇ غەربتىكى بولۇر، قارلىق تاغ، كۆكئارت تاغلىرىدىن هالقىپ ئۆتىدۇ، نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ.»

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر هاكىمىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئىنتايىن نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى. مەسىلەن، جەنۇبىي تۇرك، شىمالىي تۇرك، چوڭ چۇنۇدا، كىچى چۇنۇدا، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، نايمان، كېىت، يۇلۇڭ قاتارلىقلار.①

غەربىي ئايماق رايونىدا، خەن سۇلالىسىدىن تارتىپلا دېھقانچىلىق ئىقتىسادى ئىنتايىن تەرەققىي تاپقان بولغاچقا، خەنزۇلارنىڭ فېئوداللىق ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، بۇ جايلارغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

① ۋاڭ يەندى يازغان «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»گە قاراڭ.

بولۇپمۇ قوچۇنىڭ ئەتراپى يەنى تۇرپان ئويمانلىقىنى ئەڭ ئاۋۋال ئاساسەن دېگۈدەك خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقى ئاچقانىدى. بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى تېرىقچىلىق قىلىشقا باب كېلەتتى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىكتىلا خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئاللىقاچان بىر فېئوداللىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتمۇ بولۇپ قالدى. ئىگىلىكىمۇ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭدەك كۆچمەنلىكتىن دېھقانچىلىق ۋە ئولتۇراق تۇرمۇشقا قاراپ ئۆتتى. قوچۇدا «بەش خىل زىرائەتنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تېرىلاتتى». ئۇلار سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىپ، يەر سۇغۇراتتى، ھەمدە سۇكۇچىدىن پايدىلىنىپ تۈگمەن چۆرگەنىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە «يەرلىرى مۇنبەت بولغاچقا، بۇغدايدىن بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالاتتى»① چارۋىچىلىقىمۇ روناق تاپقاچقا، ئاتنى كۆپلەپ يېتىشتۇرەتتى. ئۇلارنىڭ خان، خانىش، تېگىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا يىلقا باقاتتى. بۇ يىلقىلار دائىرىسى يۈز نەچچە چاقىرىم يەرگىچە سوزۇلغان تۈزلەڭلىكلەردە بېقىلاتتى، «ئۇلار ئۆز خىلى بويىچە تويقا ئايرىلاتتى، سانىنى بىلگىلى بولمايتتى.» بېشبالىق تۈزلەڭلىكىدە يەنە ياۋايى قۇشلاردىن قارچۇغا، قۇرغۇي، بۈركۈت، ئەنقا قاتارلىق قۇشلار چىقاتتى، قول سانائەتمۇ مەسىلەن، توقۇمىچىلىق (سەگەز توقۇش، يۇڭ رەخت توقۇش، كىمخاپ توقۇش)، مېتال ئېرىتىش، قۇيمىچىلىق، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، قاش - تېشى جابدۇقلىرىنى ياساش كەسپى بىلەن مەيزاپ ئىشلەش كەسپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.② سودىمۇ ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى، غەربىي ئايماقلىق ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ ئاياغ - ئىزلىرى ھازىرقى

① «قىتان دۆلىتى تەزكىرىسى» 26 - جىلد قوچۇ دۆلىتى ماددىسى.
② ۋاڭ يەندى يازغان «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»گە قاراڭ.

شەنشى، خېنەن، شەندۇڭ، بولۇپمۇ ئەينى مەزگىلدىكى بېيەنجىڭ (هازىرقى خېنەننىڭ كەيفېڭ شەھىرى)، يەنجىڭ (هازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) ۋە لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى شاڭجىڭ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بارىن سول قوشۇنىنىڭ جەنۇبىدىكى بولۇ شەھىرى)، ئۇلار دائىم بېرىپ تۇرىدىغان جايلار ئىدى. چەت ئەللەردە ئۇلارنىڭ ئاياغ ــ ئىزلىرى تېخىمۇ يىراقتىكى پېرسىيە بىلەن هىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگىچە يېتىپ بارغانىدى.①

گەرچە غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆندىلىك تۇرمۇشىدا يەنىلا گۆش يېيىش ئادىتىنى تاشلىمىغانىدى. ئاقسۆڭەكلەر ئات، قوي ۋە قىرغاۋۇل گۆشىنى يېيىشنى ياخشى كۆرەتتى. «چەۋەندازلىقنى ياخشى كۆرۈش» دېن ئىبارەت كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئادىتىنى باشتىن ـ ئاياغ ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ قاغانى پايتەخت قوچۇ شەھىرىدە تۇرغاندىن سىرت، ئۇنىڭ بېشبالىقتىمۇ تۇرىدىغان يازلىق ئارامگاھى بار ئىدى، بۇ شىمالىي چۆللۈكتىكى ۋاقتىدا قاغان ئوردىسىنى جەنۇبىي ئوردا (قىشلىق ئوردا)، شىمالىي ئوردا (يازلىق ئوردا) دەپ ئايرىلىپ تەسىس قىلىدىغان كونا ئادىتىگە ئوخشاش بولۇشى كېرەك.②

غەربىي ئايماقتىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن باشتىن ـ ئاياغ قويۇق ئالاقىنى ساقلاپ كەلگەنىدى، ئۇلار هەر يىلى ئۆزلىرىدە ئۆزلۈكسىز تارتۇق نامى بىلەن بېيەنجىڭ شەھىرىگە ئات ئېلىپ باراتتى، شىمالىي سوڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىمۇ «مۆلچەرى بويىچە ئىنئام بېرىپ»، باهاغا سۇندۇرۇپ پۇل قايتۇراتتى. ئۇلار يەنە تارتۇق نامى ياكى يەرمەنكە سودىسى ئارقىلىق ئۆز ئارا سودا قىلىپ، ئاق سەگەز، سىپتا يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار،

---

① قىڭ جياشاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»، 1 ـ كىتاب تۆتىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

② ۋاڭ يەندى يازغان «قوچوغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»گە قاراڭ.

يۇلغۇن تېرىسى، قۇلان تېرىسى، دورا - دەرمەك، ئۈنچە - مارجان، قاش -تېشى، كەھرىۋا، ھېقىق نۈشۈدۈر، پولاتتىن ياسالغان قورال - ياراق قاتارلىق بۇيۇملارنى كۆپلەپ، سوڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىرىغا ئاپىرىپ ساتاتتى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىدە يەنە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىپ سودا قىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس ئۇيغۇر مەھەللىسى قۇرۇپ بېرىلگەندى. ئۇلاريۇقىرىدىكى ھەر خىل ماللىرىنى سوڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىرى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ كۆپلىگەن مىس، كۈمۈش پۇللىرى بىلەن مەشئۇت، كىمخاپ، يىپەك، چاي قاتارلىق تاۋارلىرىغا ئالماشتۇراتتى.①

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى XII ئەسىردىن باشلاپ، پەيدىنپەي زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى. مىلادىيە 1124 - يىلى (سوڭ ۋېيزوڭنىڭ شۈەنخې 6 - يىلى)، لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ ھارپىسىدا (1125 - يىلى مۇنقەرز بولغان)، قىتانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ياللۇغ تاشىن قىتانلارنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى ئېلىپ غەربكە كۆچتى، 1130 - يىلى (گاۋزوڭنىڭ جيەنيەن 4 - يىلى) ئۇ سەپەردە غەربىي ئايماقتىن ئۆتكەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ خانى بىلگەدىن يالغاندىن يول ئارىيەت بېرىشنى سورىدى. بىلگەنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۈچى يەتمىگەچكە، رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، ئۇنى مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ، ئۈچ كۈن زىياپەت بېرىپ، خوشلىشىدىغان ۋاقتىدا 600 تۇياق ئات، 100 تۆگە، 3000 تۇياق قوي سوۋغا قىلدى. كېيىن ياللۇغ تاشىن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدا قۇدرەتلىك قاراقىتان ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققى، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانى پەرزەنتلىرىنى ئۇنىڭ قېشىغا «بارىمتاي»لىققا ئەۋەتىپ بېرىپ، سىياسىي جەھەتتە قاراقىتان-

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1 - كىتاب ئۈتتىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

لارنىڭ بېقىندىسىگە ئايلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي ئاي-
ماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى قاراقىتانلارنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈپ
قالدى، قاراقىتانلارنىڭ قوچۇدا دائىم تۇرۇشقا ئەۋەتكەن «نازا-
رەتچى ئەمەلدارى»، ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ
تۇردى.[1] مىلادىيە 1154 - يىلى (گاۋزوڭنىڭ شاۋشىڭ 24 -
يىلى) غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى يەنە تاڭغۇتلارنىڭ كۇندىن -
كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھ-
سۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى،[2] بۇنىڭدىن غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھا-
كىمىيىتىنىڭ بۇ مەزگىلدە ھەرىكەت قىلمايمۇ تۇرمىغانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل-
لار باش كۆتۈرۈپ چىققان مەزگىلگە كەلگەندە، بولۇپمۇ 1209-
يىلى (سوڭ نىڭزوڭنىڭ جيادىڭ 2 - يىلى) چىڭگىزخان غەربكە
يۈرۈش قىلىپ، تاڭغۇتلارنى سۈلھى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىل-
غاندىن كېيىن، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىمۇ موڭغۇل قوشۇنلى-
رىنىڭ بېسىمىنى ھېس قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار قاراقىتانلار-
نىڭ نازارەتچى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، موڭغۇللارغا بېيئەت
قىلدى.[3] موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى دارۇغاچ نامىدىكى ئەمەلدارنى
ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي، سىياسىي ۋە مالىيە ئىشلىرىنى
نازارەت قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى
مۇستەقىللىق ئورنىدىن مەھرۇم قالدى. بۇ ھەقتە «يېڭى يۈەن
سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن:
«ئۇيغۇرلار قوچۇنىڭ زېمىنىدا تۇرىدۇ، تاڭ سۇلالىسى بۇ
جايدا يارغول ئايمىقىنى تەسىس قىلغان. كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر-
لار (خۇيخولار) تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

[1] «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 30 - جىلد «پادىشاھ تيەنيۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «تارىخىي جاھان كۈشاي» خەنزۇچە تەرجىمىسى 1 - كىتاب 99 - بەتكە قاراڭ.
[2] «تاڭغۇتلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» سوڭ گاۋزوڭنىڭ شاۋشىڭ 24 - يىلىدىكى ماددىسىغا قاراڭ.
[3] «چىڭگىزخاننىڭ مۇقەددەس يۈرۈشلىرىگە ئائىت خاتىرىلەر»، «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» 11 - جىلد بىلەن «تارىخىي جاھان كۈشاي» 1 - كىتاب 49 - بەتكە قاراڭ.

ئۇيغۇرلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. تەيزۇ (چىڭگىزخان) نىڭ 6 - يىلى (1211 - يىلى) ئۇلارنىڭ ئىدىقۇتى تاۋاپ قىلغىلى كەلگەندە، ئۇلارنى نازارەت قىلىشقا دارۇغاچ تەيىن قىلىنغان.»

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئۆز جايىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرغاچقا، مۇشۇ ئاساستا پارلاق شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقانىدى.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال، ئەسلىدە قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى ئىشلەتكەنىدى ۋە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن بارا - بارا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قەدىمكىي تۈرك يېزىقىدىن ۋاز كېچىپ، پەيدىنپەي سوغدى يېزىقىنى قوللىنىپ، ھازىر «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىۋاتقان بىر خىل يېزىقنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ خىل يېزىقنىڭ ھەرپلىرى 20 دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ ۋە ئاخىرى ھەرپلەرگە ئايرىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشتىن بەشى، يېرىم سوزۇق تاۋۇشتىن بىرى بار. ھەرپ ئاز بولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىدىغىنى كۆپ، تەلەپپۇز قىلغاندا ئاسان ئارىلىشىپ كېتىدۇ، دەسلەپتە ئوڭدىن - سولغا، توغرىسىغا يېزىلاتتى، كېيىن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تىك شەكىلدە يېزىلىدىغان بولدى، باسما شەكلى سۇترالارغا، يازما شەكلى ئادەتتىكى ھۆججەتلەرگە، ھۆسنىخەت شەكلى تامغا - نىشانلارغا ئىشلىتىلەتتى. بۇ يېزىق ئاساسەن ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىغا تارقالغانىدى، ئەمما ئىشلىتىش دائىرىسى تېخىمۇ يىراقتىكى كۆكتارتنىڭ غەربىگىچە يېتىپ بارغانىدى. XIII ئەسىردە موڭغۇللارمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىپ، موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلىگەنىدى، بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېيىنكى تەسىرىنىڭ ئىنتايىن زور بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئېلىمىزنىڭ

غەربىي يۇرت رايونىغا تارقىلىپ كىرىشكە باشلىدى، كېيىنى ۋاقىتتا مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى پەيدىنپەي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى، ئەۋلىيا چۇچۇجىنىنىڭ شاگىرتى لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چۇچۇجىنىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دېگەن خاتىرىلەرگە ئاساسلانغان، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كەلگەندە، كېيىنى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ ئايرىم بۆلەك جايلىرىدىن باشقا يەرلىرىدىكى، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىنىڭ مۇرۇتلىرىغا ئايلىنىپ بولغانىدى. XI ئەسىردىن باشلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنىڭ تەسىرى بىلەن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي يەنە سوغدى يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشتىن ۋاز كېچىپ، ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىشقا ئۆزگەرتتى.

ئارخېئولوگلار تۇرپاندىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كۆپلىگەن ئويما باسما بۇيۇملىرىنى تاپقانىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ۋاقتى ئەڭ بالدۇر بولغانلىرى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا بېسىلغانىدى. دۇنخۇاڭدىكى بىر ئۆڭكۈردىن يەنە بىر چېلەككە قاچىلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچقا ئويۇلغان يېزىقلار تېپىلغاندى، ئۇلارنىڭ ياغاچقا ئويۇلغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيە 1300-يىلى ئەتراپىدا ئىدى. دېمەك بۇ يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، ئۇيغۇرلار ئەڭ كېچىككەندىمۇ XII ئەسىردە ئاللىقاچان ئويما مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ بولغانىدى.①

يېقىنقى زاماندا تېپىلغان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بۇت ھەيكەللىرى بىلەن تام رەسىملىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشى شەك - شۈبھىسىزكى، شەرق بىلەن غەربنىڭ

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1- كىتاب بەشىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

ئاربلاشما ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى.

1928 - يىلى تۇرپاندىن «ئۇلۇغ تالڭ دەۋرىدىكى بۇتسائىۋا نوم ئۇسازىنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازما نۇسخىسى تېپىلدى.① بۇ ئەسەر X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىڭقۇ سالى تۇتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان غەربىي ئايماقلىق بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى «ئۇلۇغ تالڭ دەۋرىدىكى ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىك ئۇستازى ئاچاريانىڭ تەرجىمىھالى» غا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. تەرجىمانىنىڭ خەنزۇ تىل - يېزىقىدىكى مەلۇماتى چوڭقۇر، تەرجىمىسىنىڭ تىلى راۋان، ئىشلەتكەن سۆزلىرى توغرا ئىدى. بۇ قول يازما شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى.

① بۇ قول يازما ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

قوشۇمچە

تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ئاشنا تۈمەن

① ئېل قاغان

553 ـ 552

تۈمەنىنىڭ ئوغلى قارا

② ئىشىگ قاغان

ئاپا قاغان دېمۇ ئاتالغان

553

قارانىڭ ئىنىسى ئېركىن (يەنە بىر ئىسمى يەندۇ)

③ مۇقان قاغان

572 ـ 553

ئېركىنىنىڭ ئىنىسى

④ تاپارقاغان

581 ـ 572

قارانىڭ ئوغلى شىتۇ

⑤ ئېل كۆلۈگ شادباغا ئىشپارا قاغان

قاغانلىق نامى ئىشپارا

587 ـ 581

قارانىڭ ئوغلى شىتۇ

نىۋار قاغان

تاپار بەرگەن ئوتتۇغات

شەرقنى باشقۇرغان

تاپارنىڭ ئىنىسى، رۇقۇننىڭ ئوغلى

روقۇن قاغان ـ بۆرى قاغان

تاپار بەرگەن ئوتتۇغات ، غەربتە تۇرغان

ئېركىنىنىڭ ئوغلى دارۇبيەن

ئاپاقاغان

ئىشپارا بەرگەن ئوتتۇغات

تاپارنىڭ ئوغلى يانلىغ

ئىككىنچى قاغان

ئىشپارا بەرگەن ئوتتۇغان، تۇغلا دەرياسى بويىدا تۇرغان

شىتۇنىڭ ئوغلى يوڭ يۇلۇ

⑦ ئېلتىرىش دانا تۇريان قاغان

599 ـ 587

چۇرلۇقغۇرنىڭ ئوغلى رانقان
تولى قاغان
چۇرلۇقغۇر يابغۇ قاغان دەپ
ئاتالغاندا، شىمالدا تۇرغان
ئىيلات قاغان
يابغۇ قاغانلىق دەۋرىدە
غەربىي جەنۇپتا تۇرغان

سۇۋارنىڭ چولى ئوغلى سۇيبە
(ئېلىكنىڭ جىيەنى)
تولى قاغان
چۇرلۇق قاغانلىق دەۋرىدە سەل
شەرقتە تۇرغان
ئاشنا سىماۋ
ئېل ئىشۇ كۆلبىي قاغان
639 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بەرگەن
ئۇنۋان. تاڭ سۇلالىسى ئۇنى
ئېلىكنىڭ بۇرۇنقى قوۋملىرىنى
ئېلىپ خېبېيدا تۇرۇشقا بۇيرىغان

شەھزادىنىڭ ئىنىسى چۇرلۇقغۇر
⑥ **يابغۇ قاغان**
يەنە بىر نامى باغا قاغان
587

چۇرلۇقغۇرنىڭ ئىنىسى رانقان
⑧ **بۇمىن قاغان**
ئەسلىدە شىمالدا تۇرغان چېغىدا
تولى قاغان دەپ ئاتىلاتتى، سۈيى
سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئېل دۇچىن
بۇمىن قاغان دېگەن ئۇنۋان
نامىنى بەرگەن
609 ـ 599

بۇمىننىڭ ئوغلى دۇجىش
⑨ **سۇۋار قاغان**
619 ـ 609

سۇۋارنىڭ ئىنىسى ئېلتەبەر شاد
⑩ **چۇرلۇق قاغان**
620 ـ 619

چۇرلۇقنىڭ ئىنىسى دۇبى (بۇمىن-
نىڭ ئۈچىنچى ئوغلى)
⑪ **ئېلىك قاغان**
630 ـ 620
تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئەسىرگە
ئېلىنغان، شەرقىي تۈركلەر مۇنقەرىز
بولغان
تۈركلەرنىڭ چۇبە قەبىلىسى
ئېل تۇۋ چۇبە قاغان
630 ـ يىلى ئېلىك قاغان قولغا
چۈشكەندە ئۆزىنى قاغان دەپ جاكار-
لىغان

كېيىنكى تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى

شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئېلتېرىش قاغان جەمەتىدىن

① قۇتلۇق قاغان

682 ـ 691 يىللىرىغىچە ئۆزىنى ئېلتېرىش قۇتلۇق قاغان دەپ ئاتىغان

قۇتلۇقنىڭ ئىنىسى

② بەگچور قاغان

691 ـ 716

بەگچورنىڭ ئىنىسى

③ كىچىك قاغان بەگكۆل

716

قۇتلۇقنىڭ چوڭ ئوغلى، كۆل تېگىننىڭ ئاكىسى بەگلان (يەنى بەگچور)، لەقىمى كىچىك قاتىل

④ بىلگە قاغان

716 ـ 734

بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى

⑤ ئىنان قاغان

734

ئىناننىڭ ئىنىسى

⑥ تەڭرى قاغان

734 ـ 741

⑦ قۇتلۇق يابغۇ

بىلگە قاغاننىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان

741 ـ 742

كۆل تېگىننىڭ ئوغلى

ئۆلتۈرۈلگەن

باسمىللارنىڭ ئاقساقىلى

⑧ ئېلتېرىش قاغان

742 ـ يىلى باسمىل قاتارلىق ئۈچ قەبىلە تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان

744 ـ يىلى باسمىللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن

⑨ ئۆزمىش قاغان

742 ـ يىلى تۈرك قوۋملىرى تەختكە چىقارغان

744 ـ يىلى ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرگەن

ئېلتېرىشنىڭ ئىنىسى، ئەسلى ئىسمى بولمىش تېگىن

⑩ بولمىش قاغان

744 ـ يىلى جەمەتىدىكىلەر تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان

745 ـ يىلى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى مۇنقەرىز بولغان

غەربىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى (1)

ئىستەمىنىڭ ئوغلى، ئىشبارا بىلەن ئۆزرە تۇغقان

ئۇلۇغ يابغۇنىڭ ئوغلى تۇمەننىڭ ئىنىسى

② تاردۇش قاغان ——— ① ئىستەمى قاغان

كېيىن بۆكە قاغان دەپ ئاتالغان

576 ـ 603

562 ـ 576

نېيلات قاغاننىڭ ئوغلى تارمان

تاردۇش قاغاننىڭ نەۋرىسى ياڭسۇ تېگىن

④ نېۋات چۇرلۇق قاغان ——— ③ نېيلات قاغان

587

كېيىن سۇي سۇلالىسى قاسانا قاغان دېگەن ئوتتۇغات نامىنى بەرگەن

587 ـ 611

تاردۇشنىڭ نەۋرىسى، نېۋات چۇرلۇقنىڭ تاغىسى

شېگىر قاغاننىڭ ئوغلى

⑥ تونيابغۇ قاغان

619 ـ 628

⑤ شېگىر قاغان ———

611 ـ 619

تونيابغۇ قاغاننىڭ تاغىسى

⑦ باغادۇر كۆل ئېركىن بىلگە قاغان

تونيابغۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىققان

628 ـ 630

تونيابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى تۇرا تېگىن

⑧ ئېل بىلگە ئىشبارا ئىزيابغۇ قاغان

سادالىقلار قەبىلىسىدىن نىشۇ باغادۇر تەختكە چىقارغان

628 ـ 632

شەرقىي تۈركلەرنىڭ چۇرلۇق قاغانلىقىنىڭ
ئىنىسى كۆل تارقان شاد

كۆل قاغان

617 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تۇرك
باغا كۆل قاغان دېگەن ئۇنۋان نامىنى
بەرگەن

شەرقىي تۈركلەرنىڭ چۇرلۇق قاغانى-
نىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئاشنا شىر

تابۇ قاغان

636 - يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلى-
غان

بوقۇق شاد

⑪ ئېل بىلگە تۇغلۇق قاغان

غەربىي قىسىمدا تەختكە چىققان،
ئىشبارا ئېلتەرىش قاغان بىلەن غەربىي
تۈركلەرنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۇۋالغان،
ئىلى دەرياسىنىڭ شەرقىي ئېل بىلگە
تۇغلۇق قاغانغا، غەربىي ئېلتەرىش قا-
غانغا تەۋە بولغان. ئېل بىلگە تۇغلۇق
قاغاننىڭ ئوردىسى قىرغىز تېغىدا ئى-
دى.

638 - 642

ئاشنا قۇل

⑭ ئىشبارا قاغان

651 - يىلى تەختكە چىققان، 657 - يىلى
ئەسىرگە ئېلىنغان، غەربىي تۈركلەر
مۇنقەرىز بولغان

ئېلتەبەر ئېركىن قىبىغار خالى

باغا قاغان

605 - يىلى تېلىلار تەرىپىدىن
تەختكە چىقىرىلغان

سىرتاردۇش ئېركىن ئېلتەر

كىچىك قاغان

605 - يىلى تېلىلار تەرىپىدىن
تەختكە چىقىرىلغان

ئەنشو باغا شاد

⑨ تۇغلۇق قاغان

ئاردۇش قاغان دەپمۇ ئاتالغان،
جەنتەكلەر تەرىپىدىن
تەختكە چىقىرىلغان؛
تاڭ سۇلالىسى ئېل بىلگە تۇغلۇق
قاغان دېگەن ئۇنۋان نامىنى بەرگەن
632 - 634

تۇغلۇقنىڭ ئىنىسى تونگا شاد

⑩ ئىشبارا ئېلتەرىش قاغان

634 - 639

ئېلتەرىش قاغاننىڭ ئىنىسى يوب
تېگىن

⑫ ئېل بىلگە ئىشبارا يابغۇ قاغان

قاغان ئوردىسى سىردەرياسىنىڭ
شىمالىدا

باغۇدۇرنىڭ ئوغلى

⑬ ئېل بىلگە شېپىر قاغان

سادادىلىق قىبىلىسىدىكىلەر تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئۇنۋان
بېرىشىنى تەلەپ قىلغان
642 - 651

غەربىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى (2)

كۆنلىڭ قورۇقچى بەگ مەھكە-
مىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى
بەش تۇغلۇقلار
سۇياب دەرياسىنىڭ شەرقىدە
ئاشىنامىش
ئاسايىش تاپقان قاغان
① 657 ـ 662
ئاشىنامىشنىڭ ئوغلى يالچىن
② ئاسايىش تاپقان قاغان
685 ـ 692 ياكى 693 ـ يىلى
711 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى
يالچىننىڭ ئوغلى ئاشىنا
شىيەننى ئون ئوقلارنى
دالالەت قىلىش ئەلچىسى
قىلىپ تەيىنلىگەن

ھىدايەتنىڭ ئوغلى فۇئات
④ ئون ئوق قاغانى
740 ـ 742
شۇنىڭدىن كېيىن ئاشىنا
جەمەتى ئاخىرلاشقان

تىنىقتۇر قورۇقچى بەگ مەھكە-
مىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى
بەش ساداقلىقلار
سۇياب دەرياسىنىڭ غەربىدە
ئاشىنا بۇكىن
① تېپىلماس قاغان
657 ـ 666 ياكى 667 ـ يىلى
ئاشىنا تۇرچى
ئون ئوق قاغانى
671 ـ 679 يىللاردا ئۆزىنى قاغان
دەپ جاكارلىغان
بۇكىننىڭ ئوغلى قۇبئار
② تېپىلماس قاغان
686 ـ 690
كېچىكىرەك ئولتۇراقلىشىپ، نامىنى
ساداقەتمەن قاغان دەپ ئاتىغان
قۇبئارنىڭ ئوغلى ھىدايەت
③ ئون ئوق قاغانى
704 ـ ؟

تۈرگەش قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامە جەدۋىلى

ئالساقال ئۈچېلىنىڭ ئوغلى شاكۆل

① ئون تۆت ئوق قاغان

708 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان. شۇ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئون تۆت ئوق قاغانى دېگەن ئۇنۋان نامىنى بەرگەن، 709 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قايتا يەنە بېشىنچى قاغان (ساداقەتمەن ئالىمىز بېرىلگەن) دېگەن ئۇنۋان نامىنى بەرگەن

714 _ 708

شاكۆلنىڭ قوۋمىدىكىلىرى سۇلۇنى قاغان قىلماق بولغان

② ساداقەتمەن قاغان

تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ساداقەتمەن قاغان دېگەن ئۇنۋان نامىنى بەرگەن

738 _ 716

سۇلۇنىڭ ئوغلى قۇتچۇر

③ تۇغشاد قاغان (سېرىق تۈرگەش)

739 _ 738

سۇلۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئالساقال

④ باغا تارقان (سېرىق تۈرگەش)

تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان

739 _ 704

ئەرۋ تېگىن

قارا تۈرگەش قاغان

739 _ 738

قۇتلۇق بىلگە

ئون ئوق قاغان (قارا تۈرگەش)

753 _ 744

تەڭرى ئەتمىش قاغان(قارا تۈرگەش)

؟ _ 753

---

① ئىزاھات: يۇقىرىدىكى نەسەبنامە جەدۋەللىرى « جۇنامە »، « سۇينامە »، « شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى »، « قانۇنلار قامۇسى » ۋە « ئىككى تاڭنامە » لەرنىڭ « تۈركلەر ھەققىدە قىسسە » ماددىلىرىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن.

كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى (خەنزۇچە قىسمى)

«كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» نىڭ خەنزۇچە قىسمى تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەيیۈەن 20 - يىلى (مىلادىيە 730 - يىلى) يېزىلغان تەزىيەنامە بولۇپ، مەڭگۇ تاشنىڭ ئۈستى تەرىپىدە «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» دېگەن بەش خەت بار، تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئاشۇ تەڭرى «زېمىننى» قاپلاپ ئىنسانلارنى جەم قىلىپ، پۈتكۈل ئالەمنى بىر قىلغان ئەمەس، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن كۈن - ئاينى يارىتىپ، بۆلەك - بۆلەك پادىشاھلىقلارنى ئاپىرىدە قىلغان، ئاشۇ پادىشاھلىقلارمۇ ئەسلىدە ××× لارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يارىتىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا سەلتەنەت سۈرگەنىدى. گەنچۈەن قەسرىدە خاننىڭ ھوزۇرىدا تۇرۇپ، كېڭەش سارىيىدا تۇرۇپ قېلىشنى نىيەت قىلغانىدى. شۇڭا ئىككى ئوتتۇرىدا مېھرى شەپقەتنىڭ بولغانلىقىغىمۇ ئۇزۇن زامان بولغانىدى. بۇزرۇكۋارىمىز گاۋزۇ شاھلىق سەلتەنەتنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، تەيزۇڭ خانىمىز شاھلىق سەلتەنىتىمىنى روناق تاپقۇزغاندا، ئەدەب قائىدىلىرىمىز تۆت ئەتراپقا تارالغانىدى. يەتتە خىل ئەخلاق پەزىلىتىمىزنىڭ ھەيۋىلىرى بىلەن يېڭىلىقلىرىمىزغا، شانۇ-شەۋكەتلىرىمىزگە توختىماي مەدھىيىلەر ئوقۇلغانىدى. ئاقىۋەت يەنە دەي ××× (ئايىمىقى) دە ئولپان سودىسىغا يول قويۇلغانىدى. مېنىڭ دەۋرانىمغا يەتكەندە ئاتا - بالىدەك بولۇشۇپ، بۇلاڭ - تالاڭلار قايتا سادىر بولمىغاچ، قورال - ياراغ جابدۇقلار ئامبارلاردا ساقلانغانىدى. سىزلەر بىزگە، بىز سىزلەرگە ئالىكۆڭۈل قىلمىغاچ چېگرىدا ئىككىنچىلەپ ئۇرۇشمۇ سا-

دىن بولمىغانىدى، بۇنىڭ ھەممىسى ×× (رەھىمدىلىك) گە
تايانغانلىقتىن بولغانىدى، مۇھتەرەم كۆل تېگىن ئاشنا قۇتلۇق
قاغاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، ھازىرقى بىلگە قاغاننىڭ ئىنىسى-
دۇر. ئۇنىڭ ۋاپادارلىقى بىلەن دوسلۇقىنى قەدىرلەيدىغانلىقى يى-
راقلارغا پۇر كەتكەنىدى، باتۇرلۇقى ئەل ئىچىگە تاراپ كەتكەن-
دى، ئەجابا بۇ ئاتا - بوۋىلاردىن ئەتمىش بەگنىڭ پەزىلىتىنىڭ
ياخشىلىق بىلەن تولغانلىقى، قۇتلۇق ئېركىننىڭ ئۇنى راۋاج
تاپقۇزۇپ پەرزەنتلىرىنى رەھىمدىللىككە ئۈندىگەنلىكى ئەمەسمۇ؛
ئەگەر راستتىنلا شۇنداق بولمىسا (كۆل تېگىن) قانداقسىگە
شۇنداق ئەقىللىق بولالايتتى؟ شۇڭا ئۇ دوستلۇقنى ئەلا بىلىپ،
پىلان ۋە تەدبىرنى ئايىمىغاچقا، شىمالغا شۇەنلىيلارنىڭ زېمىن-
دىن غەربتە چۇنۇدالارنىڭ زېمىنىغىچە بولغان خەلقلەر بىلەن
ئىناق ئۆتتى، بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خوپ كەلگەچكە، دانىش-
مەنلەرنىڭ تەرىپلىشىگە سازاۋەر بولدى. بىز تابغاچلار بىلەنمۇ
تۇغقان ئۇستىگە تۇغقان بولدى. شۇڭا مەن سىزنىڭ ساداقىتىڭىز
بىلەن تۆھپىلىرىڭىزنى تارتۇقلاش ئۈچۈن تېخىمۇ ئىشەنچ قۇچە-
شىمىز ئۈچۈن، يىراق چېگرىدا قىسقىغىنا ئۆتكەن ھاياتىڭىزنى
تەرىپلەش ئۈچۈن چوڭقۇر مۇھابىبەت ئىچىدە ياد ئەتمەكتىمەن،
دىلىمىز ئازابلانماقتا، تېگىن دېگەنلىك قاغاننىڭ ئىنىسى دېگەن-
لىكتۇر، قاغان بولسا مېنىڭ ئوغلۇمدۇر، ئاتا - بالىلىق ئىخلاسى
دېگەن ئالىيجاناپتۇر. ئاكا - ئۇكىلارنىڭ تۇغقاندارچىلىقى ئۇزۇل-
مەستۇر، پۈتۈنلەي مېھرى شەپقەت بىلەن تولغاندۇر، ئۇ مېھرى
مۇھەببەتنى تېخىمۇ تونۇتقايدۇر، شۇڭا مەن بۇرۇنقى يوسۇنىمىز
بويىچە سىزنىڭ پەزىلەت ۋە تۆھپىلىرىڭىزنى خاتىرىلەپ تېخىمۇ
يىراقلارغا تارىلىشى ئۈچۈن بۇ تاش - پۈتۈكنى ئويدۇرۇپ، تې-
كىستكە مۇنداق سۆزلەرنى يازدۇردۇم: چېگرىدىكى قۇملۇق ئېلى
ئەسلى دىڭلىڭلارنىڭ زېمىنلىرى ئىدى، ئۇلار بۇ جايلاردا سەلتە-

نەت سۇرگەنىدى، سىزنىڭ ئاتىڭىز بىلەن قېرىنداشلىرىڭىز مۇشۇ جايلاردىن باشقا جايلارغا تەرەققىي قىلدى. مۇبادا سىلەر ئىتائەت يولىنى تاللاپ، بىز تابغاچلار بىلەن تۇغقان ئۈستىگە تۇغقان بولساڭلار، كىممۇ سىلەر شۇنداق بولغاچقا، داۋاملاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلالمىدىڭلار دېيەلىسۇن؛ راستتىنلا شۇنداق بولسىدى، ئۇ چاغدا تاش پۈتۈكنىڭ ئېگىزىنى تىكلەپ تۆھپە ۋە نام-ئاتاقلارنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇۋەن 20 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تىكلەندى.

(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لى ۋېنتيەن يازغان «قارا قورۇم مېتال ۋە تاش پۈتۈكلىرى» بىلەن لوجېنيۇ ئىزاھلىغان نۇسقىغا ھەمدە ئايرىم خەتلىرىنى سېن جوڭمىيەننىڭ «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» دىكى تەكشۈرۈپ تۈزەتكەنلىرىدىن قوشۇمچە پايدىلاندىم.)

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ تەرجىمىسى

گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان

بۇ يەردە ئېلان قىلىنغان تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ بولغان بەش دانە مەڭگۈ تاش بىلەن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان بىر دانە مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ئەسلىدىكى تېكىستكە ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان. دەسلەپكى ئورىگىنالى 50 - يىللاردىلا تەرجىمە قىلىنغانىدى. 1977 -، 1978 - يىللاردا مەن مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما ئوقۇشلۇق» دەرسىنى ئۆتۈۋاتقان چېغىمدا، قايتا يەنە يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇ ھەقتىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، تۈزىتىپ، «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما ئوقۇشلۇق» دەرسلىكىنىڭ بىرىنچى قىسمى (شاپىگىراف نۇسخا) غا كىرگۈزگەنىدىم. سەھىپە چەكلىمىلىكى ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ يەردە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ئەسلى تېكىستنى لاتىن يېزىقى ھەرپى بىلەن يېزىشقا ھەمدە ئىزاھلارنى قىسمەن قىسقارتىشقا توغرا كەلگەنىدى. تەرجىمىدە ئىشلىتىلگەن لاتىن يېزىقى ھەرپى خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان لاتىن يېزىقىنى ئىپادىلەشتە يازىدىغان بەلگىلەردۇر، - گېڭ شىمىن قوشۇمچە قىلغان ئىلاۋە.

(1) تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

(بىرىنچى قۇر) مەنكى بىلگە تونيوقۇق، ئۆزۈم تابغاچ ئېلىدە ئۆستۇم.

[ئۇ چاغلاردا] تۈرك ئېلى تابغاچقا قارايتتى.

(ئىككىنچى قۇر) تۈرك خەلقىنىڭ قاغانى بولمىغانلىقى (تاپالمىغانلىقى) ئۈچۈن تابغاچتىن ئايرىلدى؛ قاغانلىق بولدى، يەنە قاغانىنى تاشلاپ تابغاچقا تەۋە بولدى. تەڭرى مۇنداق دېگەن:

[مەن سىلەرگە] قاغان بەرگەن.

(ئۈچىنچى قۇر) [بىراق] سىلەر قاغانىڭلارنى تاشلاپ، [تابغاچقا] تەۋە بولدىڭلار. تابغاچقا يەنە تەۋە بولغىنىڭلار ئۈچۈن تەڭرى [سىلەرگە] جازا بەردى (ئۇدۇل تەرجىمىسى: ئۆلۈم بەردى). تۈرك خەلقى ئۆلدى، ھالاك بولدى، يوقالدى. تۈرك sir خەلقى يېرىدە.

(تۆتىنچى قۇر) [دۆلەتتىن] ئەسەر قالمىدى، دالىلاردا قالغانلىرى يىغىلىپ يەتتە يۈز ئادەم بولدى. بۇلارنىڭ ئىككى ئۈلۈشى ئاتلىق، بىر ئۈلۈشى پىيادە ئىدى. بۇ يەتتە يۈز كىشىنى باشلاپ يۈرگۈچى.

(بەشىنچى قۇر) قوشۇن ئۇلۇغى شاد ئىدى. ئۇ ماڭا: [قوشۇنىمىزغا] قوشۇلغىن دېدى. قاتناشقىنى مەنكى - بىلگە تونيۇقۇق ئىدىم. مەن ئۇنى قاغان قىلاي دېدىم. مەن مۇنداق ئويلىدىم: مۇبادا ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا

(ئالتىنچى قۇر) بىرى - بىرى بىلەن ئۇسۇشسە كىشىلەر قايسىسىنىڭ ئورۇق بۇقا، قايسىسىنىڭ سېمىز بۇقا ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالالمايدۇ، مەن شۇنداق ئويلىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى (ماڭا) ئەقىل بەرگەنلىكى ئۈچۈن مەن (ئۇنى) قاغان بولۇشقا دەۋەت قىلدىم بىلگە تونيوقۇق، بويلا باغا تارقان.

(يەتتىنچى قۇر) ئېلتىرىش قاغان بىلەن بىرلىكتە، جەنۇبتا تابغاچلارنى، شەرقتە قىتانلارنى، شىمالدا ئوغۇزلارنى كۆپ ئۆل-

تۇردۇق. مەن ئۇنىڭ ئەقىلچىسىگە، تامغىچىسىگە ئايلانغانىدىم:
بىز چوغاي ئۆزى ۋە قارا قۇرۇم (دېگەن جاي) دا ئولتۇراقلاشقان
ئىدۇق.
(سەككىزىنچى قۇر) بىز كىيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن
كەچۈرەتتۇق، خەلقنىڭ قارنى (ئۇدۇل تەرجىمىسى: گېلى) توق
ئىدى، ئەترابىمىزدىكى دۈشمەنلىرىمىز قۇشلاردەك [كۆپ]
ئىدى، بىز جانسىز ھايۋانلاردەك ئىدۇق (؟). بىز شۇنداق
تۇرغىنىمىزدا، ئوغۇزلاردىن چارلىغۇچى كەلدى.
(توققۇزىنچى قۇر) چارلىغۇچىنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى:
توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ئۈستىدە قاغان ئولتۇرۇپتۇ. ئاڭلاشلارغا
قارىغاندا، تابغاچلارغا quni سانغۇننى، قىتانلارغا tongra sam نى
ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار مۇنداق سۆزنى ئېلىپ بېرىپتۇ:
ئازغىنە تۈرك خەلقى
(ئونىنچى قۇر) ھەرىكەتلىنىپ يۈرۈپتۇ، ئۇلارنىڭ قاغانى
باتۇر، ئەقىلچىسى دانىشمەن ئىكەن، مۇبادا ئۇ ئىككىسىلا تىرىك
بولىدىكەن، ئۇلار سەن تابغاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، شەرقتە
قىتانلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. بىز
(ئونبىرىنچى قۇر) ئوغۇزلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. تابغاچلار
سىلەر جەنۇبتىن تېگىڭلار! قىتانلار سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار!
بىز شىمالدىن تېگەيلى! تۈرك خەلقىنىڭ يېرىدە قاغانىنىڭ بولۇشى-
غا يول قويمايلى مۇمكىن بولسا ئۇلارنى يوقىتايلى!
(ئون ئىككىنچى قۇر) بۇ سۆزلەرنى ئىشىتىپ تۈنلىرى
ئۇيقۇم كەلمىدى، كۈندۈزلىرى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. شۇنىڭدىن
كېيىن قاغانىمغا ئېيتىم. قاغانىمغا مۇنداق دېدىم: تابغاچ، ئو-
غۇز، قىتان بۇ ئۈچى بىرلىشىۋالسا.
(ئون ئۈچىنچى قۇر) بىز قۇتۇلۇشقا ئامالسىز قالىمىز،
بىز ئالدى - ئارقا تەرەپتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. كونىلار يۇقا

نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي، يۇقا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ؛ ئەگەردە ئىنچىكە

(ئون تۆتىنچى قۇر) توم بولۇپ كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە، چۈشىدۇ دەپ ئېيتقان. مەن شەرقتە قىتانلاردىن، جەنۇبتا تابغاچلاردىن، غەربتە qurdan (غەربىي تۈركلەر؟) دىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن ئىككى - ئۈچ مىڭچە قوشۇن كېلىشى مۇمكىن دەپ پەملىدىم، مەن ئۇنىڭغا شۇنداق دېدىم.

(ئون بەشىنچى قۇر) قاغانىم مەن ئۆزۈم - تونيوقۇقنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. ئۇ مۇنداق دېدى: ئۆزۈڭنىڭ كۆڭلۈڭچە [قوشۇنغا] قوماندانلىق قىلغىن! kök öng دىن ئۆتۈپ، قوشۇننى ئۆتۈكەن تېغىغا باشلىدىم. ئوغۇزلار ئىنەك كۆلۈكلىرى بىلەن تولا [دەرياسى] دىن كەلدى.

(ئون ئالتىنچى قۇر) ئۇلارنىڭ ئەسكىرى ئۈچ مىڭ، بىزنىڭ ئەسكىرىمىز ئىككى مىڭ ئىدى، بىز ئۇرۇشتۇق. تەڭرىم ساقلىدى، بىز ئۇلارنى تارمار قىلدۇق، ئۇلار دەرياغا چۈشتى. تارمار بولۇپ قايتىش يولىدا يەنە (نۇرغۇنلىرى) ئۆلۈپتۇ. كېيىن ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى كەلدى (يەنى بويسۇندۇرۇلدى.)

(ئون ئالتىنچى قۇر) [تۈرك قاغانىنىڭ]، تۈرك خەلقىنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، مەنكى - بىلگە تونيوقۇقنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جەنۇبتىكى، غەربتىكى، شىمالدىكى، شەرقتىكى خەلقلەرنىڭ بارلىقى كېلىپ [بەيئەن] قىلدى.

(ئون سەككىزىنچى قۇر) بىز ئىككى مىڭ كىشى ئىدۇق، ئىككى قوشۇنىمىز بار ئىدى. تۈرك خەلقى تارىختىن بۇيان، تۈرك قاغانى تەختتە ئولتۇرغاندىن تارتىپ، Santung شەھەرلىرى بىلەن دېڭىزغا تېگىپ باقمىغانىدى. قاغانىمغا ئۆتۈنۈپ قوشۇن تارتتىم.

(ئون توققۇزىنچى قۇر) [قوشۇنىمنى] ئېلىپ santung
شەھەرلىرى بىلەن دېڭىزغا يەتتىم، [قوشۇنۇم] 23 شەھەرنى
ۋەيران قىلدى، شەھەرلەر خارابىغا ئايلاندى، تابغاچ پادىشاھى
دۈشمىنىمىز ئىدى، ئون ئوق قاغانى دۈشمىنىمىز ئىدى.
(يىگىرمىنچى قۇر) بۇنىڭدىن باشقا قىرغىز كۈچلۈك قاغا-
نىمۇ دۈشمىنىمىز ئىدى. ئۇ ئۈچ قاغان مەسلىھەتلىشىپ، ئالتاي
تېغىدا ئۇچراشماقچى بولۇپتۇ. ئۇلار مۇنداق مەسلىھەتلىشىپتۇ:
بىز شەرق تەرەپتىن ئەسكەر چىقىرىپ تۈرك قاغانىغا [ھۇجۇم
قىلايلى] ئەگەر ئۇلارغا ئەسكەر چىقارمىساق، ئۇلار بەرىبىر بىز-
نى يوقىتىدۇ.
(يىگىرمە بىرىنچى قۇر) ئۇلارنىڭ قاغانى باتۇر، ئەقىلدارى
دانىشمەنىكەن، بىز ئۈچەيلەن بىرلىكتە ئەسكەر چىقىرايلى!
ئۇلارنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتايلى! تۈرگەش قاغانى مۇنداق
دەپتۇ: بىزنىڭ ئېلىمىز ئۇ يەرگە بارىدۇ.
(يىگىرمە ئىككىنچى قۇر) تۈرك خەلقى قالايمىقانلىشىپ
كەتتى، ئۇلارنىڭ ئوغۇز [خەلقىمۇ] تارقىلىپ كەتتى. بۇ گەپلەر-
نى ئىشىتىپ، تۈنى ئۇيقۇم كەلمىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەل-
مىدى. شۇ چاغدا مەن:
(يىگىرمە ئۈچىنچى قۇر) ئالدى بىلەن قىرغىزلار بىلەن
ئۇرۇش قىلساق ياخشىراق بولارمىكىن دەپ ئويلىدىم. كۆگمەن
تېغىغا [بارىدىغان] بىرلا يول بار، ئۇنى [قار] قاپلىۋاپتۇ دەپ
ئاڭلىدىم. بۇ يول بىلەن ماڭسا بولمايتتى. يولچى ئىزدىدىم.
چۆلدىكى ئاز پۇقراسىدىن بىرنى تاپتىم.
(يىگىرمە تۆتىنچى قۇر) ئاز يېرىگە بارىدىغان يولنىڭ ani
دەرياسىغا يېقىن ئىكەنلىكىنى، پەقەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا
بولىدىغان يول، ئىكەنلىكىنى ئاڭلىدىم. ئۇ بۇ يولدا ماڭغان-
كەن. مەن ئۇنىڭدىن يەنە سورىسام ئۇ بىر ئاتلىق كىشىنىڭ بۇ

يول بىلەن ماڭغانلىقىنى ئېيتتى، ئويلىنىپ بولۇپ، مۇنداق دېدىم:

(يىگىرمە بەشىنچى قۇر) بۇ يول بىلەن ماڭسا بولىدىكەن قاغانىمدىن ئۆتۈندۈم. قوشۇن چىقارتتىم، مەن دەريادىن ئاتلىق ئۆتۈڭلار دېدىم. aq tarmal دىن كېچىپ ئۆتتۇق، قوشۇنلارنى توختاتتىم، ھەمدە ئاتلىق يول ئېچىپ ، مىڭلار دېدىم، ئاتلارنى يېتەكلىگۈزۈپ، تاياقلارغا تايانغۇزۇپ، پىيادە (تاغقا) چىقارغۇز-دۇم، ئالدىدىكىلەر [تۇرشاۋۇللار]

(يىگىرمە ئالتىنچى قۇر) [قار مۇزلارنى] بېرىپ يول ئاچ-تى، بىز ئورمانلىق چوققىلاردىن ئاشتۇق. ناھايىتى مۇشكۇلدە تاغدىن چۈشتۇق. ئون كېچە كۈندۈز تاغنىڭ يېنىدىكى توسال-غۇلارنى ئەگىپ يۈرۈپ ماڭدۇق. يولچى ئاداشقاچقا، ئۆلتۈرۈل-دى، ئەھۋال خەتەرلىك بولغاچقا، قاغانىمىز: تېز مېڭىڭلار دې-دى.

(يىگىرمە يەتتىنچى قۇر) بىز ani دەرياسىغا يېتىپ بار-دۇق، دەريانى ياقىلاپ تۆۋەنگە ماڭدۇق. ئاتلارغا بوغۇر بېرىشكە بۇيرۇدۇم. بىز ئاتلارنى دەرەخكە باغلاپ قويدۇق، تۈننى تۈن دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي تېز يۈردۇق. قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق.

(يىگىرمە سەككىزىنچى قۇر) بىز نەيزى بىلەن . . . نى ئاچتۇق، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن قوشۇنلىرى توپلىنىپ بولۇپتىكەن. بىز ئۇرۇشتۇق، قاغانىنى ئۆلتۈردۇق. قىرغىز خەلقى قاغانىمىزغا بويسۇندى. [شۇنىڭ بىلەن] بىز قوشۇنلارنى ياندۇردۇق، كۆگمەن [تېغىدىن] ئايلىنىپ ئۆتتۇق.

(يىگىرمە توققۇزىنچى قۇر) قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق. تۈرگەش قاغانىدىن چارلىغۇچى كەلدى، ئۇنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى: بىز شەرقىي [تۈرك] قاغانىغا قوشۇن چىقارمىساق،

ئۇلارغا يۇرۇش قىلمىساق، ئۇلار بەربىر بىزنى يوقىتىدۇ،
ئۇلارنىڭ قاغانى باتۇر، ئەقىلدارى دانىشمەنىكەن.
(ئوتتۇزىنچى قۇر) تۇرگەش قاغانى يولغا چىقىپ بوپتۇ،
ئون ئوق خەلقى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ بوپتۇ، [بۇلارنىڭ ئىچىدە]
تابغاچلارنىڭ قوشۇنلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇ گەپلەرنى ئىشىتكەندىن
كېيىن قاغانىم: مەن ئۆيگە [بىر] بېرىپ كېلەي.
(ئوتتۇز بىرىنچى قۇر) [سەۋەبى] خا تۇنۇم قازا قىپتۇ،
ئۇنىڭ ئاخىرەتلىكىنى بىر تەرەپ قىلىۋېتەي. سىلەر قوشۇن
بىلەن ئىلگىرىلىۋېرىڭلار! ئالتاي تېغىغا ئورۇنلىشىڭلار! inal
qaghan بىلەن تاردۇش شاد قوشۇن بېشى بولۇپ، ئىلگىرىلىسۇن
دېدى. ئۇ مەنكى بىلگە تونيوقۇققا مۇنداق دېدى:
(ئوتتۇز ئىككىنچى قۇر) سەن بۇ قوشۇنغا قوماندانلىق
قىل، ئۆز كۆڭلۈڭچە قارار چىقىرىۋەرگىن! مەن ساڭا يەنە نېمە
دەي؟ ئەگەر ئۇلار كېلىپ قالسا خەۋەرچىلەرنى كۆپەيتكەن، كەل-
مىسە ئۆزلۈكسىز خەۋەر توپلاپ (ئۇدۇل تەرجىمىسى: تىل تۇ-
تۇپ) تۇرغۇن. بىز ئالتاي تېغىغا ئورۇنلاشتۇق.
(ئوتتۇز ئۈچىنچى قۇر) ئۈچ چارلىغۇچى قايتىپ كەلدى.
ئۇلارنىڭ سۆزلىرى ئوخشاش ئىدى: ئۇلارنىڭ قاغانى قوشۇن
چىقىرىپتۇ، ئون ئوق قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي قوزغىلىپتۇ. ئۇلار
yaris تۈزلەڭلىكىدە توپلىنايلى دېيىشىپتۇ. بۇ سۆزلەرنى ئىشى-
تىپ قاغانىمغا مەلۇم قىلدىم. قانداق قىلسام بولار دەپ تۇرغى-
نىمدا جاۋاب
(ئوتتۇز تۆتىنچى قۇر) كەلدى: ئورنۇڭلاردا تۇرۇۋېرىڭلار،
ئاتلىق قاراۋۇللارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم-
دىن ئېھتىيات قىلىڭلار دېگەن سۆزنى bögü قاغان ماڭا يەتكۈزۈپ-
تۇ. لېكىن ئۇ [تەڭلا يەنە] ئاپاتارقانغا مەخپىي گەپ ئەۋەتىپ
بىلگە تونيوقۇق يامان ئادەم، كۆڭلىدە قارا نىيىتى بار.

(ئوتتۇز بەشىنچى قۇر) ئەگەر ئۇ قوشۇن چىقىرىمىز!،
دېسە سىلەر ئۇنىماڭلار دەپتۇ. بۇ كەپلەرنى ئىشىتىپ قوشۇن
چىقاردىم. بىز ئالتاي تېغىنىڭ يولسىز جايلىرىدىن ئاشتۇق،
ئېرتىش دەرياسىنىڭ كېچىكسىز جايلىرىدىن ئۆتتۇق. بىز تۇن
بويى ئىلگىرىلىدۇق، سەھەردە bolču غا يېتىپ باردۇق.
(ئوتتۇز ئالتىنچى قۇر) كىشىلەر تىل تۇتۇپ كەلتۇردى،
ئۇنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى: yaris تۇزلەڭلىكىدە ئون تۇمەن
ئەسكەر توپلاندى. بۇ سۆزنى ئىشىتكەندىن كېيىن بەگلەرنىڭ
ھەممىسى:
(ئوتتۇز يەتتىنچى قۇر) بىز يانايلى، ساپ نومۇس ئەلا
(يەنى «شەرەپلىك مەغلۇبىيەت» دېگەن مەنىدە) دېدى. مەنكى
بىلگە تونيوقۇق مۇنداق دېدىم: بىز [بۇ جايغا] ئالتاي تېغىدىن
ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەلدۇق.
(ئوتتۇز سەككىزىنچى قۇر) ئۇلار [بۇ يەرگە] كەلمەك
قىيىن دەپ بىلىدۇ. ئۇلار بىزنىڭ [بۇ جايغا] كەلگىنىمىزنى
تۇيمىدى. ئۇستىمىزدىكى تەڭرى، ئۇماي ۋە مۇقەددەس سۇ، يەر
[بىزگە] مەدەت بېرىدۇ. بىز نېمە ئۈچۈن كەتكىدەكمىز؟
(ئوتتۇز توققۇزىنچى قۇر) ئۇلارنىڭ ئادىمىنىڭ كۆپلۈكە-
دىن نېمە ئۈچۈن قورقۇپ كېتىمىز؟ ئادىمىمىزنىڭ ئازلىقى تۇ-
پەيلى ئۇلاردىن يېڭىلىپ قالاتتۇقمۇ؟ بىز ھۇجۇم قىلايلى! —
دېدىم. بىز ھۇجۇم قىلدۇق ھەمدە [دۈشمەننى] تارمار قىلدۇق.
ئىككىنچى كۈنى ئۇلار [يەنە] كەلدى.
(قىرىقىنچى قۇر) ئۇلار ئوتتەك باستۇرۇپ كەلدى. بىز
ئۇرۇشتۇق، ئۇلارنىڭ ئىككى قاناتتىكىلىرى بىزنىڭكىلەردىن يې-
رىم ھەسسە كۆپ ئىدى. تەڭرى ساقلىغانلىقى ئۈچۈن بىز ئۇلار-
دەك كۆپ بولمىساقمۇ
(قىرىق بىرىنچى قۇر) قورقۇپ كەتمىدۇق. بىز ئۇرۇش-

تۇق. تاردۇش شاد جەڭگە قاتناشتى. بىز [ئۇلارنى] مەغلۇپ قىلدۇق. قاغاننى تۇتتۇق. يابغۇسى ۋە شادى

(قىرىق ئىككىنچى قۇر) شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. ئەللىكچە ئادەمنىنى ئەسىر ئالدۇق. شۇ كېچىسى ھەر قايسى خەلقلەرگە [ئەلچى] ئەۋەتتۇق. بۇ خەۋەرنى ئىشىتىپ ئون ئوق بەگلىرى بىلەن خەلقى پۈتۈنلەي

(قىرىق ئۈچىنچى قۇر) كەلدى، تىز پۈكتى. ئەل بولغان بەگلەر بىلەن خەلقلەرنى تەشكىللىۋاتقىنىمدا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. ئۇلارنى قوغلاشقا ئون ئوق ئەسكەرلىرىنى چىقارتتىم.

(قىرىق تۆتىنچى قۇر) بىزمۇ ئەسكەر چىقاردۇق! ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن تاپ بېسىپ ماڭدۇق، يىنچۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تەڭرى ئوغلى دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس ak—tagh تاغدىن ئاشتۇق. . .

(قىرىق بەشىنچى قۇر) تاكى تۆمۈر [قاپىقىغىچە] باردۇق. قوشۇننى شۇ يەردىن ياندۇردۇق. تەزىك، توخار

(قىرىق ئالتىنچى قۇر) ۋە بۇ جايدا [تۇرۇشلۇق]asuq باشچىلىقىدىكى سوغدى خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئەل بولدى. ئىلگىرى تۈرك خەلقى تۆمۈر [قاپىقىغا]

(قىرىق يەتتىنچى قۇر) ۋە تەڭرى ئوغلى دەپ ئاتىلىدىغان تاغقا ئەزەلدىن بېرىپ باقمىغانىدى. مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئاشۇ جايلارغا بارغانلىقىم ئۈچۈن

(قىرىق سەككىزىنچى قۇر) ئۇلار سانساناقسىز سېرىق ئالتۇن ئاق كۈمۈش، قىز - ئاياللارنى، ئىبىسىل ئىگەر جابدۇقلارنى، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى. ئىلتېرىش قاغان دانا بولغانلىقى

(قىرىق توققۇزىنچى قۇر) ۋە باتۇر بولغانلىقى ئۈچۈن تابغاچ

بىلەن 17 قېتىم، قىتانلار بىلەن يەتتە قېتىم، ئوغۇزلار بىلەن
بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى. شۇ چاغدىمۇ ئۇلارنىڭ ئەقىلدارى
(ئەللىكىنچى قۇر) يەنىلا مەن ئىدىم، قوشۇن قوماندانى
يەنىلا مەن ئىدىم. ئېلتېرىش قاغانغا. . . تۈرك بۆگۈ (bogu)
قاغانغا، تۈرك بىلگە قاغانغا. . .
(ئەللىك بىرىنچى قۇر) قاپاغان (qapaghan) قاغان يىگىر-
مە يەتتە ياش ۋاقتىدا، مەن ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ، ئۇنى تەختكە
ئولتۇرغۇزدۇم، تۈنلىرى ئۇخلىمىدىم.
(ئەللىك ئىككىنچى قۇر) كۈندۈزلىرى خاتىرجەم ئولتۇر-
مىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى ئاققۇزدۇم.
[دۆلەت] ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم. مەن ھەم يۈرۈشكە [قوشۇن]
چىقارتتىم.
(ئەللىك ئۈچىنچى قۇر) مەن ئوردا قاراۋۇللىرى (؟) نى
كېڭەيتتىم، يېنىپ - يېنىپ ؟ ئىسيان كۆتۈرگەن دۈشمەنلەرنى
بويسۇندۇرۇم. قاغانىم بىلەن بىرگە [كۆپ قېتىم] يۈرۈشكە قات-
ناشتىم. تەڭرى ساقلىدى،
(ئەللىك تۆتىنچى قۇر) مەن تۈرك خەلقىنىڭ ئارىسىدا تولۇق
قوراللانغان دۈشمەنلەرنى ماڭدۇرمىدىم. تامغىسى بار ئاتلارنىڭ
ھەممىلا يەردە چېپىپ يۈرۈشىگە يول قويمىدىم. ئەگەر ئېلتېرىش
قاغان تىرىشمىغان بولسا،
(ئەللىك بەشىنچى قۇر) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشقانلى-
قىم ئۈچۈن
(ئەللىك ئالتىنچى قۇر) دۆلەت يەنىلا دۆلەت بولدى، خەلق
يەنىلا خەلق بولدى. مەن ئۆزۈم قېرىدىم، ئۇلۇغ بولدۇم، ھەر
قانداق جايدىكى قاغانلىق خەلقتە،
(ئەللىك يەتتىنچى قۇر) پەقەت [مەندەك] ئادەملا بولىدى-
كەن، نېمە غەم قايغۇ بولسۇن!(

(ئەللىك سەككىزىنچى قۇر) مەنكى بىلگە تونيوقۇق تۈرك بىلگە قاغان ئېلى ئۈچۈن [بۇ تاشتىكى سۆزلەرنى] يازدۇردۇم.

(ئەللىك توققۇزىنچى قۇر) ئەگەر ئېلتىرىش قاغان تىرىشمىغان بولسا، مۇھىمى ئۇ بولمىغان بولسا، مەن ئۆزۈم بىلگە تونيوقۇق تىرىشمىغان بولسام، مەن بولمىغان بولسام.

(ئاتمىشىنچى قۇر) قاپاغان (qapaghan) قاغان ۋە تۈرك سىر (sir) خەلقىنىڭ زېمىنىدە پۈتۈنلەي [دۆلەت]، خەلق ۋە ئىنسان بولمىغان بولاتتى.

(ئاتمىش بىرىنچى قۇر) ئېلتىرىش قاغان ۋە مەنكى بىلگە تونيوقۇق تىرىشقانلىقىمىز ئۈچۈن قاپاغان (qapaghan) قاغان ۋە تۈرك سىر (sir) خەلقى مۇشۇنداق ياشاپ قالالىدى.

(ئاتمىش ئىككىنچى قۇر) تۈرك بىلگە قاغان تۈرك سىر (sir) خەلق بىلەن ئوغۇزلارنى باقماقتا.

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى:

تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى 1897 ـ يىلى كلېمېنتس (D. E. Klements) ئەر ـ خوتۇنلار تەرىپىدىن ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتوردىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتۇ (Bayin tsokto) رايونىدىن تېپىلغان. مەزكۇر مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ تېپىلغان ئورنىدا، جەمئىي 62 قۇر خەت بار، تەخمىنەن مىلادىنىڭ 712 ـ، 716 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان.

مەڭگۈ تاشنىڭ ئەسلىدىكى تېكىستلىرىنىڭ رەسىملىرىنى ۋ. رادلوۋ ئېلان قىلغان:

Atlas der Alterthümer der mongolei.

Vierte Lieferung, 1899 رەسىم cv — cxvIII

(«موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىسىنىڭ رەسىملەر مۇندەرىجىسى» 4 ـ قىسىم) دىن كۆرۈڭ.

مەڭگۈ تاشنىڭ ئەسلى تېكىستى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر بار:

1. W. Radloff: Die Alttürkischen Inshcriften der Mongolei. Zweite Folge. 1899.
(«مۇڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى» 2 - نەشرى)

2. V. Thomsen: Altürkische Inschriften aus der Mongolei, ZDMG, t: 78, Leipzig (1924 — 1925)
(«موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى»، دانىيە تىلىدىكى ئەسلى نۇسخىسىنى
V. Thomsen: Samlede Afhandlinger,
Kopenhagen, 1922 ,II دىن كۆرۈڭ.

3. Huseyin Namik Orkun: Eski Turk Yazit lari.
I, Istanbul. 1936. («قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»)

4. Ross E. Denisson: The Tonyukuk Inscrip tions. BSOS. London, t, VI, 1930—1932
(«تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا تەتقىقات»)

5. ئونگاۋا خېدىمى «تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھات»
(مانجۇ، موڭغۇل تارىخىغا ئائىت مەجمۇئەسى IV) 1943 - يىل.

6. S. E. Malov: Pamyatniki Drevnetyurks koy Pis'mennosti, Moskva — Leningrad, 1951.
(«قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»)

7. G. J. Ramstedt, J. G. Grano und Pentti Aalto: Materialien zu den alttürkis chen Inschriften oer Mongolei, JSFOU, 60, 1958.
(«موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ماتېرىياللار»)

8. Giraud R. :L'inscription de Bain Tsokto. Edqtion Critique, Paris, 1961.
(«بايىن چوقتۇ مەڭگۈ تېشى - سېلىشتۇرۇلغان نۇسخىسى»)
9. Talat Tekin: A Grammar of Orkhon Turkic, 1968.
(«ئورقۇن تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى»)

(2) كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى

(جەنۇب تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) مەنگى تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگە قاغان، بۇ چاغدا [تەختتە] ئولتۇردۇم. سىلەر سۆزۈمنى تولۇق ئاڭلاڭلار، ئالدى بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئاندىن قالسا جەمەتىم ۋە خەلقىم، ئوڭ تەرەپتىكى شادىپىت (sadapit) بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقانلار، بۇيرۇق بەگلەر، ئوتتۇز. . .

(ئىككىنچى قۇر) توققۇز ئوغۇز بەگلىرى ۋە خەلقلىرى، سىلەر ياخشى تىڭلاڭلار، ئېسىڭلاردا مەھكەم تۇتۇڭلار، ئالدى بىلەن (شەرق) تىن كۈن چىقىشىقىچە، ئوڭ تەرەپ (جەنۇب) تىن كۈن ئوتتۇرىسىچە، ئارقا تەرەپ (غەرب) تىن كۈن پېتىشىقىچە، سول تەرەپ (شىمال) دىن تۈن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەر

(ئۈچىنچى قۇر) نىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مەن مۇشۇنداق كۆپ خەلقنى ئويۇشتۇردۇم، ئەمدى ئۇلارغا ھېچقانداق يامانلىق يوق. تۈرك قاغانى ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسە، ئەلدە غەم قايغۇ بولمايدۇ. ئالدى (شەرق) تەرەپتىن سەنتۇڭ (santung) تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتىم. دېڭىز [ساھىلى]غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم؛ ئوڭ تەرەپ (جەنۇب) تا توققۇز ئەرسەن (toquzarsan) گىچە قوشۇن تارتتىم. تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپ (غەرب) تە يىنچۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ،

(تۆتىنچى قۇر) تۆمۈر (قاپىقىغىچە) تارتتىم؛ سول تەرەپ
(شىمال) تە بايىرقۇ (yir bayirqu) زېمىنىغىچە يۈرۈش قىل-
دىم. مەن مۇشۇنداق كۆپ جايلارغا [قوشۇن] تارتىپ باردىم.
ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە
قىلىدىغان جاي ئۆتۈكەن تېغى ئىكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ،
تابغاچ خەلقى بىلەن

(بەشىنچى قۇر) ياراشتىم. ئۇلار [بىزگە] ئالتۇن - كۈ-
مۈش، ھاراق - شاراپ، يىپەك ماللارنى غەم قىلمايلا بېرىدۇ؛
تابغاچ خەلقىنىڭ سۆزلىرى چۈچۈك، سوۋغىللىرى ئېسىل (ئەس-
لى تېكىستە «يۇمشاق» دېيىلگەن) ئىكەن، ئۇلار تاتلىق سۆزى،
ئېسىل سوۋغىلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنىمۇ [ئۆزلىرىگە]
شۇنچە يېقىنلاشتۇرالايدىكەن، يېقىنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ
يامان ھىيلىلىرى چىقىدىكەن.

(ئالتىنچى قۇر) ئۇلار ھەقىقىي بىلىملىك كىشىلەرنى،
ناھايىتى باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى كەلتۈرمەيدىكەن. بىر كىشى
خاتالاشسا ئۇنىڭ جەمەتى، قوۋمى ۋە بۆشۈكىدىكىگىچە روناق
تاپقۇزمايدىكەن. ئۇلارنىڭ چۆچۈك سۆزى، ئېسىل سوۋغىللىرىغا
ئالدىنىپ، تۈرك خەلقى سىلەردىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. تۈرك
خەلقى سىلەردىن بىر قىسىمىڭلار ئوڭ تەرەپ (جەنۇب) تىكى
چوغاي (čughay) تېغىدا ئولتۇرغان ھەمدە تۈن (tun) تېغىدى-
كى

(يەتتىنچى قۇر) تۈزلەڭلىكتە ئولتۇرغان ۋاقتىڭلاردا يامان
نىيەتلىك كىشىلەر ئاراڭلاردىكى بىر بۆلۈم تۈرك خەلقىنى قۇترى-
تىپ: ئەگەر يىراق ئولتۇرساڭلار ناچار سوۋغا بېرىدۇ، يېقىن
ئولتۇرسۇڭلار ياخشى سوۋغا بېرىدۇ دېدى. نادان كىشىلەر ئاشۇ
گەپلەرگە ئىشىنىپ، يېقىن بېرىپ، نەتىجىدە سىلەردىن نۇرغۇن
ئادەم ئۆلدۇڭلار.

(سەككىزىنچى قىز) ئەگەر ئۇ يەرگە بارساڭلار، تۈرك خەلقى ئۆلىسىلەر، ئۆتۈكەن زېمىنىدە ئولتۇرۇپ،[بۇ جايدىن] كارۋانلارنى ئەۋەتسەڭلار ئۇندا غەم - قايغۇ بولمايدۇ. ئاۋادا ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسەڭلار ئەلنى مەڭگۈ تۇتۇپ تۇرالايسىلەر.
[لېكىن] تۈرك خەلقى سىلەر قاناەتچانسىلەر، ئاچ توق قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، شۇنداق قىلغىنىڭلار
(توققۇزىنچى قىز) ئۇچۇن ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان قاغانىڭلارنىڭ سۆزىنى ئالماي، ھەر تەرەپكە پېتىراپ كەتتىڭلار،
[نەتىجىدە] ئۇ يەرلەردە ھالاك بولدىڭلار، قالغىنىڭلار تەرەپ - تەرەپتە[سەرسان] بولۇپ، ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالدىڭلار، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن قاغان بولدۇم. قاغان بولۇپ،
(ئونىنچى قىز) يوقسۇل خەلقنى يىغدىم، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم، ئەجابا مېنىڭ بۇ سۆزلىرىمدە يالغانچىلىق بارمۇ؟
تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى سىلەر بۇ گەپلەرنى ئاڭلاڭلار! مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقىنى يىغىپ ئەل تۇتقانلىقىڭلارنى ئويدۇردۇم، [يەنە] سىلەرنىڭ [قانداق] خاتالىشىپ، ئۆلگەنلىكىڭلارنىمۇ ئويدۇردۇم.
(ئون بىرىنچى قىز) مەن بارلىق سۆزلىرىمنىڭ ھەممىسىنى بۇ مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم. بۇ سۆزلەرنى كۆرسەڭلار ھەممىنى بىلىسىلەر، ھازىرقى تۈرك خەلقى [ۋە] بەگلىرى، تەختكە قارايدىغان بەگلەر [يەنە] خاتالىشامسىلەر؟! مەن [مەڭگۈ تاش ياساتتىم]، تابغاچ خانىدىن نەققاشچى كەلتۈرۈپ، [قەبرىنى] زىنىنەتلەتتىم، ئۇلار مېنىڭ سۆزۈمنى ياندۇرمىدى.
(ئون ئىككىنچى قىز) ئۇلار تابغاچ خانىنىڭ ئوردا نەققاشچى-

لىرىنى ئەۋەتتى، مەن ئۇلارغا ھەيۋەتلىك ئىمارەت سالدۇردۇم، ئۇلارغا [ئىمارەت]نىڭ ئىچى ۋە تېشىغا كىشىنى تەسىرلەندۈرىدى-غان نەقىشلەرنى ئويدۇردۇم. مەڭگۈ تاش ياساتتىم، ئۇلارغا كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى ئويدۇردۇم. ئون ئوق ئەۋلادلىرى ۋە يات قوۋم پۇقرالىرى (tat) غىچە ھەممىڭلار بۇنى كۆرۈپ بىلى-گەيسىلەر.

(ئون ئۈچىنچى قۇر) مەن مەڭگۈ تاش ئورناتتىم. بۇ يەر ئادەملەر كۆپ ئۆتىدىغان جاي بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم. [سۆزلىرىمنى] ئۇنىڭ [ئۈستىگە] يازدۇردۇم. كۆ-رۈپ بىلگەندە ئۇ تاشنى مېنىڭ . . . . بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت يازغۇچى جيەن ئوغلى يوللىغ تېگىن.

(شەرق تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستى-مىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىن-سان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىسى ئۈستىدە ئاتا بوۋام بۇمىن قاغان بىلەن ئىستەمى قاغان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپ، قانۇن تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ.

(ئىككىنچى قۇر) [بۇ چاغدا] ئەتراپىدىكىلىرىنىڭ ھەممى-سى دۈشمىنى ئىكەن، ئۇلار قوشۇن چىقىرىپ، تۆت ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ، بارلىقىنى [ئۆزلىرىگە] بويسۇندۇرۇپتۇ. بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ، تىزى بارلىرى-نى تىزلاندۇرۇپتۇ، ئۇلارنى شەرقتىن تاكى قادىرقان تاغلىرى، غەربتىن تا تۆمۈر [قاپىقىغىچە] بولغان جايلارغا ئولتۇراقلاشتۇ-رۇپتۇ.

(ئۈچىنچى قۇر) ئۇلار ئىككىسى ئارىسىدا قاغانسىز قالغان كۆك تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ. ئۇلار دانا قاغان ئىكەن، باتۇرقاغان ئىكەن. بۇيرۇقلىرىمۇ دانا، باتۇر بولسا كېرەك.

ئۇلارنىڭ بەگلىرى بىلەن خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ، ئەلنى باشقۇرۇش-نىڭ قانۇن تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ.

(تۆتىنچى قۇر) [كېيىنچە] ئۇلار قازا قىلىپتۇ. تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۈرگۈچىلەر كۈن چىقىشتىكى بۆكلى (bokli) چۆللۈك ئېلىدىن، تابغاچلاردىن، تۈبۈتلەردىن، ئاپارلاردىن (apar)، پۇ-رۇملاردىن (purum)، قىرغىزلاردىن، ئۈچ قورىقانلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، قىتاتلاردىن، تاتابىلار (tatabi) دىن بولۇپ، شۇنچە كۆپ ئادەم كېلىپ، ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتۇ. ئۇلار ئەنە شۇنداق داڭلىق قاغانلاردىن بولغان ئىكەن.

(بەشىنچى قۇر) ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىلىرى قاغان بولۇپتۇ. ئوغۇللىرىمۇ قاغان بولۇپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دوراپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دوراپتۇ. بىلىمسىز قاغان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ-زۇق قاغان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمە-سىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك.

(ئالتىنچى قۇر) ئۇلارنىڭ بەگلىرى ۋە خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن تابغاچلارنىڭ ھىيلىسى ۋە ئالدامچىلىقى ھەم ئازدۇرۇشى تۈپەيلىدىن، ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۆچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلە-تىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ.

(يەتتىنچى قۇر) قاغان دەپ ئاتالغان قاغانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ، ئېسىلزادە ئوغۇللىرى تابغاچلارنىڭ قۇللىرىغا، ئىپپەتلىك قىزلىرى دېدەكلەرگە ئايلىنىپ قاپتۇ. تۈرك بەگلىرى تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كېچىپ، تابغاچ پەرەس بەگلەر تابغاچ دېگەن ناملارنى قوللىنىپ، تابغاچ خانىغا بېقىنىپتۇ.

(سەككىزىنچى قۇر) [ئۇلار ئۈچۈن] ئەللىك يىل كۈچ

چىقىرىپ ئىشلەپتۇ. ئۇلار ئوڭ تەرەپ كۈن چىقىشتىن تا بۆكلى خاقان يۇرتىغىچە، غەربتىن تا ئۆمۇر [قاپقىغىچە] ئۇلارنىڭ دۆلىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى تابغاچ خانىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. بارلىق تۈرك پۇقرالىرى:
(توققۇزىنچى قۇر) ئىلى بار خەلق ئىدۇق، ھازىر ئېلىمىز قېنى؟ كىمنى ئەل قىلدۇرىمىز؟ قاغانلىق خەلق ئىدۇق، ھازىر قاغانىمىز قەيەردە؟ قايسى قاغانغا خىزمەت قىلىمىز؟ دەپتۇ. مۇشۇنداق دېيىشىپ تابغاچ خانىغا دۈشمەن بولۇپتۇ.
(ئونىنچى قۇر) دۈشمەن بولۇپ، [ئەمما] قائىدە تۈزۈملە-رىنى تۈرغۈزالمىغانلىقتىن يەنە بېقىنىپتۇ. [تابغاچ خانى تۈرك خەلقىنىڭ] ئۇنچىۋالا كۆپ ئىشلەپ بەرگەنلىكى ۋە كۈچ چىقارغاند-لىقىغا قارىماي، «تۈرك خەلقىنى يوقۇتاي، ئۇرۇقىنى قويماي» دەپتۇ. ئۇلارنى يوقىتىشقا ئاتلىنىپتۇ. [لېكىن] ئۈستىمىزدىكى تۈرك تەڭرىسى، [تۆۋەندىكى] تۈرك مۇقەددەس يەر سۈيى
(ئون بىرىنچى قۇر) مۇنداق دەپتۇ: «تۈرك خەلقى يوقالمى-سۇن! ئۇلار خەلق بولسۇن!» [شۇنىڭ بىلەن] ئاتام ئېلتېرىش قاغاننى، ئانام ئېلبىلگە قاتۇننى تەڭرى تۆپىسىدىن تۇتۇپ ئېگىز كۆتۈرۈپتۇ. ئاتام قاغان 17 ئەر بىلەن سىرتقا
(ئون ئىككىنچى قۇر) چىقىپتۇ. [ئۇلارنىڭ] سىرتتا يۈر-گەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەھەردىكىلەر تاغقا چىقىپ-تۇ. تاغدىكىلەر پەسكە چۈشۈپتۇ، يىغىلىپ 70 ئەر بوپتۇ. تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاتام قاغاننىڭ ئەسكەر-لىرى بۆرىدەك، [ئەمما] ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى قويدەك ئىكەن، شەرقتىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ توپلىغان
(ئون ئۈچىنچى قۇر) ئادىمى يەتتە يۈز بوپتۇ، يەتتە يۈز ئادەم بولغاندىن كېيىن
[ئاتام قاغان] ئاتا - بوۋامنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بويىچە دۆلەت-

دىن، قاغاندىن ئايرىلغان خەلقلەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل
بولغان خەلقلەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ، ئۇ يەردە تۆ-
لىس، تاردۇش خەلقىنى تەشكىللەپتۇ.
(ئون تۆتىنچى قۇر) ھەمدە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا يابغۇ ۋە
شاد [دېگەن ئۇنۋانىنى] بېرىپتۇ. ئوڭ تەرەپ (جەنۇب) تە تابغاچ-
لار دۈشمىنى ئىكەن، سول تەرەپ (شىمال) تە باز قاغان ۋە
توققۇز ئوغۇزلار دۈشمىنى ئىكەن، قىرغىز، قورىقان، ئوتتۇز
تاتار، قىتان، تاتابىلارنىڭ ھەممىسى دۈشمىنى ئىكەن. ئاتام
قاغان بۇنچە كۆپ.......
(ئون بەشىنچى قۇر) ئۇ قىرىق يەتتە قېتىم ئەسكەر چىقى-
رىپتۇ، يىگىرمە قېتىم جەڭ قىپتۇ، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى
ئۈچۈن دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ. قاغانى
بارلارنى قاغانىدىن مەھرۇم قىپتۇ. دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ.
تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپتۇ، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ،
ئاتام.
(ئون ئالتىنچى قۇر) قاغان ئاشۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرغان ۋە
قانۇن تۈزۈم ئورناتقاندىن كېيىن دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. ئاتام
قاغاننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن باز (baz) قاغاننى بالبال
(balbal) قىلىپ تىكلەپتۇ. كېيىن قانۇن تۈزۈمگە ئاساسەن تاغام
[تەختكە] چىقىپ قاغانلىققا ئولتۇرۇپتۇ. تاغام قاغان بولغاندىن
كېيىن تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى ۋە بېقىپ تەربىيىلە-
دى. يوقسۇللارنى باي قىلدى، ئازنى كۆپ قىلدى.
(ئون يەتتىنچى قۇر) تاغام قاغانلىققا ئولتۇرغان ۋاقىتتا
مەن تاردۇش خەلقى ئۈستىدىكى شاد ئىدىم. مەن تاغام قاغان
بىلەن بىرلىكتە ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن تا يېشىل دەريا (yasil
uguz) بىلەن سەنتۇڭ (san tung) تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن
تارتتۇق، ئارقا تەرەپ (غەرب) تىن تا [تۆمۈر] قاپىقىغىچە قوشۇن

تارتتۇق ھەممە كۆكمەن تېغىدىن ئېشىپ قىرغىزلارنىڭ زېمىنى-
غىچە قوشۇن تارتىپ باردۇق.
(ئون سەككىزىنچى قۇر) جەمئىي يىگىرمە بەش قېتىم
قوشۇن چىقاردۇق، ئون ئۈچ قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشتۇق. دۆلىتى
بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىلدۇق، قاغانى بارلارنى قاغانىدىن
ئايرىدۇق، تىزى بارلارنى تىزلاندۇردۇق، بېشى بارلارنى باش
ئۇردۇردۇق، تۈرگەش قاغانى تۈركلىرىمىزدىن ئىدى، كۆز خەل-
قىمىز ئىكەنلىكىنى
(ئون توققۇزىنچى قۇر) بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىزنىڭ
ئالدىمىزدا خاتا ئىش قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قاغانى ئۆلدى.
بۇيرۇقلىرى، بەگلىرىمۇ ئۆلدى، ئون ئوق خەلقى زۇلۇم چەك-
تى. ئاتا - بوۋام ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلار ئىگىسىز قالمىسۇن
ئۈچۈن ئاز خەلقىنى تەشكىللىدىم. . .
(يىگىرمىنچە قۇر) ئۇ ئەسلىدە بارس بەگ (bars bag)
ئىدى، بىز ئۇنىڭغا قاغان دېگەن نامنى بەردۇق ھەممە ئۇنىڭغا
مەلىكە سىڭلىمنى ياتلىق قىلدۇق. ئۆزلىرى خاتا ئىش قىلدى،
قاغانى ئۆلدى، خەلقى قۇل ۋە دېدەككە ئايلاندى. كۆكمەن زېمىنى
ئىگىسىز قالمىسۇن دەپ ئاز ۋە قىرغىز خەلقىنى تەرتىپكە سېلىش
ئۈچۈن باردۇق، ئۇرۇش قىلدۇق،
(يىگىرمە بىرىنچى قۇر) يەنە [دۆلىتىنى] ئۆزلىرىگە بەر-
دۇق، شەرق تەرەپتىن قادىرقان تېغىدىن ئېشىپ، خەلقلەرنى
ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. غەربتىن
تاكەنگۇ تارمان (kangu tarman) غىچە بېرىپ، تۈرك خەلقىنى
ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ چاغدا
قۇللار قۇللۇق بولدى، دېدەكلەر دېدەكلىك بولدى، ئىنىسى
ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس ئىدى.
(يىگىرمە ئىككىنچى قۇر) بىز قۇرغان دۆلەتنىڭ قانۇن

تۈزۈمى ئەنە شۇنداق ئىدى. تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى ۋە خەلقى ئىشىتىڭلار! ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، تۈرك خەلقى دۆلىتىڭلار ۋە قانۇنىي تۈزۈمىڭلارنى كىم بىت - چىت قىلالايدۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر خاتالىقىڭلارغا ئۆكۈنۈڭلار.
(يىگىرمە ئۈچىنچى قۇر) سىلەر باشباتاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان دانا قاغانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دۆلىتىڭلارنىڭ ئالدىدا جىنايەت ئۆتكۈزدىڭلار [بۇنداق بولمىسا] قوراللىقلار قەيەردىن كېلىپ [سىللەر]نى ھەيدىۋېتىدۇ؟ نەيزىلىكلەر قەيەردىن كېلىپ [سىللەرنى] قوغلىۋېتىدۇ؟ مۇقەددەس ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر كەتتىڭلار، شەرققە كەتكىنىڭلار شەرققە
(يىگىرمە تۆتىنچى قۇر) كەتتىڭلار، غەربكە كەتكىنىڭلار غەربكە كەتتىڭلار؛ سىلەرنىڭ بارغان يېرىڭلاردا [ئېرىشكىنىڭلار]: سۇدەك ئاققان قېنىڭلار، تاغدەك دۆۋىلەنگەن سۆڭەكىڭلار بولدى، بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل، پاك قىزىڭلار دېدەك بولدى، [سىللەر]نىڭ بىلمىسىزلىكىڭلاردىن، ساداقەتسىزلىكىڭلاردىن تاغام قاغان ئالەمدىن ئۆتتى.
(يىگىرمە بەشىنچى قۇر) مەن دەسلەپتە قىرغىز قاغانىنى [بالبال] قىلىپ تىكلىدىم. تۈرك خەلقىنىڭ نام ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاتامنى قاغان، ئانامنى خاتۇن قىلىپ كۆتۈرگەن تەڭرى، ئەل بەرگەن تەڭرى، تۈرك خەلقىنىڭ نام شۆھرىتى يوقاپ كەتمىسۇن دەپ، مېنى
(يىگىرمە ئالتىنچى قۇر) قاغانلىققا ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان خەلق ئۈستىدە ئولتۇرمىدىم، يېگىلى ئېشى، كەيگىلى كىيىمى يوق، يوقسۇل بىچارە خەلقىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلەشتۇق، ئاتام، تاغام قولغا كەل-

تۇرگەن خەلقلەرنىڭ نام ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن،
(يىگىرمە يەتتىنچى قۇر) تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۈنلىرى
ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى خاتىرجەم ئولتۇرمىدىم. ئىنىم كۆل
تېگىن ۋە ئىككى شادىم بىلەن بىرلىكتە ئۆلە - تىرىلىشىمگە
قارىماي تىرىشتىم. ئاشۇنداق ۋە تىرىشىپ يۈرۈپ، خەلقنى ئوت
سۇ قىلمىدىم. مەن قاغانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتىمدا
(يىگىرمە سەككىزىنچى قۇر) ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن
خەلق ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي، پىيادە قايتىپ كەلدى. خەلقنى
باقاي دەپ شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاتابى تەرەپكە،
جەنۇبتا تابغاچقا، زور قوشۇن باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۈرۈش
قىلدىم.
(يىگىرمە توققۇزىنچى قۇر) ئاندىن كېيىن تەڭرى مەدەت
قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغان-
لىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلققە جان كىرگۈزدۈم. يال-
ڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى
كۆپ قىلدىم. [ئۇلارنى] كۈچلۈك دۆلىتى بار، كۈچلۈك قاغانى
بار [خەلقلەردىنمۇ] ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. تۆت ئەتراپتى-
كى
(ئوتتۇزىنچى قۇر) خەلقنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم،
ياۋسىز قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى، ھەمدە (ماڭا)
ئىش كۈچىنى بەردى. ئىنىم كۆل تېگىن مۇشۇنچە قانۇنىي تۈ-
زۈمنى تۇرغۇزۇپ تۇيۇقسىزلا قازا تاپتى. ئاتام قاغان دۇنيادىن
ئۆتكەندە ئىنىم كۆل تېگىن يەتتە ياشتا ئىدى. [ئۇ] . . . .
. . ياشتا
(ئوتتۇز بىرىنچى قۇر) ئۇمايدەك (umay) ئانام خاتۇننىڭ
دۆلىتىدە ئىنىم كۆل تېگىن ئەر ئاتالدى. ئۇ ئون ئالتە ياش
ۋاقتىدا تاغام قاغان دۆلەت ۋە قانۇنىي تۈزۈمنى ئەنە شۇنداق قولغا

كەلتۈردى. بىز ئالتە جۇپ (alti cub) سوغداق (soghdaq) قا
يۈرۈش قىلدۇق. تابغاچنىڭ ۋاڭ تۇتۇقى (Ong tutuq) بەش
تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى، ئۇرۇشتۇق.
(ئوتتۇز ئىككىنچى قۇر) كۆل تېگىن پىيادە ھۇجۇمغا ئۆت-
تى، ۋاڭ تۇتۇقنىڭ قېينى ئىنىسىنى قوراللىق پېتى ئەسىرگە
ئېلىپ [ئۇنى] قاغانغا تەقدىم قىلدى. [بىز] ئۇ قوشۇننى شۇ
يەردە يوقاتتۇق. ئۇ يىگىرمە بىر ياش ۋاقتىدا، بىز چاچا
(caca) سەنگۈن بىلەن ئۇرۇشتۇق. دەسلەپتە [ئۇ] كۆل تېگىن
تادىقىن (tadiqin) چور (čur) نىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە
كىردى. بۇ ئات ئۇ يەردە
(ئوتتۇز ئۈچىنچى قۇر) ئۆلدى. ئىككىنچى قېتىم ئىشبارا
(išbara) يامتار (yamtar) نىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىر-
دى. بۇ ئات ئۇ يەردە ئۆلدى. ئۈچىنچى قېتىم يەگىن سىلىگ
(yagin silig) بەگنىڭ يوپقىلىق تورۇق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە
كىردى. بۇ ئاتمۇ ئۇ يەردە ئۆلدى. ئۇنىڭ ساۋۇت ۋە دوبۇلغۇسى،
يەلمەسىگە يۈزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى. [لېكىن] ئۆزىنىڭ يۈزى
ۋە بېشىغا بىر تال ئوقىمۇ تەگكۈزمىدى...
(ئوتتۇز تۆتىنچى قۇر) تۈرك بەگلىرى سىلەر ھەممىڭلار
ئۇنىڭ ھۇجۇم قىلغىنىنى بىلىسىلەر. بىز بۇ قوشۇننى ئۇ يەردە
يوقاتتۇق. ئاندىن كېيىن يىر بايىرقۇنىڭ ئۇلۇغ ئىركىنى
(ulugh irkin) [بىز] بىلەن دۈشمەن بولدى. ئۇنى چېكىندۈ-
رۈپ، تۈرگى - يارغۇن (turgi yarghun) كۆلى بويىدا تارمار
قىلدۇق. ئۇلۇغ ئىركىن ئازغىنە ئادىمى بىلەن قېچىپ كەتتى.
كۆل تېگىن يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىدا
(ئوتتۇز بەشىنچى قۇر) قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدۇق. نەيـ-
زە بويى قېلىنلىقتىكى قارنى بۆسۈپ، كۆگمەن تېغىدىن ئېشىپ،
قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. بىز ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن

سۇڭا (sunga) تىغىدا ئۇرۇش قىلدۇق. كۆل تېكىن بايىرقۇنىڭ
ئاق ئايغىرىنى مىنىپ

(ئوتتۇز ئالتىنچى قۇر) جەڭگە كىردى. ئۇ بىر ئەرنى ئوق
بىلەن ئۆلتۈردى. [ھەمدە] ئىككى ئادەمگە [نەيزە] سانچىدى.
ئۇ جەڭ قىلىنىۋاتقاندا، بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنىڭ يوتىسى چېقىپ
تاشلاندى. بىز قىرغىز قاغانىنى ئۆلتۈردۇق، ئۇلارنىڭ ئېلىنى
ئالدۇق. شۇ يىلى ئالتاي تىغىدىن ئېشىپ

(ئوتتۇز يەتتىنچى قۇر) ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈر-
گەشلەرگە يۈرۈش قىلدۇق. تۈرگەشلەرنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق،
تۈرگەش قاغانىنىڭ قوشۇنى بولچۇ (bolču) دىن ئوتتەك، بوران-
دەك كەلدى، بىز ئۇرۇشتۇق. كۆل تېكىن باشغۇ (basghu)
[دېگەن] بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. باشغۇ [دېگەن] بوز
ئات. . .

(ئوتتۇز سەككىزىنچى قۇر) ئىككىسىنى ئۆزى ئەسىرگە
ئالدى، ئاندىن كېيىن يەنە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تۈرگەش
قاغانىنىڭ بۇيرۇقىنى، ئازلارنىڭ تۇتۇقىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ يەردە
ئۇلارنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈردۇق، ئېلىنى ئالدۇق. ئاددىي تۈرگەش
خەلقىنىڭ ھەممىسى بىزگە بويسۇندى. بىز بۇ خەلقلەرنى تاپار
(tabar) غا ئولتۇراقلاشتۇردۇق.

(ئوتتۇز توققۇزىنچى قۇر) سوغداق خەلقىنى تەرتىپكە سې-
لىش ئۈچۈن، يىنچۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تا تۆمۈر [قاپقىغىچە]
يۈرۈش قىلدۇق. [ئاندىن كېيىن] ئاددىي تۈرگەش خەلقى بىزگە
دۈشمەن بولۇپ، كەنگەرەس (kangaras) كە باردى. ئۇ چاغدا
بىزنىڭ ئاتلىرىمىز ئورۇق، ئوزۇقىمىز يوق ئىدى، بۇزۇق ئا-
دەملەر. . .

(قىرىقىنچى قۇر) بىزگە ھۇجۇم قىلغانلار باتۇر ئەرلەر
ئىدى. ئۇ چاغدا بىز ئۆكۈنۈپ، كۆل تېكىنگە ئاز ئادەمنى ئەگەش-

تۇرۇپ گەۋەتتۇق، ئۇ [بىر قېتىم] چوڭ ئۇرۇش قىلىپتۇ. ئۇ
باتۇر شالچى (salči) نىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىرىپتۇ،
ئاددىي تۇرگەش پۇقرالىرىنى ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈپتۇ ۋە ئەل قىپتۇ.
يەنە يۈرۈش قىلىپ. . .

(شىمال تەرىپى)

تۇتۇق (qušu) قوشۇ (ھەمدە) بىلەن ...... (بىرىنچى قۇر)
بىلەن ئۇرۇش قىپتۇ. ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپتۇ،
ئۆيى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى پۈتۈنلەي كەلتۈردى. كۆل تېگىن
يىگىرمە يەتتە يېشىدا، قارلۇقلار ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولدى ۋە
[بىز بىلەن] دۈشمەنلەشتى. بىز ئۇلار بىلەن تاماغ (tamagh)
ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇشتۇق.
كۆل تېگىن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئوتتۇز (ئىككىنچى قۇر)
ياشلاردا ئىدى. ئۇ باتۇر شالچى (salči) نىڭ ئاق ئېتىنى مى-
نىپ، جەڭگە كىردى. ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئەرگە [نەيزە]
سانچىدى. قارلۇقلارنى ئۆلتۈردۇق، ئۇلارنى بويسۇندۇردۇق.
ئاز (az) خەلقى [بىزگە] دۈشمەن بولدى، بىز قارا كۆلدە
(qara kol) جەڭ قىلدۇق. [ئۇ چاغدا] كۆل تېگىن ئوتتۇز ياشتا
ئىدى. ئۇ باتۇر شالچى (salci) نىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ،
جەڭگە كىردى. ئۇ ئازلارنىڭ ئېلتەبىرى (ئۈچىنچى قۇر)
(altabar) نى تۇتتى، ئاز خەلقى شۇ يەردە يوقىتىلدى. تاغام
قاغاننىڭ دۆلىتى قالايمىقانلاشقان، خەلق ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇ-
چىلار ئىككىگە بۆلۈنگەن چاغدا، بىز ئىزگىل (izgil) خەلقى
بىلەن ئۇرۇشتۇق. كۆل تېگىن باتۇر شالچى (salči) نىڭ ئاق
ئېتىنى مىنىپ،
جەڭگە كىردى. ئۇ ئات شۇ يەردە ئۆلدى. (تۆتىنچى قۇر)
ئىزگىل خەلقى يوقىتىلدى. توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز خەل-
قىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىقى ئۈچۈن [بىز بىلەن]
دۈشمەنلەشتى. بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتۇق. دەسلەپتە بىز

توغۇ (toghu) شەھىرىدە ئۇرۇشتۇق.

(بەشىنچى قۇر) كۆل تېگىن ئازمان (azman) دېگەن ئاق [ئېتىنى] مىنىپ جەڭگە كىردى، ئالتە ئەرگە [نەيزە] سانچىدى. [ئىككى] قوشۇن ئۇرۇش قىلىشىۋاتقاندا، بەشىنچى ئەرنى چېپىپ تاشلىدى. ئىككىنچى قېتىم قۇشلاغاق (quslaghaq) دا ئەدىز (adiz) بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق. كۆل تېگىن ئازلارنىڭ تورۇق [ئېتىنى] مىنىپ جەڭگە ئېتىلىپ كىردى بىر ئەرگە [نەيزە] سانچىدى.

(ئالتىنچى قۇر) توققۇز ئەرنى ئەگىپ يۇرۇپ چېپىپ تاشلىدى. ئاز خەلقى شۇ يەردە يوقىتىلدى. ئۈچىنچى قېتىم بىز بولچۇدا (bolču) ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق، كۆل تېگىن ئازمان (azman) دېگەن ئاق [ئېتىنى] مىنىپ [نەيزە] سانچىدى. ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى [نەيزە] سانچىپ ئۆلتۈردۇق ھەممە ئېلىنى ئالدۇق. تۆتىنچى قېتىم بىز چۇش (cuš) دېگەن بۇلاق بويىدا ئۇرۇشتۇق، تۈرك

(يەتتىنچى قۇر) خەلقى تەۋرىنىپ قالدى (؟) ئەھۋال ياماندلاشتى. كۆل تېگىن باستۇرۇپ كەلگەن [دۈشمەن] قوشۇنىنى چېكىندۇرۇپ، توڭرا تېگىن (tongra tegin) مازىرىدا توڭرا ئۇرۇغىدىكى بىر باتۇر بىلەن ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. بەشىنچى قېتىم بىز ئەزگەنتى قاداز (azganti qadaz) دا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كۆل تېگىن

(سەككىزىنچى قۇر) ئازلارنىڭ تورۇق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، ئىككى ئەرگە [نەيزە] سانچىدى ھەممە ئۇلارنى پاتقاققا پاتۇردى. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتى. بىز ئامغى (amghi) قورغىنىدا قىشلىدۇق. ئەتىيازدا ئوغۇزلارغا قوشۇن چىقاردۇق، كۆلتېگىننى ئۆيگە قاراشقا قالدۇردۇق (؟) دۈشمەنلىرىمىز ئوردىغا بېسىپ كەلدى، كۆل تېگىن

(توققۇزىنچى قۇر) ئۆكسىز (ogsiz) دېگەن ئاق ئېتىمنى
مىنىپ، توققۇز ئەركە [نەيزە] سانچىمدى. ئوردىنى بەرمىدى،
[شۇنداق قىلمىغان بولسا] ئانام خاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچا-
لىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ تىرىكلىرى دېدەك بولات-
تىڭلار، جەسىتىڭلار بولسا خارابىلىقتا، يولدا قالغان بولاتتى!
(ئونىنچى قۇر) كۆل تېگىن بولمىغان بولسا ھەممىڭلار
ئۆلەتتىڭلار! ئىنىم كۆل تېگىن قازا تاپتى، ئۆزۈم ھەسرەت
چەكتىم، كۆرەر كۆزۈم كۆرمەستەك بولدى، ئەقىل ھوشۇمدىن
ئاداشقاندەك بولدۇم، ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم، ئۆمۈرنى تەڭرى
بەلگىلەيدۇ. ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تۆرەلگەن.
(ئون بىرىنچى قۇر) شۇنداق ئويلىدىم، كۆزۈمگە ياش
كەلسە ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم، كۆڭلۈم بۇزۇلسا ئۆزۈمنى باستىم.
مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم. ئىككى شاد ۋە ئىنىلىرىم، بالىلى-
رىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغلىۋېرىپ، كۆزلىرىدىن ئايرىلىپ
قالارمۇ دەپ ئويلىدىم. تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن
(ئون ئىككىنچى قۇر) قىتان ۋە تاتابى خەلقىدىن ئۇدار
(udar) سەنگۇن كەلدى. تابغاچ خانىدىن ئىسيى (御史)
لىكەڭ (吕向) كەلدى، ھەمدە نۇرغۇنلىغان ئۈنچە - مەرۋايىت
ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كەلتۈردى. تۇبۇت خانىدىن بولۇن
(bolon) كەلدى. غەربتىن كۈن پېتىش تەرەپتىكى سوغداق،
بەرچەكەر (barcakar)، بۇقاراق (buqaraq) ئەللىرىدىكى خەلق-
لەردىن نەڭ (nang) سەنگۇن ۋە ئوغۇل (Oghul) تارقان كەل-
دى.
(ئون ئۈچىنچى قۇر) ئون ئوق ئوغلۇم تۈرگەش قاغانىدىن
ماقراچ (maqrac) تامغىچى ۋە ئوغۇز بىلگە (oghuz bilga) تامغىچى
كەلدى؛ قىرغىز قاغانىدىن تاردۇش ئىنانچۇچۇر (tarduš inančučur)
كەلدى. ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەققاشلار، پۈتۈك تاش

ياسايدىغان ئۇستىلارنى [باشلاپ]، تابغاچ خانىنىڭ مۇئەررىرىخى (؟) جاڭ سەنگۇن كەلدى.
(شەرقىي شىمال تەرىپى) كۆل تېگىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى، توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ماتەم مۇرسىمىنى ئۆتكۈزدۇق. قەبرىسى، نەققە-شى، تاش پۈتۈكى مايمۇن يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى پۈتۈنلەي ياسىلىپ بولدى. كۆل تېگىن قىرىق يەتتە يىل ئۆمۈر كۆردى. تاش...... بۇ ئۇستىلارنىڭ ھەممىسىنى تويغۇن (toyghun) ئەلتەبىر كەلتۈردى.
(شەرقىي جەنۇب تەرىپى) كۆل تېگىننىڭ جيەن ئوغلى مەنكى يوللىغ (yollugh) تېگىن بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستىنى يېزىپ چىقتىم. مەن يىگىرمە كۈن سەرپ قىلىپ، مەڭگۈ تاش ۋە تامدىكى خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يازدىم، سىز [خەلقنى] ئۆز باللىرىڭىز ۋە ئەۋلادلىرىڭىزدىن ئارتۇق كۆرەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. سىز كۆكتە خۇددىي تىرىك ۋاقتىڭىزدىكىدەك...
(غەربىي جەنۇب تەرىپى) كۆل تېگىننىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، گۆھەر، مال - مۈلكى ۋە تۆت مىڭ يىلقىسىغا قارىغۇچى تۇيغۇن (toyghun?) ... ... بېگىم تېگىن [يۇقىرى] تەگرى. ...... مەنكى يوللىغ تېگىن مەڭگۈ تاشقا خەت پۈتتۈم.
(غەرب تەرىپى) غەربتىكى سوغداقلار ئاسىيلىق قىلدى. ئى-نىم كۆل تېگىن كۈچىنى ماڭا بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەنكى تۈرك بىلگە قاغان ئۆزۈمنىڭ قوغدىغۇچى (ayuq?) لىرى بىلەن ئىنىم كۆل تېگىننىڭ [مازىرىنى] كۈزەت قىلدۇردۇم. مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇ ئاپا يارغان تارقان دېگەن نامنى بەردىم. ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇتتۇم.
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى:
بۇ مەڭگۈ تاش 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆكشىن ئورقۇن دەريا ۋادىسىدىكى قوشۇ سەي-

ـدام دېگەن جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئەسلىدىكى ئورنىدا. مەڭگۈ تاش چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقى بىلەن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان، مەڭگۈ تاش مىلادىيە 732- يىلى ئورنىتىلغان. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىست قىسمى جەمئىي 66 قۇر.

مەڭگۈ تاش پۈتۈكى چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە تاشقا ئويۇلغان، كىچىك تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر خەت يېزىلغان، ئۇ مەڭگۈ تاشنىڭ باش قىسمى ھېسابلىنىدۇ. قالغان قىسىملىرى چوڭ تاشنىڭ ئالدى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان، ئارقا تەرىپى خەنزۇچە تېكىست قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

مەزكۇر مەڭگۈ تاش پۈتۈكىنىڭ رەسىملىرىدىن رادىلوۋنىڭ «رەسىملەر مۇندەرىجىسى» (XCV Ⅱ—XCIX — C Ⅱ —CIV) دىن باشقا، فىنلانچە نۇسخىسىمۇ بار:

Inscription de 1' Orhhon recueilles par l'expedition finnoise 1890 et publiées parlea Societé Finno — ougrienne. Helsingfors, 1892. Ⅰ, plates 2—12.

بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنى، تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن كۆرۈڭ.

(3) بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى

(شەرق تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە قاغان مېنىڭ سۆزۈم. ئاتام تۈرك بىلگە قاغان . . . . . . تى سىر (sir)، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى تۈرك تەڭرىسى. . . . . .

(ئىككىنچى قۇر) ئۈستىدە مەن قاغان بولۇپ ئولتۇردۇم، مەن تەختكە ئولتۇرغىنىمدا، ئۆلگىدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ، ئۇلارنىڭ جانسىز كۆزلىرىگە جان كىردى. ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى [خەلقلەر] ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم قانۇننى تۈزۈملەرنى[ئورنىتىپ بەردىم] .

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىلاۋىسى: 3 - قۇرى بىلەن 23 - قۇرىغىچە بولغان تېكىست كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى 1 - قۇردىن 30 - قۇرغىچە بولغان مەزمۇنلار بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، قىسقارتىلدى. لېكىن بۇنىڭ ئىچىدە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرەپ 14 - قۇرى (كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرەپ 16 - قۇرىغا توغرا كېلىدۇ) دىكى تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئارتۇق: "[. . . . . . ئالدى بىلەن باز قاغاننى بالبال قىلىپ تىكلەپتۇ]. ئاتام قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، مەن سەككىز ياشتا ئىدىم. [قانۇن - تۈزۈمگە ئاساسەن تاغام قاغان بولۇپتۇ. تاغام قاغان بولغاندىن كېيىن تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى ۋە بېقىپ تەربىيىلىدى، يوقسۇللارنى باي قىلدى، ئازنى كۆپ قىلدى. تاغام قاغانلىقتا ئولتۇرغاندا] مەن تېگىن ئاتىلىپ تاغام قاغان ئۈچۈن كۈچ چىقاردىم. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئون تۆت يېشىمدا تاردۇش خەلقى ئۈستىگە شاد بولدۇم [مەن تاغام قاغان بىلەن بىرلىكتە ئالدى تەرەپتىن تاكى ياشىل ئۆگۈزگىچە قوشۇن تارتتۇق......] .

ئۇنىڭدىن باشقا، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرەپ 21 - قۇرى (كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرق تەرەپ 26 - قۇرىغا توغرا كېلىدۇ) دا يەنە بىر جۈملە بار: "ئىككى شاد ۋە ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلەشتۇق" (ھالبۇكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىدا "ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلەشتۇق"

دېيىلگەن) . قالىغانلىرىدىمۇ سەل - پەل ئوخشىماسلىقلار بولسى-
مۇ، مەزمۇنلىرىدا چوڭ پەرق بولمىغاچقا، بىر - بىرلەپ كۆرس-
تىمپ ئولتۇرمىدۇق.
(يىگىرمە تۆتىنچى قۇر) ئاز خەلقىنى كۆپ قىلدىم.
[ئۇلارنى] قۇدرەتلىك دۆلىتى بار، كۈچلۈك قاغانلىقى بارلاردىن
ياخشى ياشايدىغان قىلدىم. تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممى-
سىنى بويسۇندۇردۇم. ئۇلارنى دۈشمەنسىز قىلدىم. ئۇلارنىڭ
ھەممىسى ماڭا قارىدى. ئون يەتتە يېشىمدا تاڭغۇت (tangut)
قا قوشۇن ئەۋەتتىم، تاڭغۇت خەلقىنى تارمار قىلدىم. ئۇلارنىڭ
ئوغۇل - قىزلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئون
سەككىز يېشىمدا ئالتە جۇپ سوغداققا،
(يىگىرمە بەشىنچى قۇر) قوشۇن ئەۋەتتىم. [سوغداق]
خەلقىنى تارمار قىلدىم. تابغاچتىن ۋاڭ تۇتۇق بەش تۈمەن ئەس-
كەر [باشلاپ] كەلدى. بىز ئىدۇق باش (iduq bas) دېگەن بۇلاق
بېشىدا ئۇرۇشتۇق، بۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتۇق. يىگىرمە
يېشىمدا، باسمىل ئىدىقۇت (basmil iduqqut) ئۆز ئۇرۇقىمىز-
دىكى خەلق ئىدى. ئۇلار تارتۇقچىلارنى ئەۋەتمىدى دەپ [ئۇلارغا]
يۈرۈش قىلدىم. [ئۇلارنى] بويسۇندۇردۇم. نۇرغۇنلىغان (ئول-
جىلارنى) ئۆيگە كەلتۈردۈم. يىگىرمە ئىككى يېشىمدا،
(يىگىرمە ئالتىنچى قۇر) تابغاچقا يۈرۈش قىلدىم. چاچا
سەنگۈننىڭ سەككىز تۈمەن لەشكىرى بىلەن ئۇرۇشتۇم، بۇ قو-
شۇننى شۇ يەردە يوقاتتىم. يىگىرمە ئالتە ياشۋاقتىمدا چىك
(cik) خەلقى قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە [بىزگە] دۈشمەن بول-
دى. كەم (kam) دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، چىكلارغا يۈرۈش
قىلدىم. ئورپەن (orpan) دا ئۇرۇشتۇق، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى-
نى مەغلۇپ قىلدۇق. ئاز خەلقىنى قولغا چۈشۈردۈم . . .
. . بويسۇندۇردۇم. يىگىرمە يەتتە يېشىمدا قىرغىزلارغا يۈرۈش

قىلدىم. نەيزە بويى قېلىن قارنى
(يىگىرمە يەتتىنچى قۇر) بۆسۈپ، كۆگمەن تېغىدىن ئې-
شىپ، قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا باستىم. قاغانى بىلەن سوڭا
(songa) تېغىدا ئۇرۇشتۇم. قاغانىنى ئۆلتۈردۈم. ئېلىنى ئال-
دىم. شۇ يىلى تۈرگەش خەلقىگە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېر-
تىش دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، يۈرۈش قىلدىم. تۈرگەش خەل-
قىنى ئۇيقۇدا باستىم. تۈرگەش قاغانىنىڭ قوشۇنى ئوت بوراندەك
كەلدى.
(يىگىرمە سەككىزىنچى قۇر) بولچو (bolču) دا ئۇرۇش-
تۇق. قاغانىنى، يابغۇسىنى، شادىنى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم،
ئېلىنى ئالدىم. ئوتتۇز يېشىمدا بېشبالىق (biš baliq) قا يۈرۈش
قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم. . . . . قوشۇنىنى پۈتۈنلەي
يوقاتتىم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەم يوقىتىلاتتى. . . .
. . ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن بېشبالىق
[ۋەيرانچىلىقتىن] ساقلىنىپ قالدى. ئوتتۇز
(يىگىرمە توققۇزىنچى قۇر) بىر يېشىمدا قارلۇقلار غەم -
قايغۇسىز، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغانلىقتىن بىزگە دۈشمەن بول-
دى. مەن تاماغ (tamagh) ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇش-
تۇم. قارلۇق خەلقىنى ئۆلتۈردۈم ھەمدە ئېلىنى ئالدىم. [مەن
ئوتتۇز ئىككى] يېشىمدا، قارلۇق خەلقى يىغىلىپ [بىزگە قارشى
تۇردى.] مەن [ئۇلارنى]يوقاتتىم. توققۇز ئوغۇزلار [ئەسلىدە]
مېنىڭ خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈ-
چۈن.
(ئوتتۇزىنچى قۇر) ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى
ئۈچۈن [بىزگە] دۈشمەن بولدى. بىر يىل ئىچىدە تۆت قېتىم
ئۇرۇشتۇم. دەسلەپتە توغۇ (toghu) بالىقتا ئۇرۇشتۇم. قوشۇ-
نۇم توغلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى يوقاتتى.

ئىككىنچى قېتىم ئاندارغۇ (antarghu) دا ئۇرۇشتۇم. قوشۇننى مەغلۇپ قىلدىم. ئۈچىنچى قېتىم چۇش (čus) دېگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇشتۇم. تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى،

(ئوتتۇز بىرىنچى قۇر) ئەھۋال يامانلاشقانىدى. مەن بۆسۈپ كەلگەن [دۈشمەن] قوشۇننى چېچىۋەتتىم. جېنىدىن ئايرىلىشقا ئاز قالغان نۇرغۇن كىشىلەر قۇتقۇزۇۋېلىندى، شۇ چاغدا توڭرا تېگىن (tongra tegin) مازىرىدا توڭرا باتۇرلىرىدىن [تەشكىل تاپقان] بىر ئۇرۇقتا ئايلىنىپ يۈرۈپ زەربە بەردىم. تۆتىنچى قېتىم ئەزگەندى قاداز (azgan di qadaz) دا ئۇرۇشتۇم، قوشۇننى شۇ يەردە مەغلۇپ قىلدىم. يوقاتتىم . . . . . . يېشىمدا ماغا (maggha) قورغاندا قىشلىغىنىمىزدا جۇت بولدى. ئەتىيازدا .

(ئوتتۇز ئىككىنچى قۇر) ئوغۇزلارغا يۈرۈش قىلدىم. بىرىنچى قوشۇن سىرتتا ئىدى. ئىككىنچى قوشۇن ئوردىدا ئىدى. ئۈچ ئوغۇز قوشۇنى بېسىپ كەلدى، ئۇلار بىزنى پىيادە قالدى، قىيىن ئەھۋالدا قالدى دەپ [ئەسىرگە] ئالغىلى كەلدى. ئۇلارنىڭ قوشۇننىڭ يېرىمى ئوردىدىكى مال بايلىقنى بۇلىغىلى ماڭدى، [قالغان] يېرىمى ئۇرۇشقىلى كەلدى. بىز ئاز ئىدۇق، قېيىن ئەھۋالدا ئىدۇق. ئوغۇز . . . دۈشمەن . . . تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاشۇ يەردە ئۇلارغا زەربە بەردىم.

(ئوتتۇز ئۈچىنچى قۇر) تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن تۈرك خەلقى غەلىبە قازاندى، مەن ئىنىم بىلەن باشلامچىلىق قىلىپ تىرىشمىغان بولساق، تۈرك خەلقى ئۆلگەن بولاتتى، يوقالغان بولاتتى. تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى سىلەر شۇنداق ئويلاڭلار ۋە شۇنداق بىلىڭلار! ئوغۇزلار [تارتۇقچىلارنى] ئەۋەتمىدى دەپ [ئۇلارغا] يۈرۈش قىلدىم.

(ئوتتۇز تۆتىنچى قۇر) ئۇلارنىڭ ئوردىسىنى ئالدىم، ئوغۇز

خەلقى توققۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئاغۇ (aghu) دا ئىككى قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم. مەن شۇنداق تىرىشتىم. . . تەڭرى مەدەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆزۈم ئوتتۇز ئۈچ يېشىمدا . . . ئۇلار ئۆدسىگ ئۆتۈلۈگ (od sig otulug) . . . . . .

(ئوتتۇز بەشىنچى قۇر) بېقىنۇاتقان . . . . . . باتۇر قاغانى ئالدىدا خاتالىق ئۆتكۈزدى، ئۈستىمىزدىكى تەڭرى، مۇقەددەس يەر سۇ ۋە ئەجدادىم، قاغانىنىڭ روھى خۇشال بولمىغان بولسا كېرەك، توققۇز ئوغۇز خەلقى يەر سۈيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى. ئۇلار تابغاچتىن يەنە بۇ يەرگە قايتىپ كەلدى. مەن [ئۇلارنى] باقاي دەپ ئويلاپ، . . . خەلق. . . . . .

(ئوتتۇز ئالتىنچى قۇر) جەنۇبتا . . . . . . تابغاچتا نام شۆھرىتى يوق بولدى. بۇ يەردە ماڭا قۇل بولدى. مەن ئۆزۈم قاغانلىقتا ئولتۇرغانلىقىم ئۈچۈن تۈرك خەلقى . . . . . . قىلمىدىم، مەن دۆلەتنى، قانۇنىي تۈزۈملەرنى ياخشى باشقۇرۇشقا تىرىشتىم . . . بىرلىشىپ . . . . . .

(ئوتتۇز يەتتىنچى قۇر) ئۇ يەردە ئۇرۇشتۇم. قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم. بوي سۇنغانلىرى بويسۇندى، [مېنىڭ] خەلقىم بولدى، ئۆلگەنلىرى ئۆلدى. سېلىنگا دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ، قاراغىن (qaraghin) دېگەن قىستاڭدا ئوردىسىنى ۋەيران قىلدىم . . . . . . ئۇلار تاغقا چىقىشىۋالدى. ئۇيغۇر ئېلتەبىر يۈزچە ئەر بىلەن شەرققە قېچىپ كەتتى . (uyghur altabar) . .

(ئوتتۇز سەككىزىنچى قۇر) . . . . . . تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، تۈرك خەلقىنى باقتىم. ئوتتۇز تۆت يېشىمدا، ئوغۇزلار قېچىپ بېرىپ تابغاچقا قوشۇلدى، مەن ئۆكۈنۈپ ئەسكەر چىقاردىم . . . . .

ئۇغۇل - قىزلىرىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئىككى ئېلتەبىرلىك .
خەلق. . . . .
(ئوتتۇز توققۇزىنچى قۇر) تاتابى خەلقى تابغاچ خانىغا قارد-
ى. ئەلچى ئەۋەتمىگەنلىكى، ھال - ئەھۋال سورىمىغانلىقى ئۈ-
چۈن يازدا [ئۇلارغا] قوشۇن چىقاردىم، خەلقىنى شۇ يەردە مەغ-
لۇپ قىلدىم. ئۇلارنىڭ يىلقىسىنى . . . . . . قوشۇنى يىغىلىپ
كەلدى، قادىرقان تېغىدا
(قىرىقىنچى قۇر) . . . . . . ئۇلار يۇرۇتقى ماكانلىرىغا
ئورۇنلاشتى. جەنۇبتىكى قارلۇق خەلقىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن
يامتار تۇدۇن (yamtar tudun) نى ئەۋەتتىم. ئۇ باردى . . .
[قارلۇق] ئېلتەبىر يوقىلىپتىمىش، ئىنىسى بىر. . .
(قىرىق بىرىنچى قۇر) . . . . . . تارتۇقچىلار كەلمىدى،
ئۇلار جازالاي دەپ يۈرۈش قىلدىم. مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى
ئىككى - ئۈچ كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. ئاددىي خەلق:
«قاغانىمىز كەلدى» دەپ مەدھىيە ئوقۇدى . . . مەن نام مەرتىۋە
بەردىم. ئەمىلى كىچىكلەرنى . . .
(جەنۇب تەرىپى)
(بىرىنچى قۇر) بىرىنچى كۈنى تابغاچنىڭ ئون يەتتە مىڭ
ئاتلىق ئەسكىرىنى يوقاتتىم (ئەسلى تېكىستتە «ئادەم» دېگەن
سۆز «ئەسكەر» دەپ يېزىلىپ قالغان)، ئىككىنچى كۈنى پىيادە
ئەسكىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم . . . . . . ئۇلار . . . دىن ئې-
شىپ . . . كەتتى.
(ئىككىنچى قۇر) . . . . . . قېتىم ئەسكەر چىقاردىم،
ئوتتۇز سەككىز يېشىمدا، قىشتا قىتانغا يۈرۈش قىلدىم. . . .
. . ئوتتۇز توققۇز يېشىمدا تاتابىلارغا يۈرۈش قىلدىم.
(ئۈچىنچى قۇر) مەن يوقاتتىم . . . . . . ئوغۇل قىزلە-
ri، ئاياللىرى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى . . . . . .
(تۆتىنچى قۇر) بۇ . . . . . . ئاياللىرىنى يوق قىلدىم.

(بەشىنچى قۇر) . . . بار . . . .
(ئالتىنچى قۇر) ئۇچۇن . . . . . . ئۇرۇش قىلدىم . .
. . . . .
(يەتتىنچى قۇر) . . . . . . بەردىم (؟) باتۇرىنى ئۆلتۈرۈپ بالبال قىلىپ تىكلىدىم، ئەللىك يېشىمدا، تاتابى خەلقى قىتاندىن ئايرىلدى . . . تۈڭكەر (tüngkar) تېغىدا ئولتۇردى.
. . . . .
(سەككىزىنچى قۇر) قوغ سەنگۈن تۆت تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى. تۈگكەر تېغىدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدىم، ئۈچ تۈمەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردۈم، بىر تۈمەن ئەسكىرى . . . . . . تاتابى . . . . . .
(توققۇزىنچى قۇر) ئۇلار يوقىتىلدى. چوڭ ئوغلۇم ئاغرىپ ئۆلگەندە، قوغ سەنگۈننى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. مەن ئون توققۇز يىل شاد بولدۇم. ئون توققۇز يىل قاغان بولدۇم. دۆلەتنى باشقۇردۇم. ئوتتۇز بىر . . . . . .
(ئونىنچى قۇر) تۈركلىرىمگە، خەلقىمگە نۇرغۇن ياخشى ئىش قىلىپ بەردىم. مۇشۇنچىۋالا غەلىبىلەرنى قازىنىپ ئاتام قاغان ئىت يىلى ئونىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قازا تاپتى. چوشقا يىلى بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدۈم. بۇقاغ تۇتۇق . . . .
(ئون بىرىنچى قۇر) ئاتىسى لىسۇن دېگەن چوڭ سەنگۈن بەش يۈز ئەرنى باشلاپ كەلدى. خۇش پۇراق . . . ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن كەلتۈردى. دەپنە مۇراسىمى ئۈچۈن [ئىشلىتىلىدىغان] ئىسرىقدان ۋە ئىپارلارنى كەلتۈرۈپ ھەممىسىنى ئورنىتىپ بەدى. ساندال ياغىچىدىن كەلتۈرۈپ . .
. . . .
(ئون ئىككىنچى قۇر) مۇنچىۋالا كۆپ خەلق چېچىنى كەس-

تى، قۇلىقىنى تىلدى. (ئۇلار مىنىشكە ئىشلىتىدىغان) نەسىل-لىك ئات، قارا بۇلغۇن، كۆك تىيىنلەرنى ھەددى - ھېسابسىز كەلتۈرۈپ قويدى.

(ئون ئۈچىنچى قۇر) تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە [قاغان] مېنىڭ سۆزۈم؛ ئاتام تۈرك بىلگە قاغان تەختتە ئولتۇر-غان ۋاقىتتا، تۈرك ھازىرقى بەگلىرى، ئارقا تەرەپ (غەرب) تىكى كۇلچۇر (külčur) باشچىلىقىدىكى تاردۇش بەگلەر ۋە شادا-پىت (šadapit) بەگلەر، ئالدى تەرەپ (شەرق) تىكى ئاپا (apa) تارقان باشچىلىقىدىكى تۆلىس بەگلەر

(ئون تۆتىنچى قۇر) ۋە شاداپىت بەگلەر، ئوڭ تەرەپ (جە-نۇب تەرەپ) تىكى تامان (taman) تارقان، تونيوقۇق بويىلا باغا تارقان ۋە بۇيرۇق . . . . . . بۇيرۇق سەبەگ كۇل ئىركىن (sabagkül irkin) باشچىلىقىدىكى ھەر قايسى بۇيرۇق بەگلەر، ھازىرقى بەگلەر ئاتام قاغانغا ئىنتايىن . . . . . .

(ئون بەشىنچى قۇر) ئىنتايىن مەدھىيە ئوقۇدى. . . . . . تۈرك بەگلىرى، خەلقى (بىرلىكتە) ئىنتايىن مەدھىيە ئوقۇدى. . . . . . ئاتام قاغان [قازا تاپقاندا]، تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئېغىر تاش ۋە يوغان ياغاچلارنى ئەكەلدى، . . . . . . ئۆزۈم شۇنچە

(شىمالىي تەرىپى)

(1 - 8 قۇرلىرى كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىنىڭ 1 - 11 - قۇرلىرى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا قىسقارتىل-دى.

(سەككىزىنچى قۇر) (ئاتام)

(توققۇزىنچى قۇر) قاغان بىلەن تاغام قاغان تەختتە ئولتۇر-غاندا، ئۇلار تۆت ئەتراپتىكى شۇنچىۋالا كۆپ خەلقنى تەشكىللە-گەن ئىكەن، . . . . . . تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن مەن تەختتە ئولتۇرغىنىمدا تۆت تەرەپتىكى خەلقنى تەشكىللىدىم، تەر-

تېپكە سالدىم . . . . . قىلدىم . . . . . ئىنتايىن داغدۇغە-
لىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ قىزىمنى تۇرگەش قاغانىغا ياتلىق
قىلدىم.

(ئونىنچى قۇر) ([يەنە] ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرد-
كىسى ئۆتكۈزۈپ ئۇنىڭ قىزىنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم . . .
. . . بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇم، تىزى بارلارنى تىزلاندۇر-
دۇم، ئۈستىمىزدىكى تەڭرى، ئاستىمىزدىكى يەر - زېمىن ساقلى-
غانلىقى ئۈچۈن،

(ئون بىرىنچى قۇر) كۆزى بىلەن كۆرۈپ باقمىغان، قۇلى-
قى بىلەن ئاڭلاپ باقمىغان خەلقلىرىمنى شەرقتە كۈن چىقىشقى-
چە، جەنۇبتا [تابغاچقىچە] غەربتە كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا تۈن
ئوتتۇرىسىغىچە بولغان [مۇشۇنداق كەڭ زېمىنگە]. ئالتۇن، ئاق
كۆمۈش، مەشۇتلىق يىپەك، ئاشلىقتىن ئىشلەنگەن ئىچىملىك،
نەسىللىك يۈگۈرۈك ئات - ئايغىر، قارا بۇلغۇن، كۆك تىيىنلەر-
نى تۈركلىرىمگە خەلقىمگە قازىنىپ بەردىم.

(ئون ئىككىنچى قۇر) [ئۇلارنى] غەمسىز قىلدىم. ئۈستى-
مىزدىكى تەڭرى كۈچلۈك. . . . . .

(ئون ئۈچىنچى قۇر) بېقىڭلار، ئازابلىماڭلار، قىينىماڭ-
لار. تۈرك بەگلىرى، تۈرك خەلقىم . . . . . . قازىنىپ . .
. . . . [سىلەر] بۇ قاغانىڭلاردىن، بۇ بەگلىرىڭلاردىن،

(ئون تۆتىنچى قۇر) ۋە [يەر] سۇيىڭلاردىن ئايرىلمىساڭ-
لار، سىلەر ياخشىلىق كۆرەلەيسىلەر، غەمسىز ياشىيالايسىلەر،
قايغۇسىز بولالايسىلەر، . . . . . [شۇنىڭدىن] كېيىن تابغاچ
قاغانىدىن نۇرغۇن نەققاشلارنى كەلتۈردۈم. ئۇلار مېنىڭ سۆزۈم-
نى قايتۇرمىدى، ئوردىدىكى نەققاشلىرىنى ئەۋەتتى، ئۇلارغا ھەي-
ۋەتلىك قۇرۇلۇش سالدۇردۇم، ئىچى - تېشىنى ئاجايىپ نەقىش-
لەتتىم. مەڭگۈ تاش تىكلەتتىم، كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى ئوي-

دۇردۇم. . .
(ئون بەشىنچى قۇر) ئون ئوق ئەۋلادلىرىمدىن تارتىپ يات ئورۇقلىرىغىچە، بۇنى كۆرۈپ بىلىڭلار! مەڭگۈ تاش ياساتتۇر-دۇم. . . . . . سۆزلۈرىمنى ئويدۇردۇم. . . ئۇ تاش قۇرۇلۇش . . .
(غەربىي جەنۇب تەرىپى) بىلگە قاغان مەڭگۈ تاش تىكىستە-نى مەنكى يوللۇغ (yolugh) تېگىن يازدىم. بۇنچە كۆپ قۇرۇ-لۇش، نەقىش، ۋە سەنئەت بۇيۇمىنى بىلگە قاغاننىڭ جيەن ئوغلى مەنكى يوللۇغ تېگىن بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يېزىپ چىق-تىم، زىنىنەتلىدىم. . . . . .
(شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى) كۆك ئۆڭ (ŏng) نى بويلاپ يۇرۇش قىلىپ، كېچە - كۈندۈزلەپ [مېڭىپ] يەتتە كېچە - كۈندۈزدە مەن سۇسىز [چۆللەرنى] كېسىپ ئۆتۈپ، چوراق (čoraq) غا يېتىپ باردىم. تاكى كەچىن (kačin) گە......
(غەرب تەرىپى)
(بىرىنچى قۇر) . . . . . . ئۇستىدە.
(ئىككىنچى قۇر) بىلگە قاغان قازا تاپتى . . . . . .
(ئۈچىنچى قۇر) مەن ياز بولسا ئۇستىمىزدىكى تەڭرى
(تۆتىنچى قۇر) دۇمبىغى گۆلدۈرلىگەندەك.
(بەشىنچى قۇر) تاغدىكى بۇغىلار ۋارقىرىغاندەك ھەسرەت چەكتىم.
(ئالتىنچى قۇر) ئاتام قاغاننىڭ تېشىنى ئۆزۈم
(يەتتىنچى قۇر) ئورناتتىم.

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى: بىلگە قاغان مەڭ-گۈ تېشى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان، ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا ھەم خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان، چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بولۇپ، جەمئىي 80 قۇر خەت بار، مىلادى 735 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنى، تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى بىلەن كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىدىكى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھىدا كۆرسىتىلگەن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن كۆرۈڭ.

(4) ئۆنگىن مەڭگۈ تېشى
(ئالدى تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) ئەجدادىمىز يامى (بۇمىن؟) قاغان قۇدرىتىنى تۆت ئەتراپقا تاراتقان ئىكەن. ئۇ قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئېلى يوقۇلۇپتۇ . . . . . .

(ئىككىنچى قۇر) [تۈرك خەلقى] قاغان ئاتالغان قاغانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ. تۈرك خەلق ئىلگىرى شەرقتە كۈن چىقىشتىن، غەربتە تاكى كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا تاكى تاغ ئورمانلارغىچە بولغان [مۇشۇنداق كەڭ جايلارنى] بويسۇندۇرغانىكەن.

(ئۈچىنچى قۇر) [ھەمدە] باتۇر ئادەملىرىنى بالبال قىلىپ تىكلىدى. [لېكىن كېيىن] تۈرك خەلقىنىڭ نام ئابرويى كۈندىن - كۈنگە يوقالدى، [ئاندىن كېيىن] ئۈستىدىكى تەڭرى: تۈرك خەلقى يوقالمۇسۇن . . . . . . دەپتۇ.

(تۆتىنچى قۇر) مەن قاپاغان (qapghan)، ئېلتېرىش قاغانلارنىڭ ئېلىدە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇم، بىز ئەلئەتمىش يابغۇنىڭ ئوغلى [ۋە] ئىشپارا تامغان چور (išbara tamghančur) ياپغۇنىڭ ئىنىسى، مەن بىلگە ئىشپارا تامغان تارقان (bilga išbara tamghan tarqan) ئاتام مەرتىۋىلىك . . . . . . ئەلئەتمىش

(بەشىنچى قۇر) ئۇ چاغدا تابغاچنىڭ شىمالىدا، ئاتىغ بىلەن ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىدا يەتتە ئادەم [بىزگە] دۈشمەن بولدى. ئاتام . . . تەڭرىكەن تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۈچىنى بارلىقىنى ئايىماپتۇ. . . . .

(ئالتىنچى قۇر) تەڭرىكەن ئۈچۈن بارلىقىنى ئايىما-

خاچقا، [ئاتامغا] شاد (šad) نامى بېرىلىپتۇ. ئۇ ۋاقىتتا توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئاتىغلار [بىزنىڭ] دۇشمىنىمىز بولدى. ئۇلار ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن. تەڭرىكەن [ئۇلارغا] يۈرۈش قىلىشقا ئاتلىنىپتۇ.

(يەتتىنچى قۇر) ئۇ چاغدا [ئاتام] سەن بىزنى ئەھۋالى قىيىن، ئادىمى ئاز، [ئۇلارنىڭ] ئادىمى كۆپ دېمە، [شۇنداق بولسىمۇ] [بىزنىڭ ئادەملىرىمىز باتۇر] بولغانلىقتىن، ئۇلارغا تېگىش قىلايلى دەپتۇ. بەگلەرگە: بىز ئادىمىمىزنىڭ ئازلىقىدىن ئۇلاردىن قورقۇپ قالاتتىقمۇ دەپتۇ . . . . . .

(سەككىزىنچى قۇر) ئاتام شاد يەنە مۇنداق دەپتۇ: تەڭرى-كەننىڭ تۇغى تۇغلۇق بولسۇن، تۈرك خەلقى بەختسىزلىككە ئۇچرىمىسۇن! . . .

(ئۇڭ تەرىپى)

(توققۇزىنچى قۇر) مەن قامىل (qamil) شەھىرىگە تەگ-دىم، ئەنتىمنى ئالدىم، ئىشغال قىلدىم، ئۇلارنىڭ قوشۇنى كەل-دى. خەلقىنى يەڭدىم، بىراق بەگلىرى قاچتى، مەن . . . تابغاچ خەلقىنى . . . يەڭدىم. . . . . .

(ئونىنچى قۇر) كەلدۇق، ئىككىسىنىڭ ئارىسىغىچە، ئاتىغ (atig) لار [بىزگە] دۇشمەن بولدى. [دەسلەپتە] ئۇلارغا تەگمەي دەپ ئويلىدىم. تەڭرى بىلگە قاغاننى ئويلاپ، بارلىقىمنى، كۈ-چۈمنى بەردىم، ئۇلار [بىزگە] تەگكەنلىكى ئۈچۈن [ئۇلارغا] زەربە بەردىم. تەگكەندىن كېيىن،

(ئون بىرىنچى قۇر) ئۆيگە قايتىپ، ئىنىم بىلەن ئوغلۇمغا مۇنداق نەسىھەت قىلدىم: بىزنىڭ ئاتىمىز ئەزەلدىن ئېلتىرىش قاغاندىن ئايرىلغان ۋە ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىگەن ئەمەس. بىزمۇ تەڭرى بىلگە قاغاندىن ئايرىلمايلى ۋە يۈز ئۆرمەيلى دەپ ئاشۇنداق دېدىم. كېتمىدىغانلار كەتتى. بىلگە قاغاننىڭ خەلقى . . . . . بار‌دى. بىلگە قاغاننىڭ نام ئابرويى ئۈچۈن ئايىمىدى.

(ئون ئىككىنچى قۇر) ئۇستىكى تەڭرى قاغان قوي يىلى (بۇنى تالات تېكىنىنىڭ تەرجىمىسى بويىچە ئالدۇق، ئىلگىركى-لەرنىڭ ھەممىسى "ئەجدىھا" يىلى دەپ ئالغان) نىڭ 7 - ئېيىدا بىز كۈچلۈك، باتۇر قاغانىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق، مېھرىبان بىلگە ئاتامدىن، دەپنە - مۇراسىمىمىزنى ئۆتكۈزدۇم، مۇقەددەس يەر - سۇغا كىرەتتى . . . . . .
(ئوڭ تەرەپىنىڭ ئۇستىگە يېزىلغان خەت)
(ئون ئۈچىنچى قۇر) ئاتامغا تاش پۈتۈك
(ئون تۆتىنچى قۇر) ئورناتتىم. بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت
(ئون بەشىنچى قۇر) پۈتتۈم،
(ئون ئالتىنچى قۇر) بىلگە ئاتام.
(ئون يەتتىنچى قۇر) ئەجدىھا يىلى(؟)[بۇ مەڭگۈ تاشقا] خەت پۈتتۈم،
(ئون سەككىزىنچى قۇر) نام شۆھرىتى تۆت ئەتراپقا تارال-سۇن دەپ، مەدھىيە ئوقۇدۇم.
(ئون توققۇزىنچى قۇر) ياخشى خان (؟)
تاش بالبالىنىڭ ئۇستىدىكى خەت
(يىگىرمىنچى قۇر) [بۇ] ئىشپارا تارقانىنىڭ بالبالى.
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى:
ئۆنگىن مەڭگۈ تېشى 1891 - يىلى يادرىنتسېۋ تەرىپىدىن ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى قوشۇ سايدامىنىڭ جەنۇبىدىن 180 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئۆنگىن دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى ئەتراپىدىن تېپىلغان، ھازىرمۇ ئەسلىدىكى ئورنى-دا. مەڭگۈ تاشتىكى يېزىقلار مەڭگۈ تاشنىڭ ئىككى يان تەرىپى بىلەن بىر دانە تاش بالبالنىڭ ئۇستىگە يېزىلغان، جەمئىي 20 قۇر خەت بار، تەخمىنەن مىلادى 731 - يىلى ئەتراپىدا ئورنىتىل-غان.
مەڭگۈ تاشنىڭ رەسىملەر مۇندەرىجىسى ۋە بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار:

1. رادلوۋنىڭ رەسىملەر مۇندەرىجىسى XXVI ، 1 ـ 5 ـ بەت.
2. رادلوۋ «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى» 7 ـ 11 ـ بەتلەر.
3. ئورقۇن «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى I ، 128 ـ 132؛ II ، 216 ـ ، 217 ـ بەتلەر.
4. مالوۋ «موڭغۇل ۋە قىرغىزىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى».
5. G. Clauson : The Ongin Inscription, JRAS, 1957 p. 177 — 192.
6. ئونگاۋا خىدىمى «ئۆنگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ» ، «دوكتور تورۋنى خاتىرىلەش شەرقىي ئوكيان تارىخى مەجمۇئەسى» گە بېسىلغان، 341 ـ، 447 ـ بەت.
7. تالات تېكىن «ئورقۇن تۈرك تىلى گراماتىكىسى» 255ـ 256 ـ ، 291 ـ 292 ـ بەت.

(5) كولىچۇر مەڭگۈ تېشى

(غەرب تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) بولغاچقا . . . . . . [ئۇنىڭغا] سىقان تونيوقۇق (ciqan tonyuquq) دېگەن نام بېرىلگەنىدى. . . . .

. .

(ئىككىنچى قۇر) دەل . . . چاغدا [شۇنىڭدەك] مەرتىۋىسى ئۆستى. [بۇنىڭ بىلەن] ئۇ ئىشپارا سىقان كۆلىچۇر (išbara ciqan kuličor) دەپ ئاتالدى . . . . . .

(ئۈچىنچى قۇر) [ئېلتىرىش] قاغاننىڭ ئېلىدە ياشاپ ھەمـ دە [ئىزچىل] ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سادىق بولۇپ كەلگەن نام شۆھرىتى يۇقىرى كۆلىچۇر سەكسەن يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

. . . . .

(تۆتىنچى قۇر) ئۇ دائىم بوز ئېتىنى مىنەتتى، ئۇنىڭ،

ئىگىنى (تۈرقى؟) بىلەن پەزىلىتىگە كىشىلەر مەدھىيلەر ئو-
قۇيتتى. ئۇ تۈرك خەلقى ئۈچۈن ... ...
(بەشىنچى قۇر) لار... ... [بىز بىلەن]
دۈشمەنلەشكەندە ... ...
[كۆلىچۈر] ئۆلتۈردى ... ... ھەممە ئۇنىڭ خاتۇنى
بىلەن ئوغلىنى قولغا چۈشۈردى... ...
(ئالتىنچى قۇر) ئۇ ئاز خەلقىنىڭ زېمىنىنى بويسۇندۇردى.
.. كۆلىچۈر، تۈرك خەلقى ۋە بەگلىرى ... ...
(يەتتىنچى قۇر) دانا، باتۇر ۋە نام ئاتىقى يۇقىرى بولغانلىق-
تىن ئۇ
(سەككىزىنچى قۇر) ئىشپارا بىلگە كۆلىچۈر [نامىغا]
ئېرىشتى.
(توققۇزىنچى قۇر) ئۇ بىلەن ... ئۇرۇش قىلغان ۋاقتى-
دا، شىكار قىلغاندا خۇددىي بۆركۈتتەك ... ...
(ئونىنچى قۇر) ئۇ ... ... چېپىپ تاشلىدى، ئۇ كە-
چىن زېمىندا تۇمەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى، كۆلىچۈر بېسىپ
كىردى ھەممە ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى...
(ئون بىرىنچى قۇر) ... ئالتە ... ... بېشبالىقتىكى
تۆت قېتىملىق ئۇرۇشتا، كۆلىچۈر [دۈشمەنلەرنى] پاتپاراق قى-
لىۋەتتى.
(ئون ئىككىنچى قۇر) ئۇ تابغاچلار بىلەن بولغان كۆپ
قېتىملىق ئۇرۇشلاردا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك كۆرسەتكەچكە نام
شۆھرىتى چىقتى.
(شەرق تەرىپى)
(ئون ئۈچىنچى قۇر) ... ... (ئىشپارا بىلگە كۆلى-
چۈر) ئۇنىڭ خاتۇنى بىلەن قىزىنى ئەسىرگە ئالدى ھەممە ئۇنىڭ
زېمىنىنى ئىشغال قىلدى.
(ئون تۆتىنچى قۇر) ئىشپارا بىلگە چور تاردۇش خەلقىنى

باشقۇردى . . .
(ئون بەشىنچى قۇر) ئۇ ئۆزىنىڭ . . . ئېتىنى مىنىپ، ئۈچ ئەرگە [نەيزە] سانچىدى. . . . . . . ئۇرۇشتا كۆلچور ئۆزىنىڭ چىلان تورۇق ئېتىنى مىنىپ (يۇسۇپ قىردى)......
(ئون ئالتىنچى قۇر) . . . . . . ئۇ يەردىن غەربتە يىنچۇ دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ تاكى تۆمۈر [قاپقا] بىلەن تەزىك (tazik) گىچە باردى. ئۇ توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان يەتتە قېتىملىق ئۇرۇشتا
(ئون يەتتىنچى قۇر) (قان؟) تۆكتى. قىتان، تاتابىلار بىلەن بولغان بەش قېتىملىق ئۇرۇشتا كۆلچۇر قاغاننىڭ مەسلىھەتچىسى، قوماندانى ۋە باتۇرى بولغانىدى.
(ئون سەككىزىنچى قۇر) . . . . . . كۆلچۇر يەتتە ياش چېغىدا . . . ئۇ . . . ئۇ . . . ياش ۋاقتىدا [دۈشمەننىڭ] توققۇز باتۇرىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قارلۇقلار [بىز] بىلەن دۈشمەن بولغاندا، ئۇ ئاتىز (atiz) لارنىڭ زېمىنىدا ئىدى.
(ئون توققۇزىنچى قۇر) . . . . . . دىن كېيىن بىلگە كۆلچۇر يەنە قارلۇقلارغا [يۈرۈش قىلدى]، ئۇ ئۆزىنىڭ . . . . . . ئېتىنى مىنىپ، [دۈشمەننىڭ قوشۇنىنى] تارمار قىلدى.

. . . . . .
(يىگىرمىنچى قۇر) ئۇ داۋاملىق زەربە بەردى . . . ئۇ قارلۇقلارغا كەڭچىلىك قىلدى، ئۇلارنى يوقاتمىدى، ئۇ قارلۇقلارغا . . . . . . بىراق ئۇلار ئۇرۇشنى يۇرتلىرىغىچە سۆرەپ باردى. قارلۇقلار قوزغىلىپتۇ.
(يىگىرمە بىرىنچى قۇر) ئاشۇ قېتىم قارلۇقلار ئۇنىڭ تورۇق ئېتىنىڭ پۇتىنى ئۈزۈۋەتتى، قارلۇقلار . . . . . . ئۇلارنىڭ ئېلتەبىرى كەلدى، سىرئېركىنىنىڭ ئوغلى يىغان چۇرمۇ كەلدى.
(يىگىرمە ئىككىنچى قۇر) ئۇ . . . ئۇچۇن جەڭ قىلىپ،

ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئېلىنى ئالدى، ئوغلى بىلەن خاتۇنىنى ئەسىرگە ئالدى. شۇڭا ئىشپارا بىلگە كۆل چور [ئاتىنىپ] . . . . . .

(يىگىرمە ئۈچىنچى قۇر) . . . . . . ئۇنىڭ ھاياتى مۇشۇنداق ئۆتتى. ئۇ تەنها ئۆزى دۈشمەن قوشۇنىغا بېسىپ كىرىپ [بەختسىزلەرچە] ھالەك بولدى.

(يىگىرمە تۆتىنچى قۇر) . . . . . . قاغاننىڭ ئىنىسى ياك (yak) چورتېگىن [ۋە ئۇنىڭ بىلەن تۆت نەپەر] تېگىن ئىشپارا بىلگە كۆلىچۇرنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا كەلدى. [ئۇنىڭغا ئاتاپ] سۈرەت سىزدۇرۇپ، [مەڭگۈ تاش] تىكلىدى.

(يىگىرمە بەشىنچى قۇر) ئۇ . . . . . . غا ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئاتلىرى بار ئىدى.

(جەنۇب تەرىپى)

(يىگىرمە ئالتىنچى قۇر) . . . . . . ياك تىگىن كەلدى، . . . . . . چۇرنىڭ ئوغلى يىغان چورمۇ كەلدى. . . . . .

(يىگىرمە يەتتىنچى قۇر) . . . . . . ئۇنىڭغا . . . . . مۇشۇنداق كۆپ خەلق يىغلىپ ماتەم تۇتتى. [مەڭگۈ تاش تېكىستىنى] مەن پۈتتۈم.

(يىگىرمە سەككىزىنچى قۇر) مېنىڭ . . . . . . بىلىمىم چوڭقۇر بولمىسىمۇ، پۈتۈن بىلىمىمنى ئىشقا سېلىپ [بۇ مەڭگۈ تاشنى] پۈتتۈم.

(يىگىرمە توققۇزىنچى قۇر) ئاھ دەردىما! . . . . . .

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى:

كۆلىچۇر مەڭگۈ تېشى 1912 ـ يىلى پولشا ئالىمى كوتۋىزىچ تەرىپىدىن ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئۇلانباتوردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى ئىخى خوشۇتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئەسلىدىكى ئورنىدا، مەڭگۈ تاش تېكىستى مەڭگۈ تاشنىڭ تۆت تەرىپىگە ئويۇلغان، جەمئىي 29 قۇر خەت بار، كۆپ قىسمى بۇزۇلۇپ كەتكەن، مىلادىيە 721 ـ يىلى (؟) ئورنىتىلـ

غان.

رەسىملەر مۇندەرىجىسى ۋە بۇ مەڭگۈ تاش توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار:

1. W. Kot wicz et A . Samoil owitch ,le monn ment turc d Ikhe — khuchtu en Mong olie centrale, Ro, IV, 1928. pp . 60 — 107.

2. ئورقۇن «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» I, 133-، 151- بەت.

3. مالوۋ «موڭغۇل ۋە قىرغىزىيەدىكى قەدىكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» 25 ـ 30 ـ بەت.

4. تالات تېكىن «ئورقۇن تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» 257- 258 ـ؛ 293 ـ، 295 ـ بەتلەر.

(6) بايانچۇر مەڭگۈ تېشى (ئۇيغۇر)

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ چۈشەندۈرۈشى

بۇ مەڭگۈ تاشنى 1909 ـ يىلى فىنلاندىيە ئالىمى رامستېد (G. T. Ramsted) هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە ئۇسۇ (xine—usu) كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى ئۈرگۈتۈدىن تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش تەخمىنەن 759 ـ يىلى ئورنىتىلغان، جەمئىي 50 قۇر خەت بار، كۆپ قىسمى بۇزۇلۇپ كەتكەن.

فوتو نۇسخىسى ۋە بۇ مەڭگۈ تاش توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار:

1. Ramstedt, G. J.: Zwei uigurische Runenins schriften inder Nord - Mongolei, JSFOu, XXX, 3, 1913. (موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرلارغا ئائىت رونىك يېزىقىدىكى ئىككى پارچە مەڭگۈ تاش).

2. S. E. Malov: Pamyat niki Drevnet yurksoy Pis'menos ti
Mongolii i kirgizii. M. L. 1959, str. 30 - 44.

(موڭغۇل ۋە قىرغىزىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى).

3. H. N. Orkun : Eski turk yazit lari I. s. 114—185
(قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى)

بايانچۇر مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى

(شىمالىي تەرىپى)

(بىرىنچى قۇر) تەڭرىدىن بولغان ئەلئەتمىش بىلگە قاغان، ... تۆلىس ...

(ئىككىنچى قۇر) ئۆتۆكەن ئەتراپى ئېلى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدىكەن. سۈيى سېلىنگا [دەرياسى] ئىكەن. ئۇ يەردە قالغان خەلق... ...

(ئۈچىنچى قۇر) ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇرلازنىڭ ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇرۇپ، ... ... ئورقۇن دەرياسى ... ...

(تۆتىنچى قۇر) ئەللىك يىل ئولتۇرغانىكەن ... ... تۈرك ئېلىگە يىگىرمە ئالتە يېشىمدا ... ... ئۇ چاغدا بويلا ... ...

(بەشىنچى قۇر) ئۇلار [ئۇ جايدىن] قايتىپ كەلدى، توققۇز ئوغۇز خەلقنى تېرىپ يىغىپ ئالدىم. ئاتام كۆل بىلگە قاغان . ...

(ئالتىنچى قۇر) قوشۇن بىلەن ئاتلاندى، مېنى مىڭبېشى قىلىپ ئەۋەتتى، ئالدى (شەرق) تەرەپكە بېرىپ كەيرە (kayra) نىڭ شەرقىدىن يانغىچە ... .

(يەتتىنچى قۇر) ... بويسۇندۇرۇپ يەنە يۈرۈش قىلدىم. كەيرى بېشىدا (ياكى تاغ چوققىسى؟) ياكى ئۈچ بۇركۇ

(bürkü) دېگەن جايدا قاغاننىڭ قوشۇنى بىلەن قوشۇلدۇم. ئۇ يەر . . . . . .

(سەككىزىنچى قۇر) قوغلىدىم. ئۇلار قارا قۇمدىن ئۆتۈپ كۆگۈر (kogur) دە، كۆمۈر تاغ (komur tagh) دا يار (yar) دەرياسىدا ئۈچ تۇغلۇق تۈرك خەلقى . . . . . .

(توققۇزىنچى قۇر) ئۆزمىش تېگىن (ozmiš tigin) قاغان بولۇپتۇ، قوي يىلى (يەنى 743 ـ يىلى) دا مەن يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى قېتىمقى ئۈرۈشنى بىرىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى قىلىپ، ئۆزمىش تېگىننى . . . . . .

(ئونىنچى قۇر) تۇتتۇم. خانىشىنى ئۇ يەردە قولغا چۈشۈردۇم، تۈرك خەلقى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يوقالدى. كېيىن توخۇ يىلى (يەنى 745 ـ يىلى) دا . . . . . . خەلق. . . تۈيۈپ. . .

(ئون بىرىنچى قۇر) ئۈچ قارلۇق كۆڭلىدە يامانلىق ئويلاپ قېچىپ كەتتى. غەربتىكى ئون ئوق [خەلقىگە] (يەنى غەربىي تۈركلەرگە) قوشۇلدى.

توڭگۇز يىلى (يەنى 747 ـ يىلى) دا تارمار قىلدىم . . . . . تاي بىلگە تۇتۇقنى . . . . . .

(ئون ئىككىنچى قۇر) يابغۇ دەپ ئاتىدى، كېيىن ئاتام قاغان قازا تاپتى، ئاددىي خەلق قىلىنغان . . . . . . سانچىدىم. . .

(شەرقىي تەرىپى)

(ئون ئۈچىنچى قۇر) تۇتتۇم . . . . . . [ئۇ چاغدا] مەن بۆكە گۈك (bükagük) دېگەن [جايغا] يېتىپ باردىم. كەچقۇرۇن كۈن پاتقاندا ئۈرۈش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم. ئۇلار كۈندۈزى قېچىپ كېتىپ، كېچىسى توپلاندى. بۆكە گۈكتە سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتالارنى قالدۇرمىدۇق. ئىككىنچى كۈنى كۈن چىققاندا،

(ئون تۆتىنچى قۇر) ئۇرۇشتۇم. قۇل دېدەكلىرىم، خەلـ
قىمنى تەڭرى ۋە زېمىن ساقلىدى. ئۇ يەردە [نەيزە] سانچىدىم.
گۇناھكار مۆتىۋەرلىرىنى تەڭرى [ماڭا] تۇتۇپ بەردى. لېكىن
ئاددىي خەلقنى يوقاتمىدىم. ئۆي - بېساتىنى مال - مۇلكىنى
يىلقىلىرىنى بۇلىۋالمىدىم. [ئۇلارنى] جازالىدىم. [لېكىن]
ئۇلارنى [بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشكە] يول قويدۇم. سىلەر ئۆز
خەلقىم دېدىم، ماڭا ئەگىشىپ كېلىۋېرىڭلار دېدىم. مەن ئۇلارنى
قالدۇرۇپ قويۇپ كەتتىم. ئۇلار كەلمىدى. مەن يەنە
(ئون بەشىنچى قۇر) قوغلىدىم، بۇرغۇ (burghu) دا يېتىـ
شىۋېلىپ زەربە بەردىم. تۆتىنچى ئاينىڭ توققۇزىنچى [كۈنى]
ئۇرۇشتۇم، شۇ يەردە سانچىدىم. يىلقىلىرىنى، مال - مۈلۈكلىـ
رىنى، قىزلىرىنى، خاتۇنلىرىنى كەلتۈردۈم. بەشىنچى ئايدا
ئۇلار ئەگىشىپ كەلدى. سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنىڭ
ھەممىسى كەلدى. سېلىنگا [دەرياسىنىڭ] غەربىي، يىلۇن دەريا-
سىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ، شىپ بېشىغىچە قوشۇن ئورۇنلاشـ
تۇردۇم.
(ئون ئالتىنچى قۇر) ئۇلار كەرگۇ، ساقىش ۋە شىپ بېشى
ئارقىلىق كەلدى. . . . . . . قوشۇنلارنى سېلىنگا دەرياسىغىچە
ئورۇنلاشتۇردۇم. 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇرۇشتۇم. ئۇ يەردە
سانچىدىم. [ئۇلارنى] سېلىنگا دەرياسىغا قىستاپ زەربە بەردىم.
ئۇلارنى تارمار قىلدىم. كۆپچىلىكى سېلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنـ
دىكى ئېقىننى بويلاپ قېچىپ كەتتى. مەن سېلىنگا دەرياسىدىن
كېچىپ ئۆتۈپ، داۋاملىق قوغلىدىم. ئۇرۇشتا ئون ئەرنى قولغا
چۈشۈردۈم. [ئۇلارنى بېرىپ مېنىڭ يارلىقىمنى جاكارلاشقا]
ئەۋەتتىم:
(ئون يەتتىنچى قۇر) "تاي بىلگە تۇتۇقنىڭ رەزىللىكى تۈپەيـ
لىدىن، بىر ئىككى باشلىقنىڭ رەزىللىكى تۈپەيلىدىن مېنىڭ

ئاددىي خەلقنىڭ سىلەر ھالەك بولدۇڭلار. ماڭا بېقىنساڭلار ھالەك بولمايسىلەر» دېدىم. «قايتىمدىن ماڭا كۈچ بېرىڭلار» دېدىم. ئىككى ئاي كۈتتۈم، كەلمىدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى قوشۇن چىقىرىپ زەربە بېرەي دېدىم. قوشۇن يولغا چىقىدىغان ۋاقتاندا، بىر ئاتلىق چارلىغۇچى كېلىپ: «دۈشمەن كېلىۋاتىدۇ» دېدى. ئۇلار باشلىقى بىلەن دۈشمەنلىك نىيەتتە كەلدى، سەككىزىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ئاچىغ ئالتىر كۆلىدە قاسۇيدىن ئۆتۈپ ئۇرۇشتۇم. ئۇ يەردە[نەيزە] سانچىدىم. داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردىم. شۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كەيرە باشى ۋە ئۈچ بىر كۆدە تاتارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدىم، خەلقنىڭ يېرىمى

(ئون توققۇزىنچى قۇر) بويسۇندى، يېرىمى... ... غا كىردى. ئۇ يەردىن يەنە قايتىپ كەلدىم. ئۆتۈكەن تېغىدا قىشلىدىم، دۈشمەندىن قۇتۇلۇپ ئەركىن [تۇرمۇش] كەچۈردۈم. ئىككى ئوغلۇمغا يابغۇ، شاد نامىنى بەردىم. ئۇلارنى تاردۇش، تۆلىس خەلقىگە ھۆكۈمران قىلدىم. شۇنداق قىلىپ، يولۋاس يىلى (يەنى 750 ـ يىلى) چىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كەم دەرياسىدا ئۇرۇش قىلدىم.

(يىگىرمىنچى قۇر) شۇ يىلى ... ... بويسۇندى، . .. ... بېشىدا ئاق ئوردىنى ياساتتىم، ئوردا تېمىنى ياساتتىم. يازدا شۇ يەردە يازلىدىم. بەلگەمنى، پۈتۈگۈمنى ئويدۇردۇم. شۇنداق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە، شەرققە يۈرۈش قىلدىم، تاتارلارنى سوراققا تارتتىم. توشقان يىلى (يەنى 751 ـ يىلى)

(يىگىرمە بىرىنچى قۇر) بەشىنچى ئايغىچە ... ... ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېڭىز (ingiz) بېشىدا، مۇقەددەس بۇلاق بېشىنىڭ غەربىدە، باش ۋە توقۇش قوشۇلىدىغان جايدا يازلىدىم. ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم، ئوردا تېمى ياساتتىم. مەن

مىڭ يىللىق تۇمەن كۆنلۈك (يەنى مەڭگۈلۈك) پۈتۈك ۋە بەلگە-
نى يېسى تاشقا يازدۇردۇم، مۇستەھكەم تاشقا ئويدۇردۇم.
(يىگىرمە ئىككىنچى قۇر) توققۇز ئوغۇز . . . . بەگلە-
رى كەلدى . . . . . . دۈشمەنلەشتى. ئۆكۈنبەگ ۋە قارا بۇلۇقتا
تۇرۇشلۇق قىرغىزلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، "سىلەر قوشۇن تارتىپ
چىقىڭلار، چىكلارنىمۇ چىقىرىڭلار" دەپتۇ. "دىققەت قىلىڭلار،
ئورمانلىقتا
(يىگىرمە ئۈچىنچى قۇر) ئۈچرىشايلى" دەپتۇ. ئۆتكەن .
. . . . . دەپتۇ. . . . توققۇزىنچى كۈنى قوشۇن چىقاردىم.
تۇتۇق بېشى بىلەن چىكلارغا مىڭ ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇلارنىڭ
ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ بېرىگە ئاز ساندىكى ئادەملەرنى ئەۋەتتىم.
"سىلەر پەخەس بولۇڭلار" دېدىم. قىرغىز خانى كۆگمەن
[تېغى]
(يىگىرمە تۆتىنچى قۇر) ئىچىدىكى چېدىرىدا ئىكەن، ئات-
لىق پايلاقچىسىنى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭكىگە ئەۋەتىپتۇ، [لېكىن]
مېنىڭ ئادەملىرىم يېڭىپ، تىل قىلىپ تۇتۇپتۇ. ئۇ (تۇتۇلغان
تىل) :
(جەنۇب تەرىپى)
(يىگىرمە بەشىنچى قۇر) قاغانغا ئىتتىپاقداشلىرى كەلدى،
[لېكىن] قارلۇقلار كەلمىدى دەپتۇ. قارلۇقلار كەم (دەرياسى)
. . . . . . ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئارقار باش دېگەن يېرىنى مۇز
قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئارقامىشنىڭ تۆۋەن يېنىدىن سال
سېلىپ ئۆتتۈم. ئۇن بىرىنچى ئاينىڭ ئۇن سەككىزىدە[ئۇلارغا]
ئۇچرىدىم. ، بولچۇ (bolču)[دېگەن جايدا] ئۈچ قارلۇقلارنى
(يىگىرمە ئالتىنچى قۇر) مەغلۇپ قىلدىم. ئۇ يەردىن قاي-
تىپ كەلدىم، مېنىڭ مىڭ ئادىمىم چىك خەلقىنى سۈرۈپ كەل-
دى. . . . . سىز بېشىمدىكى پاسىلىم ئىچىدە [ئۆيۈمدە]
يازلىدىم. ئۇ يەردە تەڭرىگە تاۋاپ قىلدىم. چىك خەلقىگە تۇتۇق

ئەۋەتتىم ۋە ئىشپارا ھەم تارقانلارنى ئەۋەتتىم ...... ئەر
كەلدى. قازلۇق (qazluq) كۆلىدە
(يىگىرمە يەتتىنچى قۇر) ئۇلار [تاغدا] دۈشمەن .....
.. دەپ چۇقان سېلىپ كەلدى. ئون بەشىنچى كۈنى .....
.. تايغان (tayghan) كۆلىدە [قوشۇنلارنى] توپلىدىم. ئالدىن
يۈرەر قىسىملىرىنى ئەۋەتتىم. ئەرلەر كەلدى. قارا بوتالىقتىن
ئۆتۈپ [دۈشمەننى كېلىشكە] مەجبۇر قىلدى. مەن ئالدىدا يۈ-
رۈش قىلدىم ... . بولدى. ئۇ [باسمىللاردىن بولغان
ئادەمنى كۆرسىتىدۇ] قارلۇقلارغا
(يىگىرمە سەككىزىنچى قۇر) ئادەم ئەۋەتىپتۇ. "ئىچكى ۋە
سىرتتىن قاپسايلى" دەپتۇ. باسمىلار [بىز بىلەن]
دۈشمەنلىشىپ، تۇرالغۇيىمغا بېسىپ كەلدى، ئۇلارنى بويسۇندۇ-
رىۋالمىدىم، سىرتتا ئۈچ قارلۇق، ئۈچ تاتار ...... تۈرگەش
..... ئۆتۈكەندە ... مەن
(يىگىرمە توققۇزىنچى قۇر [ئۇلارغا] زەربە بەردىم. بەشىن-
چى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىسى سوقۇشتۇم، ئۇ يەردە سانچىدىم.
ئىچۈي (ičuy) دەرياسىدىن ئۆتۈپ ..... كۈن چىققاندا
سانچىدىم، ئاندىن كېيىن تۈرگەشلەر قارلۇقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ
مال - مۈلكىنى بۇلۇۋېلىپ تۇرار جايلىرىغا قايتىپتۇ. مېنىڭ
تۇرار جايىمغىمۇ بېرىپتۇ .....
(ئوتتۇزىنچى قۇر) ... ... دۈشمەن بولدى. ....
.. تۇرۇپ يېرىگە باردى. ئۇلارنى قوغلاپ ...... سەككىزىنچى
ئايدا يولغا چىقتىم. مەن ئۆيۈمنى ئەرسەگۈن (arsagun) دە يۇلار
(yula) كۆلى بويىدا ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇ يەردىن قوغلاپ ماڭ-
دىم. ... ...
(ئوتتۇز بىرىنچى قۇر) باسمىللارنى قالدۇرۇپ، ....
.. ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى قارلۇقلارنى ...... يوغرا

(yoghra) تۇزلەڭلىكىدە، ئەسكەرلىرىگە نەيزە سانچىدىم، ئۇيى ئون كۈن ئىلگىرى قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەردىن قوشۇنلىرىمنى قايتۇرۇپ كەلدىم . . . . . .

(ئوتتۇز ئىككىنچى قۇر) ئون بىرىنچى كۈنى . . . . . سانچىدىم. مەن ئۆز خەلقىم ئارىسىغا قايتىپ كەلدىم، ئىرلۈن (irlün) ۋە تالاقىمىن (talaqimin) دا قوغلاپ يەتتىم. بۇرۇن تابغاچتىكى ئوغۇز ۋە تۈرك خەلقى [ئۇلاردىن ئايرىلىپ] يولغا چىقىپتۇ، ئۇ يەردە قوشۇلدى. ئۇ يەردە بەگلەر . . . . . .

(ئوتتۇز ئۈچىنچى قۇر) مېنىڭ قوشۇنۇم ئۈچ . . . . . تۇغ . . . . . . بەش يۈز كىشىلىك تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەر بىر ئىككى قېتىم بېسىپ كەلدى. ئۇ جاغدا تەڭرى ۋە يەر دېدەك قۇللىرىمنى، خەلقىمنى ساقلىدى، ئۇ يەردە [نەيزە] سانچىدىم.

(ئوتتۇز تۆتىنچى قۇر) ئۇ يەردە خەلقلەر بويسۇندى . . . . . قېچىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ، ئورقۇن (دەرياسى) بىلەن بالىقلىق (baligligh) [دەرياسى] نىڭ قوشۇلۇش جايىدا قاغان ئوردىسى سالدۇردۇم، ئوردىنى . . . . .

(ئوتتۇز بەشىنچى قۇر) ئون بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمىسى قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە، سوقاق يولىدا چىگىل (čigil) تۇتۇق . . . .

(ئوتتۇز ئالتىنچى قۇر) توغۇرغۇ [دەرياسىدىن] ئۆتۈپ، [نەيزە] سانچىدىم. قارلۇق، باسمىللار . . . . يىغىلىپ . . . . .

(ئوتتۇز يەتتىنچى قۇر) چۇشتۇم . . . . . . باسمىلغا . . . . . .

(ئوتتۇز سەككىزىنچى قۇر) ئاپا . . . . . . توسۇلۇپ قاپتۇ

. . . . . . بىلمەس . . . . هەممىسى قېچىپ پېتىراپ .

. . . . .
(ئوتتۇز توققۇزىنچى قۇر) . . . مەن سالدىم. بۇنچە كۆپ
پۈتۈكلەرنى . . . . . . مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى يازدۇردۇم.
(غەربىي تەرىپى)
(قىرىقىنچى قۇر) كەلدى . . . . . . قارلۇقلار قايتا مۇس-
تەقىل . . . . . . شۇنداق قىلىپ، سەككىزىنچى ئاينىڭ ئۈچىن-
چى يۇرۇش قىلدىم، قارلۇقلارنىڭ تىرىكلىرىنىڭ هەممىسى تۈر-
گەشلەرگە كەلدى. قايتىپ كەتكەندىن كېيىن.
(قىرىق بىرىنچى قۇر) ئونىنچى ئاينىڭ ئىككىسى باردىم.
. . . . دېگىنى ئۈچ . . . . . . زەربە بەردىم. [قايتىپ]
كەلدىم. شۇنىڭدىن تارتىپ باسمىل ۋە قارلۇقلار يوقىتىلدى.
قوي يىلى (يەنى 755 - يىلى) دا
(قىرىق ئىككىنچى قۇر) يازلىدىم . . . . . . تابغاچ خانى
. . . قاغان بېرىپتۇ. بىرى قىزى، سەككىز ئوغلىنى ئەسىرگە
ئالدىم. قايتىپ كەلدىم. . . ئىككى [قىسىم] خەلقىنى ئېلىپ
. . . ئۆتۈكەندە . . . زەربە بەردىم . . . . . . ئۇ يەردە ئولتۇ-
راقلىشىپ، مىڭدەك ئەسكەرنى (؟) ئەۋەتتىم. بەخت يارىتىد-
غان تۇغىنى. . . . . . .
(قىرىق ئۈچىنچى قۇر) ئۇ يەردە . . . .
خەلقنى . . . . . . ئىككىنچى ئاينىڭ ئالتىسى ئۆيۈمگە چۈشتۈم،
توخۇ يىلى (يەنى 757 - يىلى) دا بېرىپتۇ . . . . يوقىتىپتۇ
شۇنداق قىلىپ كەلدى. ئىككى قىزىنى [سوۋغا] (قىرىق تۆتىن-
چى قۇر) قىلىپ بەردى . . . . . . بېرىپتۇ . . . .
”كېيىنكىنى يىرماي“ دېدى. ”خاتا ئىش قىلماي“ دېدى. [لېكىن]
بويسۇنمىدى، . . . . . . سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەريا-
سىدا بايبالىقنى سالدۇردۇم.
(قىرىق بەشىنچى قۇر) . . . . . . [يىگىرمىسى؟] ئۇ

...... ئۈچ تۈغنى ...... ، يەردىن قايتىپ بېرىپ،
... يىگىرمە ئۈچى بىرلەش ...... يىگىرمە بىرى ئوردىنى
ئۈ يەردە [نەيزە] سانچىدىم. يارىش (yaris) ۋە ئاغۇلىغ
(aguligh) ئارىلىقىدا
(قىرىق ئالتىنچى قۇر) ...... ئۈچ تۈمەن ....
.. نەيزىلىگەن يەردە ...... ئويلاپتۇ ...... ئىككىنچى
ئاينىڭ ئون ئالتىسى ئۈچ تۇغلۇق
(قىرىق يەتتىنچى قۇر) تۈرك خەلقى ...... سەككىز
ئوغۇز، توققۇز تاتار ...... خاتۇن جىيەنى ئۆزبىلگە ...

...
(قىرىق سەككىزىنچى قۇر) مىڭ يىلقىنى قالدۇرۇپتۇ. بىر
تۈمەن قوينى قالدۇرۇپتۇ.
(قىرىق توققۇزىنچى قۇر) ......
(ئەللىكىنچى قۇر) [قوشۇن قوماندانى] مەن ......
ئېلتەبىر، مەن مىڭ يىلقا، بىر تۈمەن قوينى تۇتتۇم ....
.. كەلتۈردۈم ......

تۈرك تارىخىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى يېقىنقى 60 يىل (1919 ـ 1984) دىن بۇيانقى تەتقىقات ئەھۋالىغا باھا

دۆلەت ئىچىدىكى تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى خادىملار 1919ـ يىلىدىن 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە بولغان يەنى بۇ ماقالىنىڭ ئاخىرلىشىش چېكىگىچە بولغان 60 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئاز بولمىغان تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق بىرقانچە يۈز پارچە ماقالە يازدى، بۇ ماقالىلەردە مۇھاكىمە قىلىنغان مەسىلىلەر ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئومۇملاشتۇرغاندا تۆۋەندىكى بىرقانچە ئاساسلىق تەرەپكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئىرقىي تەۋەلىكى توغ-رىسىدىكى تەتقىقاتلار

تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بىلەن ئىرقىي تەۋەلىكى توغ-رىسىدا نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس. دۆلەت ئىچىدە بۇ مەسىلە ھەققىدە ئەڭ ئاۋۋال پىكىر يۈرگۈزگەن ئالىم ۋاڭ رىۋېي ئىدى. ئۇ 1935 ـ يىلى «تىيانشان مەجمۇئەسى» نىڭ بىرىنچى جىلد ئالتىنچى سانىدا «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمكى تارىخى» نامىدىكى ماقالىسىنى ئېلان قىلدى، ماقالىدە دىڭلىڭلار بىلەن ھۇنلار بىر مىللەت، ھەر ئىككىلىسى تۈرك سىستېمىسىدىن؛ قاڭقىل، تېلى، ئۇيغۇرلار-نىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، ھالبۇكى بۇ ئۈچى يەنە كېلىپ خەن دەۋرىدىكى دىڭلىڭلاردۇر. شۇڭا دىڭلىڭلار تۈرۈك مىللىتى ھېسابلىنىدۇ، ھازىرقى ئۇيغۇرلارمۇ تۈرك مىللىتىدىن بولغاچقا،

دىڭلىڭلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى دەپ دەلىللەشكە بولىدۇ دەپ قارىدى. ماقالىدە يەنە دىڭلىڭلار شىمالىي ۋېي دەۋرىدە قاڭقىل دەپ ئاتالغانىدى، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر بولسا دىڭلىڭ ياكى بەزىدە چىلى دەپ ئاتىغانىدى، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تارىخ كىتابلاردا تېلى دەپمۇ ئاتالدى دېگەننى ئىلگىرى سۈرگەنىدى، دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارنىڭ ئىچىدە ۋاڭ رىۋېينىڭ نۇقتىئىنەزەرىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى سەل-پەل پەرقلىنىدىغان ئالىملاردىن يەنە لى فۇتۇڭ بار ئىدى.[1]

لېكىن ئالىملارنىڭ ئىچىدە يۇقىرىقىدەك نۇقتىئىنەزەرگە قارىتا گۇمانىي پوزىتسىيە بىلەن قارايدىغانلارمۇ، پۈتۈنلەي قارشى پوزىتسىيە تۇتىدىغانلارمۇ بار ئىدى، مەسىلەن، فېڭ چېڭجۈن، جوۋلىيەنكۇن، جۇباۋلۇڭ قاتارلىقلار شۇنداق قاراشتا ئىدى.

فېڭ چېڭجۈن «قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قۇس، پىشامشانلىقلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشى توغرىسىدا»[2] ناملىق ماقالىسىدا قاڭقىللار دىڭلىڭلاردىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بۇ توغرىسىدا ھېچقانداق دەلىل يوق. قاڭقىل دەپ ئاتىلىپ قېلىشى بولسا پەقەتلا ئۇلارنىڭ «ھارۋىسىنىڭ چاقىنىڭ ئېگىز، شادىسىنىڭ كۆپ» لىكىدىن، ھارۋا ياساشقا ماھىرلىقىدىن بولغان، بۇ تاڭ دەۋرىدىكى قارا ھارۋىلىقلار، يۇەن دەۋرىدىكى قاڭلى (ھاراۋا دېگەن مەنىدە) لارنىڭ نامىنىڭ، كېلىپ چىقىشى بىلەن ئوخشاش، يەنى باشقا ئىرقتىكىلەرنىڭ بۇ ئىرقنى ئاتاشتىكى نامىدەك قىلىدۇ؛ ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتاشتىكى نامىنىڭ ئورنىنىمۇ قاڭقىل دېگەن نام ئىگىلەپ كەتكەندەك قىلىدۇ دەپ قارىدى.

---

① لى فۇتۇڭ «تېلى قوۋمى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «شىنيالڭ مۇزېيىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى مەجمۇئەسى» نىڭ 1947 - يىللىق 10 - ئايدىكى 1 - سانىغا بېسىلغان.

② «فۇرېن ئىلمىي مەجمۇئەسى» نىڭ 1942 - يىللىق 12 - ئايدىكى 11 - جىلد بىرىنچى ئىككىنچى بىرلەشمە سانىغا بېسىلغان.

جوۋلىيەنكۇن «دىڭلىڭلارنىڭ ئىرقىي بىلەن تىلى ۋە ئۇلار-
نىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قوۋملار بىلەن مۇناسىۋىتى»[1] نام-
لىق ماقالىسىدە گەرچە "چىلى يەنى تېلىدۇر" دەپ قارىغان
بولسىمۇ، "چېلىلار قاڭقىل ئەمەس" دەپ ھېسابلاپ، "تېلىلار
تۈرك ئىرقىدىن" دېگەن قاراشقا قارىتا تېخىمۇ باشقىچە قاراشتا
بولغانىدى ھەمدە «جىنىنامە، مورۇڭجۇن ھەققىدە خاتىرە» دىن
جىن دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن چىلىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم
مىللەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، يېقىنقى زامان شەرق
ۋە غەرب ئالىملىرىنىڭ دىڭلىڭلار يەنى تېلىلاردۇر ياكى دىڭلىڭ
بىلەن تېلى ئوخشاش بىر خىل نامنىڭ پەرقلىق تەرجىمىسى،
شۇڭا ئىككىسى ئوخشاش دېگىنىنىڭ ھەممىسى توغرا ئەمەس
دېگەنىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بەش خىل سەۋەبىنى ئوتتۇرىغا قو-
يۇپ، دىڭلىڭلار قاڭقىللار ئەمەس دەپ چۈشەندۈرگەنىدى، ماقالى-
دە يەنە «دىڭلىڭلارنى تۈرك ئىرقىدىن دەپ قاراشقا بولامدۇ»
دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بەرگەندە، ئەگەردە تۈرك ئىرقىنى ياۋروپا
ئىرقىي بىلەن موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئارىلاشمىسى بولغان ئالاھىدە
بىر خىل تىپ دېيىلسە، ئۇ ھالدا يەنە شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇ-
كى، ھەرگىز دىڭلىڭلار تۈرك ياكى تۈركلەر دىڭلىڭ ئەمەس،
مەسىلەن، كۆپلىگەن كىشىلەر ئاددىي ھالدا بۇ ئىككىسىنى ئارى-
لاشتۇرۇۋېلىپ، "ئوخشاش بىر خىل نامنىڭ پەرقلىق تەرجىمە-
سى" دەۋالغان ئىدى. چۈنكى بۇ ئىككى ئىرقنىڭ ھەر قايسىسى-
نىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم بۆشۈك ماكانى، تەرەققىيات يولى بار،
گەرچە ئىككىسىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانى ئوخشىشىپ كەت-
تىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى قەتئىي ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ
دەپ كۆرسەتكەنىدى.
جۇباۋلۇڭ «خۇادۇڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي

---

[1] «جوڭشەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1957 - يىللىق 2- سانىغا بېسىلغان.

ژۇرنىلى» نىڭ 1958 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا «دىڭلىڭلار توغرىسىدا يېڭى ئىسپات» ناملىق بىر پارچە قىسقا ماقالە ئېلان قىلغانىدى، ماقالىدىكى نۇقتىئىنەزەر ۋە دەلىللەر ئاساسەن جوۋلىيەنكۇنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەر ئىككىلىسىلا سوۋېت ئالىملىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ، دىڭلىڭلار تۇرك ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دېگەننى تەشەببۇس قىلغانىدى.

جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى تۇركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئىرقىي تەۋەلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىمۇ ئىنتايىن ئۆزگىچە: (1) «جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»دە «تۇركلەر ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى بولۇپ، ئاشنا جەمەتىدىكى باشقا بىر قەبىلە ئىكەن» دېيىلگەن. (2) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» سىدە يەنە «بەزىدە تۇركلەرنىڭ ئەجداتلىرىنى ھونلارنىڭ شىمالىدىكى سەك دۆلىتىدىن دەپمۇ قارىلىدۇ» دېيىلگەن. (3) «سۇينامە، تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۇركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلار بولۇپ، ئۇرۇقىنىڭ نامى ئاشنا ئىدى» دېيىلگەن. (4) ھالبۇكى «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 197 ـ جىلد «تۇركلەر» دە يەنە پىڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقىنىڭ ئارىلاشمىسى دېگەننى تىلغا ئېلىپ، «تۇركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىڭلىباڭلىق ئارىلاشما غۇزلار بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى ئىدى، جەمەتىنىڭ نامى ئاشنا ئىدى» دېيىلگەن. (5) «يېڭى تاڭنامە، تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۇركلەرنىڭ ئاشنا جەمەتى قەدىمكى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ياشىغان» دېيىلگەن. يۇقىرىدىكى بىرقانچە خىل قاراشتا، پەقەت «جۇنامە» دە تۇركلەر ھۇنلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى، تۇركلەر غەيرى ھۇن مىللەتتىن ئەمەس دەپ ئېنىقلىما بەرگەندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئېنىق بىرنەرسە دېيىلمىگەنىدى، بولۇپمۇ

تۈركلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقى ئارقىلىق قالدۇرۇلغان خاتىرىلىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئورقۇن دەرياسى بويىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» گە ئاساسلانغاندا، «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دېيىلگەن. بۇ تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە ئېيتقان قاراشلىرى بولۇپ، ئەڭ ئىشەنچلىك قارش ھېسابلىنىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تېلىلارنى تەشكىل قىلغان ئاساسلىق قىسىم ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بىر مىللەت، بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ تېلىلار سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى يەنى تىلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى تېلىلار يېغىلىق، جېن، خەن دەۋرلىرىدىكى دىڭلىڭ، ۋېي، جىن جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىل (چېلى) لار ئىدى.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئۇلار بىلەن بىر مىللەت بولغان تېلىلار زور بىر مىللەت سىستېمىسى بولۇپ تەرەققىي قىلىپ، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا تارقالغانىدى، شەرقتە ھازىرقى بايقال كۆلىدىن غەربتە تاكى مەركىزىي ئاسىيادىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «سۇينامە تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تېلىلار نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا ئايرىلغان بولۇپ، جەمئىي 41 قەبىلە ئىدى، «گەرچە ئۇرۇق جەمەتلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تېلى دەپ ئاتىلاتتى»، ھالبۇكى تۈركلەردىن ئىبارەت بۇ تارمىقى «سۇينامە، تېلىلار ھەققىدە قىسسە» گە كىرگۈزۈلمىگەنىدى. تۈركلەرنىڭ كىرگۈزۈلمەسلىكىدىكى سەۋەب شۇكى، تاڭ دەۋرىدە «سۇينامە» نى تۈزگەندە، تۈركلەر ئاللىقاچان باش كۆتۈرۈپ چى-

قىلىپ، قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت (تۈرك خانلىقىنى) قۇرۇپ چىققان ئىدى، تىللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى بويسۇندۇرۇلۇپ، ئايرىم - ئايرىم شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولۇپ، تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغانىدى. شۇڭا «سۇينامە» نىڭ ئاپتورى تۈركلەر بىلەن تىللارنىڭ ئېتنىك ۋە ئىرقىي تەۋەلىكى مۇناسىۋىتىنى ئايرىۋالالماي، شۇ كىتابنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» ماددىسىدا تۈركلەرنىڭ ئەجداتلىرىنى خاتا ھالدا پىكلەياغلىق ئارىلاشما غوزلاردىن كېلىپ چىققان دەپ ھېسابلىغانىدى. پەقەت قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىنلا تۈركلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىر مىللەت ئىكەنلىكى، تىللارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكى ئاندىن ئايدىڭ بولدى. لېكىن ئاشنا جەمەتىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى بىلەن تۈرك مىللىتىنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكى يەنىلا ئېنىقسىز تۇرماقتا. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى» نىڭ 1982 - يىللىق 4 - سانى بىلەن 1983 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان شۆزوڭجىڭنىڭ «تۈركلەرنىڭ ئاۋۋالىقى مەزگىلىدىكى تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدا بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىلغانىدى، ماقالىدە تۈركلەرنىڭ يادىرو ئۇرۇقى بولغان ئاشنا جەمەتىنىڭ بىراق ئەجدادى غەربىي دېڭىز (ھازىرقى كاسپىي دېڭىز) بويىدىكى ساكلار دىن كېلىپ چىققان، كېيىن شەرقتە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ، خەن دەۋرىدە خۇزخۇر، خۇدات دەپ ئاتالغان، ئېلى مۇتەررز بولغاندىن كېيىن ھۇنلار تەرىپىدىن قۇل (زىلو) قىلىنغان، ھۇنلار زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا، جەنۇبقا قېچىپ بېرىپ، شەرقىي جىن دەۋرىدىكى قالايمىقانچىلىقتا ئارىلاشما غوزلارغا ئايلانغان، دېمەك تۈركلەرنىڭ يېقىن ئەجدادلىرى مانا مۇشۇ جۇرچى ئۇرۇقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان شىمالىي لياڭ

دەۋرىدىكى پېئىلىيائىلىق ئارىلاشما غۇزلاردىن كېلىپ چىققان، شۇ-
ئا «سۇينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەرنىڭ ئەجداد-
لىرى پېئىلىيائىلىق ئارىلاشما غۇزلار بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ نامى
ئاشنا ئىدى» دېيىلگەن. كېيىن ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي
تېغى) غا قېچىپ بېرىپ، «تۈرك» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا
باشلىغان، ئالتۇن تاغنىڭ ئەتراپىدا تېلى قوۋملىرى كۆپ بولغاد-
لىقتىن، ئاشنا ئۇرۇقى تېلىلارنىڭ دېڭىز قاينىمىغا كىرىپ كەت-
كەن، ۋە ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈنلەي تېلىلىشىپ كەتكەن، مىلادى
516 ـ 552 ـ يىلى مەزگىلىدە ئاشنا ئۇرۇقى پەيدىن پەي
تۈركلىشىشنى تاماملاپ بولغان، ھالبۇكى تۈرك مىللىتىنىڭ ئەڭ
ئاخىرقى قېتىم شەكىللىنىشى بولسا ئاشنا ئۇرۇقى بىلەن قاڭ-
قىل، تېلىلارنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭلاشقا VI
ـ VII ئەسىرلەردە چۆللۈكنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي يۇرتتا
مەيدانغا كەلگەن تۈرك خانلىقى، ماھىيەتتە تېلىلاشقان ساكلار
تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىق ھېسابلىنىدۇ دەپ كۆرسەتكەنىدى.
شۆزوڭجېڭنىڭ ماقالىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلەر توغرىسىدا خەنزۇ-
چە تارىخىي ماتېرىياللاردىن ھېچقانداق دېرەك تاپقىلى بولمايدۇ.
چۈنكى «جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەر ھۇنلار-
نىڭ ئايرىم بىر ئۇرۇقى» دېيىلگەندىن باشقا، يەنە تۈركلەرنىڭ
رىۋايەتتىكى ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تۆت نەپىرى خاتىرلەنگەن: «ئۇ-
لارنىڭ بىرى ئاق ياۋغازغا ئۆزگىرىپ كەتكەن، بىرىنىڭ ئېلى
ئابۇقان دەرياسى بىلەن كېم دەرياسى (ھازىرقى يەنىسەي دەرياسى-
نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۇلۇكېم دەرياسى) ئارىلىقىدا بولۇپ،
نامى قىرغىز ئىكەن، يەنە بىرسىنىڭ ئېلى چاۋكېمىش دەرياسى
بويىدا ئىكەن، قالغان بىرسىنىڭ ئېلى چاۋكېمىش تېغىدا ئى-
كەن» ، تۈركلەرنىڭ يىراق ئەجداتلىرىنىڭ غەربتىن شەرققە كۆ-
چۈپ بارغان كونكرېتنى جەريانى توغرىسىدا، شۆزوڭجېڭ ئۆزى

يازغان «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئازغىنە يېڭىچە پىكىر» ناملىق ماقالىسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى. لېكىن شۈزوڭجىڭ ئۆزىنىڭ ئاشۇ «ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىنى قايسى جايدا ئېلان قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئامالسىزمىز.

خېلى بۇرۇن 1958 ـ يىللاردىلا سېن جوڭمىيەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» (جوڭخۇا نەشرىياتى نەشرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ ئىككىنچى قىسمى (962 ـ 963 ـ بەتلەر) دىكى «تۈرك ئىرقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قاراش» دېگەن بايانىدا تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئالتۇن تاغدا تۇرغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى، تۈركلەر بىلەن هۇنلارنىڭ هەرگىز بىر ئىرىق ياكى پېڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلاردىن ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. ئۇ «تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئۇلارنىڭ ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە تۇرغانلىقى راستىنلا ئىشىنىشكە بولىدىغان پاكىت هېسابلىنىدۇ.» ئاتالمىش تۈركلەر هونلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى ياكى پېڭلياڭلىق ئارىلاشما غۇزلار دېگەنگە كەلسەك، «قەدىمكىلەرنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى دېگىنى كۆپىنچە باشقا قەبىلىسى دېگەن بىلەن مەنىداش بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئىنتايىن كەڭ، شۇڭا ئۇنى ئىرقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قاراشنىڭ ئورنىغا دەستىۋېلىشكە بولمايدۇ. بەش غۇزلارنىڭ هاكىم مۇتلەقلىقىدىن كېيىن شىمالدىكى خەلقلەر كۆپ قېتىم جەنۇبقا كۆچكەن، ۋېي تەيۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چېلىلار يۈنجوڭ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتو ناهىيىسى ئەتراپى) غا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. خېشى ئارىلىقىدىكى تۈرك قوۋملىرىنىڭ پېڭلياڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى تېخىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس،

ھالبۇكى ئۇلارنىڭ بۆشۈك ماكانىنى گوەنلوڭ (پىڭلياڭ) دەپ، كېيىن شىمالغا كۆچكەن دېيىش ئىشەنچلىك تارىخى بولمىسا كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ساكلارنىڭ قايسى خىل ئىرققا مەنسۇپ ئىكەنلىكى توغرىسىدا، نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ قارشى بىردەك ئەمەس، بەزىلەر گىرېك ئىرقى دېسە، بەزىلەر ئىران ئىرقى، ياكى سلاۋيەن ئىرقى دەيدۇ ھەتتا بەزىلەر بولسا تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ. گەرچە شۆزوڭجىڭنىڭ ماقالىسىدىمۇ تۈركلەرنىڭ يىراق ئەجدادىنى غەربىي دېڭىزدىكى ساكلاردىن كېلىپ چىققان دەپ تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركلەرنىڭ ساكلار ئىكەنلىكىنى قانداق بىلگەنلىكى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرمىگەنىدى.

قىسقىسى، تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بىلەن ئىرقى تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدا داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

(2) تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى بىلەن ئىجتىمائىي تۈزۈمى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار ئازادلىقتىن ئىلگىرى بىر بوشلۇق ئىدى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئاللىبۇرۇن 1946 - يىللاردىلا، موسكۋا ۋە لېنىنگرادتا برنشتام (ئا. ن. برنشتام) نىڭ «VI — VII ئەسىرلەردىكى ئورقۇن ۋە يەنىسەي ۋادىلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسى» ناملىق كىتابى بىرلا ۋاقىتتا نەشر قىلىنىپ، بۇ مەسىلە توغرىسىدا مەخسۇس مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن ئىدى. دۆلىتىمىزدە جاڭ جېيى 1950 - يىلى «ئىلىم - پەن خەۋەرلىرى» نىڭ 1 - جىلد 8 - سانىدا «كۆچمەن فېئوداللىق جەمئىيەت» دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلىپ، برنشتامنىڭ كىتابىدىكى نۇقتىئىنەزەرلەرنى تونۇشتۇر-

غانىدى. برنىشتام تۈركلەر VI ئەسىردىن ئىلگىرى ئورۇقداشلىق كوممۇنا تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرەتتى، VI — VIII ئەسىرلەرگە كەلگەندە پەيدىن - پەي بىر خىل دەسلەپكى فېئوداللىق جەمئىيەت (قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتمىگەن) كە قەدەم قويدى، لېكىن بۇ جەمئىيەت يەنە ئاز ساندىكى چارۋىچى قۇللارنىڭ تەركىبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى دەپ كۆرسەتكەنىدى.

1952 - يىلى، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى ماچاڭشۇ يازغان «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» ناملىق ئەسەرنى نەشر قىلدى، بۇ كىتابتىمۇ تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى توغرىسىدا بايانلار بار ئىدى. بىراق كىتابتىكى بايانلار قىسقارتىپ بايان قىلىنغاچقا، ماچاڭشۇ ئىككىنچى يىلى (1958 - يىلى) «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 3 - 4- سانلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى» ناملىق بىر پارچە ئۇزۇن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ كىتابىدا تولۇق شەرھىيلىمىگەن قارىشىنى تولۇقلاپ ئۆتتى. ماقالىدە ئۇ مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى، يەنى ئاشنا تۇمەن تۈرك خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىنكى تۈرك جەمئىيىتى بولسا قۇلدارلىق جەمئىيەت ئىدى، VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە يەنى ئاشنا قۇتلۇق 682- يىلى قايتا قۇرۇپ چىققان كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتىدىن كېيىن ئاندىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويدى؛ غەربىي تۈركلەر بولسا قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن بىۋاسىتە فېئوداللىق جەمئىيەتكە سەكرىگەن دەپ قارىغانىدى.

1959 - يىلى، خۇشياڭجى «لەنجۇ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «تۈرك خانلىقىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى — قوشۇمچە ماچاڭشۇ ئە-

پەندىگە مەسلىھەت» ناملىق ماقالىسىدە ئوخشىمىغان قارشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماقالىدە ئۇ تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرمىگەن، ئۇلار VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن تارتىپ، تاكى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىن كېيىنلا، ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى پۈتۈنلەي فېئوداللىزملىق خاراكتېرىگە مەنسۇپ بولۇپ قالغان دەپ يازدى.

1983 - يىلى جاڭ گۇاڭجى «چىڭخەي پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2 - سانىدا «تۈركلەر ۋە قۇلدارلىق تۈزۈم» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈنلەي، بۇ قاراشقا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

1965 - يىلى، سەي خوڭشىڭ «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 5 - سانىدا «تۈركلەرنىڭ قانۇنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى، ماقالىدە «ئۆلۈش يەر» بىلەن «مال چارۋىلارنىڭ ئەن - تامغىسى» ، «قۇل» بىلەن «غۇلام» ، «ئائىلە ۋە نىكاھ» ھەم مىراس قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىنغاندىن سىرت، تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىدە قۇلدارلىق تۈزۈم مەۋجۇت، لېكىن قۇللارنىڭ تۈركلەرنىڭ ئاھالە نىسبىتىدە ئىگىلىگەن سانى چوڭ ئەمەس، بەلكى «ئاسراندى مۇلازىم» ياكى ئائىلە ئەزاسى دېگەن سالاھىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقاتتى، شۇڭا ئۇلاردا پەقەت ئاتىلىق ھوقۇقىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈم شەكىللەنگەندى دەپ كۆرسەتكەنىدى.

1981 - يىلى، مەنمۇ «تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» نامىدىكى بىر پارچە ماقالىنى يېزىپ، «ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» نىڭ 3 - سانىدا ئېلان قىلغانىدىم. ماقالىدە تۈركلەردىكى قۇللارنىڭ كېلىش مەنبىئ-

يى، سالاھىيىتى، ئورنى ۋە باشقا تەرىپىتىكى ئەھۋاللىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتى، مەيلى شەرقىي تۈركلەر، كېيىنكى تۈركلەر ياكى غەربىي تۈركلەر بولسۇن ھېچقايسىسى فېئوداللىق تۈزۈمگە تەرەققىي قىلمىغانىنىڭ ئۈستىگە، بەلكى باشتىن ئاياغ قۇلدارلىق تۈزۈم باسقۇچىدا تۇرغان دەپ ھېسابلىغانىدىم. يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان شۈزوڭجىڭنىڭ «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدىمۇ تۈركلەرنىڭ جەمئىيىتىنى قۇلدارلىق تۈزۈم دەپ تەشەببۇس قىلغانىدى.

قەدىمكى دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان تۈرك قاتارلىق (يەنە ھۇن، موڭغۇللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ جەمئىيىتىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمنى بېسىپ ئۆتكەن ياكى ئۆتمىگەنلىك مەسىلىسى، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان ئۈزمەي تالاش - تارتىش قىلىپ كېلىۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرغىچە ھەل بولمىغان مەسىلەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ تالاش - تارتىشىغا چېتىشلىق بولغان مەزمۇنلارنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاساسلىق قىلىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمدە قول جەزمەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئاساسلىق ئۈستىگە ئالغۇچىلىرى يەنى مۇقەررەر ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرى دېگەندىن ئىبارەت دېگەن بۇ نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى، ھالبۇكى تۈرك قاتارلىق (يەنە ھۇنلار بىلەن موڭغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچمەن مىللەتلەر قۇلدارلىق تۈزۈمنى بېسىپ ئۆتمىگەن دەپ قارىغۇچىلار بولسا بۇ مىللەتلەرنىڭ قۇللىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئائىلە قۇللىرى، ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرى ئەمەس دېدى. بۇ دېگەنلىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئاساسلىق ئۈستىگە ئالغۇچىلىرى ئەمەس دېگەنلىكى ئىدى.

لېكىن تارىخىي ماتېرىياللار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تۈرك قاتارلىق
(هۇن، مۇڭغۇللارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ
قۇللىرى پۈتۈنلەي ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرى ئىدى. بۇنىڭ سەۋە-
بى بەزى كىشىلەر كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەھەت-
تىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئەھمىيەت بەرمىگەچكە، كۆپىنچە قۇل-
لارنىڭ شۇغۇللانغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى خاتا هالدا ئائىلە
ئەمگىكى دەپ هېسابلىۋالغاندى. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنداق ئە-
مەس ئىدى، چۈنكى كۆچمەن مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، چارۋا
- ماللار تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بولغاندىن سىرت، هەم ئىشلەپ-
چىقىرىش ۋاستىلىرى ئىدى، شۇڭا چارۋا - ماللارنى بېقىش،
سۇغۇرۇش، قوتانغا سولاش، كۈزەت قىلىش، تۆل ئېلىش، يۇڭ
قىرقىش، سۈت سېغىش ۋە ئائىلە قول هۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن
شۇغۇللىنىش قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى، ئائىلە ئەمگىكى بولغىنى
بىلەن هەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئىدى. بۇ خىل ئەمگەك
بىلەن قولىغا قامچا ئېلىپ مال هەيدەش، سۇ ۋە ئوت - چۆپ
قوغلىشىپ كۆچۈش، پەقەت چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ ئىش تۈر-
نىڭ ئوخشىماسلىقىدىنلا ئىبارەت ئىدى. بىراق هەممىسى ئىش-
لەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر ئىش تەرتىپىگە مەنسۇپ، يەنە كې-
لىپ، ئىنتايىن مۇهىم بىر ئىش تەرتىپى ئىدى. شۇڭا بۇ خىل
ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قۇللار دەل ئىشلەپچىقى-
رىش قۇللىرىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ خىل ئەھۋالنى خاتا
چۈشىنىۋېلىش ئارقىلىق ئاتىۋالغان ئائىلە قۇلدارلىق تۈزۈمى
ياكى ئائىلە باشلىقلىق قۇلدارلىق تۈزۈمىمۇ ئەمەلىيەتتە دەل
قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئۆزى ئىدى. تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈ-
مى فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغانمۇ ياكى قويمىغانمۇ دېگەن
مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇقىرىدىكى دەلىل ۋە باشقا
تەرەپلەردىكى دەلىللەرنى، ئىچكى مۇڭغۇل خەلق نەشرىياتى تەرد-

پىدىن نەشر قىلىنغان قاملاشمىغان ئەسىرىم «ھۇن تارىخى» بىلەن «مۇڭغۇللارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا ئايرىم - ئايرىم شەرھىيلەپ ئۆتكەنىدىم.

(3) غەربىي تۈركلەر توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

دۆلەت ئىچىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغانلار كۆپ ئەمەس ئىدى، ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ ھەقتە بىرەر پارچە ماقالىمۇ يوق ئىدى. ماتېرىيال تۈزۈش جەھەتتە جۇڭخۇا نەشرىياتى 1958 - يىلى سېن جوڭمىيەن يازغان «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نى نەشر قىلغان بولسىمۇ، پۈتۈنلەي شەرقىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا تەۋە ئىدى، غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى چەت ئەل ئالىملىرى توپلاپ، نەشرگە تەييارلىغانىدى. 1903 - يىلى فرانسىيىلىك چاۋانس ئېلىمىزنىڭ يازما ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ھەمدە غەربلىكلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن پايدىلىنىپ، «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ماتېرىياللار» ناملىق ئەسەرنى تۈزۈپ نەشر قىلغانىدى. 1932 - يىلى فېڭ چېڭجۈن بۇ كىتابنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، سودا نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى (1958 - يىلى جۇڭخۇا نەشرىياتى قايتا نەشر قىلدى) . بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماتېرىياللار ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئاز بولمىغان چۈشۈپ قالغان ئورۇنلار ۋە خاتالىقلار بولغاچقا، كېيىن سېن جوڭمىيەن «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما» (1958 - يىلى جۇڭخۇا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان) ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ، «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دىكى كەمتۈكلەرنى تولۇقلاپ، چاۋانسنىڭ كەتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكلىرىنى تۈزەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، جاڭ شىڭلياڭ 1930 - يىلى ئىزاھلاپ نەشر قىلدۇرغان «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (ھازىر جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ

1979ـ يىللىق قايتا نەشىر نۇسخىسى بار) غىمۇ غەربىي تۈركلەر-
نىڭ تارىخىغا ئائىت ئاز بولمىغان جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ
خاتىرىلىرى كىرگۈزۈلگەنىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن مەخسۇس غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا
ئائىتاپ يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ تۇنجىسى، خۇجۇيىڭ بىلەن جاۋيوڭ-
فۇ بىرلىشىپ يازغان «غەربىي تۈركلەر توغرىسىدا»[①] ناملىق ما-
قالە ئىدى، ماقالىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى
ۋە غەرب، شەرق دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىشى، غەربىي تۈرك-
لەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، غەربىي تۈرك
ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقەررز بولۇشى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەر-
بىي تۈركلەرنىڭ زېمىنلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى
سىياسىي تەدبىرلىرى بايان قىلىنغانىدى. كېيىن ۋاڭ جىرلەي
يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»[②] بىلەن شىنجاڭ ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈل-
گەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»[③] ناملىق ئىككى كىتابتىمۇ
غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك باب پاراگرافلار بار
ئىدى، گەرچە يۇقىرىدىكى ئۈچ پارچە ئەسەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ
ئۆز ئالدىغا قىممىتى بولسىمۇ، بىراق قوللانغان قاراشلىرى ئوخ-
شاش بولمىغانلىقتىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ مىللەت قىياپەتلىرى
بىلەن جەمئىيەت قىياپەتلىرى توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىمۇ كۆپ
ئەمەس ئىدى.

1982 ـ يىلى «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2 ـ سانىدا،
ۋاڭ خۇەننىڭ «ئاپاقاغان غەربىي تۈركلەرنىڭ قۇرغۇچىسى —
قوشۇمچە تۈرك خانلىقىنىڭ بۆلۈنىشى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى-

---

① 1977ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان.
② 1980 ـ يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان.
③ 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان.

ىنىڭ شەكىللىنىشى» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىندى، ماقالىدە غەربىي تۈرك خانلىقىنى شەكىللەندۈرگەن ھەرقايسى قىسىملار. نىڭ كۆچلىرىنى غەرب تەرەپ قاغان قىسمى ۋە غەرب تەرەپ قاغانى دەپ، غەربىي تۈرك خانلىقىنى غەرب تەرەپ قاغانى بىلەن غەرب قاغانىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىغانىدى. ئەمما مەزمۇن جەھەتتە نۇرغۇنلىغان ئاساسلىق دەلىللەر ئۈستىدە قىياسلار يۈر. گۈزگەنىدى، مەسىلەن، مۇنداق دېگەنىدى: «غەرب تەپ قاغانى. دىكى تۈركلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا پەقەت قىياسلا قىلىشقا بولىدۇ» ؛ «ئاپا قاغانىنىڭ بۆرى قاغاندىن كېيىنكى ئىككىنچى غەرىب تەرەپ قاغانى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» (يەنىلا پەرەز) ؛ «ئاپاقاغانىنىڭ ئوردىسى توغرىسىدا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خاتىرى. لەردىن ھېچقانداق دەلىل تاپقىلى بولمايدۇ، بۇ ھەقتىمۇ پەقەت قىياسلا يۈرگۈزۈشكە بولىدۇ» ؛ «غەربىي تۈرك خانلىقىنى ئاپا قاغان قۇرغان، مىلادى 585 يىلى 5 ـ ئايدا سۈي ۋېندىنىڭ يەن چىنى ئاپاقاغانىنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىشى ئېھتىمال سۈي سۇلالى. سىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ھەمدە غەربىي تۈركلەرنى دالالەت قىلى. شىغا ۋەكىللىك قىلسا كېرەك، بۇ باسقۇچتىكى ئەھۋاللار توغرى. سىدىمۇ، تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرە يوق، شۇڭا پەقەت مۇشۇن. داق قىياس قىلىشقىلا بولىدۇ» ؛ «تاردۇش قاغان بىلەن ئاپاقاغان. نىڭ زىددىيىتى ۋە توقۇنۇشۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىمۇ، تارىخنا. مىلەردە ھېچقانداق دەلىل يوق، بۇنىڭدىمۇ پەقەت قىياسلا يۈرگى. زەلەيمىز» قاتارلىقلار. ئومۇمەن ۋاڭ خۇەنىنىڭ ماقالىسىدە قى. ياس ھەددىدىن كۆپ، دەلىللەرنىڭ چۈشەندۈرۈلىشى يېتەرسىز بولغاچقا، كىشىنى قايىل قىلىشى قىيىن ئىدى. بۇنىڭغا جاۋابەن مەن 1984 ـ يىلى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1ـ سانىدا «غەربىي تۈركلەرگە ئائىت خاتىرىلەر» ناملىق ماقالەم. نى ئېلان قىلىپ، مۇنداق تۆت نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم: (1)

غەربىي تۈركلەرنىڭ بۈزرۈكۋار بوۋىسى ئىستەمى بىلەن تاردۇشنىڭ شەرق ۋە غەربىي تۈركلەرگە قاراتقان قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەلتۈرۈشى؛ (2) غەربىي تۈركلەرنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە بۆلۈنۈشى؛ (3) غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقەررەز بولۇشى؛ (4) ھاكىمىيىتى مۇقەررەز بولغاندىن كېيىنكى غەربىي تۈركلەرنىڭ كونكرېتنى تارىخىنى تېخىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىش ئۈچۈن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلىش كېرەك.

ئۇنىڭدىن سىرت، ۋاڭ خۇەن ماقالىسىدا يەنە تۈركلەرنىڭ غەرب شەرق دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈش سەۋەبى توغرىسىدا، كونا قاراشلارغا رەددىيە بېرىپ، ئۇنى خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت بىلەن سۈي سۇلالىسى يولغا قويغان ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتىدىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلىغاندى. ئەمما مەن بۇنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سەۋەب دەپ قارايمەن. ھەل قىلغۇچى ئاساسلىق سەۋەب دېيىلسە، يەنى تۈركلەرنىڭ كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ تارقاقچانلىقى، ئاجىز ۋە مۇقىمسىز خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىس جەھەتتىن ئەكس ئەتكەن تەشكىلىي جەھەتتىكى بوشاڭلىقى، ھاكىمىيەتنى ئۇزاققىچە مۇستەھكەملەشتىكى پايدىسىزلىقى، دۆلەت كۈچىنىڭ تۇيۇقسىز كۈچىيىپ، تۇيۇقسىز ئاجىزلىشىشى، بەزىدە روناق تېپىپ، بەزىدە زاۋالغا يۈز تۇتۇشى تۈپەيلىدىن ھەرقايسى قىسىملارنىڭ كۈچى رەھبەرلىك مەركىزىدىن ناھايىتى ئاسانلا ئايرىلغان، ھەر قايسىسى بىر تەرەپنى ئىگىلىگەن ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى؛ بۇنىڭغا توختىماي ئېلىپ بېرىلىدىغان كۆچۈش بىلەن ئوقيا ئاسقان چەۋەندازلارنىڭ يۆتكىلىش خاراكتېرىنىڭ زور بولۇشىنى قوشقاندا، قۇدرەت تېپىپ سىرتقا كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بېرىپ، زېمىنى مىسلىسىز كېڭەيگەن چېغىدىمۇ، قويۇق ئىقتى-

سادىي ئالاقە بىلەن مۇستەھكەم سىياسىي تەشكىلىنىڭ كەمچىل بولۇشى، ئەڭ ئالىي يولباشچىنى ھەرقايسى قىسىملارنىڭ كۆچىگە نىسبەتەن چامى يەتمەس قىلىپ قويانتى، نەتىجىدە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دەماللىقتا بىرەر ماجىرا (ھەتتا بەزىدە ماجىرا يۈز بەرمىگەندىمۇ) يۈز بېرىپ قالسا، ئەڭ ئالىي يولباشچىنىڭ ئۇنى تىزگىنلەشكە قۇربى يەتمىگەنىنىڭ ئۈستىگە، بۆلۈنمىچىلىك ۋەزىيەت ناھايىتى ئاسانلا مەيدانغا كېلەتتى. دې-مەك بۇ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئامىللار توغرىسىدا ۋاڭ خۇەن-نىڭ ماقالىسىدا بىرنەرسە دېيىلمىگەندى. بۇ ھەقتە مەن 1982-يىلى «جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخى مەجمۇئەسى» نىڭ 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان قاملاشمىغان ماقالەم«غەربىي تۈركلەرنىڭ تارى-خىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا مۇلاھىزە» دە ئوتتۇرىغا قويغان بىرىنچى مەسىلەم «تۈركلەرنىڭ غەرب شەرق دەپ ئىككى قىسمغا بۆلۈنىشىدىكى سەۋەبلەر» دە بەزى دەلىللەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنىدىم، ماقالەمدىكى ئىككىنچى مەسىلىدە — «غەربىي تۈركلەرنىڭ قوۋملىرىنىڭ تەشكىل تېپىشى» (غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان 21 قەبىلىسىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشى) ؛ «غەربىي تۈركلەرنىڭ زېمىن دائىرىسى ۋە ئۇلارنىڭ قارام ئەللىرى» ، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈرك-لەرنىڭ زېمىنلىرىدا تەسىس قىلغان مەھكىمە، ئايماق، قورغان-لىرى» قاتارلىق مەسىلىلەرنى بايان قىلدىم.

ئەگەر ئازادلىقتىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە غەربىي تۈركلەرگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى ئىنتايىن ئاز دېيىلسە، ئۇ ھالدا غەر-بىي تۈركلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ كەينىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان غەربىي تۈركلەرنىڭ باشقا قوۋملىرىدىن بولغان تۈرگەشلەرگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى تېخىمۇ يوق دېيەرلىك ئىدى. تاكى يېقىندىلا - 1984 - يىلى «تارىخ تەتقىقا-

تى» ژۇرنىلىنىڭ 3 ـ سانىدا شۆزوگجىڭ يازغان «تۈرگەش خانلىقىنىڭ روناق تېپىشى ۋە ھالاك بولۇشى» ناملىق ماقالە (تەخمىنەن 30 مىڭ خەت) ئېلان قىلىنىدى. ماقالىدە (1) تۈرگەشلەرنىڭ ئۈچ چوڭ جەمەتى (يەنى تۈرگەش، چەبىش، چۇمۇكۇن) نىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى؛ (2) ئاقساقال ئۈچئېلىنىڭ دەسلەپكى تۈرگەش ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشى؛ (3) ئۈنىڭ ئوغلى شاھكۆلىنىڭ دەۋرىدە تۈرگەش خانلىقىنىڭ رەسمىي شەكىللىنىشى؛ (4) چەبىش سۇلۇنىڭ تۈرگەش خانلىقىنى قايتا قۇرۇشى؛ (5) قارا جەمەت (سۇلۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن سېرىق جەمەت (شاھكۆلىنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ئۆز ئارا ھاكىمىيەت تالىشىشى ۋە خانلىقنىڭ مۇنقەرز بولۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى. ماقالىدە كۆپىنچە ئىلگىرىكىلەر بايقىمىغان مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. بۇ دۆلەت ئىچىدە يېقىنقى 60 يىل ئىچىدە تۈرگەشلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان بىردىنبىر سالمىقى بار مەخسۇس ماقالە ھېسابلىنىدۇ.

(4) سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن تۈركلەرنىڭ ئۇچرىشىشى كۆپ بولغاچقا، مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى، بەزىدە ئىككى ئارىدا ئۇرۇش بولغان بولسا، بەزىدە تىنچ بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالاقىسى بار ئىدى، شۇنداق بولغاچقا، بۇ جەھەتتىكى ماقالىلەر ئاز ئەمەس ئىدى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋاڭ توڭلىڭنىڭ «خەن تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ قۇدۇلىشىش سىياسىتى»① ناملىق ماقالىسى بىلەن كۇاڭ پىڭجاڭنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى

① 1929 ـ يىلىدىكى «تارىختۇناسلىق مەجمۇئەسى» نىڭ يىللىق دوكلاتى 1 ـ سان.

مەلىكىلەر ئارقىلىق قۇدۇلىشىش توغرىسىدا تەھسىل»[1]ناملىق
ئىككىلا ماقالە بار ئىدى. ۋاڭ توڭلىڭنىڭ ماقالىسىدە خەن، تاڭ
سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى قۇدۇلىشىش توغرىسىدا كۆپلەپ توختال-
غان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى
توغرىسىدا مەخسۇس توختىتىلىپ ئۆتمىگەنىدى، شۇڭا ئۇنىڭ
ماقالىسىدە تۈركلەرگە چېتىشلىق بولغان مەزمۇنلارمۇ ئانچە كۆپ
ئەمەس ئىدى. كۇاڭ پىڭجاڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايونىدى-
كى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان قۇدۇلىشىشى
توغرىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك توختىتىلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ
مەقسىتى خۇددي ئۆزى ئېيتقانداق «لى جەمەتىنىڭ تاڭ خاندانى-
نىڭ قۇدۇلىشىش ئىشى، پۈتۈنلەي ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئى-
دى». شۇ سەۋەبلىك بۇ ماقالىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول
بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك، تۈرگەش، ئۇيغۇرلار بىلەن
بولغان قۇدۇلىشىشى تىلغا ئېلىنغاندىن تاشقىرى، سىرتاردۇشلار
بىلەن غەربىي تۈركلەرگە دائىر مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى. ئازادلىق-
تىن كېيىن چېن يۈەنكې «تاڭ گاۋزۇڭنىڭ تۈركلەرگە بەيئەت
قىلغانلىقىغا ئائىت ۋەقەسى ھەققىدە»[2]ناملىق بىر پارچە ماقالە
يېزىپ ماقالىدە تاڭ گاۋزۇ لى يۈەن تەييۇەندە قوشۇن باشلاپ
چىققاندا، تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان، ھالبۇكى تاڭ تەيزوڭ لى
شىمىننىڭ بۇ ۋەقەگە قارىتا باشقىچە سىياسىتى بولغاچقا، كېيىن
مۇئەررىخلەر قەستەنگە چۈشۈرۈپ، ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى كېيىن-
كىلەرگە ئاشكارا قىلمىغان، بىراق غەيرى رەسمىي تارىخلار بە-
لەن باشقا تارىخىي كىتابلاردا بۇ ۋەقە توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇ-
رۇلۇپ، ئوچۇق ھالدا «تاڭ خاندانىنىڭ گۈللىنىپ مۇتەقەرز بول-
غۇچە بولغان ئىشلىرىنى بايان قىلغاندا، بۇ مۇھىم دېلونى ئاشكارا

① 1935 ـ يىلىدىكى «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» نىڭ 2 ـ جىلد 2 ـ سانى.
② «لىڭنەن ئىلمىي ژۇرنىلى» 1951ـ يىل، 11ـ جىلد 2ـ سان.

قىلغان» دەپ كۆرسەتكەندى.

سۈي سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر مەخسۇس ماقالىلەردىن 1981 ـ يىلى سالىڭ رۇڭ يازغان «تۈركلەر بىلەن سۈي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە»① ناملىق ماقالە بار ئىدى. ماقالىدە ئاساسلىق قىلىپ تۈركلەرنىڭ سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئارىلىشىپ قېلىشىنىڭ خاراكتېرىنى «ۋەتەننى پارچىلاش جىنايىتى» دەپ قاراشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە يۈرگۈزگەنىدى. ئاپتور تۈركلەر ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەت، تۈركلەر بىلەن سۈي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، گەرچە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ئۇ پەقەتلا «ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىش ۋە ئائىلە ماجىراسى» دىنلا ئىبارەت. چۈنكى بەزىلەر باراۋەرلىك نەزەرى بىلەن تۈركلەرنى ۋەتىنىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى دەپ قارىمىغانلىقى ئۈچۈن، تېخىمۇ مۇھىمى ئەينى ۋاقىتتىكى شەرقىي تۈركلەر بىلەن سۈي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئورنىتىلغان بەيئەت قىلىش مۇناسىۋىتىنىڭ كونكرېتنى جەريانىنى توغرا كۆزدىتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئارىلىشىشىنى يەنىلا بۇرۇنقىدەك «يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى» دېگەن ئەنئەنىۋى كونا رامكىغا سېلىۋالغاچقا، شۇڭا ئۇنى خاتا ھالدا «ۋەتەننى پارچىلاش جىنايىتى» دەپ ئاتىۋالغان دەپ كۆرسەتكەنىدى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ماقالىلەردىن جەمئىي تۆت پارچىسى بار: ئۇنىڭ بىرى ۋېي گوجۇڭ

---

① «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 ـ يىللىق 4 ـ سان.

يازغان «تاڭ تەيزوڭنىڭ مىللىي سىياسىتى توغرىسىدا مۇلاھىـ
زە»[1] ناملىق ماقالىسى؛ ئىككىنچىسى، جاڭ شيۇلىڭ يازغان
«تۈركلەرنىڭ ئىچكىي جايلارغا كۆچۈشىدىن تاڭ تەيزوڭنىڭ مىلـ
لىي سىياسىتىگە نەزەر»[2] ناملىق ماقالە؛ ئۈچىنچىسى، رىن
چوڭيۇ بىلەن لوشىنيۇ بىرلىشىپ يازغان «تاڭ دەۋرىنىڭ قۇدۇـ
لىشىش سىياسىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە»[3] ناملىق ماقالە؛ تۆتىنـ
چىسى، شۈي پېيكۈن يازغان «تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىـ
شى ۋە ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»[4]
ناملىق ماقالە ئىدى.
ۋېي گوجوڭنىڭ ماقالىسىدە تاڭ تەيزوڭنىڭ ئىچكىرىي ئۆلـ
كىلەردىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا قوللانغان
سىياسىتى كەڭ كۆلەمدە بايان قىلىنغان، مەزمۇنى يالغۇز تۈركـ
لەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ.
جاڭ شيۇڭنىڭ ماقالىسىدە تاڭ تەيزوڭنىڭ جېنگۇەننىڭ 4ـ
يىلى (مىلادىيە 630 ـ يىلى) تۈرك ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن
كېيىن يوۋجۇ ئايمىقىدىن لىڭجۇ ئايمىقىغىچە بولغان جايلاردا
شۈن، يۇ، خۇا، چاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماقتا تۇتۇق مەھكىمىـ
سىنى تەسىس قىلىپ ئىچكىرىگە كۆچكەن تۈركلەرنى ئورۇنلاشـ
تۇرغانلىق ۋەقەسى ئارقىلىق، تاڭ تەيزوڭنىڭ مىللىي سىياسىـ
تىنى بىر خىل تەرەققىپەرۋەر ۋە ئۇتۇقلۇق سىياسەت دەپ مۇئەيـ
يەنلەشتۈرگەنىدى، رىن چوڭيۇ بىلەن لوشىنيۇ بىرلىشىپ يازـ
غان ماقالىدە بايان قىلىنغان مەزمۇنلار تېخىمۇ كەڭ بولۇپ،
يالغۇز تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى
قۇدۇلىشىش سىياسىتى تىلغا ئېلىنىپلا قالماي، بەلكى تاڭ سۇلاـ

---

① «شىمال مەجمۇئەسى» 1979 ـ يىللىق 5ـ سان.
② «مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1980 ـ يىللىق 3 ـ سان.
③ «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 ـ يىللىق 1 ـ سان.
④ «تارىخشۇناسلىق ئايلىق مەجمۇئەسى» 1984 ـ يىللىق 1ـ سان.

لىسىنىڭ شەرقىي تۈركلەر، كېيىنكى تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، تۈيغۇنلار، تۈبۈتلەر، تەنجاۋلار بىلەن بولغان قۇدۇلىشىشمۇ تىلغا ئېلىنغانىدى. ماقالىدە فېئودالىلىق دەۋردىكى قۇدۇلىشىش بىر خىل سىياسىي ھەرىكەتتۇر، شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدۇلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئىككى خىل مەقسەتكە ۋە ئىككى خىل رولغا ئىگە: بىرى، ئۇنى قارشى تەرەپنىڭ ئېلىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ، كۈچلۈك دۈشمەننى يوقىتىشنىڭ قورالى قىلغان (مەسىلەن، شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىشنى مەقسەت قىلغان قۇدۇلىشىش)؛ ئىككىنچىسى، ئۇنى ياتلارنى ئۆزىگە تارتىپ پارچىلاشنىڭ، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ۋاستىسى (مەسىلەن، ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپ ئۆگلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان قۇدۇلىشىش) قىلىنغان. ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدۇلىشىش تاڭ سۇلالىسىنىڭ نام - ئاتىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بايلىقى بىلەن باشقا پايدىلارغا ئېرىشىشنى كۆزلەش ئۈچۈندۇر. لېكىن قۇدۇلىشىش ئوبيېكتىپ جەھەتتە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى قويۇقلاشتۇرغان دەپ كۆرسەتكەنىدى.

غەربىي تۈركلەر بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى بايان قىلىنغان ماقالىلەردىن پەقەت چېن گوشەن يازغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ قوۋمىلىرى بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»① ناملىق ماقالىلا بار ئىدى. ماقالىدا شەرق، غەربىي تۈركلەرنىڭ بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ تاماملىنى-

① «تارىخ ئوقۇشلۇقى» 1981 - يىللىق 7 - ئايلىق سانى.

شى، سۇي سۇلالىسى يولغا قويغان بۆلۈۋېتىش، ئارىغا بۆلگۈنچى-لىك سېلىش سىياسىتىنىڭ غەلىبىسى؛ غەربىي تۈرك ھاكىمىيى-تى سۇي سۇلالىسىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا قۇرۇلغان، شۇڭا ئۇ دەسلەپ قۇرۇلغان ۋاقىتتىلا، سۇي سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان-دى، كېيىن تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندا، غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىشنى قولغا كەلتۈ-رۈش ئۈچۈن ئولپان ۋە ئەلچىلەرنى ئۈزمەي ئەۋەتىپ، سۇي سۇلالىسىغا قاراتقان ئولپان تەقدىم قىلىش ئەنئەنىسىنى داۋاملاش-تۇرغانىدى. جېنگۇەننىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 633 - يىلى) تاڭ تەيزوڭ غەربىي تۈركلەردىن بولغان نىيۋاتقا ئىشپارا تۇغلۇق قاغان دېگەن ئۇتۇغاتنى بەردى ھەمدە دۇمباق، تۇغ ھەدىيە قىل-دى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي تۈركلەر بىرەر چوڭ ئىشقا دۈچ كەلگەندە پۈتۈنلەي تاڭ سۇلالىسىدىن «يولىيورۇق» سورايدى-غان بولۇپ قالغان، يېڭى قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ جەزمەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئۇتۇغاتى»غا ئېرىشكەندىن كېيىنلا ئاندىن قانۇنلۇق بولۇپ، رەسمىيلىشەتتى؛ بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، غەربىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بىر يەرلىك ھاكىمىيەتتۇر؛ «يولىيورۇق سوراش» بىلەن «ئۇتۇغاتقا ئېرىشىش» قەدىمكى جۇڭگودىكى فېئوداللىق دۆلەتلەرنىڭ بىرلىكىنىڭ سىمۋولى، ھوقۇق مەركەزلەشكەن پا-دىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ ئىپادىسى دەپ كۆرسەتكەن. ماقالىنىڭ ئا-خىردا يەنە مىلادىيە VI — VIII ئەسىرلەردىكى غەربىي تۈركلەر بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى شۇنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇكى، غەربىي تۈركلەر جۇڭگونىڭ قەدىم-كى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت، غەربىي تۈركلەرنىڭ پائالى-يەت ئېلىپ بارغان رايونلىرى بولسا جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ بىر تەشكىلى قىسمىدىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتكەنىدى.

(5) ئەنشىدىكى تۆت قورغان توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار بۇنىڭدا ئاساسلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئەنشىدە تەسىس قىلىنغان تۆت قورغاننىڭ سۇيابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئالمايدىغانلىقى بىلەن سۇياب قورغىنىنىڭ ئاگنى مەھكىمىسى دائىرىسىدە ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنغاندى.

دۆلەت ئىچىدە ئەڭ ئاۋۋال بۇ ھەقتە ئېلان قىلىنغان ماقالە 1934 ـ يىلى جۇ يىلياڭ تەرجىمە قىلغان ياپونىيە ئالىمى داگۇشېڭجىن 1925 ـ يىلى يازغان «ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر»[1] ناملىق ماقالە ئىدى. ماقالىدە ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ نامى ئىككى «تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى سۇياب دەپ خاتىرىلەنگەن؛ ھالبۇكى شۇ ئەسەرنىڭ «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە بولسا كۇسەن، ئۇدۇن، ئاگنى، سۇلى دەپ كۆرسىتىلگەن، يۇقىرىدىكى ئىككى خىل قاراشنىڭ ئىچىدە بىرىدە سۇيابنى تۆت قورغاننىڭ بىرى دەپ كۆرسەتكەن، يەنە بىرىدە ئۇنىڭ ئورنىنى ئاگنى ئىگىلىگەن، مانا بۇ ئەڭ كۆرۈنەرلىك پەرق دەپ ئاتىغانىدى. ماقالىدە ئاپتور يەنە تەيزوڭنىڭ دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى تېخى سۇيابقا يېتىپ بارمىغانىدى، سۇياب ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى توقماقنىڭ ئەتراپىدا بولغانلىقتىن، يەنىلا غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى مۇھىم بىر جاي ئىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شۇەنزاڭ بۇ جايغا بارغان، ئۇ ئەزەلدىن «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە ئېيتىلغاندەك «سۇياب شەھىرى ئاگنى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دائىرىسىدە» دەپ قارىمىغانىدى. ئەمەلـ

① ئەسلى تېكىستى 1925 ـ يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان «دوكتور شىراتورى كۇراكىچىنى خاتىرىلەش شەرقىي ئوكيان تارىخ مەجمۇئەسى» دە بېسىلغان. تەرجىمىسى «يۈيگوڭ مەجمۇئەسى» نىڭ 1934 ـ يىلىدىكى 1 ـ جىلد 11 ـ سانىغا بېسىلغان.

يەتتە سۇياب تۆت قورغانىنىڭ بىرىدۇر، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەردىن بولغان ئاشنا قۇلىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، سۇ-يابنى ئىشغال قىلىشى ئۇنىڭ ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىدىن خېلى كېيىنكى ئىش ئىدى. شۇڭا «كونا تاڭنامە. غەربىي روڭلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ كۇسەن دۆلىتى ماددىسىدىكى كۇسەنگە «قوشۇپ ئۇدۇن، سۇلى، سۇيابتىن ئىبا-رەت تۆت قورغانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېگىنى گاۋزوڭنىڭ دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ھەرگىزمۇ تەيزوڭنىڭ دەۋرىدىكىسىگە قارىتىلغان ئەمەس دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن ۋېي چۈەن «تارىخ ئوقۇشلۇقى»نىڭ 1964- يىللىق 11 - ، 12 - بىرلەشمە سانلىرىدا، «تارىخىي مەنبەلەردە ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ نامىنىڭ قانداق خاتىرلەن-گەنلىكى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى، ئىلگىرى سۇرگەن قاراشلىرى جۇيىلياڭنىڭ تەرجىمە ماقالىسىدىكى قاراش-لاردىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

1974 - يىلى يىن مېڭلۇننىڭ «مەدەنىيەت تارىخ پەلسەپە» ژۇرنىلىنىڭ 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «تاڭ سۇلالىسى دەۋرى-دىكى سۇياب شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى» ناملىق ماقالى-سىدە سۇيابنىڭ ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توقماق شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكى، تاڭ گاۋ-زۇڭنىڭ شەنچىڭ 3 - يىلى (658 - يىلى) ئاشنا قۇلىنىڭ توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن قورغان بولۇپ تەسىس قىلىن-غانلىقى، ئاگىنىنىڭ سۇيابنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ تۆت قورغاننىڭ بىرىگە ئايلىنىشىنىڭ بولسا تاڭ شۈەنزوڭنىڭ كەييۈەن 7 - يىلى (719 - يىلى) ئىكەنلىكىنى تەپسىلىي بايان قىلغانىدى. ئۇنىڭ-دىن سىرت يەنە تارىخنامىلەردە خاتىرلەنگەن «سۇياب ئاگنى تو-

تۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق گورنى» ۋە «گوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇيابتىن باشقا، ئاگىنىدىمۇ بىر سۇياب بار» دېگەن خاتا قاراشلار-مۇ پەرقلەندۈرۈلگەنىدى. ھالبۇكى ئاپتورنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يەكۇ-نى «سۇياب ئاگنى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق گورنى ئە-مەس، ئۇنىڭ گورنى گوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ، ئاگنىمۇ سۇياب ئەمەس» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ماقالە سۇيابنىڭ قۇرغان بولۇپ تەسىس قىلىنىشى جەھەتتىكى بىرقەدەر مۇھىم ماقالە بولۇپ، ئىلگىرى سۇرگەن قاراشلىرىمۇ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ماس كېلىدۇ.

1977 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابنى نەشر قىلدى، ئۇنىڭغا سۇياب توغرىسىدا يېزىلغان ئىككى پارچە ماقالە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بىرى، جۇۋېيجۇ يازغان «سۇياب شەھىرى-نىڭ جۇغراپىيىلىك گورنى ۋە ئۇنىڭ ئەنشىدىكى تۆت قۇرغاننىڭ بىرىگە ئايلىنىشىغا ئائىت تارىخىي پاكىتلار توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ناملىق ماقالە، يەنە بىرى، ۋۇجېن يازغان «تاڭ دەۋرىدى-كى سۇياب شەھىرى توغرىسىدىكى گۇمانلار ئۈستىدە تەھلىل» ناملىق ماقالە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا 1983 ـ يىلى شەنشى خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «تاڭ سۇلالىسى تارىخى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»غىمۇ لى بى-جوڭ يازغان «ئەنشىدىكى تۆت قۇرغان توغرىسىدا ئېنىقلىما» ناملىق ماقالە كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ ئۈچ پارچە ماقالىدە ئىلگىرى سۇرۈلگەن قاراشلار، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماقالىلەردىكى قا-راشلار بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك ئىدى، بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئەنشىدىكى تۆت قۇرغاننىڭ ئىچىدە سۇياب يوق ئىدى دېگەن قاراشنىڭ پەيدىن ـ پەي كۆپ ساندىكى ئالىملارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى

بولىدۇ.

1975 ـ يىلى «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىنىڭ 8ـ سانىدا ۋۇجېن يازغان «تۇرپاندىن تېپىلغان سى دېدانىڭ مەنسەپكە تەيىنلىنىش يارلىقىدىن تاڭ سۇلالىسى دەرىدىكى سۇياب شەھىرىگە نەزەر» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى بېسىلدى، ماقالىدە تاڭ سۇلالىسى دەسلەپ تەسىس قىلغان تۆت قورغاننىڭ ئىچىدە سۇياب بار، ئۇنىڭ ئورنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئاگنى دائىرىسىدە ئەمەس دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. يۇقىرىدىكى قاراش بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغانلاردىن «فۇدەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1980 ـ يىللىق 8 ـ ئايدىكى كۆپەيتىلگەن سانىدىكى «تارىخى جۇغراپىيىگە دائىر مەخسۇس ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان زۇ يىنلىن بىلەن جاۋ يوڭفۇ بىرلىشىپ يازغان «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇياب شەھىرى» ناملىق ماقالە بار ئىدى. ماقالىدە سۇياب بىلەن ئاگنىنىڭ ئۆز ئارا بىر ـ بىرىنىڭ قورغانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن ئەھۋالىنى جەدۋەللەشتۈرۈپ تۆۋەندىكىدەك كۆرسەتكەنىدى:

مىلادىيە 648 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى)

658 ـ يىلى (شيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى)

679 ـ يىلى (دياۋلۇتىڭ 3 ـ يىلى)

719 ـ يىلى (كەييۈەننىڭ 7 ـ يىلى) كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، سۇياب

كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، ئاگنى

كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، سۇياب

كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، ئاگنى

1979 ـ يىلى «بېيجىڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 5 ـ سانىدا

ئېلان قىلىنغان جالڭ گۇاڭدا يازغان «سۇياب شەھىرىنىڭ ھازىر-قى ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىدىمۇ، سۇيابقا ئائىت مەسىلىلەر تەپسىلى مۇھاكىمە قىلىنغانىدى. ماقالىدە تالڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىۋىدە تۈت قورغانىنىڭ ئىچىدە سۇياب يوق ۋە ئاگنىنىڭ دائىرىسىدە ئەمەس دەپ قارىغاندىن باشقا، ئاساسلىق قىلىپ، سۇيابنىڭ ھازىرقى ئورنى ئۈستىدە دەلىللەش ئېلىپ بارغانىدى. ماقالىدە كۆپلىگەن خەنزۇچە مەنبەلەر بىلەن غەرب مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنى نەقىل كەلتۈ-رۈش ئارقىلىق، سۇياب شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنىنىڭ ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى توقماق شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 8 ــ 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى ئاقپېشىم خارابە شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى، ئۇنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىئان '75°30 بىلەن شىمالىي كەڭلىك '42°50 ئارىلىقتا ئىدى.

(6) تابغاچ توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

ئوتتۇرا ئەسىردە، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي ياۋروپا ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونى تابغاچ دەپ ئاتىغان ئىدى، ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ئۇزاقتىن بۇيان چۈ-شەنچە بېرىلمەي، داۋاملىق تۈرك تارىخىدىكى بىر سىر بولۇپ كەلگەنىدى. 1944 ــ يىلى «چېگرا سىياسىتى مۇنبىرى» نىڭ 3 ــ جىلد 4 ــ سانىدا لياڭ يۈەندوڭ يازغان «تابغاچ دېگەنلىك پەغپۇر دېگەنلىك، تابغاچ خان دېگەنلىك تەڭرى قاغان دېگەنلىك-تۇر» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ماقالىدە تابغاچنىڭ بال-دۇرقى مەنىسى جۇڭگونىڭ پەغپۇرى دېگەننى كۆرسىتەتتى، كې-يىن غەربىي شىمالدىكى قوۋملار تالڭ تەيزوڭنى ھۆرمەتلەپ «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىغان، يەنى بۇ «تابغاچ» بىلەن «قاغان» دېگەن ئىككى نامنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈپ ئاتىلىشى بولۇپ، تەدرى-جىي غەربىي شىمالىي ئەتراپىدا ساقلىنىپ قېلىنغان، ۋە ئاقىۋەت-

تە تابغاچخان دېگەن بۇ نام جۇڭگو پادىشاھىنى ئاتايدىغان مۇقىم نامغا ئايلىنىپ قالغان، تابغاچ دېگەن بۇ نام ئەڭ بالدۇر قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»دا كۆرۈلىدۇ، مەڭگۈ تاشتا جۇڭگو پادىشاھىنى تابغاچخان دەپ ئاتىغانىدى. ھازىر كىشىلەر بۇنىڭدىكى Tabgač دېگەن سۆزنىڭ «تابغاچ» (花石桃) دېگەن نامنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك بىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. ماقالىگە ئاپتور يەنە تۈركلەر دەسلەپ جۇڭگونى تابغاچ دەپ ئاتىغان، كېيىن بۇ نام ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي ياۋروپالىقلارنىڭ ئارىسىغىمۇ تارقىلىپ بارغان. بۇ سۆز توغرىسىدا چەت ئەل ئالىملىرىمۇ ئاز بولمىغان چۈشەندۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان، ئالايلۇق «ئۇلۇغ ۋېي» (فرانسىيىلىك دېگۈيگەنىس)، «تاڭ جەمەتى» (گېرمانىيىلىك ھىرت)، «توغبات جەمەتى» (ياپونىيىلىك شىرا تورى كۇراكىچى بىلەن فرانسىيەلىك پېللىئوت) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى قاتارلىقلار، ئىلىمىز ئالىملىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ ھەر خىل چۈشەندۈرۈشلەر بار، مەسىلەن بەزىلەر «داخې جەمەتى» (خوڭ جۈن) ياكى «دۇنخۇاڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى (سېن جوڭمىيەن) دېسە، يەنە بەزىلەر «بۈيۈك خەن» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى (جاڭ شىڭلياڭ) دەيدۇ دەپ كۆرسەتكەن. ماقالىدە يۇقىرىدىكى قاراشلارنىڭ ھەممىسىدە بۇ سۆزنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ئىگىلەنمىگەن، ئەمەلىيەتتە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى Tabgač دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «پەغپۇر» دېگەنلىك بولۇپ، «تابغاچخان» بولسا يەنى «تەڭرى قاغان» دېگەنلىكتۇر دېيىلگەن.

لياڭ يۈەندوڭنىڭ ماقالىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، سېن جوڭمىيەن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى «تابغاچ يەنى دۇنخۇاڭنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى» دېگەن قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، 1957 - يىلى

«تابغاچنىڭ يېڭى يەشمىسى» دېگەن يەنە بىر پارچە ماقالىسىنى يېزىپ، ئۆزى تۈزگەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 ـ قىسمىغا قوشۇمچە قىلىپ كىرگۈزگەنىدى. سېن جوڭمىيەن لياڭ يۈەندوڭ ئوتتۇرىغا قويغان «تۈركلەر دەسلەپ جۇڭگونى تابغاچ دەپ ئاتىغان، كېيىن بۇ نام ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي ياۋروپالىقلارنىڭ ئارىسىغىمۇ تارقىلىپ بارغان» دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلىسىمۇ، بىراق «تاپغاچنىڭ مەنىسى پەغپۇر دېگەنلىكتۇر» دېگەنگە داۋاملىق قايىل بولمىدى. سېن جوڭمىيەن تابغاچ دېگەن بۇ سۆز چەت ئەل مەنبەلىرى Twyač, Tavyač, Tabyač دەپ بىر قانچە خىل يېزىلسىمۇ، كۆپ جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىدە ئۇنىڭ مۇناسىپ ئېتىمولوگىيىسى بولۇش كېرەك، مەسىلەن، Tavgač تەييۇ (太岳) گە توغرا كېلىدۇ؛ تەييۇ يەنى گەنيۇن مىللىتىدۇر دەپ كۆرسەتكەنىدى.

1945 ـ يىلى «شەرق ژۇرنىلى» نىڭ 14 ـ جىلد 16 ـ سانىدا لويىنجى يازغان «تاڭ دەۋرىدىكى تەڭرى قاغان توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالە بېسىلدى، ماقالىدىكى «تابغاچ» ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشى لياڭ يۈەندوڭنىڭ قارشى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن «جىياڭخەن مۇنبىرى» نىڭ 1979 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ۋۇجېڭگىن يازغان «تابغاچ توغرىسىدا» ناملىق ماقالە ئېلان قىلىندى، ماقالىدا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەرقايسى ئالىملارنىڭ قاراشلىرى ئىچىدە فرانسىيە ئالىمى پىللىئوت تەشەببۇس قىلغان «تابغاچ يەنىلا توغبات دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى» دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلىدى. چۈنكى ئاپتور تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئاۋال ئۇچرىشقىنى دەل توغبات ھاكىمىيىتى ئىدى. شۇڭا تۈركلەرنىڭ «توغبات» بىلەن جۇڭگونى ئىپادىلىگىنى ئىنتايىن تەبىئىي دەپ قارىدى.

ماقالىنىڭ ئاخىرىدا يەنە گەرچە تابغاچ دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۈرك تىلىدىكى جۇڭگونى ئاتايدىغان مەخسۇس نام ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەنىدى.

يۇقىرىقىلار دۆلەت ئىچىدىكى تۈرك تارىخىنىڭ يېقىنقى 60 يىلدىن بۇيانقى تەتقىقات ئەھۋالى بولۇپ، ئۇلاردىكى ئاساسلىق تەرەپلەرنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ تەپسىلاتى «غەربىي شىمالنىڭ تارىخى جۇغراپىيىسى» نىڭ 1983-يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان قاملاشمىغان ماقالەم «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار توغرىسىدا خاتىرە» نىڭ تۆتىنچى قىسمى بولغان «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى» دا بولغاچقا، بۇ يەردە قىسقارتىلدى. سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن تۈرك تارىخىغا ئائىت قالغان ماقالىلارمۇ بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئولتۇرۇلمىدى، ئۇلارنىمۇ «مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» نىڭ 1983-يىللىق 3-سانىغا بېرىلگەن قاملاشمىغان كاتالوگىم «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر كاتالوگى» (1919 - 1982) دىن كۆرۈشكە قالدۇردۇم.

— «تۈرك تارىخى» ئاخىرلاشتى —

بۇ كىتاب ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ 1988- يىل 5- ئاي 1- نەشرى، 1988- يىلى 6- ئاي 1- باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据内蒙古人民出版社 1988 年 5 月第 1 版,1988 年 6 月第 1 次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ھەنىپە ئابدۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

تۈرك تارىخى

ئاپتورى: لىن گەن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئىبلى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى خۇاجىلىڭ پەن - تېخنىكا باسما كەسپى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى 850×1168 مم، 1/32 باسما تاۋقى: 18.375
2002- يىل 1- ئاي 1- نەشرى
2002- يىل 1- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7—228—06833—5/K · 971
باھاسى: 30.00 يۈەن

责任编辑：艾尼帕．阿布都拉
封面设计：艾克拜尔．沙力

ISBN 7-228-06833-5
9 787228 068333 >

ISBN 7-228-06833-5
K·971(民文)定价:30.00元